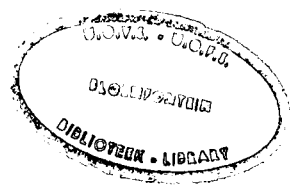

10 01 01

UOVS - BIBLIOTEK

198901629401220000019

1. HET BOEK EN DE LEZER
 2. HET BOEK EN DE LEZER
 3. HET BOEK EN DE LEZER

UNIVERSITEIT van die Oranje-Vrystaat
BLOEMFONTEIN

27 APR 1989

T 968.2047 EDW

BIBLIOTEK

DIE ZUID-AFRIKAANSCH
REPUBLIC EN GROOT-
BRITTANJE SE STRYD
OM DELAGOABAAI,
1889 – 1899

DEUR
PETER EDWARDS

*Voorgelê om te voldoen aan die vereistes vir die graad Doctor
Philosophiae in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte Departement
Gesiedenis aan die Universiteit van die Oranje-Vrystaat*

NOVEMBER 1988

PROMOTOR: PROF. O. GEYSER

Geldelike bystand van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing vir hierdie navorsing word hiermee erken. Menings in hierdie werk uitgespreek of gevolgtrekkings waartoe geraak is, is dié van die outeur en moet nie beskou word as noodwendig dié van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing nie.

INHOUDSOPGAWE

		Bladsy
	VOORWOORD	i
	KAARTE EN ILLUSTRASIES	v
HOOFSTUK 1	Die stryd om Delagoabaai, 1501-1889	1
HOOFSTUK 2	Die Z.A.R. en Rhodes se pogings om beheer oor Delagoabaai te verkry, 1889-1893	25
HOOFSTUK 3	Die Groot Saak en die Cohen-konsessie	66
HOOFSTUK 4	Die beleg van Lourenco Marques en verdere verwikkellinge	112
HOOFSTUK 5	Die amptelike opening van die Delagoabaai- spoorweg en nuwe Britse inisiatiewe	149
HOOFSTUK 6	Duits-Transvaalse 'intriges' in Delagoabaai, 1895-1896	181
HOOFSTUK 7	Verdere Britse inisiatiewe	220
HOOFSTUK 8	Stryd agter die skerms	251
HOOFSTUK 9	Die sleutel tot Suid-Afrika: Die Anglo-Duitse en Anglo-Portugese Verdrag, 1898-1899	294
EPILOOG	.....	336
BRONNELYS	.....	339
OPSOMMING	.....	355

VOORWOORD

Die rol van Delagoabaai in die geskiedenis van suidelike Afrika is al deur verskeie navorsers aangeraak. Prof. C. Coetzee het in sy M.A.-verhandeling, Die Kompanjie se besetting van Delagoabaai, en sy proefskrif, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, op die belangrike rol wat die Baai voor die negentiende eeu gespeel het, gewys. Wat die negentiende eeu betref, het D.W. Krüger in sy proefskrif, Die weg na die see, die belangrike rol wat Delagoabaai voor 1877 in die Zuid-Afrikaanse Republiek se geskiedenis gespeel het, aangedui. Navorsers soos H.E.W. Backeberg,¹ F.G.E. Nilant,² G.D. Scholtz,³ P.J. van Winter⁴ en H.R. van der Walt⁵ het aspekte van die Z.A.R. se bemoeienis met Delagoabaai aangeraak, maar hoofsaaklik as 'n verwante aspek van 'n breër onderwerp. Daarbenewens is daar ook in talle werke,⁶ wat oor die betrekkinge tussen die Z.A.R. en Groot-Brittanje handel, na die twee state se stryd om die hawe verwys. Die Z.A.R. en Groot-Brittanje se stryd om Delagoabaai in

-
1. H.E.W. Backeberg, Die Betrekkinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en Duitsland tot na die Jameson-inval. (Argief-jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1949 I).
  2. F.G.E. Nilant, Jhr. Mr. G.J. Th. Beelaerts van Blokland, Gesant van die Suid-Afrikaanse Republiek.
  3. G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902, I.
  4. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders, I en II.
  5. H.R. van der Walt, Die Suid-Afrikaanse Republiek in die Britse Buitelandse en Koloniale beleid (1881-1899). (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1963, I).
  6. J.S. Marais, The Fall of Kruger's Republic; A.N. Porter, The origins of the South African war: Joseph Chamberlain and the diplomacy of imperialism, 1895-1899; R. Robinson en J. Gallagher, Africa and the Victorians; R.H. Wilde, Joseph Chamberlain and the South African Republic 1895-1899.

die laaste dekade voor die Tweede Anglo-Boereoorlog het egter tot nog toe nog nie as studieveld vir 'n akademiese proefskrif gedien nie. Hierdie proefskrif Die Zuid-Afrikaansche Republiek en Groot-Brittanje se stryd om Delagoabaai, 1889-1899, is 'n poging om in hierdie leemte te voorsien.

Die strewe om deur Delagoabaai 'n onafhanklike toegang tot die see te verkry, loop soos 'n goue draad deur die geskiedenis van die Z.A.R. Terselfdertyd was dit 'n beginsel in die Britse beleid om die Republiek nie 'n onafhanklike toegang tot die see te verleen nie. Hierdie proefskrif handel oor die twee state se stryd om Delagoabaai in die laaste dekade voor die Tweede Anglo-Boereoorlog. Dit is 'n poging om op 'n wetenskaplike wyse te verantwoord waarom die Z.A.R. en Groot-Brittanje soveel waarde aan Delagoabaai geheg het, hoe en deur wie hulle belange in die hawe en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg bedreig is, en watter pogings hulle aangewend het om besit, beheer of invloed oor die hawe en spoorweg te verkry.

Die meeste navorsing vir hierdie proefskrif het in die Staatsargief in Pretoria en die Public Record Office en Institute of Commonwealth Studies in Londen plaasgevind. Danksy die uiters volledige argiewe van die Colonial- en Foreign Office kon daar 'n deeglike studie van die Britse-, en in sommige gevalle, ook die Z.A.R.-optredes in die stryd gemaak word. Wat die dokumente van die Z.A.R.-regering betref, was die oes heelwat skraler as in die geval van Brittanje. Hoewel veral dr. W.J. Leyds, eers as Staatsekretaris en later as Gesant van die Z.A.R., heelwat dokumente aangaande die Republiek se bemoeienis met Delagoabaai, bewaar het, bestaan daar nietemin leemtes in die verband. Die feit dat die meeste van die Republiek se optredes met betrekking tot Delagoabaai as geheim geklassifiseer is, en daar 'n aantal van hierdie dokumente verlore gegaan het, is waarskynlik die belangrikste rede hiervoor. Dit was nietemin moontlik om 'n redelik volledige beeld van die Z.A.R. se optredes in verband met Delagoabaai daar te stel.

Tot my spyt was dit nie moontlik om die argiewe van die Portugese

Departement van Buitelandse Sake en Kolonies te raadpleeg nie. Verskeie oorwegings het hierin 'n rol gespeel. Eersgenoemde argief is nog vir navorsers gesluit en my navrae by professore E. Axelson en C. Coetzee het my oortuig dat so 'n besoek nie sinvol sou wees nie. Ek is nietemin oortuig, gelet op die gesaghebbende werke van R.J. Hammond⁷ en P.R. Warhurst,⁸ dat so 'n besoek nie 'n wesenlike verskil aan my proefskrif sou gemaak het nie. Trouens, my navorsing het my oortuig dat daar heelwat steek in Hammond se bewering dat die Britse regering waarskynlik beter as hul Portugese eweknieë oor toestande in die Portugese kolonies ingelig was.⁹

Ek wil graag van hierdie geleentheid gebruik maak om my dank uit te spreek teenoor die personeel van die Transvaalse Argiefbewaarplek, die Public Record Office en die Institute of Commonwealth Studies vir hulle hulpvaardigheid tydens my navorsing. Ook aan die personeel van die Staats- en Merensky-biblioteek, 'n woord van dank vir al hulle moeite. Verder wil ek vir mnr. Fanie le Roux en sy eggenote, asook mej. Eleanor Botha, van harte bedank vir hul taalkundige hulp. Aan al my vriende en kollegas te Afrikaans Hoër Seunskool wat soveel belangstelling in die navorsing getoon het, asook die Transvaalse Onderwysdepartement vir geldelike bystand, wil ek ook graag my waardering betuig.

'n Spesiale woord van dank aan die volgende persone: mej. Christine Valentine vir haar gasvryheid tydens my verblyf in Londen; mnr. Johan Etsebeth en Barry en Sandra Groenewald vir die taalkundige versorging en tik van hierdie proefskrif; en mnr. Con Purchase wat my in die wonderwêreld van 'n woordverwerker touwys gemaak het.

---

7. R.J. Hammond, Portugal and Africa, 1815-1910.

8. P.R. Warhurst, Anglo-Portugese Relations in South-Central Africa, 1890-1900.

9. R.J. Hammond, p.x.

Langs hierdie weg wil ek ook 'n dankwoord tot my skoonouers, prof. en mev. J.C. Lombard van Bloemfontein, rig. Vir u aansporing, moeite en opofferings het ek groot waardering.

Aan my promotor, prof. O. Geysler, wil ek graag 'n spesiale dankwoord rig. Soos in die geval van my M.A.-verhandeling was dit weer eens 'n verrykende ervaring om onder sy inspirerende en entoesiastiese leiding te kon werk. Vir al u moeite en stimulerende studiegesprekke is ek u baie dank verskuldig.

Ek mag ook nie die liefde en opoffering van my moeder en oorlede vader tydens my skool- en studiejare vergeet nie. Ek het baie waardering daarvoor en hoop dat die vrug van my arbeid moeder baie aangename ure sal verskaf.

Laastens, maar beslis nie die minste nie, my dank aan my vrou en twee dogters. Aryna, ek het baie waardering vir alles wat jy en die kinders oor die jare ter wille van my nagraadse studie moes opoffer. Veral die talle vakansies wat jy alleen moes deurbring. Aan klein Aryna: Pa se "spoorlyn" is uiteindelik voltooi!

Alle eer aan my Skepper vir die genade om hierdie studie te kon voltooi.

PRETORIA

NOVEMBER 1988.

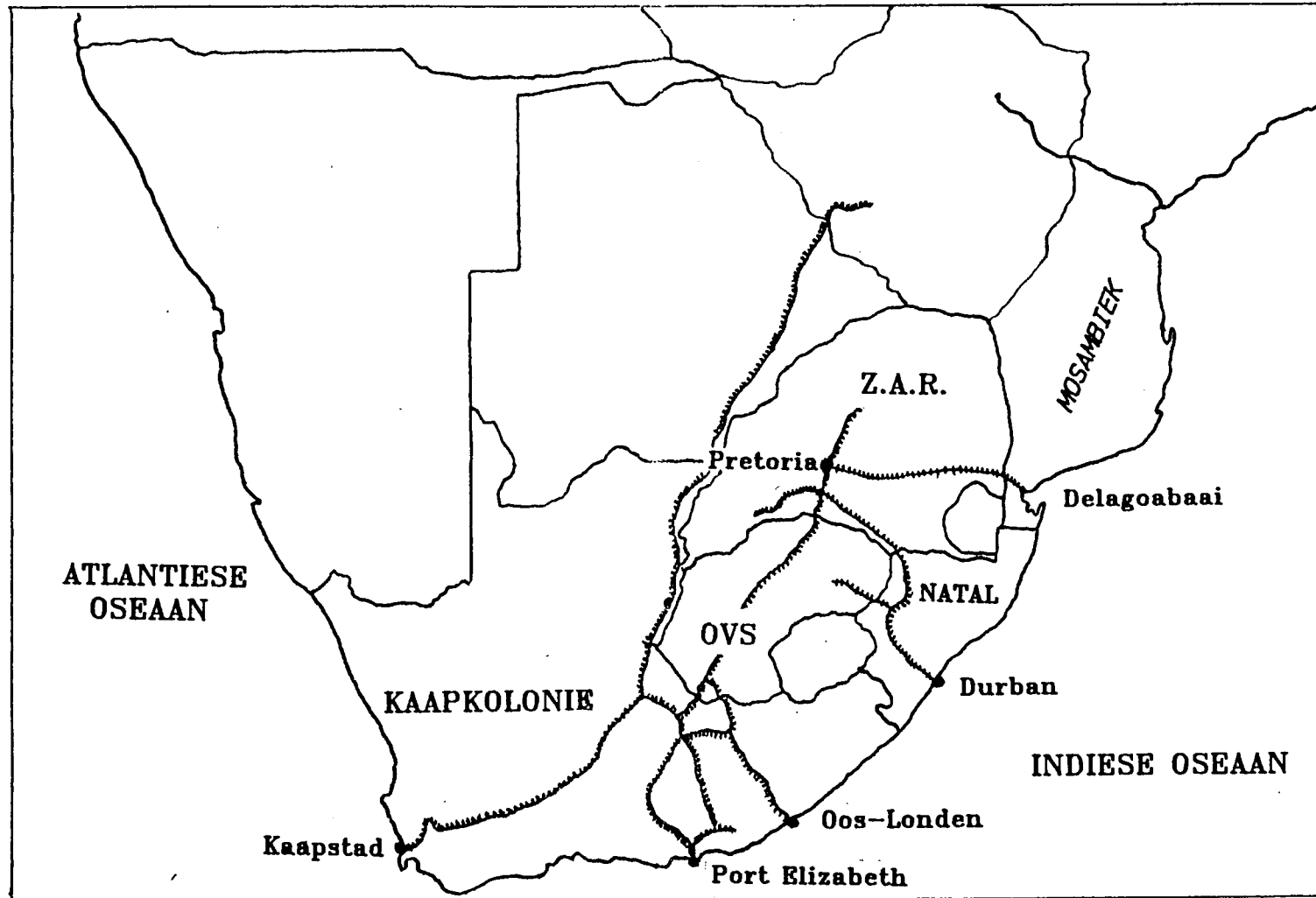
KAARTE EN ILLUSTRASIES

	Bladsy
A. <u>Kaarte</u>	
1. Suidelike Afrika.	1
2. 'n Sketskaart van Delagoabaai.	22
B. <u>Illustrasies</u>	
1. Sleutelfigure in die stryd om Delagoabaai.	25
2. Die NZASM-pier onder konstruksie. 'n Blick op Delagoabaai, 1895.	57
3. 'n Kunstenaar se voorstelling van die beleg van Lourenco Marques, Oktober 1894.	123
4. Die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg.	152
5. Die binnekant van die Markgebou in Pretoria tydens die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg.	154
6. Britse, Duitse en Nederlandse oorlogskepe in Delagoabaai, 1895.	156
7. Die doeane-kantoor in Lourenco Marques. 'n Blick op Delagoabaai, ongeveer 1895.	158
8. Dr. F.V. Engelenburg, Eduard Cohen, Paul Kruger en Gerard Pott.	187

AFKORTINGS IN VOETNOTE

ADM : Admiralty
CAB : Britse Kabinet
CO : Colonial Office
EVR : Eerste Volksraad
FO : Foreign Office
LA : Leyds-Argief
SS : Staatsekretaris, Binnelandse Sake
SSa : Staatsekretaris, Buitelandse Sake
UR : Uitvoerende Raad
WO : War Office

SUIDELIKE AFRIKA

HOOFSTUK 1DIE STRYD OM DELAGOABAAL, 1501-1889

Portugal se aanspraak op Delagoabaai dateer uit 1501 toe die Baai deur Joao de Nova op sy seereis na Indië ontdek is. Onder die indruk dat een van die riviere wat in die Baai invloei uit 'n reuse-meer in die binneland ontspring, het De Nova die rivier die Rio da Lagoa (rivier van die meer) genoem. Mettertyd het die naam van die rivier op die Baai oorgegaan.¹ Die Portugese het aanvanklik weinig belangstelling in Delagoabaai getoon en met die oog op die seeweg na die Ooste en die handel aan die Indiese Oseaan eerder hul aandag op die ooskushawens van Sofala, Mosambiekeiland en Mombassa toegespits. Eers in 1544 het Lourenco Marques ondersoek na die handelsmoontlikhede van Delagoabaai ingestel. Na aanleiding van sy gunstige verslag is daar jaarliks 'n handelsvaart na die Baai onderneem, wat tot ongeveer 1700 volgehou is. Gedurende hierdie tydperk het Delagoabaai weinig vir Europese belangstelling gebied en is geen poging aangewend om 'n permanente Portugese nedersetting daar te vestig nie.²

Hoewel Franse en Britse seevaarders die Portugese om die suidpunt van

-
1. W.J. de Kock, Portugese Ontdekkers om die Kaap, p.181. Die bewering dat De Campo die Baai in 1502 ontdek het, is foutief. Vgl. De Kock, p.193; C.G. Coetzee, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, p.12.
  2. W.J. de Kock, pp.222-223; C.G. Coetzee, Die Kompanjie se besetting van Delagoabaai (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis 1948 II), pp.177-179. Kort na Lourenco Marques se besoek, het die Portugese koning 'n bevel uitgereik dat een van die riviere wat in die hawe uitmond, die Rio de Espirito Santo, in die vervolg die Rio de Lourenco Marques genoem moes word en dat die Baai as geheel ook hierdie naam sou dra. Vreemdelinge het egter die naam Delagoabaai gehandhaaf. (C.G. Coetzee, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, p.14). Sedert die onafhanklikwording van Mosambiek in 1975 staan Lourenco Marques as Maputo bekend.

Afrika na Indië gevolg het, het hulle aanvanklik min belangstelling in 'n vastrapplek aan die Ooskus getoon. Dit was eers met die verskyning van die Nederlanders in 1595 dat Portugal se houvas op die Ooskus bedreig is. Die Nederlanders het gedurende die eerste helfte van die sewentiende eeu Portugal se alleenhandel met die Ooste aan bande gelê en verskeie onsuksesvolle pogings aangewend om die Portugese houvas op die kus van Mosambiek te verbreek. In hierdie tyd het 'n verandering van die seeroetes na die Ooste Delagoabaai van 'n deel van sy potensiële belangrikheid ontnem. Die Nederlanders het die roete deur die Mosambiek-kanaal na die Ooste ten gunste van 'n roete suidoos van Madagaskar om laat vaar. Daarbenewens het die gevaarlike seestrome, stormagtige en ongesonde klimaat die Mosambiekse kus 'n ongunstige reputasie besorg. Die Nederlanders was nietemin oortuig dat 'n oorwinning in Mosambiek baie kon bydra om die roete na die Ooste te beveilig. Selfs ná die vestiging van 'n verversingspos aan die Kaap in 1652 is die hoop om Mosambiek te bekom, nie laat vaar nie.³

Gerugte dat die Portugese en Engelse besig was om 'n winsgewende ruilhandel in Delagoabaai te bedryf, het ook 'n belangrike rol in die Nederlanders se belangstelling in die hawe gespeel. Reeds in 1686 het goewerneur Simon van der Stel aanbeveel dat 'n handelsekspedisie Delagoabaai so gou as moontlik vanaf Kaapstad moes besoek. Van der Stel het dit ook oorweeg om 'n permanente nedersetting in die Baai tot stand te bring ten einde die retoervloot uit die Ooste 'n veilige skuilplek te bied en ander moondhede voor te spring. Hiervan het niks gekom nie, hoewel 'n Nederlandse skip die Baai in 1688 verken het en 'n geskikte plek vir die oprigting van 'n fort uitgesoek is. Van der Stel het in 1689 'n tweede verkenningstog na Delagoabaai gelas, maar hierna het die Nederlanders se belangstelling in die Ooskus aanmerklik afgekoel. Die waarskynlikste rede hiervoor was die oorlog wat in 1689 tussen Frankryk en Nederland uitgebreek het, en

---

3. C.G. Coetzee, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, pp.17-23.

die geringe handelsopbrengs van die Baai.⁴

Die gedagte van 'n Nederlandse handelspos aan die Ooskus is egter nie laat vaar nie, en in 1721 is die eerste poging om 'n permanente Europese nedersetting in Delagoabaai te vestig, van stapel gestuur. Aangevuur deur die vermeende goudrykdom in die binneland en die moontlikhede van die Baai vir die retoervloot uit die Ooste, is drie skepe onder bevel van Willem van Taaf na Delagoabaai gestuur. Die nedersetting is vanuit die staanspoor deur ontbering en teenspoed geteister. Binne ses weke na hul aankoms het die gevreesde klimaat en veral malaria (Delagoakoors) die lewens van twee-derdes van die geselskap, insluitende Van Taaf, geëis. Die oorblywende manskappe het egter met onvermoeide ywer en byna bomenslike deursettingsvermoë daarin geslaag om 'n fort (Fort Lagoa wat later tot Fort Lijdszaamheid herdoop is) aan die noordelike oewer van die Baai, naby die monding van die Espirito Santo-rivier, op te rig. Van die verwagting dat Delagoabaai tot 'n winsgewende handelspos sou ontwikkel, het egter weinig tereg gekom. Die handelspos kon nie self in sy voedselbehoefte voorsien nie en die winsgewendheid van die ruilhandel met die inboorlinge was onbeduidend. Ten spyte van verskeie ontdekkingstogte kon die oorsprong van beweerde goud- en koper-rykdomme in die hinterland agter Delagoabaai ook nie opgespoor word nie. Van die moontlikheid dat die Baai as skuilplek vir die retoervloot uit die Ooste kon dien, het ook niks gekom nie. Hoewel Delagoabaai 'n dekade lank die onbetwiste besit van die Kompanjie gebly het, is dit weens die strawwe klimaat en ontoereikende handelsopbrengs in 1730 ontruim.⁵ 'n Soortgelyke poging in 1776 deur 'n Oostenrykse handelsmaatskappy het ook misluk toe die koorsgeteisterde nedersetters deur 'n Portugese taakmag oorweldig is.⁶

---

4. Ibid, pp.38-46.

5. C.G. Coetzee, Die Kompanjie se besetting van Delagoabaai, p.171, pp.234-269; C.G. Coetzee, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, pp.118-257.

6. C.G. Coetzee, Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800, p.299-306.

Om te verhoed dat vreemde moondhede Delagoabaai beset, het die Portugese in 1787 'n fort op die noordelike oewer van die Baai opgerig. Geen poging is egter aangewend om hul gesag oor die omliggende inboorlingstamme uit te brei nie. Europese seevaarders het hulle derhalwe nie aan die Portugese gesag gesteur nie en in 1796 is die Portugese garnisoen deur Franse seerowers oorweldig en die fort verwoes. Eers in 1799, byna drie eeue na die ontdekking van die Baai, kon Luis Jose daarin slaag om die eerste permanente en standhoudende Portugese nedersetting in Delagoabaai te vestig. Hierdie nedersetting is na die reeds vermeldé Lourenco Marques vernoem.⁷

Portugal se besitname van Delagoabaai het plaasgevind op 'n tydstip toe die land se glorietydperk as koloniale moondheid iets van die verlede was. Die "siek man" van Wes-Europa is deur inherente swakheid en bankrotskap gekenmerk, en die geestelike dryfkrag en materiële middele om Lourenco Marques in 'n vooruitstrewende nedersetting te omskep, het derhalwe ontbreek. Boonop het die ongesonde klimaat so verlamend op die Portugese ingewerk dat hulle nie in staat was om die omliggende inboorlingstamme aan hul gesag te onderwerp nie. Trouens, die Portugese gesag in Delagoabaai het nie verder as 'n paar honderd meter van die fort gestrek nie.⁸ Portugal se aanspraak op die kus van Suidoos-Afrika tussen Kaap Delgado en die Baai van Lourenco Marques is nietemin deur die Anglo-Portugese verdrag van 1817 erken. Hierdie verdrag sou later, as gevolg van die afwisselende gebruik van die benamings Delagoabaai en Baai van Lourenco Marques, tot heelwat verwarring lei. Volgens die Britse interpretasie was Portugal se aansprake op die "Baai van Lourenco Marques", d.w.s. die klein baaitjie rondom die nedersetting, beperk, terwyl die Portugese albei benamings vir die Baai in sy

---

7. Ibid, pp.306-313.

8. B.E. Axelson, Portugal and the Scramble for Africa, 1875-1891, p.14; R.J. Hammond, Portugal and Africa, 1815-1910, p.1.

geheel gebruik het.⁷

Dit was onder hierdie omstandighede dat 'n Britse wetenskaplike ekspedisie onder bevel van kaptein William Owen Delagoabaai in 1822 binnegevaar het.

Owen het hom nie aan Portugal se aansprake op Delagoabaai gesteur nie en op eie inisiatief verdrae met twee inboorlingkapteins gesluit. Hiervolgens is die suidelike gedeelte van Delagoabaai aan Brittanje afgestaan en die Britse vlag in November 1823 reg teenoor Lourenco Marques gehys. Hoewel lord Bathurst, die Britse Minister van Kolonies, Owen se optrede as "objectionable and impracticable" bestempel het, het die Britse regering hulle eers van Owen se optrede gedistansieer nadat die Kaapse goewerneur, lord Charles Somerset, 'n Britse besetting van Delagoabaai as 'n gevaarlike en hopelose onderneming afgemaak het. Brittanje het nietemin nie Portugal se aanspraak op die suidelike gedeelte van Delagoabaai erken nie, en slegs ter wille van vriendskaplike betrekkinge met Portugal, asook die relatiewe onbelangrikheid van die Baai op daardie stadium, sy aanspraak voorlopig links laat lê. Op die vooraand van die Groot Trek is 'n Britse admiraal gevolglik meegedeel dat "His Majesty's Government does not assert any right of sovereignty in Delagoa Bay".¹⁰ Die vestiging van 'n groot aantal Voortrekkers in die hinterland van Delagoabaai en die totstandkoming van die Zuid-Afrikaansche Republiek sou die Britse regering spoedig van standpunt laat verander.

Die strewe om deur Delagoabaai vrye toegang tot die see te verkry, loop soos 'n goue draad deur die geskiedenis van die Z.A.R. Reeds met die propagering van die trekgedagte aan die Oosgrens het die

-
9. R.W. Bixler, Anglo-Portuguese Rivalry for Delagoa Bay, p.425. Vergelyk ook C.G. Coetzee, pp.14-15; M.V. Jackson, European Powers and South-East Africa, p.125 en pp.138-139; R.J. Hammond, p.81.
  10. C.J. Uys, In the era of Shepstone, pp.139-141; M.V. Jackson, European Powers and South-East Africa, pp.127-152; R.W. Bixler, pp.426-429.

voornemende Trekkers besef dat, ter wille van hulle geestelike en stoflike behoeftes, kontak met die buitewêreld gehandhaaf moes word. Daarom was dit noodsaaklik dat waar die Trekkerstaat ook al gestig mag word, dit oor 'n verbinding met die see moes beskik wat vry van Britse invloed sou wees. Oor watter hawe die beste aan hierdie vereiste sou voldoen, was daar onder die verskillende Trekgeselskappe nie eenstemmigheid nie. Hoewel die meeste voornemende Trekkers voorrang aan Fort Natal verleen het, was daar veral op die sentrale sektor van die Oosgrens 'n groep voornemende Trekkers wat liewers die Portugese hawens aan die Ooskus, en veral Delagoabaai, wou benut. Die feit dat Fort Natal naby die Britse invloedssfeer geleë was en dat die Britse setlaars wat daar gevestig was, reeds die Britse owerheid om anneksasie versoek het, het 'n belangrike rol in hulle besluit gespeel.¹¹

Ofskoon Louis Tregardt se trekgeselskap Lourenco Marques reeds in 1838 bereik het, het die Voortrekkers eers na die Britse anneksasie van Natal hul aandag op Delagoabaai gevestig.¹² In Augustus 1843 het die Nederlandse handelsagent, J.A. Smellekamp, die Natalse Trekkers vanuit Lourenco Marques versoek om met hom in verbinding te tree, waarop hulle dadelik 'n kommissie na die Baai afgevaardig het. Smellekamp het die kommissie aangeraai om Natal te verlaat en hulle noord van die 25 breedtegraad, buite die Britse invloedssfeer, te vestig, waarvandaan hulle deur middel van Delagoabaai met Nederland kon handel dryf. Terselfdertyd het die goewerneur van Lourenco Marques die kommissie meegedeel dat hy begerig was dat die Trekkers, met die oog op handelsmoontlikhede, hulle in die grondgebied agter die Portugese ooskushawens vestig.¹³

-
11. A.N. Felzer, Die Suid-Afrikaanse Republiek se ywer vir 'n eie hawe en A. McCordindale se rol in verband daarmee. (Historia, September 1970, p.146); C.F.J. Muller, Die Oorsprong van die Groot Trek, pp.305-306, pp.369-370.
  12. C.F.J. Muller, pp.366-368; D.W. Kruger, Die weg na die see, pp.53-58 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis 1938 1).
  13. D.W. Kruger, pp.70-71, pp.84-87; Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I, p.759; P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders I, pp.3-5.

Intussen het die Hoëveldse Trekkers, onder leiding van Hendrik Potgieter, ook aandag aan betrekkinge met die Portugese in Lourenco Marques geskenk. Aangesien Potgieter nie die anneksasie van Natal as van toepassing op die Hoëveldse Trekkers erken het nie, het hy eweneens in 1843 'n ekspedisie na Delagoabaai onderneem om met Smellekamp oor die toekoms van die Voortrekkers te beraadslaag. Weens die hoë vlak van die Olifantsrivier moes die kommissie egter omdraai.¹⁴ Potgieter se tweede poging 'n jaar later het daartoe gelei dat die eerste formele ooreenkoms tussen die Voortrekkers en die Portugese op 20 Julie 1844 in Lourenco Marques onderteken is. Hiervolgens het die Trekkers die reg verkry om hulle op die grondgebied tussen 10 en 26 S.B., op 'n afstand van vier dagreise vanaf die Ooskus, te vestig, en daardeur het die Lebomboberge die natuurlike grens tussen die Voortrekkers en die Portugese geword. Potgieter en sy volgelinge het in 1845 na die Oos-Transvaalse Laeveld verhuis en Ohrigstad aangelê; feitlik op dieselfde tydstip dat die voerpunt van die Natalse Trekkers ook hul verskyning gemaak het. Potgieter en die Natalse Trekkers se verhuising was dus uitsluitlik daarop gemik om deur middel van Delagoabaai die ekonomiese isolasie van die Trekkers op te hef.¹⁵

As gevolg van swak paaie, malaria, die tsetsevlieg, twis en tweespalt en die belangelose houding van die Portugese is egter niks van die Voortrekkers se ideale met betrekking tot Delagoabaai gedurende die veertigerjare verwesenlik nie. Trouens, die ongesonde klimaat was daarvoor verantwoordelik dat Ohrigstad vanweë die hoë sterftesyfer ten gunste van Lydenburg ontruim is. Tereg verklaar Pelzer dan ook dat dit tragies is dat die Trekkers se strewe na ekonomiese onafhanklikheid grootliks tot 'n

---

14. D.W. Krüger, p.90.

15. Ibid, pp.90-102, pp.122-123.

aansienlike deel van die gemeenskap se ondergang bygedra het.¹⁶

Hoewel 'n nuwe ooreenkoms met die Portugese in 1850 gesluit is en die goewerneur van Lourenco Marques die Trekkers besoek het, het daar met die sluiting van die Sandrivier-konvensie in 1852 nog geen lewensvatbare verbinding tussen die nuwe staat en Delagoabaai bestaan nie.¹⁷

Die Portugese regering se vrees dat die Trekkers hul landgenote uit Delagoabaai sou verdryf, het 'n groot rol in hierdie toedrag van sake gespeel. Hoewel die goewerneur van Mosambiek baie voordele in 'n Voortrekkernedersetting naby Lourenco Marques gesien het, was die owerhede in Lissabon besorgd dat die beraamde 15 000 Trekkers dit as dekmantel vir 'n oorname van Delagoabaai sou gebruik. Gevolglik is die goewerneur van Mosambiek reeds in November 1843 verbied om 'n Voortrekkernedersetting in Lourenco Marques toe te laat. Die Portugese owerhede is ook verbied om met die Trekkers kontak te maak en die moontlikheid is selfs oorweeg om met behulp van goedgesinde inboorlinge die Trekkergemeenskap uit te wis! Hiervan het egter niks gekom nie, omdat die plaaslike Portugese owerhede, met die oog op die voordele wat handel met die Trekkers ingehou het, hul bevele verontagsaam het.¹⁸

Die Portugese regering was ook besorgd dat die Britse pogings om hul gesag oor die Trekkers te behou, tot die totstandkoming van 'n Britse kolonie, aangrensend aan Delagoabaai, kon lei. Hulle was bevrees dat die Britse kolonie die Baai sou oorheers en die Portugese handel met die binneland aan bande sou lê. Die goewerneur van Mosambiek is gevolglik beveel om nie in te meng in die stryd tussen die Britse owerheid en die Trekkers nie, en eerder 'n bufferstaat van goedgesinde inboorlingstamme tussen die

---

16. A.N. Pelzer, Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.132.

17. D.W. Krüger, pp.116-124.

18. M.V. Jackson, pp.204-211.

Portugese besittings en die Trekkers en Britte tot stand te bring. Die vrees dat die Trekkers, in hul poging om aan Britse beheer te ontsnap, Portugese grondgebied sou binnedring, het ook daartoe gelei dat Delagoabaai en ander hawens vir buitelanders, en veral Britse onderdane, gesluit is. Portugal se vrees dat Brittanje die Trekkers tot in Portugese grondgebied sou agtervolg, is egter deur die ondertekening van die Sandrivier-konvensie uit die weg geruim. Daarbenewens het Portugal in 1847, kragtens 'n

Anglo-Portugese ooreenkoms vir die bekamping van slawerny, 'n versekering van Brittanje ontvang dat hulle nie Portugal se aansprake op die ooskus van Afrika sou bevraagteken nie.¹⁹

Die vyftigerjare het weinig verandering in die Trekkers se betrekkinge met Delagoabaai gebring. Ofskoon daar vanuit Lydenburg hernieude pogings aangewend is om met die Portugese in Lourenco Marques kontak te maak, was juis hul gebrek aan belangstelling die belangrikste struikelblok in die totstandkoming van 'n lewensvatbare handelsweg. Lourenco Marques was in die vyftigerjare niks meer as 'n agterlike gehuggie nie, waar die Portugese gesag steeds kwalik verder as die koorsbesmette strande van Delagoabaai gestrek het. Openbare geboue soos 'n hospitaal, kasernes en doeankantoor het ontbreek, terwyl die gehalte van die koloniale amptenare en troepe veel te wense oorgelaat het. Gevolglik het die Lydenburgers met die aanbreek van die sestigerjare alle pogings om kontak met Delagoabaai te bewerkstellig, gestaak. Eers met die ontdekking van goud in Oos-Transvaal aan die begin van die sewentigerjare sou daar 'n merkbare handel met die Baai ontstaan.²⁰

Die Lydenburgers se pogings om 'n lewensvatbare verbinding met Delagoabaai te bewerkstellig, het nie die ondersteuning van die ander Transvaalse gemeenskappe geniet nie. Andries Pretorius,

---

19. Ibid., p.210-211; p.217 en p.223.

20. D.W. Krüger, pp.125-136; E Axelson, p.12; P.J. van Winter I, p.5; R J Hammond, p.56.

Voortrekkerleier, het Delagoabaai as 'n ongesonde en onbruikbare hawe beskou, terwyl sy seun, M.W. Pretorius, blykbaar om dieselfde redes voorkeur aan die verkryging van 'n eie hawe aan die kus van Zoeloeland gegee het.²¹

In die tussentyd het die besit van Delagoabaai sedert die begin van die vyftigerjare die aandag van die Britse regering geniet. Met die oog op Brittanje se strategiese belange in suidelike Afrika en die handhawing van Britse oppergesag wou die Britse regering nie graag sien dat die Z.A.R. of 'n ander moonheid 'n vastrapplek aan die Ooskus verwerf nie. Daarom was die Britse beleid, nieteenstaande die Sandriver-konvensie, daarop ingestel om die Trekkers vrye toegang tot die see te ontsê en hulle van die koloniale hawens afhanklik te hou.²² Reeds in 1853 het die Britse regering moontlikhede oorweeg om "any possible move of the Boers towards Delagoa Bay" te verhoed, aangesien dit Britse belange kon benadeel. Die gedagte om op grond van Owen se verdrae aanspraak op 'n deel van Delagoabaai te maak, is egter laat vaar omdat sir George Grey, die Kaapse goewerneur, nie enige waarde wou heg aan 'n verdrag "which had been forgotten all these years" nie.²³ In 1858 het die Britse konsul in Mosambiek, J.L. McLeod, berig dat die Z.A.R. na bewering begerig was om Delagoabaai van Portugal te koop en gewaarsku dat die Boere "require but a port for their commerce to become a powerful people and ... to rival us in the possession of the most valuable portion of Africa". Met die oog op die toenemende Britse belang in suidelike Afrika is daar toe in die Britse Departement van Buitelandse Sake besluit dat die verkoop van Delagoabaai aan die Z.A.R. nie toegelaat kon word nie.²⁴ Daardeur is 'n stryd tussen Brittanje en die Z.A.R.

---

21. D.W. Krüger, pp.148-151. pp.160-165.

22. A.N. Pelzer, Die invloed van McCorkindale se haweskemas op Britse belangstelling in Delagoabaai. (Historia, Junie, 1970, p.74); F.A. van Jaarsveld, Van Van Riebeeck tot Verwoerd, p.15, p.171.

23. M.V. Jackson, pp.211-212; C.J. Uys, p.53.

24. C.J. Uys, p.87; G.D. Scholtz, Die ontwikkeling van die

oor Delagoabaai ontketen, wat eers met die Tweede Anglo-Boereoorlog finaal besleg sou word.

Brittanje het egter self 'n oog op die besit van Delagoabaai gehad. Toe Portugal in 1860 op die suidelike gedeelte van Delagoabaai aanspraak maak, is die mening in die Britse Departement van Buitelandse Sake uitgespreek dat Brittanje nóg Portugal se aanspraak, nóg die verkoop van Delagoabaai aan dié Z.A.R. kon toelaat. Gevolglik het Brittanje in 1861, in 'n poging om Portugese uitbreiding suid van Lourenco Marques hok te slaan, die eiland Inyaka, wat die toegang tot Delagoabaai beheer, beset.²⁵ Portugal se beswaar teen die stap het daartoe gelei dat die besitreg op die suidelike gedeelte van Delagoabaai in 1871 na maarskalk MacMahon, die Franse president, vir arbitrasie verwys is. MacMahon het op 24 Julie 1875 ten gunste van Portugal beslis.²⁶

Die Britse besetting van Inyaka-eiland het nie ongesiens in die Z.A.R. verbygegaan nie. Onder die indruk dat Brittanje die monding van die Maputorivier in Delagoabaai vry verklaar het en dat Portugal slegs die noordelike deel van die Baai besit, het M.W. Pretorius in April 1868 'n proklamasie uitgevaardig wat die oosgrens van die Z.A.R. tot aan die monding van die Maputorivier, insluitende een myl weerskante daarvan, uitgebrei het. Sowel Portugal as Brittanje het onmiddellik teen Pretorius se proklamasie beswaar aangeteken, met die gevolg dat dit 'n dooie letter gebly het. Pretorius se proklamasie het egter daartoe gelei dat die Z.A.R. en Portugal in 1869 'n verdrag van vrede, vriendskap en handel gesluit het, ingevolge waarvan Portugal se soewereiniteit oor Delagoabaai erken is. Hoewel Pretorius dus verplig was om die gedagte van 'n Transvaalse hawe in Delagoabaai

---

politieke denke van die Afrikaner III, 1854-1881, p.532.

25. A.N. Pelzer, Die invloed van McCorkindale se haweskemas op Britse belangstelling in Delagoabaai, pp.75-76.
26. E. Axelson, pp.13-14; R.J. Hammond, pp.81-82.

prys te gee, het die verdrag vir die Z.A.R. die voordeel ingehou dat die weg nou oop was om sonder enige beperking van sy natuurlike hawe gebruik te maak.²⁷

Die bewind van president T.F. Burgers (1872-1877) het 'n nuwe tydvak in die stryd om Delagoabaai ingelui. Burgers het 'n spoorwegverbinding met Delagoabaai as die beste waarborg vir die ekonomiese en staatkundige onafhanklikheid van die Z.A.R. beskou, aangesien dit die Republiek ekonomies onafhanklik van die Britse kuskolonies sou maak en hom ook in staat sou stel om deur Delagoabaai die hand na die buitewêreld te reik. Vanweë Brittanje se verwagte teenkanting teen die Delagoabaaispoorweg het Burgers reeds in 1873 tydens 'n geheime Volksraadsitting voorgestel dat die Z.A.R. Delagoabaai by Portugal koop. Die Volksraad het derhalwe besluit dat dit met die oog op die Z.A.R. se onafhanklikheid van die uiterste belang was om Delagoabaai "in eigendom te verkrygen, of dat dezelve het eigendom worden van eene mogendheid, bereid en in staat de onafhanklijkheid van dezen Staat te helpen handhaven".

Vanweë die hangende MacMahon-arbitrasie kon hierdie besluit nie onmiddellik uitgevoer word nie.²⁸ Burgers het nietemin in 1875 tydens 'n besoek aan Europa daarin geslaag om 'n spoorweg- en handelsooreenkoms met Portugal te sluit, wat die grondslag vir die ekonomiese betrekkinge tussen die Republiek en Delagoabaai gelê het. Weens Britse teenkanting kon Burgers egter nie daarin slaag om die kapitaal vir die Delagoabaaispoorweg in Europa in die hande te kry nie, en is sy spoorwegideaal met die Britse anneksasie van die Z.A.R. in April 1877 veryd.²⁹

Burgers se belangstelling in Delagoabaai het 'n belangrike rol in

27. D.W. Krüger, pp.177-178, pp.180-182 en pp.185-191.

28. M.S. Appelgryn, Thomas Francois Burgers, Staatspresident, 1872-1877, pp.77-80; G.D. Scholtz, p.505.

29. Ibid., pp.81-94; D.W. Krüger, pp.208-211.

die Britse anneksasie van die Z.A.R. gespeel.³⁰ Die President se poging om 'n nuwe magsewewig in Suid-Afrika te skep deur ander moondhede in Delagoabaai te laat belangstel, het Brittanje nie aangestaan nie. Die Britse regering was bevrees dat Duitsland, wat na sy unifikasie en industrialisasie 'n gedugte mededinger vir Brittanje geword het, 'n vastrapplek in Delagoabaai kon verkry. So 'n stap sou nie net die Boererepublieke versterk nie, maar ook 'n gevaar vir Britse belange in Suid-Afrika inhou.³¹ Daarbenewens is Burgers se spoorwegplanne ook as 'n groot struikelblok vir die Britse Minister van Kolonies, lord Carnarvon, se ideaal van 'n verenigde Suid-Afrika onder die Britse vlag beskou. Dit was duidelik dat solank die Z.A.R. op 'n vrye toegang tot die see deur Delagoabaai kon reken, hy nie gewillig sou wees om met Natal en die Kaapkolonie te federeer nie. Carnarvon, wat Delagoabaai as die sleutelposisie aan die Ooskus beskou het, het derhalwe die aankoop van Delagoabaai verskeie male oorweeg, maar weens die teenkanting van die Britse tesourie het daar niks van gekom nie.

Dit is in elk geval twyfelagtig of Portugal vir so 'n stap te vind sou wees.³²

Vanweë die groot waarde wat Carnarvon aan die besit van Delagoabaai geheg het, het Brittanje en Portugal voor die MacMahon-uitspraak ooreengekom dat die moondheid teen wie MacMahon se beslissing sou gaan, die eerste opsie op die suidelike gedeelte van Delagoabaai sou verkry.³³ Desnieteenstaande was die MacMahon-uitspraak 'n terugslag vir Brittanje, aangesien die Z.A.R. daardeur toegang tot 'n nie-Britse hawe verseker is.³⁴

---

30. D.W. Krüger, p.211.

31. C.J. Uys, p.117, p.144.

32. C.J. Uys, p.146.

33. Ibid., p.146; E. Axelson, pp.13-14.

34. C.F. Goodfellow, Great Britain and the South African Confederation, p.79.

Om die Britse monopolie van die Suid-Afrikaanse kus te beveilig en om Carnarvon se federasiepoging te red, is Brittanje dus voor 'n keuse gestel: 'n Britse oorname van Delagoabaai of die anneksasie van die Z.A.R. Na verskeie halfhartige pogings om die Baai van Portugal te koop, is daar op die anneksasie van die Z.A.R. besluit.³⁵

Na die anneksasie het Brittanje nie die potensiele waarde van Delagoabaai uit die oog verloor nie. Sir Theophilus Shepstone het die verkryging van Delagoabaai bepleit,³⁶ terwyl die Koloniale Kantoor aanbeveel het dat Brittanje en Portugal 'n verstandhouding oor die hawe bereik. Onderhandelinge is in 1878 aangeknoop waartydens aangeleenthede soos die beoogde Delagoabaaispoorweg, deurvoertariewe na die Transvaal en wedersydse hulpverlening teen die inboorlinge ter sprake gekom het. Die Portugese regering het hierna die sogenaamde Lourenco Marques-verdrag onderteken, ingevolge waarvan Brittanje groot voordeel uit Delagoabaai kon trek. Voordat dit egter deur die Portugese parlement (Cortes) bekragtig kon word, het die herstel van die Z.A.R. se onafhanklikheid in 1881 die verdrag deur die mat laat val.³⁷

Die ideaal van 'n spoorwegverbinding tussen die Z.A.R. en Delagoabaai het met die verkiesing van Paul Kruger tot staatspresident in 1883 nuwe momentum gekry. Kruger was oortuig dat staatkundige onafhanklikheid sonder ekonomiese selfstandigheid nie veel sou beteken nie. Derhalwe het hy, net soos Burgers, 'n spoorwegverbinding met Delagoabaai, waarvoor Brittanje of Britse belange geen invloed kon uitoefen nie, as die beste waarborg vir die Z.A.R. se staatkundige en ekonomiese onafhanklikheid beskou. Vir Kruger was die Delagoabaaispoorweg "een lewenskwestie", 'n

---

35. C.W. de Kiewiet, The Imperial Factor in South Africa, p.83, p.107; C.J. Uys, p.156, p.159 en p.161.

36. C.J. Uys, p.157.

37. R.J. Hammond, pp.83-91; F.J. van Winter I, pp.16-18.

simbool van die Z.A.R. se onafhanklikheidstrewe en die vervulling van die ou Voortrekkerideaal van 'n weg na die see.³⁸

Die ontdekking van goud aan die Witwatersrand het Kruger in 'n sterk posisie geplaas om sy staatkundige en ekonomiese ideale te verwesenlik. Waar die President vroër, in stryd met sy onafhanklikheidstrewe, vir 'n spoorwegverbinding met die Kaapkolonie asook 'n Suid-Afrikaanse tolverbond en vryhandel te vind was, het hy ná 1886 sy rug op ekonomiese samewerking met die Britse kolonies gekeer. Kruger het dan ook die versoeke van die Kaapkolonie vir 'n spoorwegverbinding met die Rand konsekwent van die hand gewys; omdat hy bevrees was dat dit die totstandkoming van die Delagoabaaispoorweg in die wiele sou ry. Dat Kruger daardeur Delagoabaai bo die koloniale hawens wou bevoordeel het, is vanselfsprekend.³⁹

Kruger se ideale rondom Delagoabaai is egter deur die onbedagsame optrede van die Portugese regering in die wiele gery. Sonder om, soos vroër ooreengekom, die Z.A.R. vooraf te raadpleeg, het Portugal in Desember 1883 'n konsessie vir die aanleg van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan 'n Amerikaanse spekulant, Eduard McMurdo, toegeken. Vir die Z.A.R. het die McMurdo-konsessie die nadeel ingehou dat dit geen bepalinge aangaande spoorwegtariewe bevat het nie. McMurdo, of wie ook al in besit van sy konsessie sou kom, kon dus in die toekoms die goedereverkeer oor die Delagoabaaispoorweg manipuleer deur bloot sy tariewe te verhoog of te verlaag. Om sake vir die Z.A.R. te vererger, het McMurdo met die oog op die uitvoering van sy konsessie 'n Portugese en Britse maatskappy, die Delagoa Bay and East African Railway Company, op die been gebring sonder om sy besit of beheer van die konsessie prys te gee. Die moontlikheid

---

38. D.W. Krüger, Paul Kruger II, p.111; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902 I, p.III; P.J. van Winter I, p.3.

39. C.F.J. Muller (red.), 500 Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis, pp.324-327.

van enige Britse invloed in die Delagoabaaispoorweg was vanselfsprekend vir Kruger 'n onrusbarende gedagte, en sou 'n belangrike rol in die verdere verloop van die stryd om Delagoabaai speel.⁴⁰

Die tariefonderhandelinge tussen die Nederlandsch-Zuid-Afrikaanse Spoorweg Maatschappij (NZASM), wat in Junie 1887 met Duitse en Nederlandse kapitaal opgerig is, en McMurdo het dan ook Kruger se vrese bewaarheid. Weens McMurdo se buitensporige eise kon geen ooreenkoms bereik word nie, en vanweë hierdie dooiepunt het Kruger in Mei 1888 'n verbod op spoorwegoprigting aan die oosgrens uitgevaardig.⁴¹ Omdat die Z.A.R. tereg vermoed het dat McMurdo moontlik op die Britse regering se steun in sy onderhandelinge met die Republiek wou staatmaak, het Kruger in Mei 1888 'n versekering van die Britse Hoë Kommissaris gevra dat die Britse kolonies geen voorneme sou hê "to buy or acquire the Portuguese Delagoa Railway nor the controlling power in that railway or in McMurdo's Company and that they have no intention to oppose or counteract this Government (die Z.A.R.) with regard to the railway".⁴² Die Hoë Kommissaris het Kruger hierop in September 1888 meegedeel dat die Britse regering geen oogmerk gehad het "of acting in an unfriendly spirit towards the South African Republic in regard to the railway or any other matter".⁴³

Die toenemende belangrikheid van Delagoabaai het intussen ook nie die aandag van die Britse regering ontgaan nie. Die moontlikheid dat Portugal Delagoabaai aan Frankryk, Duitsland of Brittanje kon

---

40. P.J. van Winter I, pp.149-167; D.J. Coetzee, Spoorwegontwikkeling in die Suid-Afrikaanse Republiek, 1872-1899, pp.41-56.

41. P.J. van Winter, pp.172-174.

42. Ssa 6, R4636/88, Staatsekretaris-Hoë Kommissaris, 25.5.88.

43. Ssa 6, R.8172/88. Hoë Kommissaris-Kruger, 7.9.88.

afstaan, is reeds in 1884 in 'n memorandum van die Britse Departement van Buitelandse Sake voorsien. Daarin is geargumenteer dat die besit van Delagoabaai van groot strategiese waarde vir Frankryk se handel in die oostelike Indiese Oseaan en veral die noordelike hawens van Madagaskar sou wees. 'n Duitse oorname van die Baai sou, so is geglo, tot 'n verstewiging van betrekkinge met die Z.A.R., en moontlik verdere Duitse gebiedsuitbreiding in suidelike Afrika, aanleiding gee. 'n Britse oorname, daarenteen, sou dit moontlik maak om Franse vlote aan bande te lê en die gevaar van Duitse intriges in die Z.A.R. uit te skakel. Hierdie argument het die volgende kommentaar van 'n amptenaar ontlok: "The possession of Delagoa Bay seems to be very important, but I think we might also obtain from the Sultan of Zanzibar some other good harbours on the coast ...".⁴⁴ Die kwessie is egter links laat lê, omdat dit onraadsaam geag is om die Delagoabaai-vraagstuk weer op te haal. Dit is nogtans beklemtoon dat Brittanje nie die belangrikheid van Delagoabaai uit die oog sou verloor nie.⁴⁵

Die Britse regering het in dieselfde tydperk ook verskeie waarskuwings teen 'n moontlike Duitse oorname van Delagoabaai ontvang. Reeds in 1884 het admiraal Horsey die Britse regering teen hardnekkige gerugte van 'n voorgenome Duitse oorname van Delagoabaai gewaarsku. Horsey het daarop gewys dat Delagoabaai die enigste hawe tussen Kaapstad en Mosambiek was wat groot skepe kon akkommodeer en dat dit die sleutel tot die suidwestelike Indiese Oseaan en die Mosambiekkanaal was. In die verband het hy opgemerk: "Whilst the late award of Delagoa Bay to Portugal (die MacMahon-uitspraak) instead of to England was a misfortune, it would, in my humble opinion, be a calamity for its possession to fall into the hands of a Power with whom we may some day be at

---

44. M.V. Jackson, p.153.

45. Ibid .

war".⁴⁶ Die Britse regering het terselfdertyd ook verneem dat McMurdo deur Duitse bankiers meegedeel is dat hulle die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg as die sleutel tot Suid-Afrika beskou en dit graag wou aankoop. Hoewel die Britse regering hierdie waarskuwings nie in 'n ernstige lig beskou het nie, is die Britse Ministers in Berlyn en Lissabon nietemin herinner aan Portugal se belofte om nie Delagoabaai aan 'n derde moondheid af te staan nie. Die Portugese Minister van Buitelandse Sake het egter 'n ongekwalfiseerde versekering gegee dat Portugal die 1875-ooreenkoms sou nakom, en verklaar dat daar geen sprake van was om Delagoabaai te vervreem nie.⁴⁷

Gerugte dat die Z.A.R. van voorneme was om Delagoabaai te beset, het weer in 1887 opgeduik. McMurdo het die Britse regering ingelig dat die Z.A.R. groot hoeveelhede wapens en ammunisie met die oog op so 'n moontlikheid aangekoop het, en in dié verband gewaarsku: "I know Portugal and the Portuguese well, they would rather lose Delagoa Bay to the Boers seizing it by conquest than accept any millions for it by sale".⁴⁸ Daarbenewens het 'n Britse magistraat in Noord-Natal verneem dat die Z.A.R.-regering die oorname van Delagoabaai aan die Vrystaatse regering voorgestel het. Ook Hoë Kommissaris Robinson het die Britse regering gewaarsku dat daar hardnekkige gerugte van 'n Transvaalse oorname van Delagoabaai, met die moontlike hulp van Duitsland, was.⁴⁹

Dit was onder hierdie omstandighede dat die invloedryke Kaapse politikus, John X Merriman, Robinson se aandag in 1887 op 'n moontlike Duitse oorname van Delagoabaai gevestig het. Volgens Merriman was daar tydens sy onlangse besoek aan Pretoria sterk sprake dat die Z.A.R. die moontlikheid van 'n Duitse oorname van

---

46. E. Axelson, p.99.

47. Ibid., pp.99-100.

48. Ibid., p.100.

49. Ibid.

Delagoabaai en 'n Duitse protektoraat oor die Boererepublieke oorweeg het ten einde die toenemende Engelse invloed in die Z.A.R. en die anglisering van Suid-Afrika hok te slaan. Merriman het gevolglik die verkryging van Delagoabaai as van deurslaggewende belang vir 'n verenigde Suid-Afrika onder die Britse vlag bestempel. In die verband het hy opgemerk: "With the two harbours of Cape Town and Delagoa Bay in her hands, Great Britain might well leave the internal policy of the states and colonies to a natural development, but the possession of Delagoa Bay in the hands of a foreign power will render it increasingly necessary for Great Britain to interest herself in something beyond the mere possession of the seaboard if she is to secure a friendly South Africa ... To us in South Africa who desire that the future of the country should be on English lines it is a question of life or death ..."⁵⁰

Robinson se aandag is ook gevestig op die groot strategiese waarde wat die besit van Delagoabaai vir die Britse Ryk kon inhou. Die Baai was die veiligste hawe oos van Kaapstad en die natuurlike poort tot die ryk hinterland agter die Ooskus. Daarbenewens was dit die sleutel tot die Mosambiekkanaal en "within easy striking distance" van die Franse besittings in die Indiese Oseaan, asook die Britse kolonie van Mauritius. "Everything points to the fact," het Merriman opgemerk "that the power which holds this harbour in any future war which compels the traffic to the East and (to) China to go round the Cape, will have a great advantage for attack and defence, quite apart from its internal value as regards the trade of South Africa".⁵¹ Merriman het derhalwe aanbeveel dat die Britse regering al hulle kragte inspan om die hawe in die hande te kry, en die aankoop daarvan deur die Kaapkolonie voorgestel.⁵²

---

50. P. Lewsen, Selections from the correspondence of John X. Merriman, 1870-1890, pp.259-262.

51. Ibid., p.260.

52. Ibid., pp.262-263.

Merriman se voorstelle het daartoe gelei dat lord Salisbury, die Britse premier, deur die Koloniale Kantoor versoek is "whether the Portuguese Government might not be sounded ... either as to their willingness to dispose of their rights to His Majesty's Government, or as to whether they hold to the undertaking given in 1875 to be still binding upon them...".⁵³ Salisbury het egter sodanige optrede, in die lig van die onlangse Portugese versekeringe, onnodig geag. Brittanje sou alleen inmeng indien die gevaar bestaan het dat Portugal die Baai aan 'n ander moondheid as Brittanje sou afstaan. In so 'n geval sou die Portugese regering daarop gewys word dat Brittanje alleen tot die 1875-arbitrasie ingestem het "because she believed her rights to be incontestable and on the assumption that the only question was whether Portugal or England should hold the Bay ...".⁵⁴ Indien Portugal Delagoabaai sou vervreem, sou Brittanje onmiddellik die Baai beset. Salisbury het egter op daardie stadium geen regverdiging vir so 'n stap gesien nie.⁵⁵

Die Koloniale Kantoor het die aangeleentheid egter nie daar gelaat nie. Salisbury is vervolgens versoek of hy enige besware sou hê as die Kaapse regering, sonder enige magtiging van Brittanje, die Portugese regering sou pols oor hul bereidwilligheid om Delagoabaai aan Brittanje oor te dra. Die Britse Minister in Lissabon, sir George Petre, het Salisbury egter meegedeel dat die Portugese geen voorneme gehad het om Delagoabaai af te staan nie. Die Portugese was besonder trots op hul koloniale grondgebied en geen Portugese regering sou dit waag om 'n storm van verontwaardiging oor die vervreemding van Delagoabaai te ontketen nie. Inteendeel, die Portugese het hoë verwagtinge oor die toekoms van die Baai gekoester en sou nie sonder stryd daarvan

---

53. E. Axelson, p.102.

54. Ibid., p.103; D.M. Schreuder, The Scramble for Southern Africa, 1877-1895, p.368, voetnotas 56 en 60.

55. E. Axelson, p. 103.

afstand doen nie. Petre het dit derhalwe onwys geag om opnuut 'n versekering van die Portugese regering te vra dat hulle hul by die 1875-ooreenkoms sou hou. Salisbury was dieselfde mening toegedaan en het gevolglik besluit om geen aanmoediging aan die Kaapse voorstelle te gee nie. Hy was besorgd dat as 'n verteenwoordiger van 'n koloniale regering die Portugese regering met so 'n voorstel sou nader, die Portugese dalk tot die gevolgtrekking kon kom dat Brittanje die voorstel geïnisieer of ondersteun het.⁵⁶

Kaapse en Natalse leiers het terselfdertyd die Britse regering se hulp versoek in die aankoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Hoewel die Britse Minister van Kolonies, lord Knutsford, graag die spoorweg in koloniale hande sou wou sien, was Salisbury nie bereid om vir die kolonies by die Portugese regering in die bresse te tree nie. Die moontlikheid dat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in Duitse of Transvaalse hande kon val, het weliswaar Salisbury se aandag geniet, maar hy was van mening dat daar nie veel van sou kom nie. Hy was in elk geval oortuig dat 'n Britse oorname van die Portugese spoorweg meer kwaad as goed sou doen.⁵⁷ Salisbury het eweneens kennis geneem van die moontlikheid dat die Z.A.R. en Portugal kon saamspan om Britse invloed in Suid-Afrika te ondergrawe, maar nie veel gevaar daarin gesien nie.⁵⁸

Intussen het daar aan die einde van 1888 'n geskil tussen McMurdo en die Portugese regering oor die eindpunt van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg ontstaan. Die Portugese regering het hierop 'n ultimatum aan McMurdo gestel om die spoorweg voor 24 Junie 1889 tot aan die Transvaalse grens te voltooi, of andersins sy konsessie te verbeur. Toe dit duidelik word dat die Portugese regering, nieteenstaande McMurdo se

---

56. Ibid.

57. R. Robinson en J. Gallagher, Africa and the Victorians, pp.218-220.

58. D.M. Schreuder, p.197.

plotselinge afsterwe, vasbeslote was om die konsessie te konfiskeer, het die Delagoa Bay Railway Company hulle in Mei 1889 op die Britse regering beroep. Salisbury was bereid om vir die spoorwegmaatskappy in die bresse te tree, en het Petre versoek om die Portugese regering om drie maande uitstel vir die voltooiing van die spoorweg te vra. Petre moes die Portugese regering ook meedeel dat Brittanje dit as 'n baie ernstige stap sou beskou indien hulle sou weier om uitstel te verleen, of om die geskil deur arbitrasie te laat besleg. Die V.S.A.-regering het die Britse regering hierin ondersteun. Die Portugese regering het hulle egter nie hieraan gesteur nie en McMurdo se konsessie op 25 Junie 1889 ingetrek. Terselfdertyd het Portugese amptenare in Lourenco Marques beheer oor die spoorweg oorgeneem.⁵⁹

Die Portugese oorname in Lourenco Marques het nie sonder voorval verloop nie. Op bevel van sy hoofkantoor het die algemene bestuurder van die spoorwegmaatskappy in Lourenco Marques, en waarnemende Britse vise-konsul, A. Knee, die plaaslike goewerneur meegedeel dat hy die oorname met geweld sou teenstaan. Knee het terselfdertyd admiraal Wells in Simonstad versoek om oorlogskepe na Delagoabaai te stuur ten einde Britse lewens te beskerm. 'n Soortgelyke versoek is tot die goewerneur van Natal gerig.

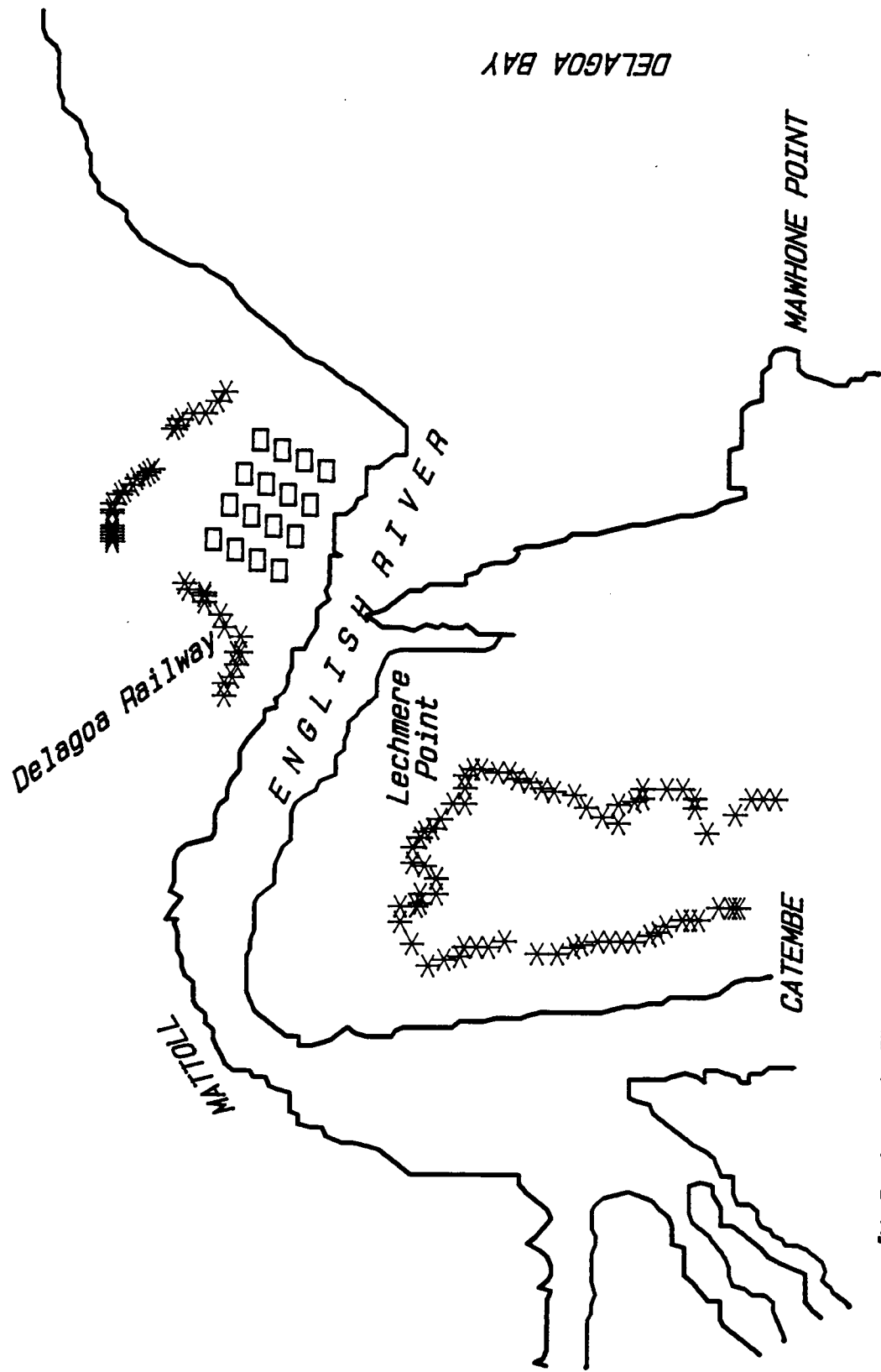
Terselfdertyd is die volgende telegram van Knee deur die Delagoa Bay Railway Company onder die aandag van die Britse Departement van Buitelandse Sake gebring: "Portuguese Government torn up railway. Head of Police fired on English driver. Liberty and lives in great danger ... Demand Foreign Office assistance. Consulate crowded ...".⁶⁰ Die Britse kabinet het egter wyslik besluit om te wag totdat meer inligting beskikbaar is voordat 'n besluit geneem word. Met die aankoms van die eerste Britse kanonneerbote in Delagoabaai het dit dan ook geblyk dat Knee die

---

59. E. Axelson, pp.110-114; D.J. Coetzee, p.66; F.J. van Winter, pp.176-179, p.196; F.G.E. Nilant, Jhr. Mr. GJ. Th Beelaerts van Blokland, Gesant van die Suid-Afrikaanse Republiek (1843-1897), pp.186-191.

60. E. Axelson, p.114.

LOURENCO MARQUES. DELAGOA BAAI

[M. G. Jesset: The Key To South Africa: Delagoa Bay]

situasie grootliks oordryf het en dat alles in die hawe rustig was.⁶¹

Portugal se besluit om McMurdo se konsessie in te trek, het nietemin groot ontevredenheid in Britse en Amerikaanse regeringskringe veroorsaak. Sowel Brittanje, namens die Britse aandeelhouders in McMurdo se spoorwegmaatskappy, as die V.S.A., namens McMurdo se weduwee, het by Portugal oor die intrekking van die konsessie beswaar aangeteken. Brittanje was veral bekommerd oor die moontlikheid dat die Z.A.R. druk op Portugal uitgeoefen het om die McMurdo-konsessie in te trek. Petre het derhalwe van Barros Gomes, die Portugese Minister van Buitelandse Sake, 'n versekering gevra dat "the report which obtained credence ... of the connivance of the Portuguese Government in the designs attributed to the Transvaal Government to get possession or control of the line, and of all that had occurred being the result of a previous understanding with the Government to get rid of British influence and control was untrue". Gomes het Petre egter die versekering gegee dat Portugal geen begeerte gehad het dat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande van die Z.A.R. moes val nie.⁶² Vir die Z.A.R. was die konfiskering van die Engelse spoorweg nietemin van die grootste belang, aangesien dit Brittanje van 'n vastrapplek in Delagoabaai en die lewensbelangrike spoorweg weerhou het.⁶³

Terwyl Portugal aan die Britse en Amerikaanse besware aandag geskenk het, het die Z.A.R. se gesant in Europa, G.J. Beelaerts van Blokland, van die geleentheid gebruik gemaak om in September 1889 namens die NZASM 'n tariefooreenkoms met die Portugese te sluit. Na die publikasie daarvan het Kruger onmiddellik sy spoorwegverbod opgehef, en kon daar reeds in November 1889 met die

---

61. Ibid., p.115; P.J. van Winter I, pp.202-203.

62. G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 I, p.145; F.G.E. Nilant, pp.192-193; P.J. Hammond, pp.237-238; P.J. van Winter, p.204; E. Axelson, pp.115-116.

63. C.F.J. Muller[red.], p.287.

aanleg van die Z.A.R.-gedeelte van die Delagoabaaispoorweg begin word.⁶⁴

Dat Portugal se besit van Delagoabaai vir die Z.A.R. nie 'n vrye toegang tot die see gewaarborg het nie, moes vir die Z.A.R. uit die Portugese hantering van die McMurdo-konsessie duidelik gewees het. Die verwickelinge rondom die McMurdo-konsessie moet dan ook gesien word as die begin van baie ambisieuse planne van Kruger en sy volgelinge om die Z.A.R. se vrye toegang tot die see deur Delagoabaai te beveilig. Die Z.A.R. sou in die toekoms in die eerste instansie moes voorsorg tref dat Delagoabaai nie in die besit van 'n ander moondheid as Portugal kom nie. Dit sou nog meer in die Z.A.R. se belang wees indien hy self 'n sekere mate van beheer oor Delagoabaai kon uitoefen, deur byvoorbeeld beheer oor die Portugese deel van die spoorweg te verkry, deur Delagoabaai of 'n stuk grondgebied, insluitende die hawe, van Portugal te koop, deur sy eie hawewerke aan te lê, deur geld aan die Portugese regering voor te skiet in ruil vir regte met betrekking tot Delagoabaai en om geldelike belang te verkry in maatskappye wat die ontwikkeling van Delagoabaai beoog het.⁶⁵ Die Z.A.R. se pogings om dit te bewerkstellig, sou hom in stryd met Brittanje bring.

---

64. F.G.E. Nilant, pp.193-196; SSa 57, TB925/89, Regering-Beelaerts van Blokland, 19.9.89 (telegram).

65. G.D. Scholtz, p.145.

HOOFSTUK 2DIE Z.A.R. EN RHODES SE POGINGS OM BEHEEROOR DELAGOABAAI TE VERKRY, 1889-1893.

Op 16 Oktober 1889 het die ZAR-regering 'n geheime opdrag aan staatsekretaris Leyds gegee om in Europa die belange van die Republiek in Delagoabaai te beveilig. Leyds se opdrag het die volgende behels: In die eerste instansie moes hy probeer om Portugal sover te kry om 'n stuk Portugese grondgebied ten ooste van die Z.A.R., tussen die Lebomboberge en die see, met uitsluiting van die Limpopo- en Olifantsrivier, aan die Z.A.R. te verkoop. Leyds is gemagtig om hiervoor 'n bedrag van hoogstens een miljoen pond sterling aan Portugal aan te bied.¹

Afgesien van hierdie stuk grond het die regering dit in die tweede instansie ook wenslik geag om algehele afstand te verkry van 'n stuk Portugese grondgebied tussen die Lebomboberge en die see wat die Maputorivier en die monding daarvan "aan de Republiek soude brengen". Indien die afstand van hierdie grond nie bewerkstellig kon word nie, moes Leyds, na gelang van omstandighede, poog om of 'n onderneming van die Portugese regering te verkry dat hulle aan niemand anders sonder die toestemming van die Z.A.R. regte sou verleen op die riviere wat vanuit die Z.A.R. deur Portugese grondgebied na die see gevloei het nie, of sodanige rivierregte vir die Z.A.R. bekom.²

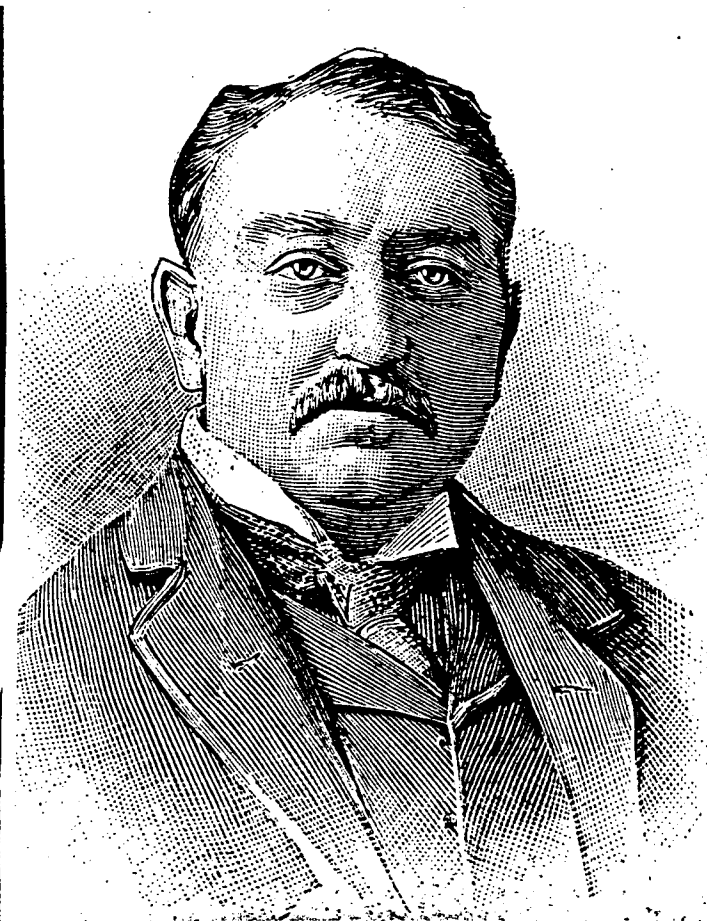
---

1. LA 250, Regering-Staatsekretaris, 16.10.89.

2. Insoverre dit hierdie regte en die Limpoporivier betref, moes Leyds die kontrak wat die regering knap voor Leyds se vertrek na Europa met kapt. G.A. Chaddock aangegaan het, in gedagte hou. Chaddock het in 1884 daarin geslaag om die monding van die Limpoporivier vanaf die see binne te dring, en op grond van hierdie prestasie op sekere regte met betrekking tot die Limpoporivier aanspraak gemaak. Vgl. LA 622, GR 27/89, Chaddock-Staatspresident, 30.8.89.

Paul Kruger

Cecil John Rhodes

Dr W J Leyds

*Met beste grachten
Beelaerts van Blokland*

Beelaerts van Blokland

Leyds is verder versoek om aandag te skenk aan die stand van sake met betrekking tot die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Die Z.A.R.-regering was onder die indruk dat die spoorweg, kragtens die bepalings van die McMurdo-koncessie, in Desember 1889 aan die hoogste bieder verkoop sou word. Leyds moes vasstel watter optrede van die Z.A.R. in dié geval die voordeligste sou wees. Ten einde uitvoering aan sy opdrag te gee, is Leyds van elf "met het grootzegel voorziene blanco document-vellen" voorsien, wat hy tesame met die nodige magtigingsbriewe na gelang van omstandighede kon gebruik.³

Ofskoon daar geen melding van Delagoabaai in Leyds se opdrag gemaak word nie, is dit uit 'n bestudering van die ligging van die grondgebied, wat Leyds van Portugal moes koop, duidelik dat die Z.A.R. die soewereiniteit oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg wou verkry het.⁴ In die Portugese grondgebied begrens deur die oosgrens van die Z.A.R., die Limpopo- en Olifantsrivier en die Indiese Oseaan was Delagoabaai die enigste plek van wesenlike belang vir die Z.A.R. Die naaste ander hawens aan die ooskus was Kosibaai, wat buite die Portugese invloedssfeer geleë was en waarop die Z.A.R. self aanspraak gemaak het, en die Portugese hawe Inhambane wat ten noorde van die monding van die Limpoporivier geleë was en dus buite Leyds se opdrag geval het. As in ag geneem word dat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg feitlik tot aan die oosgrens van die Z.A.R. voltooid was, en dat die konstruksie van die Z.A.R.-gedeelte in November 1889 sou begin,⁵ is dit haas

---

3. LA 250, Regering-Staatsekretaris, 16.10.89.

4. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders I, p.206; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902 I, p.146.

5. N.G. Garson, The Swaziland Question and a road to the sea, pp.312-316 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1957, II); Jaarverslag NZASM 1889, p.5.

ondenkbaar dat die Z.A.R. bereid sou wees om £1 000 000 vir die grondgebied te betaal sonder om van die Delagoabaaispoorweg en -hawe gebruik te maak.

Die ander aspekte van Leyds se opdrag dui ook daarop dat die Z.A.R.-regering se aandag op daardie stadium op Delagoabaai gevestig was. Die opdrag aan Leyds om 'n stuk Portugese grondgebied te verkry, wat die Maputorivier en sy monding "aan de Republiek zoude brengen", het ook op Delagoabaai betrekking gehad, aangesien die Maputorivier in Delagoabaai uitgemond het. Die Z.A.R.-regering het juis op hierdie stadium aandag geskenk aan die moontlikheid om deur middel van die ooswaartsvloeiende riviere van die Z.A.R. toegang tot die see te verkry. Leyds se opdrag in verband met die Maputorivier was waarskynlik bedoel om 'n tweede verbindingsweg tussen die Z.A.R. en Delagoabaai tot stand te bring, aangesien die Pongolarivier in die Maputorivier ingevloei het en albei riviere vir klein vaartuie bevaarbaar was.⁶

Hoewel daar nie presies vasgestel kon word wat tot die opdrag aan Leyds aanleiding gegee het nie, is daar nietemin enkele sake wat moontlik tot hierdie besluit van die regering bygedra het en gevolglik nadere toeligting verdien. Die eerste saak was die stand van sake rondom die besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Die tariefreëling van September 1889 tussen Portugal en die NZASM het nie al die struikelblokke in verband met 'n spoorweg tussen die Z.A.R. en Delagoabaai uit die weg geruim nie. Oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg het daar 'n vraagteken gehang insoverre Brittanje beswaar gemaak het teen Portugal se kansellering van die McMurdo-spoorwegkonsessie.⁷ Volgens die bepalinge van dié konsessie moes dit, vanweë die kansellering daarvan, na ses maande, dit wil sê in Desember 1889, per openbare veilig opgeveil

---

6. LA 622, Ooreenkoms tussen Chaddock en regering, 16.10.89.

7. P.J. van Winter I, pp.203-204.

word.⁸ Teen Oktober 1889 was daar onsekerheid oor watter optrede die Portugese en Britse regerings in verband met die saak beoog het. Gelet op die belangrikheid van die Delagoabaaispoorweg vir die Z.A.R., is dit vanselfsprekend dat Brittanje se moontlike optrede met betrekking tot die Portugese spoorweg groot nadeel vir die Z.A.R. kon inhou.

In dié verband is dit insiggewend dat De Volksstem, wat 'n groot voorstander van Kruger se spoorwegpolitiek was, op 14 Oktober 1889 aandag aan die Z.A.R. en Brittanje se belange in die Delagoabaaispoorweg geskenk het. Die koerant het die belangrikheid van Delagoabaai vir die staatkundige en ekonomiese onafhanklikheid van die Z.A.R. beklemtoon en dienooreenkomstig opgemerk: "De weg van de Transvaal naar zee is over de Delagoabaai het kortst en vrij van Engelschen invloed en Engelsch bestuur. Wat wil men meer?"⁹ De Volksstem het egter ook sy lesers se aandag op die protes in Britse kringe teen die kansellering van die McMurdo-konsessie gevestig, en die Britse sienswyse soos volg geformuleer: "Het is, (die kansellering) brult de Engelsche leeuw, een zaak van nationale eer en nationale belang. Transvaal heeft zamengesworen tegen Engeland ... Delagoabaai is de voornaamste haven naar de Engelschen in de noordelijke streken, en zal dan niet Engeland het eerste woord hebben op den spoorweg daarheen? ... Nu is het een werktuig in de hand van Paul Kruger."¹⁰ Gesien in die lig van die feit dat die Z.A.R.-regering twee dae later Leyds opdrag gegee het om aandag te skenk aan die verkoop van die Portugese spoorweg, versterk dit die vermoede dat die aangeleentheid 'n belangrike rol in Leyds se sending na Europa gespeel het.

'n Tweede saak wat moontlik 'n invloed op die besluit van die Z.A.R.-regering gehad het om Leyds na Europa te stuur, was die

8. Ibid., p.199.

9. De Volksstem, 14.10.89.

10. Ibid.

kwessie van rivierregte op die riviere wat vanuit die Z.A.R. ooswaarts deur Mosambiek na die see gevloei het. Uit Leyds se opdrag is dit egter duidelik dat dit hoogstens 'n sekondêre rol in die formulering daarvan kon gespeel het.¹¹

Bogenoemde twee sake bied slegs 'n verklaring vir die minder belangrike aspekte van Leyds se opdrag. Waarom die Z.A.R.-regering besluit het om sy soewereiniteit oor die ganse Delagoabaairoete, dit wil sê die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg en Delagoabaai, uit te brei, word nêrens vermeld nie. As daar egter gelet word op die Z.A.R. se kommer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, lyk die aanneemlikste verklaring vir die opdrag aan Leyds dat die regering finaal alle struikelblokke in die weg van 'n vrye toegang tot die see uit die weg wou ruim. Dat Portugal se besit van Delagoabaai vir die Z.A.R. nie 'n vrye toegang tot die see gewaarborg het nie, moes vir die Z.A.R.-regering uit Portugal se hantering van die McMurdo-konsessie duidelik gewees het.

Ofskoon daar dus nie duidelikheid oor die ontstaan van die opdrag aan Leyds is nie, is dit tog merkwaardig dat The Star reeds in Augustus 1889 verskeie male die moontlikheid van 'n Z.A.R.-oorname van Delagoabaai aangeroer het. Die koerant het beweer dat die Z.A.R. van plan was om op 'n eerbare of oneerbare wyse in besit van die Baai te kom wanneer die aandag van die moondhede deur Europese gebeure in beslag geneem sou word. Ver van Europa sou Delagoabaai dan aan die genade van die Z.A.R. uitgelewer wees. In dié verband is verder opgemerk: "The longing eye which has for so long been cast upon that port (Delagoabaai) as the port of the Transvaal, is still turned in that direction; the secret desire

---

11. Die Z.A.R.-regering het op 16 Oktober 1889, dieselfde dag wat die regering se opdrag aan Leyds gedateer is, 'n ooreenkoms met Chaddock gesluit. Daarvolgens sou Chaddock sy dienste tot Mei 1890 uitsluitlik tot beskikking van die regering stel met die oog op die verkryging van regte met betrekking tot die Limpoporivier. Die regering sou op hul beurt onderneem om die regte waarop Chaddock aanspraak gemaak het deur Portugal erken te kry. Vgl. LA 622, Ooreenkoms tussen Chaddock en regering, 16.10.89; LA 250, Regering-Staatsekretaris, 16.10.89.

to possess it, and convert it from a Portuguese port into a Transvaal port, still occupies many minds, and Utopian as are the wishes of the party who indulge in the hope of seeing the Transvaal flag flying at Lourenco Marques, they will continue to be indulged in."¹² Dör watter mate van waarheid daar in die beweringe van The Star gesteeek het, kan slegs gespekuleer word. In die lig van hierdie beweringe en die stand van sake met betrekking tot die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg wil dit egter voorkom asof die opdrag aan Leyds nie uit die lug gegryp is nie.

'n Verdere saak waaraan Leyds volgens P.J. van Winter¹³ in Europa moes aandag gee, was die gedagte van 'n eie Republikeinse skeepsredery wat vanuit Delagoabaai bedryf sou word. Ofskoon daar in die amptelike stukke wat op Leyds se sending betrekking het, geen sodanige opdrag vermeld word nie, kan Van Winter se bewering in dié verband nie sonder meer geignoreer word nie. Soos later sal blyk, het Leyds wel tydens sy verblyf in Europa daadwerklik aandag aan die gedagte van 'n Republikeinse skeepsredery geskenk.¹⁴ Dat Leyds se optrede in dié verband gewyt moet word aan die voorstelle wat die Pretoria-skeepvaartkomitee op 14 Oktober 1889 aan die regering voorgelê het, lyk redelik seker te wees. In hoofsaak het hierdie voorstelle daarop neergekom dat wanneer die Delagoabaaispoorweg aanstons oor Z.A.R.-grondgebied aangelê sou word, die tyd ryp was vir die instel van 'n Republikeinse skeepsredery wat tussen Delagoabaai en Europa sou funksioneer.¹⁵ Die Uitvoerende Raad het hulle op 16 Oktober 1889 in beginsel met die voorstelle vereenselwig en onderneem om 'n voorstel vir die totstandkoming van so 'n skeepsredery by die

---

12. The Star, 22.8.89 (redaksioneel); 8.8.89 (redaksioneel) en 10.8.89 (redaksioneel).

13. P.J. van Winter, p.103.

14. LA 250, Leyds-Van Boeschoten, 4.12.89; Leyds-Asser, 15.12.89.

15. SS 1563, R10771/89, Skeepvaartkomitee-Staatsekretaris, 14.10.89. 'n "Memorie van Toelichting" is hierby aangeheg.

volgende sitting van die Volksraad in 1890 in te dien. Die regering was selfs bereid om 'n kwart van die skeepsredery se oprigtingskapitaal by te dra.¹⁶

Ofskoon die stigting van 'n Republikeinse skeepsredery nie amptelik deel van Leyds se opdrag gevorm het nie, is daar tog aspekte daarvan wat nie in verband met Leyds se opdrag geïgnoreer kan word nie. Twee lede van die Uitvoerende Raad, genl. Piet Joubert en J.W.A. Wolmarans, wat vir die opdrag aan Leyds verantwoordelik was, was ook lede van die Pretoria-skeepvaartkomitee. In 'n memorandum wat die skeepvaartkomitee by hulle voorstelle ingesluit het, is daar gedagtes oor die kusgebied ten ooste van die Z.A.R. uitgespreek wat met die opdrag aan Leyds verband hou. Die skeepvaartkomitee het onder andere gewys op die groot waarde wat 'n Republikeinse skeepsredery vir die Z.A.R. sou inhou indien "door Europeesche verwikkelingen, voor de Republiek het geschikte oogenblik aanbreeken om, hetzy door koop, tractaat of anderzins, hare natuurlijke Oostelijke hawens in eigendom te verkrijgen ...".¹⁷ Watter mate van sukses Leyds ook al met die uitvoering van sy opdrag in Europa sou behaal, die totstandkoming van 'n Republikeinse skeepsredery te Delagoabaai sou slegs tot die sukses van die Delagoabaaispoorweg bydra.

Leyds se voorgenome besoek aan Europa het tot heelwat spekulاسie oor die doel van sy reis aanleiding gegee. Hoewel daar amptelik aangevoer is dat Leyds sy vrou, wat in Europa was, na Suid-Afrika sou vergesel,¹⁸ het The Star die doel van sy reis beskryf as die aankoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg.¹⁹ In Pretoria weer is beweer dat Leyds se

---

16. UR 9, URB 664, 16.10.89.; SS 1563, BB 3408/89, Waarnemende Staatsekretaris-PJ Joubert en D.H. Schull, 18.10.89.

17. SS 1563, R 10771/89, Skeepvaartkomitee-Staatsekretaris, 14.10.89.

18. LA 250, Leyds-Beelaerts van Blokland, 11.10.89.

19. The Star, 24.10.89 (redaksioneel).

reis in verband gestaan het met die oprigting van 'n Republikeinse skeepsredery in Delagoabaai.²⁰ Selfs met Leyds se aankoms in Europa het 'n Engelse blad die Staatsekretaris se besoek in verband met die verkoop van Delagoabaai aan die Z.A.R. gebring.²¹ Uit hierdie spekulasie is dit duidelik dat die opdrag aan Leyds geensins uit die lug gegryp was nie, maar eerder 'n verstaanbare optrede was om die Z.A.R. se vrye toegang tot die see te beveilig.

Leyds het na sy aankoms in Europa vir Van Blokland op die hoogte van sy opdrag gestel en terselfdertyd die gesant se mening daaromtrent ingewin. Van Blokland was egter van mening dat daar geen sprake was dat Portugal grondgebied aan die Republiek sou afstaan nie. Die Portugese het daarop geroem dat hulle nog nooit 'n kolonie afgestaan het nie en as hulle 'n uitsondering in die geval van die Z.A.R. sou maak, sou die Portugese regering deur soortgelyke aansoeke oorval word. Van Blokland was verder van mening dat selfs die máák van so 'n voorstel aan Portugal die betrekkinge tussen die twee state sou skaad. Afgesien hiervan was daar ook 'n ander belangrike rede waarom Leyds nie 'n sodanige voorstel aan Portugal moes maak nie. Volgens Van Blokland het Portugal jaloers begin raak op die toenemende mag en invloed van die Z.A.R. en was hulle bevrees dat die Republiek hulle eendag in die see sou dryf.²²

Van Blokland se siening van die situasie in Portugal was geensins oordrewe nie. Vir die Portugese was die behoud van hul koloniale besittings 'n saak van nasionale eer waarin ekonomiese motiewe 'n ondergeskikte rol gespeel het. Trouens, op dieselfde tydstip as Leyds se besoek aan Europa was Portugal met Brittanje, hul tradisionele en oudste bondgenoot, in 'n stryd oor die grondgebied

---

20. De Volksstem, 4.11.89.

21. The Press, 20.12.89.

22. LA 250, Leyds-Kruger, 20.11.89 (geheim); LA 8, Nr. 466, Van Blokland-George, 26.11.89 (geheim).

agter die kus van Mosambiek gewikkel. Ten spyte van Portugal se politieke en ekonomiese onstabiliteit het die Portugese regering en volk dit duidelik laat blyk dat hulle nie van plan was om hul koloniale aansprake te laat vaar nie. Dit moet ook in gedagte gehou word dat Portugese regeringslui koloniale besittings as 'n waarborg vir die voortbestaan van 'n onafhanklike Portugal beskou het.²³

Die ongunstige omstandighede in Portugal het Leyds nie laat tou opgooi nie. Hy het dit raadsaam geag om nie dadelik 'n amptelike aanbod met betrekking tot die afstand van grondgebied aan Portugal te maak nie, maar eerder "privaat het terrein" deur die Z.A.R. se konsul-generaal in Lissabon, Ernst George, te laat verken. Die uitslag van George se samesprekings met die Portugese premier, Barros Gomes, oor die afstand van grondgebied en die verlening van rivierregte aan die Z.A.R., was nie gunstig nie. Volgens George was die nasionale gevoel van die Portugese vanweë die koloniale geskil met Brittanje "zeer aangewakkerd", en was daar geen kans op sukses met betrekking tot die koop van Portugese grondgebied of die verlening van rivierregte nie. Geen Portugese Minister of parlamentslid, aan welke politieke party hy ook al behoort het, sou dit waag om die Portugese parlement met so 'n voorstel te nader nie, aangesien dit hom sy amp en geloofwaardigheid as patriot sou kos. Daarbenewens het George ook die vermoede bevestig dat Portugal jaloers op die vooruitgang van die Z.A.R. was. Vroeër was die Portugese bang dat Engeland hulle in die see sou dryf, maar nou is dieselfde vrees ook met betrekking tot die Z.A.R. gekoester.²⁴

In die lig van hierdie omstandighede het Leyds dit aan die begin van Desember 1889 weer eens oorweeg of 'n besoek aan Lissabon die

---

23. R.J. Hammond, pp.76, 102-132; E Axelson, Portugal and the Scramble for Africa 1875-1891, pp.186-200. (Die eerste verdrag tussen Engeland en Portugal is reeds in 1373 onderteken).

24. LA 8, Nr. 466, Van Blokland-George, 26.11.89 (geheim); LA 250, Leyds-Kruger, 10.12.89 (geheim).

belange van die Z.A.R. sou bevorder. Nadat hy sake in oënskou geneem het, het Leyds tot sy persoonlike teleurstelling besluit om nie die Portugese hoofstad te besoek nie. Tyd het 'n belangrike rol in hierdie besluit gespeel. Leyds was oortuig dat dit onmoontlik sou wees om gou met die Portugese regering tot 'n vergelyk te kom. Boonop is die tyd van die Portugese regering in beslag geneem deur die koloniale geskil met Brittanje. Afgesien van die tydfaktor was daar ook 'n ander belangrike rede vir Leyds se besluit. Sy besoek aan Lissabon sou nie 'n geheim kon bly nie en uit die aard van die saak onder die aandag van Petre kom. Leyds het vermoed dat Petre sy besoek met die Delagoabaaispoorweg in verband sou bring en dan druk op die Portugese regering sou uitoefen. Omdat die Staatsekretaris dit in belang van die Z.A.R. geag het dat Brittanje se aandag nie onnodig op die Delagoabaaispoorweg gevestig word nie, het hy voorlopig van 'n besoek aan Lissabon afgesien.²⁵

Aangesien daar geen kans bestaan het dat Portugal grondgebied of regte aan die Z.A.R. sou afstaan nie, het Leyds Van Blokland beveel om Portugal oor die Republiek se "intensies" gerus te stel. Leyds het waarskynlik die Portugese se vrees dat die Z.A.R. hulle aan die ooskus sou verdryf in gedagte gehad, want, het hy aan Kruger geskryf, die Portugese moet die indruk kry dat "wij niet tegen hen maar met hen samen willen werken, dat wij er niet op tegen zijn dat zij, wat hun gebied betreft, de macht in eigen handen houden, mits zij die macht aan niemand anders afstaan ..."²⁶ Hierdie standpunt van Leyds het vanselfsprekend nie heeltemal ooreengestem met die gees van sy opdrag nie, waarin dit die duidelike bedoeling van die Z.A.R. was om sy oosgrens tot aan Delagoabaai uit te brei. Dit was egter vir Leyds uit die omstandighede in Portugal duidelik dat daar op daardie stadium

---

25. LA 250, Leyds-Kruger, 10.12.89 (geheim). Leyds het Kruger verder meegedeel dat hy in 'n afsonderlike skrywe weer die kwessie van Britse belangstelling in die Delagoabaaispoorweg sou bespreek. Geen spoor kon egter van sodanige skrywe gevind word nie.

26. Ibid.

geen moontlikheid vir die verkryging van Portugese grondgebied of rivierregte was nie.

Leyds het gevolglik, volgens sy opdrag, die naasbeste resultaat probeer verkry, naamlik 'n verklaring van die Portugese regering dat hulle geen regte sou verleen op die riviere wat vanuit die Z.A.R. deur Portugese grondgebied na die see gevloei het nie.²⁷ Dit is moontlik dat Leyds, met die oog op die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, bevrees was dat Brittanje, of instansies simpatiek teenoor Britse belange, 'n mate van beheer oor Mosambiek kon verkry het. Gomes het egter nie gehuiwer om George te verseker dat Portugal nie van plan was om enige sodanige rivierregte te verleen nie. Hoewel Gomes nie sy versekering op skrif gestel het nie, was die implikasie daarvan vir Leyds se opdrag duidelik. Die Z.A.R. kon daarvan vergeet dat Portugal enige rivierregte aan hulle sou afstaan, en dit was verder vanselfsprekend dat daar geen sprake van die afstand van Portugese grondgebied aan die Z.A.R. kon wees nie.²⁸

Volledigheidshalwe moet dit genoem word dat Leyds tydens sy verblyf in Europa ook aandag aan die oprigting van 'n Republikeinse skeepsredery geskenk het. Leyds het aan prof. T.M.C. Asser, 'n wêreldberoemde Nederlandse regsgeleerde, die vraag gestel of die Z.A.R. 'n eie redery kon oprig en skepe onder sy vlag laat vaar. Asser het bevind dat daar nie die minste beswaar kon wees as die Republiek, "al is zij niet aan de zee gelegen", tot so 'n stap sou oorgaan nie. Leyds se samesprekings met lede van die NZASM, die sogenaamde Amsterdam-komitee, het egter niks daadwerklik opgelewer nie.²⁹

---

27. LA 250, Regering-Staatsekretaris, 16.10.89.

28. LA 250, Leyds-Kruger, 10.12.89 (geheim); Van Blokland-Leyds, 12.12.89; Van Blokland-Leyds, 16.12.89. Die Z.A.R. het nog gedurende 1890 verskeie onsuksesvolle pogings aangewend om rivierregte in Mosambiek te verkry. Vgl. LA 13, Nr.876, "Suggesties"; E. Axelson, pp.249-250.

29. LA 250, Van Blokland-Leyds, 2.12.89; Leyds-Van Boeschoten, 4.12.89; Leyds-Asser, 15.12.89; P.J. van Winter I, pp.103-104.

Insoverre dit Leyds se opdrag betref, is dit duidelik dat hy tydens verblyf van ongeveer ses weke in Europa nie veel kon vermag nie. Ley kon nie eers 'n aanbod of voorstel in verband met sy opdrag aan die Portugese regering voorlê nie. Dit was waarskynlik vanweë hierdie omstandighede dat Leyds besluit het om op sy terugreis na Suid-Afrika 'n besoek aan Lissabon te bring, ten einde met die Portugese premier te beraadslaag.³⁰

Leyds het op 30 Desember 1889 in Lissabon aangekom en is dieselfde dag, weens Gomes se ongesteldheid, deur Ressano Garcia, die Portugese Minister van Marine en Kolonies, te woord gestaan. Die Portugese owerheid in Lourenco Marques se weiering om die nodige toestemming aan die NZASM te verleen, vir die ontskeping van spoorwegmateriaal aan hul hawehoof,³¹ het aan Leyds 'n aanknopingspunt gebied om die Z.A.R. se belange in Mosambiek met die Minister te bespreek. Leyds het die aangeleentheid terloops ter sprake gebring deur te verklaar dat die Z.A.R. enige verandering in die status quo in die Portugese grondgebied ten ooste van die Z.A.R., sonder die medewete van die Republiek, "zou moesten beskouwen zoo niet als een onvriendschappelijke handeling, dan toch als een handeling er op berekend om niet aangenaam aan te doen".³² Garcia se antwoord hierop was dat daar van afstanddoening van Portugese grondgebied nie sprake was of kon wees nie. Slegs geweld sou Portugal tot so 'n stap laat oorgaan. Hy het George se mededeling bevestig deur te verklaar dat die Minister wat enige afstanddoening van Portugese grondgebied sou voorstel, nie vir langer as 'n dag Minister sou bly nie.³³

Na aanleiding van hierdie versekering het Leyds verklaar "dat als er sprake is van afstand van gebied, de Regeering der Republiek

---

30. LA 250, Leyds-Van Blokland, 14.1.90.

31. SSa 60, RA 440/94, R13515/89, Hoofingenieur NZASM-Waarnemende Staatsekretaris, 13.12.89.

32. LA 250, Leyds-Van Blokland, 14.1.90.

33. Ibid.

meent dat zij de eerste aanspraak daarop heeft, evenals in het geval van verleening van rechten op rivieren".³⁴ Leyds het natuurlik geen regsgronde vir sy standpunt gehad nie. Dit was slegs die feit dat Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg vir die Z.A.R. 'n vrye toegang tot die see verseker het wat as regverdiging vir Leyds se standpunt kon dien.

'n Verdere saak wat Leyds met Garcia bespreek het, was die besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Soos reeds vermeld, was dit deel van Leyds se opdrag om met die oog op die moontlike verkoop van die spoorweg aandag daaraan te bestee.³⁵ Leyds het tydens sy verblyf in Nederland naas Van Blokland ook prof. J.P. Moltzer, 'n raadgever van die NZASM, hieroor om advies genader. Van Blokland was van mening dat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, kragtens die bepalinge van die oorspronklike konsessie aan McMurdo, aan die einde van Desember 1889 per openbare veiling verkoop sou word, terwyl Moltzer van hom verskil het. Die onsekerheid oor die spoorweg is egter in Desember 1889 uit die weg geruim toe die Britse regering hulle bereid verklaar het om die betaling van skadevergoeding deur Portugal aan die Britse aandeelhouders in McMurdo se spoorwegmaatskappy te oorweeg. Ten tye van Leyds se besoek aan Lissabon was die kwessie van skadevergoeding juis tussen Brittanje en Portugal onder bespreking.³⁶

Dit was onder hierdie omstandighede dat Leyds Garcia meegedeel het dat die Z.A.R. graag sou wou sien dat die spoorweg in die hande van Portugal moes bly. Omdat die Republiek Portugal se beheer oor dié gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in belang van beide state geag het, was die Z.A.R. selfs bereid om 'n gedeelte van die skadevergoeding te betaal indien die uitbetaling daarvan nodig was

---

34. Ibid.

35. LA 250, Regering-Leyds, 16.10.89.

36. LA 250, Leyds-Van Boeschoten, 4.12.89; Leyds-Van Blokland, 14.1.90; P.J. van Winter I, pp.205-205.

om die verlangde doel te bereik.³⁷ Wat Garcia se reaksie op Leyds se mededeling was, kon ongelukkig nie vasgestel word nie. Leyds se aanbod aan Garcia is egter weer eens 'n aanduiding van die groot waarde wat die Z.A.R. aan 'n vrye toegang tot die see geheg het.

Leyds het in die tweede helfte van Januarie 1890 na die Z.A.R. teruggekeer. Hoewel sy besoek aan Europa, gelet op sy opdrag, 'n mislukking was, kan 'n geringe mate van sukses wel aan Leyds toegeskryf word. Daar was die mondelinge beloftes van Gomes en Garcia in verband met rivierregte, terwyl Leyds die Z.A.R. se standpunt oor die vervreemding van Portugese grondgebied, sonder inagneming van die Republiek se belange, onder die aandag van die Portugese regering gebring het. Of Leyds meer sukses kon behaal het deur 'n ander werkwyse te volg, is sterk te betwyfel, veral as daar gelet word op die afloop van die Anglo-Portugese koloniale geskil. Die geskil het pas na Leyds se vertrek uit Europa 'n hoogtepunt bereik toe Brittanje die Portugese deur middel van 'n ultimatum gedwing het om hulle aansprake op dele van die binneland agter die kus van Mosambiek te laat vaar. Nie alleen moes Gomes se regering bedank vanweë hul aanvaarding van die Britse ultimatum nie, maar grootskaalse anti-Britse betogings het dwarsoor Portugal plaasgevind.³⁸ In die lig hiervan wil dit voorkom asof Leyds se sending vanuit die staanspoor tot mislukking gedoem was.

Leyds se mislukte sending het egter nie die einde van die Z.A.R. se beveiligingspogings met betrekking tot Delagoabaai en die Portugese spoorweg beteken nie. Al kon die Z.A.R. nie in besit van Delagoabaai kom nie, moes daar nog steeds voorsorg getref word dat die hawe ekonomies tot die uiterste benut word. Daarbenewens was daar by die Z.A.R.-regering en sy buitelandse verteenwoordigers steeds die vrees dat Brittanje op een of ander manier sy hand op Delagoabaai of die Portugese spoorweg sou

---

37. LA 250, Leyds-Van Blokland, 14.1.90.

38. E. Axelson, pp.223-231; R.J. Hammond, pp.133-134.

1e.³⁹

Reeds in Februarie 1890 is die Z.A.R.-regering deur Van Blokland op die hoogte gestel van die vrees wat die gesant vir 'n Britse oorname van Delagoabaai gekoester het. Van Blokland was bevrees dat die Anglo-Portugese koloniale geskil en Portugal se weiering om aan Britse eise in dié verband toe te gee, tot 'n Britse besetting van Delagoabaai kon lei. So 'n besetting sou natuurlik vir die Z.A.R. se belange uiters nadelig wees, veral as daar nie met sekerheid gesê kon word wanneer die besetting beëindig sou word nie. Om die gevaar van 'n Britse besetting van Delagoabaai die hoof te bied, het Van Blokland verskeie Duitse Ministers, asook die Franse gesant in Nederland, meegedeel dat die Republiek so 'n stap as 'n vyandelike daad sou beskou. Van Blokland het selfs so ver gegaan om aan 'n woordvoerder van die Duitse Departement van Buitelandse Sake te beweer dat Brittanje se optrede teenoor Portugal in Afrika-aangeleenthede eintlik teen die Z.A.R. gemik was! Met verwysing na Duitsland se belange in die Z.A.R.-gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, en ander aangeleenthede, het Van Blokland die vraag gestel of Duitsland nie bereid sou wees om Brittanje in dié verband teen te staan nie. Vanweë die goeie betrekkinge tussen Duitsland en Brittanje was die Duitse woordvoerder egter nie vir so 'n stap te vind nie.⁴⁰

Van Blokland kon nietemin daarin slaag om aan die Duitse Ministers aan te toon dat dit in belang van Duitsland was om te sorg dat Brittanje nie Delagoabaai beset nie, en dat Portugal nie vanweë Britse druk die tariefooreenkoms van September 1889 ter syde stel nie. Op grond van die Ministers se skynbare instemming met sy betoog, was die gesant oortuig dat die tariefooreenkoms en Portugal se besit van Delagoabaai in 'n groot mate verder beveilig

---

39. G.D. Scholtz, Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner IV, p.435.

40. LA 19, Nr. 487, Van Blokland-Kruger, 12.2.90 (vertroulik); G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog I, p.185.

is.⁴¹

In die lig van Van Blokland se besoek aan Berlyn is dit betekenisvol dat die reeds gemelde invloedryke Kaapse politikus, John X Merriman, op dieselfde tydstip 'n Britse oorname van Delagoabaai by die Britse Minister van Finansies, G.J. Goschen, bepleit het. Met verwysing na die Anglo-Portugese koloniale geskil het Merriman verklaar: "... the real point of importance to our country is the acquisition of Delagoa Bay, which is the key to South Africa. With that point in British hands, everything in the interior may well be allowed to arrange itself".⁴² Goschen het Merriman se sienswyse oor die belangrikheid van Delagoabaai gedeel, maar was van mening dat dit nie genoeg redes vir 'n Britse oorname van Delagoabaai verskaf het nie.⁴³

Afgesien van Van Blokland, het die Z.A.R. se konsul-generaal in Londen, dr. G.B. Clark, ook die moontlikheid van Britse inmenging in die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg voorsien. Clark het in Februarie 1890 die Z.A.R.-regering gewaarsku dat tensy hulle reëlings sou tref wat die Britse aandeelhouers in McMurdo se spoorwegmaatskappy tevrede sou stel, Salisbury besit van die Portugese spoorweg sou neem.⁴⁴ Die Z.A.R.-regering het egter nie veel waarde aan Clark se waarskuwing geheg nie. Hulle was oortuig dat Brittanje hul belofte van 1888 sou nakom om nie beheer oor die Portugese spoorweg te probeer verkry, of die belange van die Z.A.R. in die spoorweg te benadeel nie.⁴⁵ Trouens, in Maart 1890 is meer gerusstellende nuus met betrekking tot die Delagoabaaispoorweg ontvang. Daarvolgens was Brittanje, ofskoon hulle steeds Portugal se reg om die McMurdo-konsesie te

---

41. LA 19, Nr. 487, Van Blokland-Kruger, 12.2.90 (vertroulik).

42. P. Lewsen, Selections from the correspondence of J. X Merriman 1870-90, p.296.

43. Ibid., p.297.

44. SS 2263, R2441/90, Clark-Leyds, 24.1.90.

45. SS 2263, R 2441/90, Leyds-Clark, 27.2.90 (konsepbrief).

herroep, betwis het, geensins van plan om die herstel daarvan te eis nie. Brittanje sou slegs daarop aandrang dat Portugal skadevergoeding aan die Britse aandeelhouders uitbetaal.⁴⁶

Op grond van hierdie inligting, asook die Britse belofte van 1888, het die Z.A.R.-regering dus nou die versekering gehad dat Portugal voorlopig in beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou bly. Dit wil egter voorkom asof die Z.A.R. nie hierby berus het nie, want op 19 Mei 1890 het die Uitvoerende Raad 'n besluit geneem oor die wenslikheid om aan Clark 'n bedrag van £10 000 beskikbaar te stel ten einde "te trachten een einde te maken aan de Spoorwegkwestie te Delagoabaai".⁴⁷ Geen verdere inligting aangaande hierdie besluit kon egter gevind word nie, wat die vermoede laat ontstaan dat die besluit nie uitgevoer is nie. Later in 1890 het die regering egter verneem dat 'n arbitrasiehof in Bern, Switserland, oor die skadevergoeding wat Portugal aan die Britse aandeelhouders sou moes betaal, uitspraak sou lewer.⁴⁸ Niemand kon dit op daardie stadium voorsien dat die Bern-uitspraak eers in Maart 1900 gelewer sou word en dat dit dwarsdeur die negentigerjare 'n belangrike rol in die stryd om Delagoabaai sou speel nie.⁴⁹

Afgesien van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg het die oprigting van 'n Republikeinse skeepsredery in Delagoabaai steeds die aandag van die Z.A.R.-regering geniet. Na aanleiding van die Pretoria-skeepvaartkomitee se voorstelle het die Uitvoerende Raad in 'n geheime sitting op 16 Junie 1890 besluit om die oprigting van 'n Republikeinse skeepsredery in Delagoabaai by die Eerste Volksraad aan te beveel. Die Uitvoerende Raad het in hulle besluit, wat aan die Eerste Volksraad voorgelê is, melding

---

46. S5a 6, R4613/90, Van Blokland-Kruger, 25.2.90.

47. UR 122, Geheime Uitvoerende Raadsbesluit, Nr.6 van 1890. Die oorspronklike geheime UR-besluite het verlore geraak.

48. LA 20, BB 534/91, Leyds-Van Blokland, 18.2.91.

49. R.J. Hammond, p.240.

gemaak van "het hooge belang ... om de haven van Delagoabaai zoveel mogelijk te ontwikkel en den handel daarheen te brengen".⁵⁰ Na aanleiding van die Uitvoerende Raad se aanbeveling het die Eerste Volksraad dieselfde oggend in 'n geheime sitting met 'n groot meerderheid ten gunste van 'n Republikeinse skeepsredery in Delagoabaai besluit. Ten minste een lid van die Eerste Volksraad het meer in die besluit gesien as bloot die oprigting van 'n skeepsredery. Die heer Spies het naamlik opgemerk dat hy deur die besluit "tracht te herwinnen, wat onze vaders verloren hadden".⁵¹

Die Z.A.R.-regering het genl. Piet Joubert afgevaardig om die oprigting van die Republikeinse skeepsredery in Europa te gaan behartig. Vanweë die vertroulike aard van die saak is daar voorgegee dat Joubert se besoek aan Europa oor die Swaziland-vraagstuk gegaan het.⁵² Ofskoon die Z.A.R. op hierdie stadium geen voorneme gekoester het om in besit van Delagoabaai te kom nie, was dit juis Joubert se vertrek na Europa wat The Star laat lont ruik het. Die koerant het beweer dat die ware doel van Joubert se reis die verkryging van Delagoabaai was en opgemerk: "The secret ambition and the firm purpose of every man whose patriotism is worth a fig is to secure Delagoa Bay, one day, as the port of the Transvaal; and there is nothing to stop it unless Delagoa Bay should be seized by an English fleet ..."⁵³

Ná Joubert se vertrek na Europa het The Star dan ook in verskeie hoofartikels aandag geskenk aan die moontlikheid van 'n Z.A.R.-oorname van Delagoabaai. Kruger is onder meer aangeraai om Delagoabaai by Portugal te koop, aangesien alle "redelike" Portugese beseft het dat die alternatief 'n toekomstige oorname

---

50. EVR 182, Artikel 376, Kopie van geheime UR-besluit, 16.6.90.

51. EVR 182, Artikel 377, 16.6.90; LA 250, Leyds-Van Blokland, 27.6.90.

52. LA 250, Leyds-Van Blokland, 27.6.90.

53. The Star, 25.6.90 (redaksioneel).

deur Brittanje of die Z.A.R. sou wees!⁵⁴ The Star het selfs so ver gegaan om 'n berig onder die opskrif "Delagoa Bay for the Transvaal—Either by Purchase or Force of Arms" te plaas. Die berig was gegrond op inligting wat 'n verslaggewer by Volksraadslede en regeringsamptenare oor 'n moontlike Z.A.R.-oorname van Delagoabaai bekom het. Verskeie lede van die Eerste Volksraad was van mening dat 'n Transvaalse oorname van Delagoabaai nie 'n noodsaaklikheid was nie en dat die tariefooreenkoms van September 1889 die Z.A.R. se belange in die hawe voldoende beveilig het. Daarbenewens het die heer J.F. Celliers daarop gewys dat 'n militêre oorname van Delagoabaai, as gevolg van die Boere se kwesbaarheid van die seekant af, buite die kwessie was. Volgens Celliers sou die oorwinnaar in die stryd om Delagoabaai met Brittanje te doen kry, en nóg Portugal nóg die Z.A.R. was daarvoor opgewasse.⁵⁵

The Star se ongegronde spekulاسie oor 'n Z.A.R.-oorname van Delagoabaai het 'n nasleep in Europa gehad. Tydens Joubert se verblyf in Europa het die gerug die rondte gedoen dat die Generaal met die Portugese regering oor die verkoop van Delagoabaai sou onderhandel. Joubert het die gerug ontken en dit in 'n skrywe aan 'n Amsterdamse koerant bestempel as 'n poging om hom en die Z.A.R.-regering te benadeel. Volgens die Generaal was dit in belang van die Z.A.R. dat Delagoabaai in Portugal se besit moes bly.⁵⁶

Joubert het in Nederland met die Amsterdam-komitee van R.W.J.C. van den Wall Bake en baron G.A.A. Tindal, 'n kenner van skeepvaart, samesprekings oor 'n weeklikse diens tussen Nederland en Delagoabaai gevoer. Die redery sou as die Stoomvaart Maatschappij van de Zuid-Afrikaansche Republiek bekend staan en daar is selfs aandag geskenk aan die moontlikheid om, indien

---

54. The Star, 27.6.90 (redaksioneel) en 1.7.90 (redaksioneel).

55. The Star, 19.7.90.

56. De Volksstem, 15.12.90.

oorlog tussen die Z.A.R. en Brittanje sou uitbreek, die redery se skepe in kruisers te omskep! Die generaal het ook in België voorstelle van 'n Frans-Belgiese sindikaat ontvang.⁵⁷

Joubert het die voorstelle en sy kommentaar daarop in Julie 1891 aan die regering voorgelê en opgemerk "dat de verwickelingen waarin juist in deze tijden Portugal dreigt te geraken ten opzichte van Delagoabaai (die Anglo-Portugese geskil) onze Republiek al sterker moeten overtuigen van het hooge belang om zich in die voor haar zoo belangrijke haven te nestelen en alle mogelijke kansen en gelegenheden aan te grijpen om aldaar de Portugeezen aanzien onder het hart te binden. De loop van zaken op politiek gebied naauwlettend gadeslaande in zake Delagoabaai moet de overtuiging steeds sterker worden dat de voortdurende aanwezigheid van goed ingerigte stoomschepe van eene onmiddellijk aangrensend en bevriende Natie in de haven van Delagoabaai de positie van Portugal zeer zal versterken en voor onze Republiek het gevaar zal verminderen en dat de eene of andere dag die voor haar zoo belangrijke haven in bezit zal genomen worden zonder slag of stoot".⁵⁸ Joubert het terselfdertyd 'n pleidooi gelewer om Franse kapitaal in die skeepvaartonderneming te betrek, aangesien die geskiedenis bewys het dat Frankryk 'n sterk voorstander van Portugal se regte op Delagoabaai was.⁵⁹

Hoewel die Z.A.R.-regering die gedagte van 'n Republikeinse skeepvaartonderneming steeds goedgesind was, het die Eerste Volksraad besluit om die saak op grond van finansiële oorwegings uit te stel. Die Republiek was op daardie stadium met groot finansiële probleme opgesaal, terwyl die internasionale geldmark

---

57. P.J. van Winter II, pp.104-105; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902 I, pp.189-190.

58. SS 1563, R8821/91, Joubert-Regering, 10.7.91. Joubert se aanbevelings was feitlik woordeliks gebaseer op dié van 'n mede-komiteelid, J.H. Janson. (A.241, Janson-Joubert, 22.6.91).

59. Ibid.

deur 'n krisis in Suid-Amerika ontwrig is. Boonop het 'n krisis in die goudmynbedryf aan die Rand die belangstelling in die Z.A.R. laat afneem.⁶⁰

Daar was ook ander redes waarom die oprigting van 'n Republikeinse skeepvaartmaatskappy uitgestel is. In Mei 1890 het die Deutsch Ost-Afrika Linie onder leiding van Adolph Woermann 'n subsidie van die Duitse regering verkry vir die instelling van 'n skeepvaardiens tussen Duitsland, Delagoabaai en Durban via die Suezkanaal. Die eerste boot van die DOAL het Delagoabaai in September 1890 binnegestoom, en 'n goeie verstandhouding met die hantering van vrag het spoedig tussen die DOAL en die NZASM ontstaan. In die lig van hierdie omstandighede, en die beperkte Suid-Afrikaanse mark, sou dit 'n waagstuk wees om 'n Republikeinse redery tot stand te bring. Daarbenewens is daar van Duitse kant, wat deur konsul Von Herff oor die Z.A.R. se skeepvaartplanne op hoogte gehou is, alles moontlik gedoen om verdere mededinging te verhoed.⁶¹

Dat die Z.A.R. egter graag in besit van Delagoabaai wou kom, blyk duidelik uit die voorstelle wat die Republiek se konsul-generaal in Frankryk, baron Eugene Oppenheim, in Oktober 1890 aan die Uitvoerende Raad voorgelê het. Oppenheim het met die oog op Portugal se ernstige finansiële probleme voorgestel dat hy van sy persoonlike verbintenisse met die Portugese koningshuis, asook met Franse finansiële kringe, gebruik maak ten einde 'n lening aan Portugal beskikbaar te stel. 'n Voorwaarde vir die lening sou wees dat Delagoabaai en die omliggende grondgebied, tot aan die Z.A.R. se oosgrens, as sekuriteit vir die aflos van die lening sou dien. Die reg om die grondgebied uiteindelik aan 'n ander staat oor te dra, sou ook as voorwaarde vir die lening dien. Oppenheim was oortuig dat Portugal na verloop van 'n paar jaar nie meer sy finansiële verpligtinge ten opsigte van die lening sou kon nakom

---

60. P.J. Winter II, p.105 en p.107; G.D. Scholtz, p.189.

61. P.J. van Winter, II, p.106; G.D. Scholtz, p.190 en p.210.

nie. Sodoende sou Oppenheim in besit van Delagoabaai kom en dit dan aan die Z.A.R. oordra.⁶²

Hoewel Leyds dit betwyfel het of Oppenheim se voorstelle prakties uitvoerbaar was, het hy hom na Van Blokland verwys om in oorleg met hom en onder sy toesig die saak verder te voer. Van Blokland is terselfdertyd meegedeel dat dit vanselfsprekend was dat die Z.A.R. graag in besit van Delagoabaai sou wou kom en "zich daarvoor belangrike offers zoude willen getroosten". Die gesant is derhalwe gemagtig om, indien omstandighede geskik was, met Portugal oor die aankoop van Delagoabaai te onderhandel; sonder inagneming van Oppenheim.⁶³

Oppenheim se voorstelle om Delagoabaai vir die Z.A.R. in die hande te kry, het in Europa op niks uitgeloop nie. Dit was gou duidelik dat die konsul-generaal se kennis van Portugese toestande baie oppervlakkig was en dat hy oor geen invloed in Portugese regeringskringe beskik het nie. Na samesprekings tussen Oppenheim en Van Blokland in Desember 1890 het Van Blokland dan ook tot die gevolgtrekking gekom dat die Z.A.R. vir die huidige niks met betrekking tot Delagoabaai sou kon uitrig nie.⁶⁴

Oppenheim se voorstelle was nie die enigste aangeleentheid wat die aandag van die Z.A.R.-regering op Delagoabaai gevestig het nie. Teen die einde van Oktober 1890 het Leyds en vise-president N.J. Smit as lede van 'n spoorwegkommissie 'n besoek aan Delagoabaai gebring. Ofskoon die spoorwegkommissie hulle in 'n verslag oor hul werksaamhede gunstig oor die status quo in Delagoabaai uitgespreek het,⁶⁵ was die besoek aan die hawe vir Leyds 'n

---

62. LA 3, Leyds-Van Blokland, 17.10.90 (vertroulik) waarby 'n afskrif van Oppenheim se skrywe aan die UR, dd. 11.10.90, ingesluit is.

63. LA 3, Leyds-Oppenheim, 16.10.90 (vertroulik); Leyds-Van Blokland, 17.10.90 (vertroulik).

64. LA 3, Oppenheim-Van Blokland, 27.11.90 en 4.12.90; Van Blokland-Oppenheim, 11.12.90; Van Blokland-Leyds, 31.12.90; LA 250, Van Blokland-Leyds, 31.12.90.

65. Z.A.R. 157, Verslag van die Spoorwegkommissie, p.6.

ontnugtering. Leyds het die toestand in Delagoabaai in só 'n ernstige lig beskou dat hy na sy terugkeer na Pretoria 'n memorandum daarvoor vir die Uitvoerende Raad opgestel het.⁶⁶ Daarin het Leyds, op grond van die omstandighede wat hy in Delagoabaai aangetref het, beweer dat die Portugese owerhede in Lourenco Marques die Delagoabaaispoorweg en -hawe stelselmatig teenwerk. Volgens Leyds het Delagoabaai weens 'n gebrek aan navigasiehulpmiddele en gebrekkige hawefasiliteite in internasionale skeepvaartkringe as 'n gevaarlike hawe bekend gestaan. Veral die gebrek aan hawefasiliteite het Leyds se misnoeë met die Portugese owerheid gewek. Hy het hul optrede met betrekking tot die NZASM se pier as skandalig bestempel en daarop gewys dat die enkele Portugese pier in die hawe totaal ontoereikend was. Daar is selfs beweer dat die Portugese pier met opset onbruikbaar gemaak is. Ook wat bergingsfasiliteite betref, was daar volgens Leyds tekens van die "zucht der Portugezen tot tegenwerking". Die vermoede dat die Portugese die Z.A.R. se belange in Delagoabaai teengewerk het, is verder verskerp deur uitlatings van hooggeplaaste amptenare dat hulle graag die koloniale hawens 'n aandeel in die goedereverkeer na die Z.A.R. wou gun, en selfs skepe bestem vir Delagoabaai daarheen wegge wys het!⁶⁷

Ofskoon die Z.A.R. voorlopig met die toedrag van sake in Delagoabaai vir lief moes neem, het hulle dit nie daar gelaat nie. Leyds en die Z.A.R. se konsul in Lourenco Marques, Gerard Pott, het die moontlikheid van 'n konsessie wat Delagoabaai sou insluit, asook die aankoop van grondgebied aan die oorkant van die bestaande hawe oorweeg, maar daar het niks van gekom nie.⁶⁸

---

66. LA 250, Memorandum van Leyds na aanleiding van 'n besoek aan Delagoabaai, Oktober-November 1890. Volgens 'n opmerking van Leyds het hy die memorandum na sy terugkeer na Pretoria aan die UR voorgelê. Daar kon egter geen spoor daarvan in die stukke van die UR gevind word nie.

67. Ibid.

68. LA 13, Nr. 876, Opsomming van R 16933/90; SS 2622, R

Gedurende die tydperk 1891-1893 sou die Z.A.R. egter verskeie kleinskaalse pogings loods om hul belange in Delagoabaai te beveilig. Dit het gewissel van die verkryging van hawe- en doeaneregte in Lourenco Marques tot die beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg.⁶⁹

Die belangrikste redes vir hierdie beveiligingspogings was die vrees dat die Kaapse premier, Cecil John Rhodes, of ander persone wat Brittanje simpatiekgesind was, in besit of beheer van Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou kom.⁷⁰ Rhodes, wie se omsingelingsbeleid daarop gemik was om die Z.A.R. van die see af te sny, het Delagoabaai as die sleutel tot sy ideaal van 'n verenigde Suid-Afrika onder die Britse vlag beskou. Hy het reeds voor die ontdekking van goud die aankoop of verkryging van Delagoabaai oorweeg en in 1886 gewaarsku dat die totstandkoming van die Delagoabaaispoorweg die vereniging van Suid-Afrika onbepaald sou uitstel.⁷¹ Nadat Rhodes in 1890 premier van die Kaapkolonie geword het, het hy geen steen onaangeroerd gelaat om beheer oor Delagoabaai en die Portugese spoorweg te verkry nie. Reeds in Oktober 1890 het hy 'n ooreenkoms met die magtige Gungunhana gesluit in 'n poging om die suidelike gedeelte van Mosambiek (Gazaland), en dus die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, onder beheer van sy Chartered Company te bring. Hoewel Rhodes se plan die steun van Hoë Kommissaris Loch geniet het, het dit weens Salisbury se teenkanting deur die mat geval. Salisbury het Gungunhana as 'n Portugese onderdaan beskou en was nie bereid om Portugal se

---

16840/90, Pott-Staatsekretaris, 14.11.90; SS 8691, BB 4826/90, Staatsekretaris-Pott, geen datum.

69. P. Edwards, Die Z.A.R. en Delagoabaai: Beveiligingspogings met betrekking tot toegang tot die see, 1889-1894, pp.54-67.
70. LA 625, GR 107/93, Memorandum van Leyds oor Delagoabaai, 22.8.93; LA 20, Van den Wall Bake-Beelaerts van Blokland, 3.1.91.
71. R. Robinson en J. Gallagher, Africa and the Victorians, p.218; J. Marlowe, Rhodes: The Anatomy of Empire, p.79; I. Colvin, The Life of Jameson I, pp.84-86.

aanspraak op die Suidoos-Afrikaanse kus, wat Brittanje reeds in 1817 erken het, te betwis nie.⁷²

Rhodes se poging om 'n vastrapplek in die suide van Mosambiek te verkry, het in November 1890 tydens 'n gesprek met Kruger in Pretoria ter sprake gekom. Die Kaapse premier het Kruger aangeraai om Delagoabaai te koop, maar die President was van mening dat so 'n transaksie die Z.A.R. te veel geld uit die sak sou jaag. 'n Opmerking van Rhodes dat hy van 'n manier geweet het hoe om die Baai goedkoop in die hande te kry, het die volgende betekenisvolle kommentaar van Kruger ontlok: "Ja, als gij Portugal het pistool op de borst zet, zoals gij, d.w.z. Engeland, ook nou anderen iets gedaan ziet te krijgen. Maar ik zal nooit gaan tegen Portugal. Ik zal alleen op vriendschappelijke wijze en in gemeen belang overleg met Portugal handelen. Al zou ik de baai voor niet kunnen krijgen, dan zou ik die niet willen hebben als het met twist zou moeten gebeuren. Ik wil geen vloek laden op mijn nageslacht".⁷³ Kruger het selfs so ver gegaan om op 'n kaart vir Rhodes aan te dui waar die Chartered Company na sy mening op Portugese grondgebied oortree het.!

Dat Rhodes se belangstelling in Delagoabaai die Z.A.R.- regering onrustig gestem het, is vanselfsprekend. Trouens, Leyds het Pott oor die inhoud van Kruger en Rhodes se gesprek ingelig met die doel dat die konsul die nuwe goewerneur-generaal van Mosambiek, J.J. Machado moes waarsku teen Rhodes se voornemens. Daar was egter die probleem dat die Portugese se jaloerse en agterdochtige geaardheid daartoe sou lei dat hulle die mededeling in die verkeerde lig kon beskou en die Z.A.R. se belange daardeur benadeel sou word. Leyds het dit gevolglik aan Pott se diskresie oorgelaat of hy die inligting oor Rhodes en Delagoabaai aan Machado moes meedeel of nie.⁷⁴ Watter optrede Pott op besluit

---

72. J. Marlowe, p.183; P.R. Warhurst, p.116 en pp.89-93; P.J. van Winter II, pp.227-229.

73. LA 250, Leyds-Pott, 26.11.90.

74. Ibid.

het, is nie bekend nie.

Uit 'n Z.A.R.-oogpunt beskou, het Rhodes se belangstelling in Delagoabaai na 1890 die grootste bedreiging vir die Republiek se belange in die Baai ingehou. Daarom is dit nie vreemd dat die Transvaalse regering besorgd was dat die geskil tussen Rhodes se Chartered Company en Portugal oor die binneland agter die kus van Mosambiek,⁷⁵ asook die voortslepende Anglo-Portugese koloniale geskil, tot 'n Britse besetting van Delagoabaai kon lei nie. Volgens De Volksstem sou so 'n besetting lynreg in stryd gewees het met die "teederste belangen" van die Z.A.R. en kon dit geen ander doel hê behalwe "als middel om het Transvaalsche volk te tergen". Die koerant het egter sy lesers verseker dat die Europese moondhede dit nie sou duld dat die kus van Mosambiek in besit van Brittanje kom nie, ewemin as wat die Afrikaners sou toelaat dat Lourenco Marques wederregtelik deur of namens Brittanje van Portugal "ontroofd worde".⁷⁶ Die gevaar van 'n Britse oorname van Mosambiek is egter met die sluiting van die Anglo-Portugese verdrag van 11 Junie 1891 gedeeltelik uit die weg geruim. Hierdie verdrag sou later 'n belangrike rol in die stryd om Delagoabaai speel, aangesien Brittanje daardeur 'n eerste opsie op die vervreemding van enige Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier verkry het.⁷⁷ Dit wil voorkom asof hierdie bepaling, en die implikasies daarvan vir die besit van Delagoabaai, nie veel aandag van die Z.A.R. ontvang het nie.

Die Anglo-Portugese verdrag het egter nie 'n einde aan die gerugte oor die verkoop van Delagoabaai gemaak nie. Om die gerugte die nek in te slaan, was die Portugese Minister van Buitelandse Sake, De Valbom, verplig om 'n verklaring uit te reik dat Portugal nie van plan was om enige van sy Afrika-besittings te verkoop nie.

---

75. P.R. Warhurst, pp.83-98; R.J. Hammond, pp.139-146.

76. De Volksstem, 2.6.91 (redaksioneel) en 11.6.91 (redaksioneel).

77. E. Axelson, pp. 296-297; P.R. Warhurst, pp.83-84; R.J. Hammond, pp.141-147.

Ofskoon die Z.A.R.-regering hiervan kennis geneem het, was Leyds nogtans bekommerd oor 'n bewering dat die Britse regering pogings aangewend het om Mosambiek in 'n tolunie met die Britse kolonies in Suid-Afrika te betrek. So 'n tolunie sou vanselfsprekend die voordele wat die Delagoabaaispoorweg vir die Z.A.R. kon meebring, uitskakel. Verder sou dit 'n swaar terugslag vir die Republiek se onafhanklikheid wees.⁷⁸

Leyds het dit derhalwe in Augustus 1891 gerade geag om Van Blokland op die gevaar van die beweerde tolunie te wys. Die gesant is daaraan herinner dat dit regeringsbeleid was om op ekonomiese gebied die Kaapkolonie, Natal en Mosambiek teen mekaar af te speel en met laasgenoemde twee gebiede saam te werk. Omdat die Z.A.R.-regering nog altyd oortuig was dat die Portugese regering hul ekonomiese betrekkings met die Republiek in dieselfde lig beskou het, was Leyds van mening dat die beweerde Britse optrede sou misluk. Die feit dat die Portugese nog niks in verband met die beweerde tolunie aan die Z.A.R. meegedeel het nie, het Leyds egter onrustig gestem. Van Blokland is gevolglik versoek om die Portugese regering mee te deel dat die totstandkoming van die beweerde tolunie deur die Z.A.R. as 'n vyandelike daad beskou sou word.⁷⁹

Hoewel Van Blokland De Valbom tydens 'n besoek aan Lissabon in verband met die beweerde tolunie genader het, kon die Minister hom nie aan enige Britse poging tot so 'n tolunie herinner nie. Van Blokland het nogtans die besware van die Z.A.R. teen so 'n moontlike tolunie uiteengesit en die Minister meegedeel dat dit nie die goedkeuring van die Z.A.R. kon wegdra nie.⁸⁰

---

78. The Press, 12.8.91 en 18.8.91; LA 10, Nr. 673, Leyds-Beelaerts van Blokland, 15.8.91 (geheim).

79. LA 10, Nr. 673, Leyds-Beelaerts van Blokland, 15.8.91 (geheim).

80. LA 10, Nr. 674, Beelaerts van Blokland-Leyds, 28.10.91 (geheim).

Van Blokland was self bekommerd dat Portugal weens finansiële probleme dalk die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan Rhodes of ander vyande van die Z.A.R. kon verkoop.⁸¹ Die gesant het gevolglik in Augustus 1891 die Portugese Minister van Finansies, Tito de Carvalho, meegedeel dat die Z.A.R. graag sou wou sien dat Portugal die besit van die spoorweg moes behou. In hierdie verband het Van Blokland verder opgemerk dat 'n verklaring van die Portugese regering dat hulle nie afstand van die spoorweg sou doen nie vir die Z.A.R. van groot waarde sou wees. Die gesant het in dieselfde brief ook na die moontlikheid verwys dat Portugal die besit van die spoorweg sou afstaan. De Carvalho is daarop gewys dat die Z.A.R. nie onverskillig teenoor 'n sodanige optrede kon staan nie, en dat Van Blokland dit sou waardeer as die Minister hom in só 'n geval vroegtydig sou waarsku. Hy het dan ook voorgestel dat dit 'n goeie beleid sou wees om voorkeur van besit en gebruik van die spoorweg aan die Z.A.R. te gee ingeval Portugal op 'n vervreemding daarvan sou besluit. Van Blokland het dit egter herhaal dat sover dit die Z.A.R. aangegaan het die behoud van die status quo die verkieslikste was.⁸²

Hoewel De Carvalho se antwoord op Van Blokland se skrywe onbekend is, is dit insiggewend dat 'n Portugese sindikaat wat 'n konsessie in Delagoabaai verlang het, kort hierna deur die Minister na Van Blokland verwys is. Die sindikaat het belang gestel in 'n konsessie vir die oprigting van hawefasiliteite en die invordering van doeanegeld in Lourenco Marques, en het by Van Blokland om finansiële bystand aangeklop. Van Blokland kon egter tydens sy besoek aan Lissabon in Oktober 1891 die saak nie verder voer nie; waarskynlik omdat De Carvalho te veel geld vir die konsessie verlang het.⁸³ Die gesant is egter 'n paar weke later deur

---

81. LA 20, Van den Wall Bake-Beelaerts van Blokland, 3.1.91.

82. SSa 3012, R11542/91, Beelaerts van Blokland-De Carvalho, 20.8.91; LA 10, Nr., 658, George-Beelaerts van Blokland, 21.7.91; Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 20.8.91.

83. LA 10, Nr. 658, George-Beelaerts van Blokland, 2.9.91; Bake-Beelaerts van Blokland, 9.9.91. By die saak berus daar

George meegedeel dat omstandighede gunstig was om "etwas wegen Lourenco Marques zu thun". De Carvalho was glo vanweë Portugal se finansiële probleme bereid om so min as £100 000 vir die reeds gemelde konsessie te aanvaar.⁸⁴ Dit was waarskynlik na aanleiding hiervan dat Van Blokland in Januarie 1892 aan Leyds berig het dat dit baie jammer was dat die Z.A.R. "juist thans niet over veel geld kan beschikken, want zoo ik op dit oogenblik met veel contanten naar Lissabon kan gaan, dan verseker ik U dat er tegen onmiddellijke betaling wat te doen zou zijn!".⁸⁵

Van Blokland se bemoeienis met die Portugese sindikaat en verwante konsessie het nie die aandag van die Britse regering ontgaan nie. Reeds in November 1891 het die Britse konsul in Lourenco Marques sy regering meegedeel dat die Z.A.R. 'n poging aangewend het om beheer oor 'n Portugese sindikaat te verkry. Volgens die konsul moes die sindikaat geld vir die Portugese regering in die hande kry, in ruil waarvoor hulle die reg tot die oprigting van hawefasiliteite, asook die invordering van doeaneregte in Delagoabaai, sou verkry.⁸⁶

Afgesien van Portugal het ook die Z.A.R. gedurende 1891 groot finansiële probleme ondervind. Nie alleen is die aanleg van die Z.A.R.-gedeelte van die Delagoabaaispoorweg daardeur ernstig in die wiele gery nie, maar die Z.A.R. was verplig om in Desember 1891 die sogenaamde Sivewright-ooreenkoms tussen die NZASM en die Kaapkolonie goed te keur. Daarvolgens het die Kaapkolonie, in ruil vir finansiële hulp aan die NZASM om die bou van die Delagoabaaispoorweg voort te sit, die reg verkry om hul spoorweg na die Witwatersrand te verleng. Die ooreenkoms het meegebring dat die Rand in September 1892 per spoor met die Kaapse hawens

---

ook aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor die konsessie in Delagoabaai.

84. LA 10, Nr. 658, George-Beelaerts van Blokland, 31.12.91.

85. F.G.E. Nilant, p.341.

86. P. Lewsen, p.83(n).

verbind is; twee jaar voor die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg.⁸⁷ Dat hierdie verwickelinge 'n ernstige terugslag vir Kruger se spoorwegpolitiek was, is vanselfsprekend.

Die Z.A.R. se finansiële probleme het ook 'n verdere rol in die stryd om Delagoabaai gespeel. Ten einde die Z.A.R. se finansiële probleme te verlig, is die Direkteur van die Nasionale Bank, dr. W. Knappe, aan die begin van 1892 na Europa gestuur om onderhandelinge vir die sluit van 'n staatslening aan te knoop. Voor sy vertrek het Knappe Leyds meegedeel dat volgens berigte uit Duitsland en Nederland dit 'n groot invloed op die sukses van die staatslening sou hê as 'n deel daarvan vir die aankoop van "regte" in die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg bestee sou word.⁸⁸ Waar hy aan die inligting gekom het en wat die "regte" sou behels het, het Knappe nie vermeld nie. Leyds het Knappe gevolglik toestemming verleen om belangstellendes vertroulik mee te deel dat die Z.A.R. 'n deel van die beoogde staatslening vir die verkryging van regte in die Portugese spoorweg geormerk het.⁸⁹

Knappe se onderhandelinge in verband met 'n staatslening het daartoe gelei dat hy aan die einde van Mei 1892 deur die Britse finansier, lord Alfred Rothschild, te woord gestaan is. Rothschild het onmiddellik na die doel van die lening gevra, waarop Knappe na die oprigting van openbare werke en die verkryging van beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg verwys het. Rothschild het die Direkteur egter meegedeel dat as gevolg van die bestaande ooreenkomste tussen Brittanje en Portugal hy onder geen omstandighede by 'n lening vir die doel betrokke kon raak nie. Die Portugese spoorweg

---

87. D.J. Coetzee, pp.96-98; P.J. van Winter, pp.112-129.

88. LA 11, GR 16/92, Knappe-Staatsekretaris, 24.2.92.

89. LA 11, Staatsekretaris-Direksie Nasionale Bank, 4.3.92 (geheim).

het toe nie weer tydens die onderhoud aandag geniet nie.⁹⁰

Knappe se gesprek met Rothschild het heftige beswaar van Van Blokland ontlok. Die gesant se besorgdheid het voortgespruit uit die feit dat Rothschild noue bande met Rhodes gehad het en dat Knappe se optrede as't ware die aap uit die mou gelaat het.⁹¹ Dit is dan ook insiggewend dat Rothschild by die uiteindelijke sluiting van die staatslening in 1892 daarop aangedring het dat die lening uitsluitlik vir binnelandse doeleindes aangewend moes word. Die voorkeurreg op toekomstige staatslenings wat Rothschild verkry het, het meegebring dat hy onregstreeks toesig oor die Z.A.R. se geheime uitgawes verkry het, aangesien enige uitgawes rakende die verkryging van besit of beheer oor Delagoabaai groot finansiële eise aan die Republiek sou stel.⁹²

Knappe se onderhandelinge in verband met 'n staatslening het saamgeval met 'n poging van die Z.A.R. om beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry. Op 9 Mei 1892 is Van Blokland uit die bloute deur die Z.A.R.-regering versoek om vas te stel of Portugal bereid sou wees om hul gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkoop.⁹³ Hoewel die gesant sy bedenkinge daaroor gehad het, het George nietemin die aangeleentheid deur middel van 'n invloedryke vriend by die Portugese Minister van Kolonies aangeroer. Dié het verklaar dat Portugal vóór die Bern-uitspraak geen besluit oor die spoorweg sou neem nie, maar daarna van plan was om 'n ooreenkoms oor die eksploitasie van die spoorweg en Delagoabaai te sluit. Die Minister was bereid om by die ooreenkoms voorkeur aan die NZASM te verleen, mits hy in staat gestel sou word om die skadevergoeding

---

90. LA 21, Knappe-Beelaerts van Blokland, 31.5.92.

91. LA 21, Nr. 718, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 2.6.92 (geheim); Beelaerts van Blokland-Knappe, 2.6.92 (geheim).

92. F.G.E. Nilant, pp.341-342.

93. LA 19, Nr. 712, Regering-Beelaerts van Blokland, 9.5.92 (telegram).

van die arbitrasiehof te betaal. Hoewel die Minister se standpunt uit 'n Transvaalse oogpunt beskou bemoedigend was, het Van Blokland president Kruger nogtans gewaarsku om die grootste omsigtigheid met betrekking tot die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan die dag te lê. Die rede was dat die Britse- en die Amerikaanse afvaardiging in hulle memorandumms aan die arbitrasiehof in Bern die Z.A.R. verantwoordelik gehou het vir Portugal se besluit om die McMurdo-konsessie in te trek.⁹⁴

Afgesien van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg het die ontoereikende hawefasiliteite in Delagoabaai steeds die aandag van die Transvaalse regering geniet. Sedert Leyds se besoek in 1890 het die Portugese niks gedoen om die hawefasiliteite te verbeter nie. Skepe was verplig om hul vrag in die baai op ligters ('n tipe platboomskuit) oor te laai waarvandaan dit dan na die NZASM-pier of die enkele Portugese pier ontskeep is. Ofskoon die Portugese pier slegs tydens hoogwater bedryf kon word, het die owerhede geweier dat klein stoomskepe regstreeks van die NZASM-hawehoof ontskeep. Daarby moet in gedagte gehou word dat die Portugese owerheid die NZASM slegs tydelik toestemming verleen het om goedere vanaf hul pier te ontskeep.⁹⁵ Om die ontskeping en vervoer van goedere na die Z.A.R. te verbeter, het die NZASM in 1892 by die Portugese owerheid aansoek gedoen om, behalwe spoorwegmateriaal, ook ander vrag vanaf hul pier te ontskeep. Die versoek is egter van die hand gewys.⁹⁶ 'n Poging van die NZASM in April 1893 om Delagoabaai te ontwikkel en beheer oor die hawefasiliteite te

-
94. LA 19, Nr. 712, Beelaerts van Blokland-George, 14.5.92 (vertroulik); George-Beelaerts van Blokland, 20.5.92; Beelaerts van Blokland-Kruger, 26.5.92.
95. SS 2945, R9349/91, Leyds-Staatspresident, 3.8.91; Z.A.R. 152, Jaarverslag NZASM 1891, p.7; F.J. van Winter II, p.223-224.
96. SSa 60, RC 66/92, Leyds-NZASM, 15.3.92; LA 12, Nr. 839, Goewerneur L.M. Pott, 24.9.92; LA 626, RC 349/92, Regeringskommissaris-Staatsekretaris, 6.12.92.

verkry, het eweneens op niks uitgeloop.⁹⁷

Portugal se versuim om Delagoabaai na behore te ontwikkel, was vanselfsprekend vir die Z.A.R. 'n teleurstelling. In Desember 1892 het die direkteur van die NZASM, G.A.A. Middelberg, die saak soos volg saamgevat: "Men zou nu zeggen dat voor een haven die voor een groot verkeer geschikt moet gemaakt worden, met alle krag het maken en voltooiing van inrichtingen als pieren en kranen enz., moest bevorderd, zelfs op het gevaar dat er te veel zouden komen. Het tegendeel schijnt het geval".⁹⁸ Die Z.A.R.-regering het dit gevolglik aan George opgedra om die Portugese regering op die kortsigtigheid van hul optrede te wys, maar die konsul kon niks uitrig nie. Tydens navraag in Lissabon het dit egter aan die lig gekom dat die Portugese regering vanuit die Z.A.R. teen 'n moontlike oorname van Delagoabaai deur die NZASM gewaarsku is.⁹⁹

In Augustus 1893 het die Z.A.R.-regering besluit om al hul kragte in te span om beheer oor Delagoabaai te verkry, en vir die doel Leyds en generaal Piet Joubert na Europa afgevaardig. Die belangrikste rede waarom hierdie beveiligingspoging van stapel gestuur is, was die vrees dat Rhodes in besit of beheer van Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou kom.¹⁰⁰ Om die optrede van die Z.A.R.-regering te begryp, is dit nodig om Rhodes se planne van nader te beskou.

Rhodes het reeds in Desember 1891 sy vertroueling, Rochfort Maguire, na Lissabon gestuur om oor die verkoop van Delagoabaai te onderhandel. Maguire kon egter weens die Portugese se nasionale trots niks uitrig nie.¹⁰¹ Kort hierna het Merriman op versoek

---

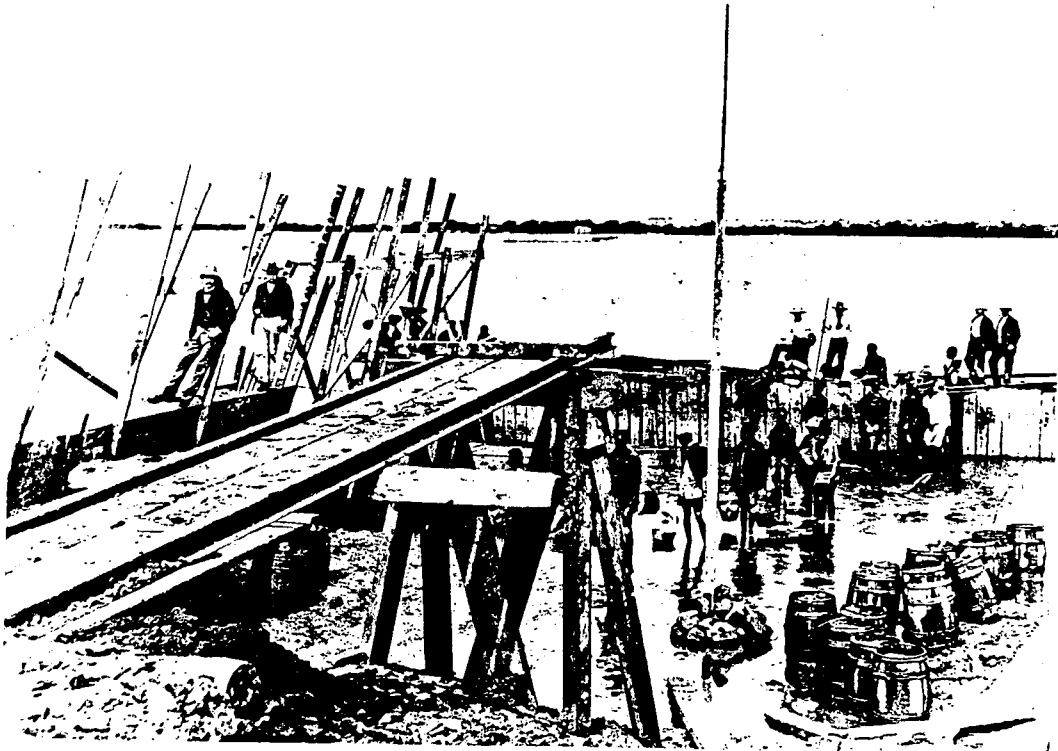
97. LA 626. R1321/93, Verloop-Leyds, 27.1.93; P.J. van Winter II, pp.234-235.

98. LA II, Nr.773, Middelberg-Beelaerts van Blokland, 29.12.92.

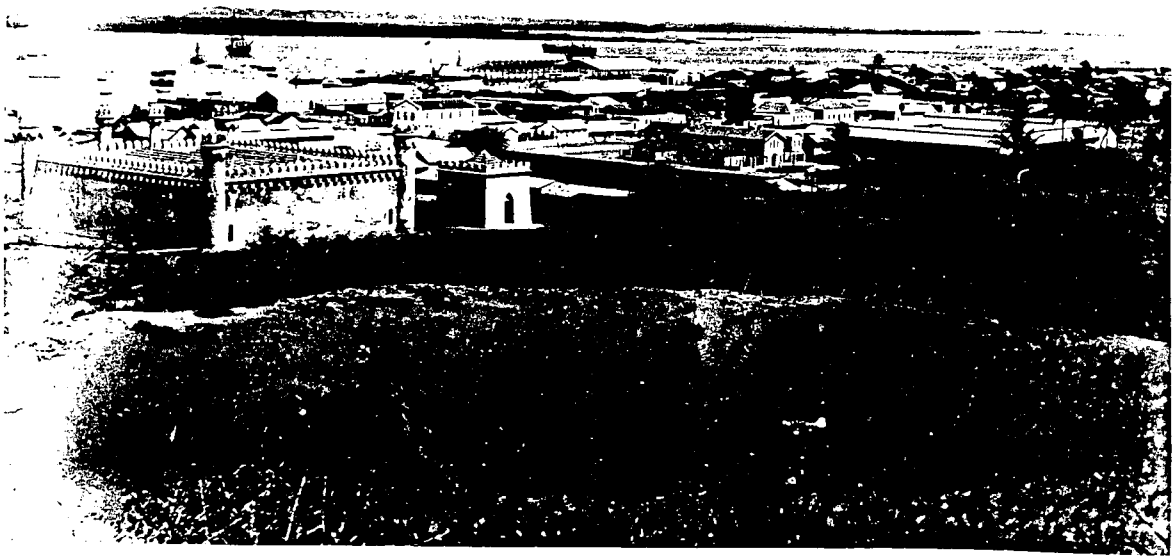
99. LA II, Nr. 773, Beelaerts van Blokland-George, 31.12.92; George-Beelaerts van Blokland, 10.1.93.

100. LA 625, GR 107/93, Memorandum van Leyds oor Delagoabaai, 22.8.93.

101. A.1090, Rhodes Papers, Memorandum van Rhodes, 29.3.94.

Die NZASM-pier onder konstruksie.

'n Blik op Delagoabaai, 1895.

van Rhodes ondersoek ingestel na die moontlikheid dat die Kaapkolonie Delagoabaai van Portugal koop. Merriman het van lord Rothschild verneem dat Portugal dalk bereid sou wees om 'n deel van Mosambiek, insluitende Delagoabaai, aan die Kaapkolonie te verkoop, en gevolglik by Goschen om hulp aangeklop. Die Minister is daarop gewys dat die besit van die Mosambiekse kus "would virtually settle the South African question by removing the only prospect that the independent Republics have of an outlet to the sea ...".¹⁰² Ofskoon sowel Goschen as die Britse Minister van Kolonies, lord Knutsford, die plan goedgesind was, het daar vanweë Salisbury se beleid om die status quo in Mosambiek te handhaaf, niks van gekom nie.¹⁰³

Op versoek van Rhodes het Maguire Lissabon nog eens in April 1892 besoek om oor die verkoop van Delagoabaai te onderhandel. Voor sy vertrek het Maguire die Britse Departement van Euitelandse Sake meegedeel dat Rhodes 'n ooreenkoms met Portugal, soortgelyk aan dié waaronder Brittanje Ciprus geadministreer het, in gedagte gehad het. Hoewel Maguire versoek is om nie die Britse regering te kompromitteer nie, het Petre nogtans opdrag ontvang om Maguire van inligting en advies te bedien. Petre het Maguire van 'n voorstellingsbrief aan die Portugese Minister van Finansies voorsien, maar die Portugese regering was nie bereid om die Lourenco Marques-distrik aan 'n vreemde regering te verhuur nie. Maguire is nietemin te kenne gegee dat die Portugese regering moontlik 'n aanbod van 'n internasionale maatskappy sou oorweeg, mits dit nie Rhodes se British South African Company was nie. Dit wil dus voorkom asof die Portugese regering teen 1892 bereid was om aanbiedinge van 'internasionale' maatskappye te oorweeg, selfs al was dit duidelik dat hulle vreemde regerings verteenwoordig

---

102. P. Lewsen, Selections from the correspondence of J. X Merriman 1890-1898, .85; J. Marlowe, p.184; P.R. Warhurst, p.117.

103. P. Lewsen, pp.86-91; D.M. Schreuder, p.291.

het.¹⁰⁴

Die moontlikheid dat Brittanje of die Kaapkolonie beheer oor Delagoabaai kon verkry, het ná die bewindsaanvaarding van lord Gladstone se Liberale Party in Junie 1892 heelwat aandag in Britse regeringskringe geniet. Die aanleiding daartoe was twee memorandums oor Delagoabaai wat ene Trehane, die Amerikaanse agent van McMurdo se weduwee, in September 1892 aan die Britse regering gerig het. Trehane het beweer dat Kruger nie soseer in Kosibaai belang gestel het nie, maar eerder sy oë op Delagoabaai gevestig gehad het. Volgens Trehane het die Z.A.R., gerugsteun deur Duitse finansiers, op die punt gestaan om 'n konsessie oor Delagoabaai, insluitende die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, in die hande te kry. As teenvoeter vir Kruger se planne het Trehane verskillende metodes voorgestel hoe Brittanje beheer oor Delagoabaai kon verkry; onder andere die aankoop van die hawe deur Brittanje of die Kaapkolonie.¹⁰⁵

Hoewel die Britse regering nie bereid was om met Trehane te onderhandel nie, het sy voorstelle heelwat kommentaar in Britse regeringskringe uitgelok. Dat Kruger se oë eerder op Delagoabaai as Kosibaai gevestig was, is geredelik erken, en die vrees is uitgespreek dat 'n Transvaalse oorname van die spoorweg of hawe ernstige finansiële probleme vir Natal en die Kaapkolonie kon inhou.¹⁰⁶ Lord Roseberry, die Britse Minister van Buitelandse Sake, het gevolglik navraag by Petre gedoen of daar enige moontlikheid bestaan het dat die beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg en "the material interests of Portugal in the territory" in die hande van die Z.A.R. kon beland. Petre

---

104. CO 537/127, Nr. 676 Foreign Office-Colonial Office, 26.4.92; F.R. Warhurst, p.118; J. Marlowe, p.184.

105. CO 537/127, Nr. 686, Foreign Office-Colonial Office, 10.9.92; FO 6336, Nr. 129, Trehane-Roseberry, 26.8.92; Nr. 142, Trehane-Roseberry, 23.9.92.

106. CO 537/127, Nr. 686, Memorandum van Graham, 22.9.92; Nr. 688, Memorandum van Graham, 29.9.92.

kon geen bewyse vind nie, maar het voorgestel dat daar met die oog op die bevordering van Britse belange aandag geskenk word aan die verkryging van beheer oor Delagoabaai. Syns insiens was omstandighede in Lissabon gunstig vir 'n Britse maatskappy om 'n konsessie oor Delagoabaai te verkry, en met dié doel voor oë het hy die dienste van baron Merck, 'n invloedryke Duits-Joodse sakeman, by Roseberry aanbeveel.¹⁰⁷

Roseberry het Petre se standpunte, tesame met Trehane se memoranda, onder Loch en Rhodes se aandag gebring. Loch was oortuig dat die Delagoabaai-vraagstuk 'n belangrike rol in sy voorgenome onderhandelinge met Kruger sou speel, en dat dit meer Suid-Afrikaanse vraagstukke sou skeep as die Z.A.R. beheer oor die spoorweg of die hawe sou verkry. Omdat hy nie kans gesien het om deur middel van "half-a-dozen intriguing individuals" 'n konsessie oor Delagoabaai te verkry nie, het hy aan Roseberry voorgestel dat die vraagstuk regstreeks deur die Britse- en Portugese regering aangespreek word, en dat die Kaapkolonie toegelaat word om die spoorweg teen 'n billike prys aan te koop.¹⁰⁸ Hoewel Roseberry Loch se plan simpatiekgesind was, kon hy nie sien hoe Brittanje sy wil op Portugal kon afdwing nie. Syns insiens het Brittanje geen reg tot inmenging in Delagoabaai gehad solank Portugal sy soewereiniteit oor die hawe behou het nie.¹⁰⁹

Roseberry kon egter geen rede sien waarom Brittanje die Kaapkolonie nie behulpsaam kon wees om beheer oor Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry nie. Derhalwe is baron Merck aan die einde van 1892 deur bemiddeling van die Britse Departement van Buitelandse Sake aan Rhodes voorgestel. Daar is ooreengekom dat Merck sou probeer om die Portugese spoorweg namens die Kaapkolonie in die hande te kry. Met die hulp van lord Rothschild en Rhodes se Minister van

---

107. FO 6336, Nr. 169, Petre-Roseberry, 2.11.92 (vertroulik).

108. FO 6336, Nr. 170, Loch-Roseberry, 20.11.92.

109. FO 6336, Nr. 183, Roseberry-Loch, 20.12.92.

Openbare Werke, sir James Sivewright, kon Merck op 15 Maart 1893 'n aanbod van £400 000 vir die spoorweg aan die Portugese regering voorlê. 'n Verdere £400 000 sou in afwagting van die Bern-uitspraak namens Portugal gedeponeer word.¹¹⁰

Dat die Britse regering, en veral Loch, simpatiek teenoor Rhodes se poging gestaan het, blyk duidelik uit die gebeure wat Merck se aanbod voorafgegaan het. Loch het die steun van die Britse regering vir Merck se onderhandelinge versoek en die Britse Minister van Kolonies, lord Ripon, daarop gewys dat dit baie voordelig sou wees "if the Cape Government could have their interests in Delagoa Bay secured before any meeting with Kruger ...".¹¹¹ Hoewel die Britse regering nie bereid was om hul gewig openlik agter Merck in te gooi nie, het die nuwe Britse Minister in Lissabon, sir Hugh MacDonell, nogtans opdrag ontvang om die Portugese regering mee te deel dat Brittanje hul reg betwis het om die spoorweg of enige regte wat daarmee verband gehou het, sonder Brittanje se toestemming te vervreem. MacDonell is egter versoek om, as daar geen Z.A.R.-agent in Lissabon was nie, eers die uitslag van Merck se onderhandelinge af te wag alvorens hy sy opdrag uitvoer. Indien Merck suksesvol sou wees, moes hy die opdrag ignoreer.¹¹²

Aan die einde van Maart 1893 is Roseberry egter deur die Markies De Soveral, die Portugese Minister in Londen, meegedeel dat geen Portugese regering dit kon waag om Merck se voorstelle aan die Cortes voor te lê nie. Volgens Soveral het die Portugese regering besluit om geen voorstel met betrekking tot die spoorweg of hawe vóór die Bern-uitspraak te oorweeg nie, en om intussen die status quo te handhaaf. Indien die uitspraak die verkoop van die

---

110. CO 537/127, Nr. 692, Foreign Office-Colonial Office, 16.11.92; A.1090, Rhodes Papers, Memorandum van Rhodes, 29.3.94.

111. CO 537/127, Nr. 700, Loch-Colonial Office, 10.3.93 (telegram); Nr. 701, Loch-Colonial Office, 14.3.93 (telegram) (geheim).

112. FO 6484, Nr. 41, Roseberry-MacDonell, 13.3.93 (telegram); Nr. 44, Roseberry-MacDonell, 15.3.93 (telegram).

spoorweg sou noodsaak, sou hy sy regering aanraai om met lord Rothschild te onderhandel, aangesien hy hom as 'n betroubare tussenganger beskou het.¹¹³

Soveral se versekering het Roseberry nie heeltemal tevrede gestel nie. Hy was bekommerd dat die verlening van enige regte of konsessies in die omgewing van Delagoabaai die waarde van die grondgebied sou verminder en dat "the alienation of sovereign attributes ... though falling short of the actual cession of territory", Brittanje se reg van eerste aankoop ernstig benadeel en uiteindelik waardeloos sou maak.¹¹⁴ In die lig hiervan het MacDonell die Portugese Eerste Minister, Hintze Ribeiro, meegedeel dat die Britse regering geen konsessie in de omgewing van Delagoabaai, wat die vervreemding van 'n soewereine reg sou behels, sou erken nie, tensy die Britse regering vooraf die geleentheid gegee is om die konsessie in die hande te kry. Die konsessie sou andersins in stryd met die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1875 beskou word, en nie deur Brittanje erken word nie. Hoewel Ribeiro kwalik sy ergernis kon verberg toe MacDonell van uitdrukkings soos 'alienation of a sovereign right' en 'contravention of the spirit of the agreement' gebruik maak, het hy MacDonell nietemin verseker dat Portugal geen stappe sou neem wat die Britse regering die geringste aanstoot sou gee nie.¹¹⁵ 'n Maand later het gerugte oor die verkoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan die Z.A.R. daartoe gelei dat Roseberry Soveral gewaarsku het dat Brittanje so 'n transaksie nie sou erken nie, en stappe sou neem om hul belange te beskerm. Roseberry is egter die versekering gegee dat daar nie die geringste moontlikheid vir die verkoop van die spoorweg voor die Bern-uitspraak was nie.¹¹⁶ Soos later sal blyk, sou die Britse

---

113. FO 6484, Nr. 56, Roseberry-MacDonell, 29.3.93 (geheim).

114. FO 6484, Nr. 43, Foreign Office-Law Officers of the Crown, 14.3.93; Nr. 53, Law officers of the Crown-Roseberry, 23.3.93.

115. P.R. Warhurst, pp.122-123.

116. FO 6484, Nr. 72, Roseberry-MacDonell, 3.5.93.

regering hul gedurende die negentigerjare herhaaldelik op Ribeiro en Soveral se beloftes in verband met Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg beroep.

Daarmee was die kwessie van Brittanje se regte met betrekking tot Delagoabaai nog nie afgehandel nie. Aangesien die MacMahon-uitspraak, en derhalwe die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1875, net op die grondgebied suid van Lourenco Marques betrekking gehad het, het die vrees bestaan dat dit die indruk kon skep dat Brittanje se regte nie op Lourenco Marques en die grondgebied ten noorde daarvan van toepassing was nie. Om hierdie probleem uit te skakel, is daar derhalwe in Julie 1893 besluit dat Brittanje se aansprake op Delagoabaai in die toekoms op sowel die Anglo-Portugese verdrag van 1891 as die 1875-ooreenkoms sou berus.¹¹⁷

Rhodes het intussen alles in sy vermoë gedoen om Merck se aanbod te laat slaag. Afgesien van 'n persoonlike beroep op lord Rothschild om met Soveral te onderhandel, is Ripon daaraan herinner dat die Kaapkolonie bereid was om die Lourenco Marques-distrik van Portugal te koop. Dat Rhodes ook 'n radikale voorstel insake Delagoabaai aan die Britse regering voorgelê het, blyk duidelik uit Roseberry se antwoord "(that) it would not be possible for this Government to do anything of that sort".¹¹⁸ Van Merck se aanbod het daar dan ook niks gekom nie.

Merck se aanbod aan die Portugese regering het gou uitgelek. Reeds op 17 Maart 1893 het The Times in Londen berig dat Merck 'n aanbod aan die Portugese regering in verband met die bestuur van die Delagoabaaispoorweg gemaak het. Dit het Van Blokland laat vermoed dat Rhodes en Sivewright by die saak betrokke kon wees en dat die Portugese regering, ten spyte van hul versekeringe, nog

---

117. FO 6484, Nr. 94, Roseberry-MacDonell, 18.7.93.

118. CO 537/127, Nr. 714, Loch-Colonial Office, 28.4.93; Rhodes Papers, Roseberry-Rhodes, 23.5.93 (telegram); P.R. Warhurst, p.123.

nie die gedagte van 'n konsessie oor Delagoabaai laat vaar het nie.¹¹⁹ Die gesant het derhalwe met verwysing na die bittere ervaring van die MacMurdo-konsessie die Portugese regering meegedeel dat dit in belang van goeie betrekkinge tussen die Z.A.R. en Portugal was om geen konsessie rakende Delagoabaai of die Portugese spoorweg sonder vooraf oorlegpleging met die Republiek te verleen nie. Hy het ook die aandag van die Duitse en Nederlandse Ministers in Lissabon op die aangeleentheid gevestig, en was vol vertroue dat hulle alle pogings om die Delagoabaaispoorweg en -hawe onder Engelse invloed te bring, daadwerklik sou teenstaan.¹²⁰

Gerugte dat Rhodes planne in die mou gevoer het om beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry, het ook in Suid-Afrika opgeduik. Die aanloop daartoe was 'n toespraak van Sivewright in die Kaapse parlement oor 'n "belangrike saak" waaraan hy en Rhodes aan die begin van 1893 in Londen gewerk het. Ofskoon Sivewright nie wou sê wat die "belangrike saak" was nie, het hy die parlamentslede verseker "that the work in which I was engaged ... was a work such as no Minister of the Cape had ever taken in hand, and if carried to a successful issue ... would redound more to my credit, ... than any other work in which I have been engaged". Sivewright se toespraak is in die Z.A.R. onmiddellik met die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in verband gebring.¹²¹

Die stof rondom Sivewright se toespraak het skaars gaan lê toe dit bekend geword het dat die goewerneur van Lourenco Marques 'n konsessie, vir die alleenreg om hawehoofde in Delagoabaai op te

---

119. LA 12, Nr. 803, George-Beelaerts van Blokland, 15.3.93; Middelberg-Beelaerts van Blokland, 20.3.93.

120. LA 12, Nr.803, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 28.4.93 (vertroulik). Kopie by LA 625, GR71/93.

121. The Press, 14.7.93 (redaksioneel); De Volksstem, 15.7.93 (redaksioneel).

rig, aan ene Leon Cohen¹²² verleen het. Hoewel Leyds Van Blokland onmiddellik versoek het om die bekragtiging van die Cohen-konsessie in Lissabon te verhoed,¹²³ het hy die beveiliging van die Z.A.R. se belange in Delagoabaai nie daar gelaat nie. Leyds was oortuig dat Rhodes en sy spekulante besig was om regte in Delagoabaai te verwerf, en het derhalwe besluit dat die Republiek moes optree om hul belange te beveilig.¹²⁴

---

122. Van Winter se bewering dat Leon Cohen die Portugese konsul in Pretoria was, is foutief. Hy verwar Leon Cohen met Eduard Cohen, wat later as baron Matalha bekend gestaan het. (P.J. van Winter II, p.224).

123. LA 626, GR 149/93, Van Blokland-Leyds, 15.9.93 (geheim); LA 12, Nr. 839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93.

124. LA 625, GR 107/93, Memorandum van Leyds aan die Uitvoerende Raad, 22.8.93; T.39, Bylaag B, Leyds-De Villiers, 26.2.1931.

HOOFSTUK 3

DIE GROOT SAAK EN DIE COHEN-KONSESSIE.

Op 22 Augustus 1893 het Leyds 'n memorandum aan 'n geheime sitting van die Uitvoerende Raad voorgelê waarin hy die verkryging van alle regte van belang in Delagoabaai vir die Z.A.R. bepleit het. Leyds het 'n konsessie of oktrooi in gedagte gehad, soortgelyk aan dié wat die Portugese regering aan die Mosambiek- en die Inhambane-maatskappy¹ toegestaan het, naamlik volmag vir die beheer, administrasie en ontwikkeling van 'n spesifieke deel van Mosambiek. Die probleem in verband met die verkryging van so 'n omvattende konsessie of oktrooi was dat die Portugese regering dit nie aan die Z.A.R. sou toestaan nie. Die Portugese was te trots om hul soewereiniteit oor Lourenco Marques prys te gee en geen minister sou so iets durf voorstel nie. Boonop was daar nog, kragtens die Anglo-Portugese verdrag van 1891, die Britse voorkeurreg op Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier wat die prysgee van Delagoabaai aan die Z.A.R. buite die kwessie gestel het.²

In die lig van bogenoemde omstandighede sou die naasbeste optrede in belang van die Z.A.R. die verkryging van regte in Delagoabaai wees, onderworpe aan die soewereiniteit van Portugal. Hierdie manier van optrede was egter ook buite die kwessie omdat die

-
1. Die Mosambiek-maatskappy het in 1888 tot stand gekom en was verantwoordelik vir die ontwikkeling van Mosambiek tussen die Sabi- en Zambesirivier. Alhoewel die maatskappy baie voorregte en toegewings van die Portugese regering ontvang het, het Portugal nie sy soewereiniteit oor die betrokke grondgebied prysgegee nie. Vgl. F.R. Warhurst, Anglo-Portugese Relations in South Central Africa, 1890 - 1900, pp. 23-25; R.J. Hammond, Portugal and Africa, 1815 - 1910, pp. 147-150.
  2. LA 625, GR 107/93, Memorandum van Leyds aan die Uitvoerende Raad, 22.8.93.

Portugese op die ontwikkeling van die Z.A.R. jaloers was en dit nie eens sou oorweeg om regte aan die Republiek af te staan nie.³

Leyds was derhalwe oortuig dat die verkryging van regte in Delagoabaai deur middel van tussengangers sou moes geskied en het twee voorwaardes daarvoor gestel: om geheimhouding te bewaar, moes die aangeleentheid nie in die Eerste Volksraad bespreek word voordat dit afgehandel was nie, en die tussengangers moes volkome betroubaar wees. As rede vir die weerhouding van die aangeleentheid aan die Eerste Volksraad het Leyds daarop gewys dat geheime sittings van die liggaam selde geheim gebly het. Om sy bewering te staaf, het Leyds die Uitvoerende Raad daarop gewys dat 'n buitelandse besoeker hom twee weke na die behandeling van die Inhambane-konsessie, in 'n geheime sitting van die Eerste Volksraad, alles oor die konsessie meegedeel het! Die verkryging van regte in Delagoabaai, sonder die voorlegging daarvan aan die Eerste Volksraad, is nietemin deur Leyds in 'n ernstige lig beskou. Die Staatsekretaris was onder normale omstandighede nie te vind daarvoor nie, maar was in die besondere geval oortuig dat dit oor 'n aangeleentheid gegaan het waarmee die Eerste Volksraad hulle kon vereenselwig en wat hulle nie graag, om welke redes ook al, sou wou sien misluk nie. Leyds was derhalwe oortuig dat die Eerste Volksraad, indien sake suksesvol sou verloop, nie sou huiwer om hul goedkeuring te verleen nie.⁴

Wat die tussengangers betref, het Leyds vir majoor Ricard Seaver, 'n Engelse myningenieur met internasionale ervaring, en Adolf Goerz, die verteenwoordiger van die Duitse Bank in Johannesburg, in gedagte gehad. Seaver was vertrouwd met invloedryke Portugese finansiers en politici en het reeds in Mei 1893 aangebied om 'n oktrooi oor Delagoabaai en die omliggende gebied namens die Z.A.R.

---

3. Ibid.

4. Ibid.

in die hande te kry.⁵ As verteenwoordiger van die Duitse Bank was Goerz die ideale tussenganger, aangesien sy bank die steun van die Duitse regering geniet het en die Z.A.R. met die verkryging van geld behulpsaam kon wees. Hierdie aspek was vir Leyds belangrik omdat die verkryging van regte in Delagoabaai en die ontwikkeling daarvan groot uitgawes van die Z.A.R. sou verg. Boonop het die Portugese regering reeds 'n aanduiding gegee dat hoewel hulle Britse aanbiedinge oor Delagoabaai van die hand gewys het, hulle wel bereid was om met Duitse instellings daarvoor te onderhandel.⁶

Leyds het geen verdere besonderhede in verband met die gebruikmaking van Goerz en Seaver se dienste aan die Uitvoerende Raad verstrek nie. Hy het voorgestel dat twee lede van die Raad, met volmag om oor Delagoabaai te onderhandel, na Europa afgevaardig word ten einde hierdie "Grootte Zaak" in oorleg met Beelaerts Van Blokland "tot het gewenschte en gehoopte einde te brengen". Vanselfsprekend sou die ware doel van die twee regeringslede se reis na Europa 'n geheim moes bly.⁷ Die Uitvoerende Raad het hulle in alle opsigte met Leyds se memorandum vereenselwig en hom en generaal Piet Joubert afgevaardig om die Groot Saak in Europa af te handel.⁸

Joubert was oortuig dat die welslae van hul sending van onberekembare belang vir die toekoms van die Republiek was. Leyds se mededeling aan die Uitvoerende Raad het hom oortuig dat as Portugal Delagoabaai moes afstaan, die hawe in vreemde of vyandige hande kon val en dat die Z.A.R. dan omsingel en van die see afgesny kon word. Ofskoon Joubert van mening was dat dit die

---

5. LA 625, GR 107/93, Seaver-Leyds, 27.5.93.

6. LA 625, GR 107/93, Memorandum van Leyds oor Delagoabaai, 22.8.93.

7. Ibid.

8. LA 12, Nr. 839a, Staatsekretaris-Beelaerts van Blokland, 25.8.93; UR 122, Indeks van geheime UR-besluite 1893, Nr.3, 19.9.93.

Republiek se dure verpligting was om beheer oor Delagoabaai te verkry, was hy nie optimisties oor hul vooruitsigte nie. Leyds se bewering dat Portugal nie aan die Z.A.R. enige regte sou verleen nie, het 'n wrang smaak by Joubert gelaat en sy hoop op welslae laat afneem. Joubert was nogtans vasbeslote om te gaan kyk of hy nie die oorsaak van "deze treurige verhouding" met Portugal uit die weg kon ruim nie, aangesien goeie betrekkinge met Portugal vir die onafhanklikheid van die Z.A.R. onontbeerlik was.⁹

Om as dekmantel vir Leyds se reis na Europa te dien, is daar besluit dat die Staatsekretaris tydens sy verblyf in Europa die kantore van die Z.A.R. se diplomatieke en konsulêre personeel moes inspekteer en uitleweringsooreenkomste met Nederland en België sluit.¹⁰ Terselfdertyd is Van Blokland van die Groot Saak in kennis gestel en versoek om te probeer voorkom dat die Portugese regering enige regte oor Delagoabaai aan iemand anders afstaan.¹¹ Leyds het aan die einde van September 1893 na Europa vertrek, maar as gevolg van die sogenaamde artilleriekampsak¹² het Joubert sy reis op die laaste nippertjie afgestel. Dit het tot gevolg gehad dat die magtiging vir die uitvoering van die Groot Saak aan Leyds alleen opgedra is.¹³

9. LA 626, GR 148/93, Waarnemende Staatsekretaris-Staatsekretaris, Pretoria 27.10.93 waarby 'n kopie van 'n brief van Piet Joubert aan die Staatspresident, gedateer 7.10.93, ingesluit was; J.A. Mouton, Genl. Piet Joubert in die Transvaalse Geskiedenis, p.200.

10. UR 11, Art. 515, 19.9.93.

11. LA 12, Nr. 839a, Staatsekretaris-Van Blokland, 25.8.93.

12. Dit was 'n ondersoek wat die Eerste Volksraad na die toestand en bestuur van die artilleriekamp in Pretoria laat instel het. Die moontlikheid kan nie uitgesluit word nie dat 'n geheime besluit van die Eerste Volksraad op 7 September 1893 om nie 'n Transvaalse skeepsredery op te rig nie ook 'n rol in Joubert se besluit gespeel het. Vgl. J.A. Mouton, p.132 en pp. 199-200.

13. LA 626, GR 148/93, Waarnemende Staatsekretaris-Staatsekretaris, 27.10.93.

Leyds se poging om die doel van sy besoek aan Europa geheim te hou, was onsuksesvol. Die Britse Agent in Pretoria, J.A. de Wet, het reeds op 6 Oktober 1894 'n waarskuwing aan Loch gerig dat Leyds Lissabon gaan besoek met die doel om 'n pierkonsessie in Delagoabaai en, indien moontlik, ook die sessie of beheer van die hele hawe van die Portugese regering te verkry. Daarbenewens sou generaal Piet Joubert ook binnekort na Europa vertrek en om 'n konsessie in sy eie naam in die Lourenco Marques-distrik aansoek doen. De Wet het boonop van die Portugese konsul, baron De Matalha, verneem dat daar reeds 'n briefwisseling oor die aangeleentheid gevoer is. Loch het De Wet se inligting sonder versuim onder die aandag van die Koloniale Kantoor gebring en die vertroude uitgespreek dat die Britse regering die nodige stappe sou doen om die Z.A.R. se planne in die wiele te ry.¹⁴

Die Britse regering het intussen ook uit ander bronne inligting bekom wat op die moontlike optrede van Z.A.R.-agente in Lissabon gedui het. Dit, tesame met die feit dat die Portugese regering na bewering spoorweg-, hawe- en doeane-konsessies in die Lourenco Marques-distrik oorweeg het, het daartoe gelei dat Roseberry vir MacDonell teen die beweerde Z.A.R.-planne in Delagoabaai op sy hoede gestel het.¹⁵

Leyds het met sy aankoms in Nederland vasgestel dat die vooruitsigte om enige regte in Delagoabaai te verkry nie rooskleurig was nie. Die Portugese regering het met die oog op die Bern-uitspraak 'n afgwagende houding ingeneem, en was skynbaar vasbeslote om geen ooreenkoms in dié verband voor die uitspraak aan te gaan nie. Boonop het die baie aansoeke van sindikate en konsessiesoekers met betrekking tot Delagoabaai die Portugese 'n oordrewe siening van die waarde van die Delagoabaaispoorweg en -hawe gegee. Die gevolg was dat die Portugese regering van mening

---

14. FO 6484, Nr.130, Colonial Office-Foreign Office, 6.11.93; Bylaag 2, De Wet-Loch, 6.10.93.

15. FO 6484, Nr.133, Roseberry-MacDonell, 13.11.93.

was dat hierdie konsessies miljoene ponde werd was.¹⁶

Afgesien hiervan het ook die bedreiging wat Rhodes vir die Z.A.R. se belange in Delagoabaai ingehou het op daardie stadium 'n invloed op Leyds se sending uitgeoefen. Die Z.A.R. het naamlik inligting ontvang dat Rhodes aan die werk was om beheer oor die Portugese spoorweg te verkry. Ofskoon dit deur die Portugese regering ontken is, was Leyds nie gerus nie. Met die oog op die Z.A.R. se belange in Delagoabaai het hy besluit dat òf hy, òf Van Blokland 'n besoek aan Lissabon moes bring. Die feit dat Leyds se teenwoordigheid in Lissabon die Portugese onnodig agterdogtig sou maak, het die keuse op Van Blokland laat val. Die gesant sou die sloerende onderhandelinge oor 'n uitlewingsverdrag tussen die Z.A.R. en Mosambiek as die rede vir sy besoek aanvoer.¹⁷ Die feit dat Leyds nie self na Lissabon kon gaan nie en hom voorlopig vir die uitvoering van sy opdrag op Van Blokland moes verlaat, het die Staatsekretaris nie aangestaan nie. "Ik doe graag mijn werk zelf", het hy aan die waarnemende Staatsekretaris, Van Boeschoten, opgemerk en bygevoeg: "En om dat voor het grootste deel aan anderen te moeten overlaten, en het gevoel dat men zijn eigen ideaal vernietigt door zichzelf te vertoonen, is ver van plezierig".¹⁸

Portugal se finansiële probleme het tot gevolg gehad dat Leyds Van Blokland opdrag gegee het om vas te stel of dit moontlik sou wees

-
16. LA 625, GR 198/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, Amsterdam, 26.10.93 (geheim); George-Beelaerts van Blokland, 11.10.193.
17. LA 19, Regering-Beelarts van Blokland, 18.10.93 (telegram); Beelarts van Blokland-Regering, 21.10.93 (telegram); George-Beelarts van Blokland, 21.10.93; LA 251, Leyds-Van Boeschoten, 20.10.93; LA 625, GR198/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 26.10.93 (geheim). Leyds se voorneme om van Seaver as tussenganger gebruik te maak, het weens laasgenoemde se ongesteldheid deur die mat geval.
18. LA 625, GR 213/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 14.11.93 (geheim).

om die Portugese regering "positief of negatief te binden door geld". Leyds se siening was dat die Z.A.R. die Portugese regering kon 'verlei' om 'n oktrooi oor Delagoabaai toe te staan deur Portugal met die delging van hul renteskuld te help. Alhoewel Leyds beseft het dat so 'n optrede baie riskant was, was hy tog van mening dat die Z.A.R. iets sou moes waag indien hulle sukses in die Groot Saak wou behaal. Leyds het gevolglik by die Nederlandse finansier, A.D. de Marez Oyens, wat die Z.A.R. goedgesind was, navraag gedoen oor die moontlikheid om 'n lening vir die Republiek te bekom sonder om die doel daarvan te vermeld. Oyens was van mening dat al sou die doeleindes van die lening vir die publiek geheim gehou kon word dit nie met die bankiers die geval kon wees nie. 'n Verdere probleem was dat die Z.A.R. gebind was aan die Nasionale Bank en dat die bank, volgens 'n vroeëre ooreenkoms met lord Rothschild, verplig was om laasgenoemde eers om 'n lening te nader. Eers as Rothschild die aansoek om 'n lening sou weier, kon die Z.A.R. elders om 'n lening aansoek doen. Die probleem was dat Rothschild en Rhodes op 'n besonder goeie voet was en dat Merck nog steeds agter die skerms aan die werk was om namens Rhodes 'n oktrooi oor Delagoabaai te verkry. Dit sou dus besonder moeilik wees om die geld wat die Z.A.R. aan Portugal wou leen in die hande te kry.¹⁹

Van Blokland het aan die begin van November 1893 met premier Ribeiro en die Portugese Minister van Kolonies, Lobo D'Avila, samesprekings oor die Z.A.R. en Portugal se gemeenskaplike handelsbelange gevoer. Met verwysing na die naderende voltooiing van die Delagoabaaispoorweg, en die verwagte blink toekomst van Lourenco Marques, het die gesant 'n pleidooi vir die bevordering van handel en skeepvaart na Delagoabaai gelewer. Om dit te verwezenlik, moes die hawefasiliteite verbeter en die onsekerheid oor spoorwegverkeer tussen die Z.A.R. en Delagoabaai uit die weg geruim word. Van Blokland het derhalwe voorgestel dat daar voor die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg 'n voorlopige

---

19. LA 625, GR 198/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 26.10.93 (geheim).

ooreenkoms daaroor gesluit word ten einde te verseker dat Delagoabaai aan albei state se verwagtinge voldoen. Hy het ook versigtig te kenne gegee dat die Z.A.R. nie ongeneë sou wees om finansiële opofferings in dié verband te maak nie.²⁰

Nie een van die twee Portugese ministers was egter bereid om dieper op Van Blokland se voorstel in te gaan nie. Ofskoon albei die tradisionele vriendskap tussen die twee state en hul gemeenskaplike belange in Delagoabaai beklemtoon het, wou nie een iets in verband met die status quo in Delagoabaai vóór die Bern-uitspraak verander nie. In antwoord hierop het Van Blokland hulle daarop gewys dat dit onseker was wanneer die uitspraak gelewer sou word en dat die belange van die Delagoabaaispoorweg nie onbepaald daaraan gekoppel kon word nie. In dié verband het hy verwys na die gevaar wat die kompetisie van die Natalspoorweg vir Delagoabaai kon inhou. Die Portugese Ministers het Van Blokland egter meegedeel dat die besluit om die Bern-uitspraak af te wag 'n kabinetsbesluit was, en dat daar voorlopig geen verandering in hul standpunt kon wees nie.²¹

Tydens 'n latere onderhoud het Van Blokland van Ribeiro verneem dat daar kort tevore van Britse kant voelers na Portugal uitgesteek is oor die verlening van regte in Delagoabaai. Die Portugese regering het juis toe, om verdere Britse optrede in dié verband te voorkom, besluit om niks in verband met die status quo in Delagoabaai te verander nie omdat die uitspraak van die arbitrasiehof nog sub judice was. 'n Verdere rede vir die handhawing van die status quo in Delagoabaai was dat indien Portugal enige konsessie in of oor die hawe sou verleen, die arbitrasiehof dit dalk verkeerdelik kon beskou as 'n poging om die waarde van die McMurdo-konsessie te verminder. Uit verdere

---

20. LA 12, Nr. 839b, Geheime memorandum van Beelarts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon. Kopie van geheime memorandum by LA 625, GR 221/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 1.12.93 (geheim).

21. Ibid.

samesprekinge met George en onderskeidelik die Duitse en Nederlandse minister in Lissabon het Van Blokland tot die gevolgtrekking gekom dat die Portugese regering nie van hul standpunt sou afsien nie. Slegs ernstige geldnood sou die Portugese van standpunt laat verander, maar anders as wat die Z.A.R. vermoed het, was Portugal se finansiële toestand nie so sleg nie. Van Blokland was boonop van mening dat die Portugese regering se standpunt 'n goeie skuiwergat vir hul probleme was. Deur die status quo in Delagoabaai te handhaaf, kon die Portugese regering nóg die buiteland, nóg hul eie volksgenote die harnas in jaag. Al uitweg wat Van Blokland vir die verkryging van regte in Delagoabaai oop gesien het, was om die finansiële toestand van Portugal te monitor.²²

Van Blokland se besoek aan Lissabon was egter nie sonder betekenis vir die bevordering van die Z.A.R. se belange in Delagoabaai nie. Die gesant het van sy besoek gebruik gemaak om meer oor die reeds vermelde Cohen-konsessie, Rhodes se bemoeiinge met, en Duitsland se houding oor Delagoabaai te wete te kom. In soverre dit die Cohen-konsessie betref, is daar reeds na die Z.A.R. se optrede in dié verband verwys. Leyds het die konsessie so belangrik geag dat die Z.A.R. sins insiens geen geld of inspanning te groot kon ag om die bekragtiging van die konsessie te verhinder nie. Hy was selfs bereid om vir die doel persoonlik na Lissabon te gaan; veral as die uitvoering van die Groot Saak nie veel kans op sukses gehad het nie.²³

Van Blokland het Tito de Carvalho, die Direkteur van die Ministerie van Kolonies, herhaaldelik daarop gewys dat die bekragtiging van die Cohen-konsessie nie in belang van Portugal en die Z.A.R. se betrokkenheid in Delagoabaai sou wees nie. De Carvalho het egter aangevoer dat die konsessie nie ingetrek kon word nie omdat daar, volgens die bepalings van die konsessie,

---

22. Ibid.

23. LA 625, GR 213/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 14.11.93 (geheim).

alreeds kapitaal in verband met die uitvoering daarvan bestee is. Hoewel hy Van Blokland verseker het dat hy die nodige maatreëls sou tref om te verhoed dat die konsessie nadelig op die ontskeping van goedere in Delagoabaai inwerk, het die gesant die indruk gekry dat daar private Portugese belange op die spel was wat die intrekking van die Cohen-konsessie onmoontlik gemaak het.²⁴

Van Blokland het tydens sy besoek aan Lissabon ook meer aangaande Rhodes se intriges in verband met Delagoabaai te wete gekom. De Carvalho het hom meegedeel dat Isaac Lewis, van die firma Lewis en Marks wat 'n agentskap in Pretoria gehad het, kort tevore in Lissabon was en 'n voorstel van finansiële aard oor Delagoabaai aan die Portugese regering voorgelê het. Op De Carvalho se vraag of Lewis vertrou kon word en in voeling met die Z.A.R. was, kon Van Blokland hom reghelp deur daarop te wys dat Lewis eerder in noue voeling met Rhodes was. Daarop het De Carvalho verklaar dat daar in so 'n geval geen sprake van die aanvaarding van Lewis se voorstel kon wees nie, aangesien Rhodes Portugal se grootste vyand was.²⁵ Dit is merkwaardig dat The Press die Z.A.R.-regering juis op dieselfde tydstip teen Rhodes se planne met Delagoabaai gewaarsku het. Daar is onder andere beweer dat 'n bankrot Portugal tot die stigting van 'n Delagoa Bay Limited Liability Company, met Rhodes as besturende direkteur, kon lei, en dat die Z.A.R. dan aan die genade van Rhodes oorgelewer sou wees.²⁶

'n Verdere aangeleentheid wat Van Blokland se aandag geniet het, was Duitsland se steun aan die Z.A.R. in die verkryging van regte in Delagoabaai. Uit Leyds se memorandum aan die Uitvoerende Raad was dit duidelik dat daar sterk op Duitse steun gereken sou word— in besonder dié van die Duitse Bank. Oor die mate waarin dit wenslik was om Duitsland by die Groot Saak te betrek, het Leyds

---

24. LA 12, Nr. 839b, Geheime memorandum van Beelarts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelarts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon.

25. Ibid.

26. The Press, 11.11.93 (redaksioneel).

egter bedenkinge gehad. Hoewel Duitsland gretig was om Britse invloed in Delagoabaai teen te werk, was die vraag of Duitsland dit vir homself of die Z.A.R. doen.²⁷ Van Blokland se onderhoud met die Duitse Minister in Lissabon, graaf Bray, moes Leyds se bedenkinge versterk het. Die gesant het tot die gevolgtrekking gekom dat die Z.A.R. op die kragtige ondersteuning van Duitsland, vir sover dit die verdeling van Britse planne met Delagoabaai betref, kon reken, maar nie wanneer die Z.A.R. self 'n vastrapplek in Delagoabaai wou kry nie. Die rede vir hierdie ietwat vreemde houding van Duitsland was geleë in die feit dat Duitsland een van Portugal se belangrikste krediteure was. As Portugal bereid sou wees om regte in Delagoabaai af te staan, was Duitsland van mening dat daar voorkeur aan die buitelandse krediteure van Portugal, en in besonder Duitsland, gegee moes word.²⁸

Van Blokland het oplaas ook probeer om 'n skriftelike bewys van die Portugese regering te verkry dat hulle die status quo in Delagoabaai tot die Bern-uitspraak sou handhaaf. Vanweë sy jarelange ervaring met die Portugese was Van Blokland bewus daarvan dat Ribeiro nie sommer so 'n skriftelike erkenning sou gee nie; veral omdat die Portugese 'n hekel aan geskrewe verklarings gehad het. Ribeiro het dan ook getwyfel of daar aan Van Blokland se versoek voldoen kon word, aangesien 'n soortgelyke versoek van MacDonell geweier is. Teen alle verwagtinge in het Ribeiro egter in Desember 1893 'n brief aan Van Blokland gerig waarin hy die Portugese standpunt oor die handhawing van die status quo in Delagoabaai bevestig het.²⁹

Van Blokland se besoek aan Lissabon het nie MacDonell se aandag

27. LA 625, GR 198/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, Amsterdam, 26.10.93 (geheim).
28. LA 12, Nr.839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon.
29. LA 12, Nr.839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93; Beelaerts van Blokland-Hintze Ribeiro 10.11.93; Ribeiro-Beelaerts van Blokland, 19.12.93.

ontgaan nie. Die Minister het Roseberry van die gesant se aankoms in kennis gestel en by Ribeiro probeer vasstel of Van Blokland se besoek met die beweerde meningsverskil tussen die Z.A.R. en Portugal oor die verlenging van die Natalse spoorweg na die Witwatersrand verband gehou het. Ribeiro het erken dat sekere aspekte van die Z.A.R. se spoorwegbeleid bespreek is, maar het verklaar dat Van Blokland se besoek in die eerste instansie die sluiting van 'n uitleweringverdrag tussen die Z.A.R. en Mosambiek ten doel gehad het.³⁰

Tydens 'n latere onderhoud het MacDonell na die Z.A.R. se beweerde voorneme om sekere konsessies in Delagoabaai in die hande te kry, verwys. Hy het Ribeiro ook gewaarsku dat Leyds, en waarskynlik ook Joubert, Lissabon met dié doel voor oë sou besoek. Ribeiro het in antwoord hierop die Minister aan die belofte van die Portugese regering herinner dat hulle vasbeslote was om geen konsessies in die Delagoabaai-omgewing vóór die Bern-uitspraak te verleen, of om enigsins met die status quo in te meng nie.³¹ Die Britse regering het nietemin in Desember 1893 deur middel van 'n Portugese informant verneem dat Van Blokland weliswaar 'n voorstel oor Delagoabaai aan die Portugese regering voorgelê het, maar dat dit, met die oog op die hangende Bern-uitspraak, van die hand gewys is.³²

Van Blokland se verslag aan Leyds oor sy besoek aan Lissabon was om verstaanbare redes nie baie bemoedigend nie. Die gesant se gevolgtrekking, dat die Portugese regering met niemand oor die verlening van regte in Delagoabaai sou onderhandel nie, het Leyds egter nie laat tou opgooi nie. Hy het die hulp van Oyens ingeroep om 'n geskikte persoon te vind wat verder in Lissabon aan die Groot Saak sou werk. Waarom Leyds hom op hierdie stadium nie tot Seaver of Goerz gewend het nie, is onbekend. Oyens het wel iemand

---

30. FO 6484, Nr.136, MacDonell-Roseberry, 14.11.93.

31. FO 6484, Nr.164, MacDonell-Roseberry, 8.12.93.

32. FO 6484, Nr.160, Maguire-Foreign Office, 8.12.93.

in gedagte gehad, maar dit sou 'n tydjie duur om vas te stel of dié sou kon gaan. Kon dié persoon nie gaan nie het Leyds 'n persoonlike kennis van hom, Thaddaus Schrader van Dresden, in gedagte gehad.³³

Voordat enigiets in dié verband gedoen kon word, het daar 'n nuwe verwikkeling in die Groot Saak na vore getree, wat op die oog af van groot belang was. Op 16 November 1893 het die Portugese regering aan twee amptenare van die Portugese Departement van Marine en Kolonies, Souto en Vasconcellos, 'n konsessie vir die ontginning van minerale in die grondgebied, begrens deur die Z.A.R., die Limpopo- en Komatirivier, asook die Indiese Oseaan, verleen. Leyds het 'n paar dae later in 'n Amsterdamse koerant verneem dat die bepalings van die konsessie ook voorsiening gemaak het vir die aanlê van 'n spoorweg vanaf die monding van die Limpoporivier na die Sabirivier en daarvandaan in 'n suidwestelike rigting langs die Z.A.R.-grens na Komatipoort. Aangesien die mening in Londen gehuldig is dat die Portugese regering met die verlening van die konsessie slegs beoog het om die waarde van die Delagoabaaispoorweg in die oë van die Bernse arbitrasiehof te verminder, het Leyds Van Blokland onmiddellik versoek om die bepalings van die Limpopo-konsessie in die hande te kry. Daaruit het dit geblyk dat die Limpopo-konsessie geen bepalings in verband met die aanlê van spoorweë bevat het nie. Van Blokland het George nogtans opdrag gegee om voortdurend aan die oogmerke en optrede van die konsessiehouers aandag te skenk en hom dienaangaande in te lig. Daar het dit voorlopig gebly, ofskoon die Limpopo-konsessie tydens 'n latere stadium van Leyds se verblyf in Europa weer sy aandag geniet het.³⁴

---

33. LA 625, GR 215/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 24.11.93 (geheim).

34. Ibid.; LA 12, Nr.847, Leyds-Van Blokland, 24.11.93 (geheim); Van Heeckeren-Van Blokland, 24.11.93; George-Van Blokland, 27.11.93; Van Blokland-George, 2.12.93. Dit is interessant dat The Press, met verwysing na die Limpopo-konsessie en die moontlikheid van 'n nuwe spoorweg tussen die Z.A.R. en die kus van Mosambiek, gewaarsku het dat Rhodes dalk die konsessie in die hande kon kry. (The Press, 24.11.93.)

Intussen het die Groot Saak weinig vordering getoon. Die tussenganger wat Oyens in gedagte gehad het, ene J Boissevain van Amsterdam, het na samesprekings met Leyds en Van Blokland die aanbod weens 'n gebrek aan tyd van die hand gewys.³⁵ Leyds het gevolglik op 20 Desember 1893 'n ooreenkoms met Schrader en sy vennoot, Vikko Hansen, gesluit, waarvolgens Schrader sou probeer om 'n oktrooi oor Delagoabaai en die Portugese spoorweg te verkry. Indien Schrader die oktrooi kon verkry, sou hy dit, asook alle verdere konsessies wat die Portugese regering aan hom sou verleen, aan 'n persoon of maatskappy, soos deur die Z.A.R. bepaal, oordra. Leyds het jare later die doel van die ooreenkoms met Hansen en Schrader beskryf as 'n poging om vir die Z.A.R. in Lourenco Marques "zulke regten te verkrijgen dat deze haven in werkelykheid de onze kan worden genoemd, en wij er om zoo te zeggen mee konden doen wat wij wilden".³⁶

Ten spyte van die ooreenkoms met Hansen en Schrader was Leyds geensins optimisties oor die vooruitsigte van sukses in die Groot Saak nie. Hy was maar te bewus daarvan dat Portugal die Z.A.R. se vooruitgang met afguns en vrees gadedeslaan het en bang was dat hulle deur die verlening van regte in Delagoabaai 'n Trojaanse perd kon opsaal. Al bemoedigende nuus was dat die Portugese regering besef het dat die meeste geld vir die reg tot eksploitasie van hawefasiliteite in Delagoabaai van die Z.A.R. of Duitse kant sou kom. Dit het Leyds laat hoop om op die lange duur tog iets met betrekking tot die Groot Saak te bewerkstellig.³⁷

Ofskoon Leyds geen voorneme gehad het om Lissabon te besoek nie, het gebeure in verband met die Natalspoorwegverlenging hom genoop om gedurende die eerste week van Januarie 1894 'n besoek aan die

---

35. LA 626, Boissevain-Leyds, 3.12.93.

36. LA 23, Ooreenkoms tussen Oyens en Schrader, Keulen, 20.12.93;
LA 251, Leyds-George, 20.12.93; LA 23, Ooreenkoms tussen
Leyds en Oyens, 8.2.94.

37. LA 251, Leyds-Wolmarans, 28.12.93.

Portugese hoofstad te bring. In soverre dit hierdie aangeleentheid betref, het die Z.A.R. in belang van die Delagoabaaispoorweg probeer om tot 'n verstandhouding met Portugal oor die verlenging van die Natalspoorweg na die Witwatersrand te kom. Leyds se besoek het egter geen vrugte afgewerp nie en hy moes onverrichter sake na Amsterdam terugkeer. Sover vasgestel kon word, het sy besoek ongesiens verbygegaan.³⁸

Voor sy vertrek na Suid-Afrika het Leyds ook op uitnodiging van die Duitse regering die Ordenfest in Berlyn bygewoon. Tydens die besoek het hy 'n onderhoud met die Duitse keiser, Wilhelm II, gehad, wat in 'n spoedige voltooiing van die Delagoabaaispoorweg geïnteresseerd was. Leyds het ook met die Rykskanselier, graaf Von Caprivi, samesprekings oor 'n skeepsredery tussen Duitsland en die Z.A.R. gevoer, maar oor die inhoud daarvan is niks bekend nie.³⁹

Volledigheidshalwe moet dit genoem word dat Leyds tydens sy verblyf in Europa ook aan konsessies elders in Mosambiek aandag geskenk het. In Desember 1893 is Leyds deur Isaac Lewis genader om te verneem of hy nie in die verkryging van die reeds vermelde Limpopo-konsessie belang gestel het nie. Hoewel Leyds die konsessie weens die insluiting van "een taamlik stuk zee-kust" as van politieke waarde vir die Z.A.R. beskou het, het hy die geleentheid om 'n eerste opsie daarvoor te verkry, nogtans van die

---

38. LA 251, Leyds-Direksie NZASM, 15.12.94; Leyds-Beelaerts van Blokland, 7.1.94; LA 625, GR 55/94, Leyds-Van Boeschoten, 19.1.94. Die feit dat die Z.A.R.-regering die verlenging van die Natalspoorweg na die Witwatersrand aan die begin van Januarie 1894 goedgekeur het, is deur koerante soos The Star en The Transvaal Advertiser daaraan toegeskryf dat Leyds misluk het in sy pogings om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg en die hande te kry. Vgl. The Press, 8.1.94.

39. LA 251, Leyds-Beelaerts van Blokland, 19.1.94 (telegram); H.E.W. Backeberg, Die Betrekkinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en Duitsland tot na die Jameson-inval 1852-1896, p.200 (Argiefjaarboek vir S.A.-geskiedenis, 1949, I).

hand gewys.⁴⁰ Leyds het ook aan die oorname van die Mosambiek-maatskappy aandag geskenk, wie se grondgebied 'n deel van die ooskus teenoor die Z.A.R. beslaan het. Hiervan, sowel as 'n konsessie in die Inhambane-distrik, het egter niks gekom nie.⁴¹

Hansen en Schrader het ondertussen na hul aankoms in Lissabon besluit om deur middel van die Nederlandse minister, Van Heeckeren, as verteenwoordigers van 'n sterk finansiële groep aan Ribeiro voorgestel te word. Daardeur het hulle gehoop dat Ribeiro hulle nie as maar net nog 'n groep konsessiesoekers, waarvan Merck en die McMurdo-erfgename die belangrikste was, sou beskou nie.⁴² Hul plan van aksie het in hoofsaak die volgende behels: die Portugese regering sou deur 'n internasionale finansiële groep, waarvan Hansen en Schrader die verteenwoordigers was, 'n rentevrye lening aangebied word. As sekuriteit daarvoor sou die eksploitasie van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg vir 99 jaar aan die groep verleen word. Daarbenewens sou die finansiële groep ook die reg verkry om in-, uit- en deurvoerregte in Delagoabaai te hef, moerasse in die omgewing van Lourenco Marques droog te lê, en 'n eie pos- en telegraafverbinding na die Z.A.R. op te rig.⁴³

-
40. LA 625, GR 215/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 24.11.93 (geheim); LA 627, Lewis-Leyds, 18.12.93 (vertroulik) (by GR149/93); LA 625, GR2/94, Leyds-Regering, 1.1.94 (telegram); LA 627, GR 61/94, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 25.1.94 (vertroulik).
41. LA 627, GR 32/94, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 5.1.94 (vertroulik); GR 139/94, Magin-Staatsekretaris, 23.4.94; LA 625, GR 819/94, Quarles de Quarles- Staatsekretaris, 23.2.94; LA 626, Eggers-Leyds, 3.1.94 (by GR 148/93); LA 627, Lewis-Leyds, 29.1.94.
42. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.4, 30.12.93; GR 182/95, Memorandum van nomdelinge verslag van Hansen aan Uitvoerende Raad, 26.4.95; Berigte van Hansen en Schrader, Nr.7.4.1.94. Hansen en Schrader se verslag oor hul werksaamhede in Lissabon bestaan uit 'n aantal genommerde briewe wat via Dresden aan Beelaerts van Blokland gestuur is en wat dit op sy beurt weer aan Leyds deurgestuur het.
43. LA 23, "The basis of our proposals".

Tydens 'n ontmoeting met Van Heeckeren op 27 Januarie 1894 het Hansen en Schrader egter 'n verdere voorstel in verband met die Groot Saak gemaak, naamlik 'n voorskot van £100 000 aan die Portugese regering as borg vir Portugese skatkisbiljette. Die twee tussengangers was van mening dat indien die Portugese regering van die voorskot gebruik sou maak, hulle as 't ware verplig sou wees om met hulle oor Delagoabaai te onderhandel.⁴⁴ Van Heeckeren het hierdie voorstel enkele dae later aan Ribeiro voorgelê, maar die Portugese premier wou as gevolg van sy regering se besluit om die status quo in Delagoabaai te handhaaf nie daarop ingaan nie. Die feit dat Ribeiro tydens die onderhoud by die kwessie van die £100 000-voorskot onseker voorgekom het en die punt drie maal laat herhaal het, is nietemin so belangrik beskou dat die Z.A.R.-regering op versoek van Leyds £100 000 na Europa gestuur het. Aangesien dit duidelik was dat Ribeiro hulle nie te woord sou staan nie, het Hansen en Schrader voorlopig van 'n onderhoud met die Portugese premier afgesien en aan alternatiewe wyses van optrede met betrekking tot die Groot Saak aandag geskenk.⁴⁵

Een van hierdie alternatiewe was om die Portugese regering deur middel van 'n bestaande Portugese maatskappy om 'n konsessie vir Delagoabaai te nader. Struikelblokke soos die Portugese se nasionale trots en hul agterdog teen buitelandse invloed kon

---

44. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.12, 19.1.94; telegram aan Dresden, 19.1.94; Nr.13, 22.1.94; Berigte van Hansen en Schrader, Nr.14, 25.1.94; Nr.15, 27.1.94; P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, p.235-236.

45. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.15, 27.1.94; Nr.16, 31.3.94; Nr.17, 1.2.94; LA 80, Van Heeckeren-Beelaerts van Blokland, Lissabon, 31.1.94; GR 48/94, Leyds-Regering, 9.2.94 (telegram); Memorandum van Van Boeschoten, 12.2.94; Geheime UR-besluit, 11.2.94; GR 49/94, Nasionale Bank-Waarnemende Staatsekretaris, 12.2.94; GR 49/94, Nasionale Bank-Waarnemende Staatsekretaris, 12.2.94 (vertroulik); LA 23, Van Heeckeren-Beelaerts van Blokland, 11.2.94.

sodoende omseil word. Met die oog hierop het Hansen en Schrader gedurende Februarie 1894 heelwat aandag aan die verkryging van beheer oor die Zaire-maatskappy, wat vir die ontwikkeling van die Portugese Kongo verantwoordelik was, bestee. Van Blokland was aanvanklik nie hiervoor te vind nie, maar het later teësinig sy toestemming verleen nadat Van Heeckeren hom meegedeel het dat daar vir die huidige geen ander moontlikheid op sukses was nie. Om die een of ander rede het Hansen en Schrader egter aan die einde van Februarie 1894 besluit om eers 'n onderhoud met Ribeiro te bewerkstellig voordat die Zaire-projek verder gevoer sou word.⁴⁶

Verskillende gebeure was daarvoor verantwoordelik dat hierdie onderhoud nie gedurende Maart of April 1894 kon plaasvind nie. Ribeiro was eers by feesvierings in Oporto betrokke, daarna het 'n geskil met Frankryk opgeduik en om alles te kroon, het Portugal op die vooraand van 'n verkiesing gestaan; iets wat enige onderhandelinge oor Delagoabaai onmoontlik gemaak het.

Die twee tussengangers kon gevolglik eers op 6 Mei 1894 'n onderhoud met Ribeiro bewerkstellig.⁴⁷ Die planne wat hulle aan Ribeiro voorgelê het, het aanmerklik van hulle vroeëre voorstelle verskil. In plaas van 'n internasionale finansiële groep wat 'n rentevrye lening aan die Portugese regering wou aanbied, het Hansen en Schrader nou voorgestel dat 'n Portugese maatskappy met behulp van Nederlandse kapitaal opgerig word om Delagoabaai en die Portugese spoorweg te bedryf. Tydens die onderhoud het hulle na mededingende Britse en Suid-Afrikaanse groepe, wat soortgelyke regte verlang het, verwys. Hulle het ewe vroom opgemerk dat, aangesien hulle kapitaal uit 'n sogenaamde "neutrale" land afkomstig was, politieke komplikasies, ingeval Portugal die regte

46. LA 23, Van Heeckeren-Beelaerts van Blokland, 20.2.94; LA 625, GR 227/94, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.26, 27.2.94; Nr.28, 1.3.94; LA 627, Beelaerts van Blokland-Leyds, 16.2.94 (vertroulik).

47. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr. 31, 16.3.94; Nr.32, 17.3.94; Nr.37, 31.3.94; GR 180/94, Schrader-Leyds, Dresden, 8.4.94; Nr.44, 1.5.94; Nr.45, 4.5.94.

aan hulle sou toestaan, reeds vooraf uitgeskakel kon word! Ten slotte is 'n aanbod van 'n voorskot van £100 000 as borg vir Portugese skatkisbiljette aan Ribeiro gemaak.⁴⁸

Hoewel Ribeiro verskeie van Hansen en Schrader se voorstelle in besonderhede met hulle bespreek het, asook gunstig op hul voorstel van "neutrale" finansiering reageer het, wou hy met die oog op die Portugese regering se standpunt om die status quo te handhaaf, niks daaraan doen nie. Hy was ook nie bereid om met die oog op die tydperk ná die uitspraak voorkeur aan Hansen en Schrader se planne te verleen nie, aangesien soortgelyke versoeke deur ander groepe vir voorkeurbehandeling met betrekking tot Delagoabaai van die hand gewys is. Ten spyte hiervan het hy aan die einde van die driekwartier lange onderhoud verklaar dat hy geen beswaar teen hul planne gehad het nie, en die hoop uitgespreek dat wanneer die geskikte oomblik ná die Bern-uitspraak aanbreek hy hulle weer sou ontmoet.⁴⁹

Verdere samesprekinge tussen Hansen, Schrader en Van Heeckeren het die wenslikheid van Duitse steun vir hul planne benadruk. Aangesien Van Heeckeren bewyse gehad het dat daar van Britse kant pogings aangewend is om 'n eerste opsie vir die ontwikkeling van Delagoabaai te verkry, is Van Blokland derhalwe op 9 Mei 1894 versoek om die steun van die Duitse regering vir Hansen en Schrader se planne te verkry.⁵⁰

Van Blokland, wat nie veel waarde aan Hansen en Schrader se onderhoud met Ribeiro geheg het nie, was baie besorgd oor die gevaar wat Britse intriges in Delagoabaai vir die Z.A.R. ingehou het. Sy besorgdheid is veral aangewakker deur gebeure in die eerste helfte van 1894. In dié tydperk het Brittanje, anders as

48. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.46, 6.5.94.

49. Ibid.

50. LA 625, Schrader-Beelaerts van Blokland, 9.5.94 (telegram); Berigte van Hansen en Schrader, Nr.47, 9.5.94.

Duitsland en Frankryk, 'n meer simpatieke buitelandse beleid teenoor Portugal gevolg en selfs 'n slag vir Portugal, tydens 'n geskil met Brasilië, in die bresse getree. Wat vir die Britse optrede verantwoordelik was, is nie bekend nie. Van Blokland was egter ook daarvan bewus dat Duitsland graag 'n vastrapplek in Delagoabaai wou verwerf en uit vrees vir Britse invloed met opset enkele hangende grenskwessies met Portugal in Oos-Afrika laat voortsleep het ten einde druk op Portugal insake Delagoabaai uit te oefen. Dit was onder hierdie omstandighede dat hy besluit het om die steun van die Duitse regering as teenvoeter vir Britse intriges in Delagoabaai te verkry. Terselfdertyd kon die Duitse regering ook op die hoogte van Hansen en Schrader se planne met betrekking tot Delagoabaai gestel word.⁵¹

Van Blokland het op 11 Mei 1894 na Berlyn vertrek waar hy die belofte van Duitse regeringslui gekry het dat die Z.A.R. op Duitsland kon staatmaak sover dit die verydeling van Britse planne met Delagoabaai betref. Hy het die Duitse regeringslui ook oor die doel van Hansen en Schrader se besoek aan Lissabon ingelig. Dit het daartoe gelei dat Bray, na 'n lang bespreking met Hansen en Schrader oor die gevaar van Britse invloed in Delagoabaai, sy ondersteuning in die bekamping daarvan beloof het.⁵²

'n Nuwe verwikkeling in die Groot Saak het egter op daardie stadium plaasgevind. As gevolg van 'n wending in die voortslepende Frans-Portugese geskil oor Portugal se binnelandse spoorweë⁵³ het die moontlikheid ontstaan dat Portugal dringend

---

51. LA 23, Van Heeckeren-Beelaerts van Blokland, 20.2.94; LA GR 306/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 5.6.94 (geheim).

52. *Ibid.*; LA 625, Beelaerts van Blokland-Hansen, 11.5.94 en 12.5.94 (telegramme); GR 622/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 8.10.94; Berigte van Hansen en Schrader, Nr.49, 15.5.94; P.J. van Winter II, p.238.

53. Die Portugese regering het in gebreke gebly om die rente op Franse lenings te betaal.

geld sou benodig. Hansen en Schrader het hierin die geleentheid gesien om deur middel van 'n lening aan Portugal 'n houvas op die Portugese regering te verkry en Van Blokland versoek om die nodige magtiging vir die aanbieding van 'n lening aan Portugal uit Pretoria te verkry.⁵⁴ In Pretoria het die regering 'n geheime sitting van die Eerste Volksraad belê om, in Leyds se woorde, "een levensvraag voor de Republiek" te bespreek. Leyds het die lede se goedkeuring versoek op grond daarvan dat indien die regering dit met die oog op hul belange in Delagoabaai mag nodig ag, hulle dadelik £500 000 tot hul beskikking kon hê. Na 'n enkele opmerking het die Eerste Volksraad hulle goedkeuring hieraan verleen.⁵⁵

Hansen en Schrader kon eers op 25 Mei 1894 daarin slaag om Ribeiro insake 'n lening aan Portugal te spreek. Ribeiro het hulle egter uitdruklik laat verstaan dat as die voorgestelde lening iets met die Delagoabaaispoorweg te doen sou hê, Portugal die geld nie sou aanvaar nie. Hy was nogtans bereid om die verlening van konsessies, wat niks met Delagoabaai te maak gehad het nie, by die voorgestelde lening te betrek en voorstelle in dié verband aan sy kollegas voor te lê.⁵⁶

Ofskoon Hansen en Schrader geen versekering gehad het dat 'n lening aan Portugal hul planne met betrekking tot Delagoabaai sou bevorder nie, het hulle aan die einde van Mei 1894 'n lening van £500 000 aan Portugal oorweeg. Met die oog daarop het die Uitvoerende Raad 'n addisionele £400 000 tot hul beskikking gestel op voorwaarde dat hulle in ruil vir die lening 'n voorkeurreg op die verlening van regte in Lourenco Marques sou verkry. Na verskeie onsuksesvolle pogings om 'n onderhoud met Ribeiro te verkry, is Hansen en Schrader op 5 Junie 1894 nogmaals

---

54. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.50, 17.5.94; GR 190/94, Beelaerts van Blokland-Regering, 18.5.94.

55. EVR 183, Art.136a, 19.5.94.

56. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.53, 25.5.94.

deur die Portugese premier te woord gestaan. Hoewel hulle voorstelle in verband met 'n lening aan Portugal en die ontwikkeling van Delagoabaai bespreek is, het Ribeiro sy standpunt oor die handhawing van die status quo in Delagoabaai tot ná die Bern-uitspraak gehandhaaf. Hy het egter beloof dat hy hul voorstelle oor Delagoabaai in gedagte sou hou en wanneer die tyd daarvoor geleë was, sou hy deur middel van Van Heeckeren met hulle in aanraking kom. Dit was volgens Ribeiro meer as wat hy aan enige van die ander konsessiessoekers beloof het.⁵⁷

Ribeiro was nietemin bereid om oor 'n lening aan Portugal te onderhandel en het tydens 'n onderhoud op 9 Junie 1894 meer besonderhede daarvoor verskaf. Die vernaamste was dat die Portugese regering bereid was om binne- of buitelandse staatsobligasies as sekuriteit vir 'n lening van £600 000 te verskaf. Hansen en Schrader was bereid om 'n lening aan Portugal toe te staan, maar op voorwaarde dat die doeane-inkomste van Delagoabaai as sekuriteit sou dien. Ribeiro het die voorstel 'n oomblik oordink, maar hulle toe meegedeel dat daar oor niks met betrekking tot Delagoabaai 'n ooreenkoms aangegaan kon word nie.⁵⁸

Ondertussen het Van Blokland aan die begin van Junie 1894, op versoek van die Duitse Minister van Buitelandse Sake, Von Marschall, weer 'n besoek aan Berlyn gebring. Von Marschall se versoek aan Van Blokland het voortgespruit uit Bray se berigte dat Brittanje planne in die mou gevoer het om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry. Uit uittreksels wat aan Van Blokland voorgelees is, het dit geblyk dat Bray vir

---

57. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.55, 29.5.94; GR 215/94, Beelaerts van Blokland-Regering, 29.5.94 (kode-telegram); UR 122, Indeks van geheime UR-besluite, 1894, Nr.4; LA 625, Kopie van geheime UR-besluite, 1894, Nr.4; LA 625, Kopie van geheime UR-besluit, 1.6.94; Berigte van Hansen en Schrader, Nr.59, 5.6.94; Nr. 60, 8.6.94.

58. LA 625, GR 374/94, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.61, 10.6.94; Nr.62, 12.6.94.

Ribeiro gewaarsku het om nóg die Delagoabaaispoorweg, nóg die hawefasiliteite in Delagoabaai aan Brittanje oor te dra of onder Britse invloed te laat kom. Uit Ribeiro se antwoord aan Bray het Van Blokland 'n afwyking van die vroeëre standpunt van die Portugese premier, soos uiteengesit in sy skrywe aan Van Blokland in Desember 1893, bemerk. Ofskoon Ribeiro enige voorneme tot afstanddoening van regte in Delagoabaai ontken het, het hy geen melding van die handhawing van die status quo in die hawe ná die Bern-uitspraak gemaak nie. Van Blokland, wat baie besorgd was oor die oënskynlike Anglo-Portugese toenadering en Rhodes as die grootste bedreiging vir die Z.A.R. se belange in Delagoabaai beskou het, het derhalwe van sy persoonlike vriendskap met die Portugese gesant in Berlyn, De Findella, gebruik gemaak om hom op die nadeel van Britse planne met Delagoabaai te wys. Hy het die ZAR-regering ook aangeraai om vanweë die feit dat hier om 'n onmisbare lewensaar vir die Z.A.R. gegaan het, die Portugese en Duitse konsuls in Pretoria op die nadeligheid van die Britse planne met Delagoabaai te wys. Van Hansen en Schrader se bemoeiinge in Lissabon het Van Blokland vanweë sy kennis van die Portugese politiek niks verwag nie.⁵⁹

Van Blokland se vrees dat Rhodes die Z.A.R. in Delagoabaai sou voorspring, was nie ongegrond nie. Rhodes was in Maart 1894 steeds bereid om die Lourenco Marques-distrik namens die Kaapkolonie te koop en het selfs aan die Britse regering voorgestel dat Brittanje 'n eerste opsie oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg probeer verkry. Die moontlikheid om die spoorweg of die hele Lourenco Marques-distrik van die Portugese regering te huur, is dan ook in April 1894 deur Loch en Rothschild, met die medewete van Rhodes en Roseberry, bespreek. Loch was ten gunste daarvan dat Rothschild die

---

59. LA 13, Duitse Departement van Buitelandse Sake-Beelaerts van Blokland, 30.5.94 (by nr.905); LA 625, GR 306/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 5.6.94 (geheim); ad.GR306/94, Beelaerts van Blokland-Leyds, 8.6.94 (Van Blokland het selfs 'n persoonlike brief van Kruger aan die Duitse Keiser oor Delagoabaai oorweeg).

Portugese regering namens Rhodes nader, maar na oorlog met Rhodes is daar besluit om eerder die Bern-uitspraak af te wag.⁶⁰

Dit kan met 'n redelike mate van sekerheid aanvaar word dat Ribeiro van Hansen en Schrader se verbintenis met die Z.A.R. bewus was. Reeds in Maart 1894 is MacDonell deur die nuwe Portugese Minister van Buitelandse Sake, Arouca, in die teenwoordigheid van premier Ribeiro, baie vertroulik meegedeel dat Van Heeckeren hom namens Nederlandse finansiers oor die verkoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg genader het.⁶¹ Tydens Ribeiro se eerste onderhoud met Hansen en Schrader het hy, met verwysing na die gemeenskaplike belang van Nederland en die Z.A.R. in die uitvoering van hul voorstelle, pertinent die vraag gestel of die Z.A.R. nie in die oprigting van die beoogde Portugese maatskappy betrek was nie.⁶² Hoewel Hansen en Schrader dit ontken het, het Ribeiro MacDonell enkele dae later meegedeel "that he had lately had a proposal from a group of Dutch financiers, apparently acting on behalf of the Transvaal ...". By 'n later geleentheid is MacDonell oor Van Blokland se besoek in November 1893 en die feit dat Van Heeckeren kort daarna twee "Nederlandse" finansiers aan Ribeiro voorgestel het, ingelig.⁶³ Daarbenewens het Bray in Junie 1894, nadat hy met Ribeiro oor Hansen en Schrader se voorstelle beraadslaag het, die twee tussengangers meegedeel dat Ribeiro alle aansoeke vir konsessies in of oor Delagoabaai na die Z.A.R. of Kaapkolonie terugvoer en Hansen en Schrader

as

---

60. FO 6606, Nr.17, Memorandum van P. Anderson, 2.3.94; Nr.18, British South African Company-Foreign Office, 6.3.94; A.1090, Memorandum van Rhodes, 29.3.94; Administrateur-Rhodes, 26.4.94; Rhodes-Rotschild (telegram) (geen datum); Loch-Rhodes, 11.5.94 (telegram); Ripon-Goewerneur, 11.5.94 (telegram); Rotschild-Rhodes, 15.5.95 (telegram).

61. FO 6606, MacDonell-Kimberley, 14.3.94 (streng vertroulik).

62. LA 625, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.46, 6.5.94.

63. Africa (South) Nr.508. Confidential. Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway, G.F. Viddes, 11.10.95.

Z.A.R.-agente beskou het.⁶⁴

Hansen en Schrader het na afloop van hul onderhoud met Ribeiro alternatiewe optredes om regte in Delagoabaai te verkry, met Bray bespreek. Die belangrikste hiervan was dat die Duitse regering 'n nota aan die Portugese regering sou oorhandig waarvolgens die verlening van enige regte in Delagoabaai aan Engelse groepe ten sterkste deur Duitsland afgekeur word. Bray het in 'n lang gesprek hierna met Ribeiro verskeie redes aangevoer waarom die Duitse regering Hansen en Schrader se planne met betrekking tot Delagoabaai gesteun het. Hoewel Bray na Duitse belange in die NZASM, Duitsland se bloeiende handel met die Z.A.R. en die gevaar van Britse invloed in Delagoabaai verwys het, was Ribeiro nogtans nie bereid om Delagoabaai te bespreek nie. Bray het die indruk gekry dat Ribeiro nog nie aan enige druk van Britse kant oor Delagoabaai toegegee het nie, maar dat die moontlikheid nie uitgesluit kon word nie. Gevolglik het Bray Berlyn om instruksies oor 'n nota aan die Portugese regering, soos met Hansen en Schrader bespreek, versoek.⁶⁵

Hansen en Schrader het nog vir oulaas skriftelike voorstelle oor Delagoabaai aan die Portugese Minister van Kolonies voorgelê. Aan die einde van Junie 1894 was dit egter duidelik dat daar vóór die Bern-uitspraak geen kans op die verkryging van beheer in of oor Delagoabaai was nie.⁶⁶ Schrader het twee redes hiervoor aangevoer, naamlik die vrees dat die verlening van enige konsessie rakende Delagoabaai nie die goedkeuring van die Portugese openbare mening sou wegdra nie, en die beloftes aan Brittanje, die Z.A.R. en ander moondhede dat Portugal eers ná die Bern-uitspraak die status quo in Delagoabaai sou verander.⁶⁷

---

64. LA 625, GR 375/93, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.64, 16.6.94.

65. Ibid.; Nr. 62, 12.6.94; Nr.63, 13.6.94.

66. LA 625, GR 375/94, Berigte van Hansen en Schrader, Nr.64, 16.6.94; Nr.65, 19.6.94; Nr.66, 23.6.94 en Nr.67, 27.6.94.

67. LA 23, Schrader-Beelaerts van Blokland, 3.7.94.

Ofskoon daar baie waarheid in hierdie redes gesteeke het, kan dit nie sonder meer as al rede vir die Portugese standpunt oor Delagoabaai beskou word nie. Daar moet in gedagte gehou word dat die Portugese regering oorspronklik in 1893 die besluit in verband met Delagoabaai en die Bern-uitspraak geneem het omdat hulle bevrees was dat die verlening van enige konsessie in of oor Delagoabaai tot Portugal se nadeel by die Bernse arbitrasiehof kon strek. Dit moet ook nie uit die oog verloor word nie dat die besluit om die status quo in Delagoabaai tot ná die Bern-uitspraak te handhaaf, 'n handige skuifmeul aan die Portugese regering verskaf het om buitelandse inmenging in Lourenco Marques te verhoed.⁶⁸

Ofskoon Hansen en Schrader Lissabon aan die einde van Junie 1894 verlaat het, was dit nog nie die einde van die Groot Saak nie. Aan die einde van Mei het die Duitse regering die Duitse Bank in Berlyn oor die gevaar van 'n Britse oorname van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg ingelig. Die Duitse Bank het hierdie inligting onder Goerz se aandag gebring en hom meegedeel dat, waarskynlik met die oog op die verkryging van bogenoemde spoorweg vir die Z.A.R., die teenwoordigheid van Hansen en Schrader in Lissabon nie voldoende was nie. Die Duitse Bank was derhalwe bereid om in oorleg met die Z.A.R. 'n gevolmagtigde na Lissabon te stuur om oor die Portugese spoorweg te onderhandel.⁶⁹ Goerz het hierdie inligting aan Kruger oorgedra, waarna die Duitse Bank deur Leyds versoek is om 'n geheime agent na Lissabon te stuur om aldaar verdere instruksies af te wag. Die Duitse Bank is ook meegedeel dat die Z.A.R.-regering vir Van Blokland opdrag sou gee om met die Bank in verbinding te tree. Van Blokland is dan ook op 8 Junie 1894 versoek om die Duitse Bank in verband met Goerz se telegram oor die Groot Saak te kontak en die 'nodige instruksies' te gee. Die

---

68. LA 12, Nr.839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93.

69. LA 625, GR277/94, Goerz- Staatsekretaris, 4.6.94.

bedoeling was waarskynlik dat Van Blokland die nodige instruksies aan die Duitse Bank sou gee waarvolgens hulle in Lissabon ten bate van die Z.A.R. se belange in die Delagoabaaispoorweg kon optree.⁷⁰

Na aanleiding van Leyds se versoek het die Duitse Bank, in samewerking met die Berliner Handels-Gesellschaft, wat ook belange in die Duitse Bank gehad het, besluit om graaf Fantoni, 'n knap onderhandelaar en verteenwoordiger van verskeie Duitse bankinstellings in Italië, na Lissabon te stuur. Fantoni het Van Blokland besoek om die instruksies van die Z.A.R.-regering te verneem, maar hoewel die gesant die nut van Fantoni se beoogde sending kon insien, het hy geen instruksies in verband daarmee aan Fantoni gegee nie.⁷¹

Om duidelikheid oor Fantoni se voorgenome sending na Lissabon te verkry, het die Berliner Handels-Gesellschaft daarop twee verteenwoordigers van die NZASM, Bake en Oyens, vir samesprekings na Berlyn genooi. Die NZASM is genader omdat die Duitsers daarvan oortuig was dat wie ookal in besit van die Portugese spoorweg kom, die Z.A.R. of NZASM, die NZASM in elk geval daarby betrek sou wees. Die samesprekings tussen Oyens, Bake, die Duitse Bank en die Berliner Handels-Gesellschaft het egter op niks uitgeloop nie, aangesien die Duitsers nie bereid was om Oyens en Bake se voorstelle te aanvaar nie. Dit het daarop neergekom dat Fantoni aan Oyens en Bake verantwoordelik sou wees en na Lissabon sou gaan om oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te onderhandel.⁷²

-
70. LA 625, Berliner Handels-Gesellschaft-Oyens, Berlyn, 14.6.94 (by GR71/93); GR277/94, Goerz-Staatsekretaris, 4.6.94; GR254/94, Goerz-Staatsekretaris, 8.6.94; GR240/94, Beelaerts van Blokland-Regering, 9.6.94 (telegram); LA 23, Regering-Beelaerts van Blokland, 8.6.94 (telegram).
71. LA 19, Duitse Bank-Beelaerts van Blokland, Berlyn, 11.6.94; LA 625, Berliner Handels-Gesellschaft-Oyens, Berlyn, 14.6.94 (by GR 71/93; LA 23, Duitse Bank-Beelaerts van Blokland, 9.6.94 (telegram).
72. LA 625, Berliner Handels-Gesellschaft-Oyens, Berlyn, 14.6.94; GR 399/94, Berliner Handels-Gesellschaft-Oyens,

Ten spyte hiervan het die Duitse Bank nog nie afgesien van Fantoni se sending na Lissabon nie. Aan die einde van Junie 1894 is die Z.A.R.-regering meegedeel dat Fantoni gereed was om na Lissabon te vertrek en dat Van Blokland vir Hansen en Schrader moes beveel om in oorleg met Fantoni op te tree. Toe die Z.A.R. nie op hul versoek reageer nie, het die Duitse Bank aan die begin van Julie 1894 besluit om Fantoni vir eers nie na Lissabon te stuur nie.⁷³

Nieteenstaande hierdie besluit het die Berliner Handels-Gesellschaft nie die aangeleentheid opsygeskuif nie. Oyens is versoek om hulle op die hoogte van sake te stel ingeval hy "etwas Weiteres in dieser Angelegenheit" te hore sou kom. Die Berliner Handels-Gesellschaft was verder bereid om, indien daadwerklike optrede in die verkryging van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg benodig sou word, hulle opnuut met die Duitse Bank in verbinding te stel. Daarbenewens sou Fantoni die afgesant van die beoogde sending na Lissabon bly.⁷⁴

Berlyn, 5.7.94 (afskrif); LA 23, Oyens-Beelaerts van Blokland, 15.6.94 (telegram); Oyens-Beelaerts van Blokland, 15.6.94 en 18.6.94. Dit wil voorkom asof Goerz daarop gereken het dat die Z.A.R. die Duitse Bank en die Berliner Handels-Gesellschaft by enige finansiële reëlings in verband met die verkryging van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou gebruik. Vgl. LA625, GR 254/94, Goerz-Staatsekretaris, 8.6.94; GR 295/94, Goerz-Staatsekretaris, 23.6.94.

73. LA 625, GR 317/94, Goerz-Staatsekretaris, 28.6.94.

74. LA 625, GR 399/94, Berliner Handels-Gesellschaft-Oyens, Berlyn, 5.7.94 (afskrif). Die optrede van die Z.A.R. se konsul in Berlyn, Winterfeldt, het vir 'n verdere verwikkeling in die Groot Saak gesorg. Winterfeldt het in 'n brief aan Leyds beweer dat die Duitse regering "sehr verstimmt" was dat die Z.A.R.-regering en van Blokland die Duitse Bank se poging om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry, so swak ondersteun het. In Augustus 1894 is Leyds egter deur Van Blokland daarop gewys dat daar niks met betrekking tot die Groot Saak gedoen kon word nie. (LA 625, GR 392/94, Winterfeldt-Staatsekretaris, 12.7.94; GR 510/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 23.8.94 (geheim).

Iets in verband met die onderhandelinge rondom die Groot Saak moes uitgelek het, want op 19 Julie 1894 het die Reuter-nuusagentskap berig "that the negotiations which have been proceeding between the Transvaal and Portugal for giving the Transvaal important privileges on the seaboard near Delagoa Bay, have resulted successfully". Leyds het Van Blokland onmiddellik die teks van die telegram meegedeel en hom om verdere besonderhede versoek. 'n Dag later moes die Staatsekretaris egter die teleurstellende nuus verneem dat die Reuter-berig van alle waarheid ontbloot was. In 'n latere skrywe het Van Blokland bygevoeg dat daar niks gebeur het wat die telegram " ook maar in de verte kan rechtvaardigen".⁷⁵

Hoewel dit duidelik is dat die Groot Saak aan die begin van Julie 1894 op niks uitgeloop het nie, was dit steeds nie die einde van die aangeleentheid nie. In Augustus 1894 het Bray 'n memorandum oor Mosambiek aan die Portugese regering oorhandig wat op 11 September 1894 deur Von Herff aan die Uitvoerende Raad voorgelees is. Volgens Von Caprivi was die memorandum uitdruklik teen Brittanje gemik en slegs ter wille van, en uit vriendskap met, die Z.A.R. aan Portugal oorhandig sodat Duitsland altyd by 'n latere geleentheid daarop kon terugkom. In die memorandum is Portugal se aandag gevestig op die groot belangrikheid wat Duitsland aan die handhawing van die magsewewig aan die Ooskus geheg het. Daar is spesifiek verwys na die groot kommersiële en finansiële belange wat Duitsland in die Delagoabaaispoorweg gehad het en dat nog meer as in die geval van Duits-Oos-Afrika dit vir Duitsland belangrik was dat die magsewewig en die besit van Delagoabaai nie versteur

---

75. LA 625, GR 71/94(RA 97/94), Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 3.8.94; The Press, 20.7.94. Van Blokland het Leyds in 'n skrywe van 26 Julie 1894 meegedeel dat Duitsland die Kionga-gebied in die noorde van Mosambiek beset het ten einde "pressie uit te oefen in die Lourenco Marques aangeleentheid". Die gesant het die Duitse voorneme sterk gesteun. In November 1894 is Leyds egter meegedeel dat die Duits-Portugese geskil vreedsaam besleg is sonder dat Lourenco Marques enige rol die die onderhandelinge gespeel het. Vgl. LA 13, Nr.920, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 26.7.94; Nr. 920a), Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 7.11.94.

mag word nie. Die Portugese regering is dan ook gewaarsku dat Duitsland beswaar sou aanteken as Portugal deur omstandighede verplig sou word om die spoorweg en hawe af te staan. Uit die inhoud van die memorandum is dit verder duidelik dat die Duitse regering veral vir 'n Britse oorname van Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg bevrees was. Die Portugese regering is nietemin meegedeel dat Duitsland geen beswaar sou hê teen die oordrag of eksploitasie van die spoorweg of hawe aan 'n groep internasionale finansiers nie. Al voorwaarde was dat die finansiers nie tot 'n nasionaliteit moes behoort wat teen die belange van Duitsland gekant was nie.⁷⁶

Dit is vanselfsprekend dat die Duitse memorandum vir die Z.A.R.-regering 'n riem onder die hart was, aangesien die Groot Saak juis van stapel gestuur is uit vrees dat Delagoabaai of die Portugese spoorweg in die verkeerde hande kon beland. Aangesien dit teen September 1894 duidelik was dat die Groot Saak misluk het, het die Duitse memorandum die Z.A.R.-regering ten minste die versekering gegee dat Duitsland ook die belange van die Delagoabaaispoorweg teen enige Britse of vreemde oorname sou probeer beskerm. Dat die Z.A.R. baie waarde aan Duitsland se sterk standpunt ten opsigte van Delagoabaai geheg het, is duidelik uit Leyds se optrede in verband met die memorandum. Volgens die memorandum het die Duitse regering onder die waan verkeer dat indien Brittanje, of wie ookal, in besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg kom, hulle die reg sou hê om na willekeur tariewe vas te stel. Leyds het so ver gegaan om 'n konsepskrywe aan Von Herff te rig, en waarin daar op hierdie onjuistheid gewys is. Hy het dit egter laat vaar omdat hy bevrees was dat Duitsland miskien dan hulle pogings ter ondersteuning van die Z.A.R. se belange in Delagoabaai sou verslap.⁷⁷

---

76. LA 19, Leyds-Beelaerts van Blokland, 15.9.94 (vertroulik); LA 625, Aantekeninge van Leyds oor die inhoud van die memorandum aan Portugal.

77. LA 19, Leyds-Van Blokland, 15.9.94 (vertroulik); LA 625, Aantekeninge van Leyds oor die inhoud van die Duitse memorandum aan Portugal.

Die Duitse memorandum aan Portugal het nogtans nie alle kommer by die Z.A.R.-regering oor hul belange in Delagoabaai uit die weg geruim nie. Soos tevore was dit veral persberigte oor Rhodes se beweerde onderhandelinge met die Portugese regering wat die Z.A.R.-regering onrustig gestem het. Daar is onder andere beweer dat Rhodes, in medewerking met die Britse regering, aan die werk was om Delagoabaai oor te neem.⁷⁸ Hoewel De Matalha sy regering se beweerde onderhandelinge met Rhodes ontken het, het Leyds die aangeleentheid nogtans in so 'n ernstige lig beskou dat hy Van Blokland versoek het om ondersoek in te stel. Daarbenewens het hy die gesant ook versoek om 'n nota aan die Portugese regering te rig waarin die Z.A.R. se standpunt met betrekking tot Delagoabaai uiteengesit word: dat die Z.A.R. geen beswaar het teen die verlening van regte in Delagoabaai aan persone of maatskappye wat die belange van die hawe en die Z.A.R. op die hart dra nie en dat die Republiek volkome tevrede sou wees as Portugal die administrasie en beheer van Delagoabaai en die spoorweg na die Z.A.R.-grens sou behou. Die vervreemding van regte aan persone of maatskappye wie se belange in stryd met die Z.A.R. was, sou egter as 'n vyandelike daad van Portugal beskou word. Met die oog op die voortdurende gerugte van lenings aan Portugal, in ruil vir regte in Delagoabaai, is Van Blokland ook gemagtig om die Portugese regering mee te deel dat die Z.A.R. gewillig was om aan Portugal sodanige lenings te verskaf.⁷⁹

Van Blokland het hom dadelik tot die Portugese gesant in Nederland, Comte de Tovar, gewend. Hy het die waarheid van die beweerde onderhandelinge tussen Portugal en Rhodes ernstig bevraagteken. Op die herhaalde aandrang van die gesant het De Tovar nogtans navraag by sy regering gedoen, maar wat onmiddellik

---

78. LA 625, Leyds-Konsul-generaal Portugal (konsep). Die konsepskrywe dateer uit die tydperk Julie-September 1894; The Press, 26.9.94; De Volksstem, 26.9.94.

79. The Press, 27.9.94; LA 14, Nr.943, Staatsekretaris-Beelaerts, Van Blokland, 29.9.94 (geheim).

enige sprake daarvan ontken het.⁸⁰

Leyds se opdrag aan Van Blokland in verband met 'n nota aan Portugal oor Delagoabaai het die gesant eers in die tweede helfte van Oktober 1894 bereik. Op daardie stadium het daar egter nuwe feite aan die lig gekom, waarvan Leyds ten tye van die opdrag aan Van Blokland nie kennis gedra het nie. Die Portugese regering het in die tussentyd onomwonde verklaar dat geen onderhandelinge oor Delagoabaai aan die gang was nie, en Ribeiro het 'n soortgelyke verklaring in die Cortes gemaak. In die lig hiervan het Van Blokland die mening gehuldig dat om 'n nota oor Delagoabaai aan Portugal te stuur nutteloos sou wees en alleen die Z.A.R.-Portugese betrekkinge skade kon berokken. Hierdie sienswyse is deur die Z.A.R.-regering aanvaar. Geen nota is gevolglik aan Portugal oorhandig nie.⁸¹

Daarmee was dit nog nie die einde van die Groot Saak nie. Tydens 'n besoek aan Berlyn, aan die einde van Oktober 1894, het daar 'n kortstondige korrespondensie tussen Van Blokland en die Duitse Bank ontstaan oor die moontlikheid van 'n lening aan Portugal. Hiervolgens sou die doeane-inkomste van Angola en Mosambiek as sekuriteit dien. Die korrespondensie het egter op niks blywends uitgeloop nie.⁸² In November 1894 het Von Herff in 'n onderhoud met Leyds die mening gehuldig dat die Groot Saak misluk het omdat die Portugese regering die oorsprong van elke voorstel rakende Delagoabaai kon nagaan. Syns insiens sou dit beter wees om voorstelle in verband met Delagoabaai namens 'n internasionale sindikaat bestaande uit Franse, Duitse en selfs Portugese belangegroepes te doen. Die Duitse regering sou geneë wees om sodanige aansoek te steun, aangesien hulle niks vir hulself met betrekking tot die Baai verlang het nie, behalwe om Brittanje daar

---

80. LA 14, Duitse Bank-Van Blokland, 30.10.94; Nr.952, Van Blokland-Duitse Bank, 2.11.94.

81. LA 14, Nr.953, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 2.11.94 (geheim).

82. LA 14, Duitse Bank-Van Blokland, 30.10.94; Nr.952, Van Blokland-Duitse Bank, 2.11.94.

uit te hou. Aangesien Von Herff van plan was om die Duitse regering oor sy sienswyse in te lig, het Leyds Van Blokland op die hoogte van die konsul se planne gestel, maar dit aan die gesant oorgelaat om na goeddunke op te tree indien die Duitse regering hom daarvoor sou nader. Van Blokland het egter nie veel waarde aan Von Herff se sienswyse geheg nie, aangesien hy oortuig was dat die Portugese regering geen voorstelle rakende Delagoabaai vóór die Bern-uitspraak sou oorweeg nie. Sover vasgestel kan word, het daar niks verder van Von Herff se voorstelle gekom nie.⁸³

In November 1894 het die Britse regering, na aanleiding van 'n vertroulike mededeling van D'Avila aan MacDonell, van die Duitse memorandum aan Portugal oor Delagoabaai kennis geneem. Hoewel D'Avila geen besonderhede verstrek het nie, het Kimberley, die Britse Minister van Buitelandse Sake, vermoed dat die Duitse memorandum op 'n verstandhouding tussen die Z.A.R. en Duitsland dui en Rhodes en Loch daarvan in kennis gestel.⁸⁴ Loch het onmiddellik voorgestel dat die Duitse en Portugese regerings gewaarsku word dat die Britse regering geen inbreuk op "their prior rights over Delagoa Bay" sou aanvaar nie. Hy het ook aan die hand gedoen dat dit algemeen bekend gemaak word dat alle grondgebied suid van die Zambesirivier, met die uitsondering van Damaraland, binne die Britse invloedssfeer geleë was. Omdat die bestaan van die Duitse memorandum egter streng vertroulik aan MacDonell meegedeel is, was Kimberley nie bereid om op Loch se voorstelle te reageer nie.⁸⁵

Hansen en Schrader het in April 1895 tydens 'n besoek aan Pretoria 'n kort verslag van hul optrede in die Groot Saak aan die

-
83. LA 19, Nr.969, Staatsekretaris-Van Blokland, 12.11.94 (vertroulik); Van Blokland-Staatsekretaris, 9.1.95 (geheim).
84. FO 6606, Nr.153, MacDonell-Kimberley, 27.10.94 (geheim); Nr.159, Foreign Office-Colonial Office, 6.11.94 (streng vertroulik); Nr.176, Colonial Office-Foreign Office, 15.11.94 (geheim); Ripon-Loch, 8.11.94 (telegram).
85. FO 6606, Nr.176, Colonial-Foreign Office, 15.11.94 (geheim); Loch-Ripon, 9.11.94 (telegram); Ripon-Loch, 15.11.94 (telegram).

Uitvoerende Raad voorgelê, maar waaruit dit duidelik was dat daar sedert Julie 1894 nog geen vordering gemaak is nie.⁸⁶ Hul verdere optrede in die saak was tot gereelde berigte oor die stand van sake in Portugal met betrekking tot Delagoabaai beperk. In Mei 1895 het dit aan die lig gekom dat die Z.A.R. £500 000 na Europa oorgeplaas het in 'n poging om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry. MacDonell is dadelik gelas om ondersoek in te stel, maar nadat 'n gerusstellende antwoord van die Portugese regering ontvang is, is die aangeleentheid daar gelaat.⁸⁷ In 1897 het die Groot Saak sy finale stuiptrekking gegee toe die betaling aan Schrader vir sy berigte oor Delagoabaai gestaak is.⁸⁸

Hoewel die Groot Saak misluk het, was die uitslag daarvan tog voordelig vir die Z.A.R. insoverre dit Duitsland se belangstelling in Delagoabaai gewek het. Op die keper beskou, moet die goeie samewerking tussen Duitsland en die Z.A.R. ná Mei 1894 tot en met die Jameson-inval dan ook as die belangrikste aspek van die Groot Saak beskou word.⁸⁹

Afgesien van die Groot Saak het die Z.A.R. ook deur middel van die Cohen-konsessie probeer om sy belange in Delagoabaai te bevorder. Soos reeds vermeld, het Leyds Van Blokland in Augustus 1893 versoek om die bekragtiging van die Cohen-konsessie te verhoed, aangesien hy onder die indruk verkeer het dat dit die alleenreg behels het om hawehoofde in Delagoabaai op te rig. Deur bemiddeling van George is daar toe van die Portugese Minister van Marine en Kolonies die versekering verkry dat die Portugese regering self besig was om ondersoek in te stel of die Minister nie die konsessie kon intrek nie. George het nie te veel waarde

---

86. LA 625, GR 182/95, Memorandum van Hansen se mondelinge verslag oor die Groot Saak aan die Uitvoerende Raad, dd. 26.4.95.

87. FO 6773.

88. LA 625, Sekretaris van Kabinet-Schrader, 8.11.97.

89. H.E.W. Backeberg, p.214.

hieraan geheg nie, aangesien die Minister glo bang was vir "reclamaties van de zijde van Engeland, daar Cohen zijne concessie aan een engelsch syndicaat verkocht moet hebben". Hoe belangrik die Z.A.R. die Cohen-koncessie geag het, is duidelik uit Leyds se siening dat die Republiek geen geld of inspanning te groot geag het om die bekragtiging van die koncessie te verhinder nie. Hy was selfs bereid om vir dié doel persoonlik na Lissabon te gaan; veral as die uitvoering van die Groot Saak nie veel kans op sukses gehad het nie.⁹⁰

Tydens Van Blokland se besoek aan Lissabon in November 1893 het hy dan ook geen steen onaangeroer gelaat om die direkteur van die Portugese Ministerie van Kolonies, Tito de Carvalho, daarop te wys dat die bekragtiging van die koncessie nie in belang van die twee state se gemeenskaplike belang in Delagoabaai sou wees nie. De Carvalho het erken dat die goewerneur van Lourenco Marques buite sy bevoegdheid gehandel het deur die koncessie aan Cohen te verleen. Die koncessie kon egter nie ingetrek word nie, omdat daar volgens die bepalinge van die koncessie alreeds kapitaal in verband met die uitvoering daarvan bestee was. Van Blokland se persoonlike indruk was egter dat daar private Portugese belange by die Cohen-koncessie betrokke was wat die intrekking daarvan onmoontlik gemaak het.⁹¹

Die gesant het die aangeleentheid nie daar gelaat nie en die hulp van Van Heeckeren ingeroep om die Portugese regering op die nadele van die Cohen-koncessie te wys. Van Heeckeren het die indruk gekry dat MacDonell die Cohen-koncessie goedgesind was, en dat Ribeiro hom derhalwe, insoverre dit die koncessie betref, nie teen die Britse minister sou verset nie. Van Heeckeren het

---

90. LA 12, Nr.839a, Staatsekretaris-Beelaerts van Blokland, 25.8.93; LA 625, GR 198/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 26.10.93 (geheim); George-Van Blokland, 11.10.93 (kopie); GR 213/93, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 14.11.93 (geheim). LA 626, GR 149/93, Beelaerts van Blokland-Leyds, 15.9.93 (geheim).

91. LA 12, Nr.836b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon.

Ribeiro nietemin op die nadele van die Cohen-konsessie gewys, en die premier se teenargumente sonder veel moeite weerlê. Ribeiro het hom gevolglik bereid verklaar om die Cohen-konsessie verder te laat ondersoek, meer inligting oor Cohen in te win en Van Heeckeren dan weer te woord te staan.⁹²

Met inagneming van die gebeure hierna wil dit voorkom asof daar tog iets van 'n verdere onderhoud tussen Van Heeckeren en Ribeiro tereggekóm het. Op 12 Desember 1893 het Van Blokland onverwags 'n telegram van Van Heeckeren ontvang waarin die Portugese Minister van Kolonies, waarskynlik met die oog op die bepalinge van die Cohen-konsessie, dringend om 'n verslag oor die NZASM-hawehoof in Delagoabaai gevra het.⁹³ Na oorlegpleging tussen Leyds, Van Blokland en Van den Wall Bake, is daar twee dae later aan die minister se versoek voldoen.⁹⁴ Nieteenstaande die besware van die Z.A.R. is die Cohen-konsessie egter op 23 Desember 1893 deur 'n proklamasie in die Portugese staatskoerant bekragtig. Watter invloed die Z.A.R. se besware teen die oorspronklike konsessie gehad het, is onbekend, maar dit is betekenisvol dat die aard van die konsessie drasties gewysig is. In plaas van 'n monopolie oor hawehoofde in Delagoabaai, het Cohen slegs die reg tot die aanleg en bedryf van 'n enkele hawehoof verkry. Daardeur is die gevaar wat die Cohen-konsessie vir die Z.A.R. ingehou het, uit die weg geruim.⁹⁵

-
92. LA 12, Nr.839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon; Nr.839a, Van Heeckeren-Beelaerts van Blokland, 9.12.93.
93. LA 12, Nr.839a, Nederlandse Departement van Buitelandse Sake-Beelaerts van Blokland, 12.12.93.
94. LA 12, Nr.839a, Nederlandse Departement van Buitelandse Sake-Van Heeckeren, 14.12.93; Beelaerts van Blokland-Ribeiro, 14.12.93 (telegram).
95. LA 12, Nr.839a, George-Beelaerts van Blokland, 23.12.93; LA 626, GR 16/94, Beelaerts van Blokland-Waarnemende Staatsekretaris, 29.12.93; GR 33/94, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 4.1.94.

Leyds het nietemin nie die Cohen-konsessie uit die oog verloor nie. Nadat Cohen gedurende Januarie 1894 sy konsessie sonder sukses in Londen en Parys van die hand probeer sit het, het Leyds daaraan begin dink of die Z.A.R. se belange nie die beste gedien sou word indien die NZASM die Cohen-konsessie koop nie. Syns insiens kon die NZASM, in plaas van om 'n hawehoof in Delagoabaai teen groot onkoste op te rig, aan die bepalinge van die konsessie voldoen deur bloot na hul reeds bestaande hawehoof te verwys. Leyds het gevolglik vir Van den Wall Bake om sy mening genader, maar hy het nie Leyds se sienswyse gedeel nie. Bake was van mening dat die gewysigde Cohen-konsessie geen uitsluitlike regte met betrekking tot hawehoofde ingehou het nie, behalwe om binne 'n sekere aantal jare 'n hawehoof op 'n bepaalde plek in Delagoabaai te bou.⁹⁶ Leyds het derhalwe die gedagte van die aankoop van die Cohen-konsessie voorlopig links laat lê. Die moontlikheid dat Leyds op daardie stadium eerder sy aandag aan die Groot Saak gewy het, kan nie uitgesluit word nie, aangesien dit vir die Z.A.R. van groter belang as die Cohen-konsessie was. Die Z.A.R. sou eers in die tweede helfte van 1894, na die mislukking van die Groot Saak, weer aandag aan die verkryging van die Cohen-konsessie skenk.

Intussen het Cohen se optrede in Lourenco Marques die belangstelling gaande gemaak. Cohen het Pott vir die wysiging van sy konsessie verantwoordelik gehou en 'n agitatie teen die konsul op tou gesit. Hy het selfs 'n vergadering vir dié doel in Lourenco Marques belê, maar is deur 'n Portugese amptenaar verbied om 'n woord teen Pott te spreek. Hierdie gebeure het nie ongesiens in Pretoria verbygegaan nie. De Volksstem het met verwysing na Cohen se optrede beweer dat indien Pott vir die wysiging van die Cohen-konsessie verantwoordelik was daar besondere dank aan hom verskuldig was, aangesien hy gesorg het dat die hawe "waarby deze republiek zulke groote en steeds toenemende belangen heeft", van ongewenste struikelblokke

---

96. LA 626/94, Staatsekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 26.1.94 (vertroulik).

gesuiwer is.⁹⁷

Ten tye van Cohen se agitاسie teen Pott het daar belangrike verwickelinge met betrekking tot die Cohen-konsessie plaasgevind. In Maart 1894 het Cohen die konsessie aan die reeds gemelde baron Merck aangebied, en wat dit op sy beurt aan die Rhodes-Rothschildgroep aangebied het. Rhodes het egter nie belangstelling in die Cohen-konsessie getoon en die aanbod van die hand gewys. Deur bemiddeling van Merck is die konsessie toe aan die firma Lewis en Marks aangebied⁹⁸. Lewis het E.E. Sawyer, wat vir die aanleg van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg verantwoordelik was, aangestel om die uitvoerbaarheid van die Cohen-konsessie in Lourenco Marques te ondersoek. Dit wil voorkom asof Sawyer ook opdrag ontvang het om die NZASM oor deelname aan die Cohen-konsessie te pols.⁹⁹

Om die gebeure tydens en na Sawyer se besoek aan Delagoabaai te begryp, is dit nodig om vlugtig aan die politieke doelstellings van Isaac Lewis, Sammy Marks en Ernest Sawyer aandag te gee. Ofskoon Lewis pogings aangewend het om Leyds in die Limpopo- en Cohen-konsessie geïnteresseerd te kry, kan hy nie sonder meer as 'n ondersteuner van Kruger se regering beskou word nie. Die Z.A.R. het bewyse gehad dat hy in Lissabon namens Rothschild (en dus Rhodes) regte in Delagoabaai probeer bekom het,¹⁰⁰ terwyl Sawyer hom in 'n skrywe aan Rhodes as "very loyal ... and most anxious to work with you" beskryf het.¹⁰¹ In teenstelling met Lewis bestaan daar geen twyfel oor Marks se simpatieke houding

97. De Volksstem, 14 en 17.3.94.

98. CD 537/128, Nr.22, Merck-Anderson, 15.9.94 (geheim); P.R. Warhurst, p.126.

99. LA 626, Lewis en Marks-Sawyer, Londen, 18.5.94.

100. LA 12, Nr.839b, Geheime memorandum van Beelaerts van Blokland, 25.11.93 en ongedateerde aantekeninge van Beelaerts van Blokland oor sy besoek aan Lissabon.

101. A.1090, Sawyer-Rhodes, 9.7.94.

teenoor Kruger se beleid nie.¹⁰² Sawyer daarenteen was bevriend met Rhodes en sou alles in sy vermoë doen om die Z.A.R. se invloed in Delagoabaai aan bande te lê. Hy het na sy aankoms in Lourenco Marques dan ook die Cohen-konsessie by twee geleenthede aan Rhodes te koop aangebied, maar die Kaapse premier het dit albei kere van die hand gewys.¹⁰³

Sawyer het na sy besoek aan Lourenco Marques verskeie samesprekinge in Pretoria met Middelberg oor die Cohen-konsessie gevoer. Middelberg het baie belangstelling in die konsessie getoon en was bereid om enige bedrag te betaal as hy die algehele beheer daarvoor kon kry. Omdat Lewis egter nie vir 'n onderneming onder die NZASM se beheer te vind was nie, het Middelberg en Sawyer se onderhandelinge op niks uitgeloop nie.¹⁰⁴

Dit was onder hierdie omstandighede dat Lewis en Marks in Augustus 1894 die Z.A.R.-regering in verband met deelname aan die uitvoering van die Cohen-konsessie genader het. Hulle wou die Z.A.R. betrek by 'n maatskappy wat die bou en eksploitasie van 'n pier in Delagoabaai, kragtens die bepalinge van die Cohen-konsessie, sou behartig.¹⁰⁵ Nadat die aangeleentheid in die Uitvoerende raad bespreek is, het die Z.A.R.-regering hulle bereid verklaar om na gelang van omstandighede tussen £25 000 en £80 000 tot die beoogde pier-maatskappy by te dra. Dit sou geskied onder die voorwaarde dat die Z.A.R. volle beheer oor die onderneming verkry en dat die statute van die beoogde maatskappy hul goedkeuring wegdra.¹⁰⁶

---

102. *Ibid.*; Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I, pp.538-540.

103. A.1090, Memorandum van Sawyer, 1.6.94; Sawyer-Rhodes, Pietermaritzburg, 4.7.94; Sawyer-Rhodes, Pretoria, 24.7.94; Loch-Rhodes, 21.9.94.

104. A.1090, Sawyer-Rhodes, Pretoria, 24.7.94.

105. LA 626, RA165/94, Crawford-Staatsekretaris, Pretoria, 1.9.94.

106. LA 251, Sivewright-Leyds, 14.9.94 (vertroulik); LA 626, Middelberg-Marks, 14.9.94; Staatsekretaris-Lewis en Marks, 21.9.94.

Hoewel Lewis en Marks hulle in beginsel met die Z.A.R. se standpunte vereenselwig het, kon daar nie eenstemmigheid oor die statute van die beoogde maatskappy verkry word nie. Leyds is daarop gewys dat die statute met inagneming van die Portugese regering en volgens Portugese wette opgestel sou moes word. Boonop was Lewis en Marks nie bereid dat die Z.A.R. hulle aan die aangeleentheid onttrek as hulle nie hul sin met die statute kon kry nie. Leyds is ook meegedeel dat Lewis en Marks nie bereid was om enige verdere voorwaardes van die Z.A.R. te oorweeg nie en dat hulle so gou as moontlik 'n kontrak met die Z.A.R. wou sluit.¹⁰⁷ Leyds het egter aangedring dat indien die gewenste statute nie verkry of goedgekeur kon word nie, die Z.A.R. die reg moes hê om hom aan die pier-maatskappy te onttrek. Die vrees het bestaan dat Cohen of ander persone in Lissabon kon probeer om die Cohen-konsessie tot hul eie voordeel te eksploiteer en dat die Z.A.R. en NZASM dan met 'n waardelose maatskappy opgeskeep sou sit.¹⁰⁸

Die Z.A.R.-regering het derhalwe besluit dat Van Blokland die aangeleentheid eerder kalm in Europa moes oorweeg. Om hom op hoogte van sake te bring, is afskrifte van die korrespondensie met Lewis en Marks aan die begin van Oktober 1894 aan hom gestuur.¹⁰⁹

Op hierdie stadium het die Z.A.R.-regering ook kennis geneem van Ribeiro se verklaring in die Cortes dat die Portugese regering nog niks met betrekking tot die Cohen-konsessie besluit het nie, en dat dit in elk geval ongeldig was tot tyd en wyl dit weer deur die

---

107. LA 626, GR 554/94, Crawford-Staatsekretaris, 25.9.94.

108. LA 626, Opmerkings van G.A.A. Middelberg na aanleiding van Lewis en Marks se skrywe aan die Staatsekretaris, 25.9.94; Staatsekretaris-Lewis en Marks, 5.10.94.

109. LA 626, Staatsekretaris-Lewis en Marks, geen datum (geheim); Opmerkings van G.A.A. Middelberg, 9.10.94, na aanleiding van 'n skrywe van Lewis en Marks aan die Staatsekretaris, 6.10.94; LA 14, Leyds-Beelaerts van Blokland, 6 en 12.10.94 (geheim).

Cortes bekragtig sou word.¹¹⁰ Die Uitvoerende Raad het hulle nie hierdeur van stryk laat bring nie en op 6 November 1894 die wenslikheid om algehele beheer oor die Cohen-konsessie te verkry, goedgekeur.¹¹¹ Twee dae later het Van Blokland opdrag gekry om die aangeleentheid verder te voer en te sorg dat die statute daarvan die Cortes se goedkeuring wegdra.¹¹²

Die Cohen-konsessie het intussen heelwat publisiteit in Europa geniet. Die aanleiding daartoe was 'n berig in The Standard and Diggers' News van 14 September 1894 waarin beweer is dat Lewis en Marks, gerugsteun deur 'n sterk finansiële instelling, die Cohen-konsessie gekoop en sodoende in besit van verskeie belangrike regte in Delagoabaai gekom het. Onder die opskrifte "The port practically ours" en "A great political transaction", is daar beweer dat die "transaksie" groot voordeel vir die Z.A.R. ingehou het en 'n persoonlike nederlaag vir Rhodes was. Met verwysing na Rhodes se begeerte om Delagoabaai in te palm, is opgemerk: "Instead of the Transvaal Boer being bowled over by the Cape Premier, he is today stronger than ever and commands the situation and - the sea".¹¹³ Ofskoon hierdie berig van alle waarheid ontbloot was, het dit tot soveel sensasionele berigte in Europa aanleiding gegee dat die Cohen-konsessie reeds enkele dae later as " 'n wêreldgebeurtenis" beskryf is.¹¹⁴ Onder die opskrif "Delagoa Bay and British Interests" is daar selfs in The Times beweer dat die Z.A.R. deur die Cohen-konsessie beheer oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg

---

110. FO 6606, Nr.131, MacDonell-Kimberley, 16.10.94; LA 626, Reuter-telegram, 16.10.94. Volgens 'n aantekening by die telegram is dit aan die Uitvoerende Raad voorgelees.

111. UR 122, Indeks op geheime Uitvoerende Raadsbesluite Nr.21, 6.11.94.

112. LA 626, Regering-Beelaerts van Blokland, 8.11.94 (kode-telegram); GR 735/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 23.11.94 (geheim).

113. The Standard and Diggers' News, 14.9.94; LA 251, Moltzer-Leyds, 21.9.94.

114. LA 251, Moltzer-Leyds, 21.9.94.

verkry het!¹¹⁵

Soos verwag kon word, het die Britse regering die persberigte oor die Cohen-konsessie in 'n baie ernstige lig bekou. Dit het tot gevolg gehad dat MacDonell 'n uitdruklike versekering van Ribeiro verkry het dat hy nie die oordrag van Cohen se regte aan 'n sindikaat, of die toevoeging van enige regte daaraan, goedgekeur het nie. Ribeiro het terselfdertyd sy belofte in verband met die handhawing van die status quo in Delagoabaai tot met die Bern-uitspraak herhaal.¹¹⁶

Tydens dieselfde geleentheid het MacDonell 'n versekering van Ribeiro probeer verkry dat die Portugese regering ook ná die Bern-uitspraak geen konsessies of regte in verband met Delagoabaai sou toestaan sonder om eers vooraf met die Britse regering oorleg te pleeg nie. Ribeiro het egter onmiddellik beswaar aangeteken en aangevoer dat hy nie sy opvolgers en die Cortes kon bind aan 'n belofte wat dalk nie hul goedkeuring sou wegdra nie. In dié verband het hy verwys na Duitsland, Nederland en die Z.A.R. se onophoudelike versoeke om seggenskap in die toekoms van die Delagoabaaispoorweg en -hawe te verkry, en opgemerk dat sy beleid onveranderd was.¹¹⁷

In antwoord hierop het MacDonell aangevoer dat Ribeiro se argument nie steek hou nie, aangesien Duitsland oor geen ooreenkoms met Portugal, soortgelyk aan die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1875, beskik het nie. Buitendien was die vraagstuk voor die Bernse arbitrasiehof 'n internasionale vraagstuk tussen Engeland en Portugal en kon Engeland dus nie op gelyke voet met Duitsland, Nederland en die Z.A.R. geplaas word nie. MacDonell kon egter nie daarin slaag om

115. The Times, 25.9.94 (in LA 80).

116. FO 6606, Nr.92, MacDonell-Kimberley, 17.9.94 (telegram); Nr.93, Kimberley-MacDonell, 19.9.94 (telegram); Nr.94, Colonial Office-Foreign Office, 20.9.94; CO 537/128, Nr.22 (geheim), Merck-Anderson, 15.9.94.

117. FO 6606, MacDonell-Kimberley, 21.9.94 (vertroulik).

Ribeiro van die Britse standpunt te oortuig nie, en die aangeleentheid is voorlopig laat vaar. MacDonell het nogtans 'n waaksame oog oor die verdere verloop van die Cohen-konsessie gehou.¹¹⁸

In die lig van bogenoemde samesprekinge kan die moontlikheid nie uitgesluit word nie dat die Cohen-konsessie 'n belangrike rol gespeel het in die Portugese regering se besluit van September 1894 om alle bestaande koloniale konsessies ongeldig te verklaar tot tyd en wyl die Cortes dit opnuut goedgekeur het. Dit was dan ook na aanleiding van hierdie besluit en die spekulatiewe persberigte oor die Cohen-konsessie dat Ribeiro in Oktober 1894 die reeds vermelde verklaring in die Cortes gemaak het.¹¹⁹

Ten spyte van Ribeiro se verklaring het Van Blokland, bygestaan deur Van den Wall Bake, op 12 en 13 November 1894 in Londen met Lewis oor die Cohen-konsessie samesprekinge gevoer. Vir die twee Nederlanders was dit 'n besonder moeilike tydperk, aangesien hulle met persone te doen gehad het oor wie se motiewe daar twyfel bestaan het. Lewis se vriendskap met Rhodes, Cohen se agitatie teen Pott en die feit dat Sawyer ook met die uitvoering van die konsessie gemoeid was, was maar enkele onsekerhede in dié verband. Daarbenewens was daar ook die vrees dat Lewis die moontlikheid van Engelse invloed in die konsessie nie uitgesluit het nie. Lewis het ten aanvang 'n konsep-statuut, deur Cohen opgestel, voorgelê, wat onmiddellik verskeie besware van die twee Nederlanders ontlok het. Lewis se antwoord op die besware was telkens dat enige wysiging of die medewerking van Cohen, of die Portugese regering se goedkeuring sou benadeel. Net soos Marks wou Lewis nie toelaat om hulle aan die pier-maatskappy te onttrek indien die verlangde Z.A.R.-beheer daaroor nie verkry kon word nie. Nadat Von Blokland dit egter duidelik gestel het dat hy kragtens sy instruksies geen risiko in die verband kon neem nie, het Lewis die stryd gewonne gegee en is

---

118. Ibid.

119. FO 6606, Nr.107, MacDonell-Kimberley, 2.10.94; Nr.131, MacDonell-Kimberley, 16.10.94; LA 626, Lewis-Beelaerts van Blokland, 28.12.94.

daar 'n nuwe konsep-statuut opgestel, en wat Cohen in November 1894 aan die Portugese regering voorgelê het.¹²⁰

Die Portugese regering was egter nie bereid om die konsep-statuut goed te keur nie. Hul teenkanting het voortgespruit uit die persberigte dat Lewis en Marks die Cohen-konsessie aan die Z.A.R. verkoop het, asook die feit dat MacDonell teen die bekragtiging van die Cohen-konsessie beswaar aangeteken het.¹²¹ As gevolg hiervan het Lewis, sonder om Van Blokland te raadpleeg, besluit om sy rug op die Z.A.R. te draai en 'n nuwe onderneming met behulp van Britse kapitaal en onder Portugese beheer tot stand te bring.

Om dit te bewerkstellig, het Sawyer MacDonell aan die begin van Desember 1894 om 'n voorstellingsbrief by Ribeiro genader, en terselfdertyd probeer om die Britse Minister se teenkanting teen die Cohen-konsessie uit die weg te ruim. Sawyer het erken dat Marks se betrokkenheid by die Cohen-konsessie agterdog kon wek, maar het MacDonell verseker dat sowel Lewis as Cohen intussen alle bande met die NZASM verbreek het.¹²² Hoewel MacDonell nie bereid was om sy teenkanting teen die Cohen-konsessie te laat vaar nie, het hy dit nietemin raadsaam geag om vir Sawyer 'n afspraak met Ribeiro te reël. Sawyer se aandag is egter daarop gevestig dat dit onwaarskynlik was dat Ribeiro sou teruggaan op sy belofte aan die Britse regering om die status quo in Delagoabaai te handhaaf, en geen nuwe konsessies in Lourenco Marques voor die Bern-uitspraak te verleen nie.

Tydens die daaropvolgende onderhoud, waarby MacDonell teenwoordig was, het Sawyer die Portugese premier herhaaldelik teen

120. LA 626, GR 735/94, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 23.11.94 (geheim); LA 14, Nr.958, Bake-Beelaerts van Blokland, 9.12.94.

121. LA 626, Lewis-Beelaerts van Blokland, Londen, 28.12.94 (afskrif) waarby 'n verslag van Sawyer se besoek aan Lissabon ingesluit is.

122. FD 6606, Nr.222, MacDonell-Kimberley, 7.12.94.

Z.A.R.-intriges in Delagoabaai gewaarsku. Wat Lewis se planne betref, is Ribeiro meegedeel dat 'n bedrag van £150 000 reeds in Brittanje onderskryf is, en dat Sawyer gemagtig is "to accept whatever conditions the Portuguese Government required to secure the control of the undertaking ...".¹²³ In die lig van Sawyer se mededelings aan MacDonell en Ribeiro wil dit dus voorkom asof Van Blokland en Bake se bedenkinge oor Cohen, Lewis en Sawyer gegrond was.

Ribeiro het Sawyer verseker dat die Portugese regering ten volle van die Z.A.R. en NZASM se planne met die Cohen-konsessie bewus was, maar dat hulle eweneens vasbeslote was om nie met die status quo in Delagoabaai in te meng nie. Sawyer is ook daarop gewys dat die Cohen-konsessie nog nie deur die Cortes bekragtig is nie en dat Cohen derhalwe geen reg gehad het om dit aan 'n derde party te vervreem nie. Sover dit Ribeiro betref het, sou die Portugese regering geen besluit neem voordat die Cohen-konsessie nie deur die Cortes bekragtig is nie.¹²⁴

Tydens sy verblyf in Lissabon het Sawyer egter vasgestel dat die Cohen-konsessie na die Portugese staatsprokureur vir ondersoek verwys is, en dat dit nog maande sou duur voordat die ondersoek voltooi sou wees. Aangesien die statute dan opnuut aan die Portugese regering en Cortes vir goedkeuring voorgelê moes word, het Lewis gevolglik aan die einde van Desember 1894 besluit om die oprigting van die pier-maatskappy te laat vaar. Van Blokland en die Z.A.R.-regering is onverwyld van sy besluit in kennis gestel.¹²⁵ Leyds het heel tereg vermoed dat die uitvoering van die Cohen-konsessie deur die mat geval het die oomblik "dat de straten van Londen vol standen met plakaten met grote letters verkondigende dat L(ourenco) M(arques) aan de Transvaal verkocht

---

123. Ibid.

124. Ibid.

125. LA 626, Lewis-Beelaerts van Blokland, 28.12.94 (afskrif); G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 II, P.214.

was ...". 126

---

126. LA 77, GZR 416/95, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 4.11.95
(vertroulik).

HOOFSTUK 4DIE BELEG VAN LOURENCO MARQUES EN VERDERE VERWIKKELINGE

In September 1894 het 'n opstand onder die inboorlinge ten noorde van Lourenco Marques 'n nuwe wending aan die stryd om Delagoabaai gegee. Die opstand het voortgespruit uit 'n opvolgdispuut wat die Portugese sonder inagneming van plaaslike tradisies probeer besleg het, asook 'n geskil oor hutbelasting tussen die Portugese en Mahazoel, 'n Rhongakaptein, wat aan Gungunhana skatpligtig was. Mahazoel het die Portugese sonder veel teenstand uit sy grondgebied verdryf, waarna duisende ander swartes suid van die Limpoporivier ook die wapen teen die Portugese opgeneem het. Omdat die Portugese troepe geen poging aangewend het om die opstand te onderdruk nie, het gerugte spoedig die rondte begin doen dat Lourenco Marques deur die nagenoeg 8 000 opstandelinge aangeval sou word.¹

Omdat Leyds die gerugte van 'n aanval op Lourenco Marques vanuit die staanspoor in 'n baie ernstige lig beskou het, is Pott reeds op 22 September 1894 versoek om die Z.A.R.-regering daaglik op die hoogte van sake te hou.² Pott het aanvanklik die berigte oor die opstand as oordrewe bestempel en Leyds meegedeel dat die goewerneur van Lourenco Marques, Antunes, oortuig was dat die opstandelinge dit nie naby die dorp sou waag nie. Boonop was die Portugese van plan om so gou as wat militêre versterkings sou opdaag, teen die opstandelinge op te tree. Leyds is egter ook meegedeel dat daar sommige buitelanders, veral Engelsprekendes, was wat alles in hul vermoë gedoen het om die erns van die toestand in Lourenco Marques te oordryf.³ Hierdie mededeling,

-
1. De Volksstem, 3.10.94; FO 6606, Nr.99, Bernal-Kimberley, 1.9.94; Nr.98, MacDonell-Kimberley, 27.9.94 (telegram); The Press, 22.9.1894, R.J. Hammond, p.173.
  2. LA 14, Staatsekretaris-Pott, 22.9.94 (telegram).
  3. S5a 36, RA 337/94, Pott-Staatsekretaris, 22.9.94 (telegram);

asook die teenwoordigheid van 'n Britse kanonneerboot, die Thrush, in Delagoabaai, het daartoe gelei dat Leyds Pott om sy persoonlike siening van sake gevra het. Pott is ook meegedeel dat indien Portugal hulp sou benodig, om die opstand te onderdruk, die Z.A.R. 'n wenk in dié rigting sou oorweeg.⁴

Pott het nie Leyds se kommer oor die situasie gedeel nie en die mening gehuldig dat dit die eerste keer in die geskiedenis van Afrika was dat meer as 'n duisend gewapende blankes hulself so belaglik gedra het. Syns insiens het die hoop om 'n regeringsverandering in Lourenco Marques te bewerkstellig die enigste verklaring vir die buitelanders se optrede gebied. Pott het ook die Z.A.R. se aanbod van hulp vertroulik aan die goewerneur-generaal van Mosambiek, Fernando de Magalhaes, wat juis op besoek aan Lourenco Marques was, meegedeel. De Magalhaes het Pott hartlik vir die aanbod bedank, maar dit van die hand gewys en hom streng vertroulik meegedeel dat die opstand binne agt dae iets van die verlede sou wees.⁵

Dit is opvallend dat die Britse konsul in Lourenco Marques, Ralph Bernal, nie De Magalhaes se optimisme gedeel het nie. Bernal het die opstand van meet af aan in 'n ernstige lig beskou en op sy aandrang is die Thrush reeds vroeër in September 1894 na Delagoabaai gestuur om die lewe en eiendom van Britse onderdane te beskerm.⁶ Toe dit op 25 September 1894 wou voorkom asof die opstandelinge die dorp gaan aanval, het Bernal en die bevelvoerder van die Thrush, kommandeur Tottenham, afgespreek om, indien nodig, die Britse konsulaat deur 'n afdeling seesoldate te beskerm.

RA 362/94, Pott-Staatsekretaris, 24.9.94 (telegram); RA 375/94, Pott-Staatsekretaris, 25.9.94 (telegram).

4. LA 14, Staatsekretaris-Pott, 26.9.94 (vertroulik) (telegram); Staatsekretaris-Pott, 26.9.94 (geheim) (telegram).
5. LA 14, Pott-Staatsekretaris, 26.9.94 (geheim) (telegram).
6. FO 6606, Nr.99, Bernal-Kimberley, 1.9.94; P.R. Warhurst, p.127.

Dieselfde middag het Bernal egter 'n aanbod van die goewerneur om die konsulaat deur Portugese troepe te beskerm, van die hand gewys.⁷ 'n Paar uur later, by die aanskouing van versperrings in die strate van Lourenco Marques, het Bernal dit raadsaam geag om, ondanks die teenkanting van Altunes, die landing van 25 seesoldate van die Thrush te gelas. Die soldate, gewapen met 'n Gattlingkanon, het die Britse konsulaat die nag van 25 September 1894 bewaak en met ligdag na die Thrush teruggekeer.⁸

Hoewel die Portugese regering nie amptelik oor die voorval beswaar aangeteken het nie, is Kimberley nogtans versoek om 'n herhaling daarvan te voorkom.⁹ Kimberley het Bernal oor sy voorbarige optrede berispe en hom beveel om in die toekoms, behalwe in die geval van die uiterste nood, eers toestemming van die Portugese owerhede te verkry voordat hy Britse troepe aan wal laat gaan. Die Portugese regering is terselfdertyd van Kimberley se instruksies aan die konsul ingelig en die versekering gegee dat die voorval nie herhaal sou word nie.¹⁰

Soos verwag kon word, het die landing van die Britse seesoldate in Delagoabaai die Z.A.R.-regering onrustig gestem. Pott het Leyds daarop gewys dat sy eie woning, net soos die Britse konsulaat, buite die bewaakte gedeelte van Lourenco Marques geleë was, maar dat hy nooit daaraan sou dink om troepe te ontbied nie. Syns insiens was dit uit die aard van die saak duidelik dat die Engelse graag "eene serieuze verwikkeling" in Delagoabaai sou wou sien.¹¹ Dat die Z.A.R.-regering Bernal se optrede in 'n ernstige lig beskou het, blyk uit die feit dat Leyds Pott se

-
7. FO 6606, Nr.98, MacDonell-Kimberley, 27.9.94 (telegram); Nr.143, Bernal-Kimberley, 27.9.94.
  8. FO 6606, Nr.143, Bernal-Kimberley, 29.9.94.
  9. FO 6606, Nr.98, MacDonell-Kimberley, 27.9.94 (telegram).
  10. FO 6606, Nr.100, Kimberley-MacDonell, 29.9.94 (telegram); Nr.101, Kimberley-Bernal, 29.9.94 (telegram).
  11. LA 14, Pott-Staatsekretaris, 26.9.94 (geheim) (telegram).

mededeling aan Von Herff voorgelees het. Von Herff het op sy beurt 'n telegram van die Duitse konsul in Lourenco Marques oor die opstand aldaar aan die Z.A.R.-regering voorgelê.¹² Wat tussen die Z.A.R. regering en Von Herff bespreek is, is egter onbekend, maar dit is insiggewend dat Van Blokland versoek is om Pott se berigte oor die opstand aan die Duitse regering oor te dra.¹³

In teenstelling met die Z.A.R.-regering het regeringsgesinde koerante soos De Volksstem en The Press die gebeure in Delagoabaai aanvanklik nie in 'n ernstige lig beskou nie. Ofskoon The Press se korrespondent in Lourenco Marques dramatiese verslae oor die opstand aan sy lesers voorgehou het, het hy die mening gehuldig dat die opstandelinge nie die dorp sou aanval nie.¹⁴ De Volksstem was weer van mening dat Engelstalige koerante uit onkunde of kwade trou probeer het om "een ongeregeldheid" in die omgewing van Lourenco Marques tot 'n beleg van die hawe buite verband te plaas.¹⁵ Selfs die landing van die Britse seesoldate in Delagoabaai het geen kommentaar in The Press en De Volksstem uitgelok nie.

Die vermoede dat daar meer agter die opstand in Delagoabaai was as 'n geskil oor hutbelasting het nietemin in sowel Europa as Suid-Afrika bestaan. The Times het "the Macchiavellian combinations of the Kruger party" agter die opstand gesien, terwyl in Lissabon vermoed is dat die opstand deur Rhodes of die Z.A.R. aangehits is. The Press het eweneens die opstand met die eiendomsreg van Delagoabaai in verband gebring. Die koerant het sy lesers daarop gewys dat Kruger nog nie sy ideaal van 'n eie hawe prysgegee het nie en dat Rhodes met die oog op sy ideaal van

-
12. Ssa.36. Inskrywing by minute van RA 337/94.
  13. LA.14, GR 545/94, Leyds-Beelaerts van Blokland, 28.9.94 (geheim).
  14. The Press, 26.9.94; 28.9.94 en 29.9.94.
  15. De Volksstem, 29.9.94.

'n verenigde Suid-Afrika nie onkundig was oor "the important hold which the possession or control of Delagoa Bay would carry with it". Daar is dan ook tot die gevolgtrekking gekom dat die groot onkoste verbonde aan 'n oorlog teen die opstandelinge "might suit the books of the world be acquirers of the port and railway of Lourenco Marques very well indeed ...".¹⁶

Aan die begin van Oktober 1894 was dit duidelik dat die opstand in die Delagoabaai-distrik in 'n volskaalse beleg van Lourenco Marques ontwikkel het. Terwyl die strate van die dorp snags deur die inwoners gepatrolleer is, het skermutselinge tussen Portugese troepe en die opstandelinge byna daaglik aan die buitewyke van die dorp plaasgevind. Om sake te vererger, is die Portugese owerheid deur nagenoeg 3 000 Maputokrygers, op wie hulle as bondgenote teen die opstandelinge gereken het, in die steek gelaat. Die krygers was ontevrede met die vuurwapens wat die Portugese aan hulle verskaf het en het ná 'n paar plundertogte in die nabyheid van die dorp na hul krale teruggekeer. Hierdie optrede van die Maputokrygers het bygedra tot gerugte dat Gungunhana van voorneme was om Lourenco Marques aan te val. Gungunhana se leër het na bewering uit 30 000 krygers bestaan, waarvan 'n aantal met Martini-Henry gewere voorsien was. Bernal was derhalwe oortuig dat as Gungunhana sy gewig agter die opstandelinge sou ingooi, die situasie in Lourenco Marques kritiek kon raak.¹⁷

Onder die inwoners van Lourenco Marques wou sake ook nie vlot

16. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, p.229, voetnoot 2; FO 6606, Nr.98, MacDonell-Kimberley, 27.9.94 (telegram); Nr.151, bylaag 3, Cohen-Sawyer, 29.9.94; Nr.245, British South African Company-Kimberley, 21.12.94, Bylaag 1, Rhodes-Soveral, Desember 1894; The Press, 1.10.94.

17. FO 6606, Nr.143, Bernal-Kimberley, 29.9.94; Nr.151, Colonial Office-Foreign Office, 31.10.94, Bylaag 5, Bernal-Loch, 6.10.94 (telegram); Nr. 182, Bylaag 3, Tottenham-Bedford, 6.10.94; The Press, 1.10.94; Ssa.36, RA 503/94, Pott-Staatsekretaris, 5.10.94 (telegram), RA 478/94, Pott-Staatsekretaris, 8.10.94 (telegram).

nie. Toe dit wou voorkom asof die Portugese owerhede nie in staat was om die inwoners teen die opstandelinge te beskerm nie, het verdeeldheid oral kop uitgesteek. 'n Vergadering van invloedryke Portugese wou die goewerneur van sy pligte onthef, terwyl Duitse onderdane daarop aangedring het dat 'n oorlogskip na Delagoabaai gestuur word. Britse sakelui het hulle aanvanklik bereid verklaar om militêre diens te verrig, maar later op 'n vergadering, onder voorsitterskap van Bernal, besluit dat hulle slegs hulle sakepersele sou beskerm.¹⁸

Dit was onder hierdie omstandighede dat Bernal Kimberley dringend om nuwe instruksies versoek het.¹⁹ Aangesien Kimberley deur Soveral verseker is dat die Portugese in staat was om die opstand te onderdruk, is Bernal beveel om hom by sy bestaande bevele te hou en nie sonder die goedkeuring van die Portugese owerheid troepe aan wal te sit nie. Indien die Portugese egter beheer oor die situasie sou verloor, moes Bernal in samewerking met Tottenham optree om die lewens van Britse onderdane te beskerm.²⁰

Pott, wat die Z.A.R.-regering steeds op die hoogte van sake gehou het, se siening van die situasie het intussen ook verander. Hy het die toestand as baie ernstig beskou en by Leyds navraag gedoen of die Z.A.R. nie hul voorgenome hulp aan die Portugese regering kon aanbied nie.²¹ Leyds, wat oortuig was dat die Portugese regering vinnig en daadwerklik sou moes optree om die ingryping van vreemde moondhede in Delagoabaai te voorkom, het Van Blokland derhalwe op 11 Oktober 1894 gemagtig om die Z.A.R. se hulp aan Portugal aan te bied.²² Van Blokland het die aanbod aan die Portugese gesant in Nederland, graaf De Tovar, oorgedra, maar 'n

---

18. FO 6606, Nr.109, Bernal-Kimberley, 10.10.94 (telegram).

19. FO 6606, Nr.109, Bernal-Kimberley, 10.10.94.

20. FO 6606, Nr.110, Kimberley-Bernal, 11.10.94 (telegram).

21. LA 14, RA 489/94, Pott-Staatsekretaris, 11.10.94 (telegram).

22. LA 14, Regering-Beelaerts van Blokland, 11.10.94 (telegram).

paar dae later verneem dat, ofskoon die Portugese regering dankbaar vir die aanbod was, hulle nie daarvan gebruik sou maak nie. Die Britse regering is van die Z.A.R. se aanbod in kennis gestel, maar verkeerdelik meegedeel dat die Portugese antwoord ook op die indiensneming van Z.A.R.-vrywilligers van toepassing was.²³

Intussen het die Portugese ook 'n aanbod om hulp van Rhodes, wat op 9 Oktober 1894 onverwags in Lourenco Marques aangekom het, ontvang. Rhodes, wat vanaf Beira na Pretoria en Kaapstad onderweg was, het kans gesien om met die hulp van seesoldate van die Thrush die opstand binne 'n week te beëindig. In 'n poging om die Britse regering te betrek, het Rhodes die waarnemende Hoë Kommissaris aan die Kaap, sir W. Cameron, meegedeel dat die opstandelinge enigiets vir die Britse regering sou doen as hulle as arbiter sou optree. Cameron is ook daaraan herinner dat Mahazoel aan Gungunhana, met wie Rhodes reeds sedert 1890 vriendskaplike betrekkinge gehandhaaf het, skatpligtig was.²⁴

Rhodes se aanbod was egter tevergeefs, aangesien dit die Portugese oortuig het dat hy 'n aandeel in die opstand gehad het. Reeds 'n dag voor Rhodes se aankoms in Delagoabaai is Kimberley deur Soveral meegedeel dat die Goewerneur-generaal van Mosambiek vermoed het dat Rhodes vir die opstand verantwoordelik was en dat die Portugese regering die inligting in 'n baie ernstige lig beskou het. Soveral het na Rhodes se welbekende anti-Portugese sentimente asook sy betrekkinge met Gungunhana verwys en opgemerk dat "such actions as those now attributed to him would entirely prevent an amicable arrangement as regards the Delagoa Bay Railway". Hoewel dit aan Soveral verduidelik is dat dit in Rhodes se belang was om met die oog op die Bernse arbitrasiehof en die moontlikheid van Transvaalse inmenging die vrede in Lourenco

---

23. LA 14, Nr.945, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 19.10.94; FO 6606, Nr.122, Kimberley-MacDonell, 18.10.94.

24. FO 6606, Nr.108, MacDonell-Kimberley, 10.10.94; Nr.115, Cameron-Ripon, 17.10.94 (telegram).

Marques te bewaar, kon Kimberley die gesant nie van Rhodes se onskuld oortuig nie. Vanselfsprekend is Rhodes se aanbod om hulp dan ook van die hand gewys.²⁵

Die vermoede dat Rhodes 'n aandeel in die opstand gehad het, is ook deur De Volksstem geopper. Daar is verwys na Rhodes se poging in 1890 om Gungunhana van wapens te voorsien en die feit dat daar sedertdien "een voortdurende betrekking" tussen Rhodes en Gungunhana gehandhaaf is. Daar is ook verwys na 'n agent van die Chartered Company, ene Langdon, wat op 'n geheimsinnige wyse met 'n groot som geld vanuit Lourenco Marques die binneland in verdwyn het en toe honderde myle, te midde van duisende opstandelinge, gereis het om Rhodes met sy aankoms in Delagoabaai te ontmoet.²⁶

Hoewel daar geen bewys is dat Rhodes 'n aandeel aan die opstand gehad het nie, het sy aanbod aan die Portugese 'n belangrike rol gespeel in Leyds se besluit om by die Duitse regering om hulp aan te klop. Leyds was oortuig dat Rhodes en die Britse regering kop in een mus was en dat Brittanje van enige voorwendsel gebruik sou maak om in Delagoabaai in te gryp. Daarbenewens was hy van mening dat die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg Britse regeringslui algaande tot die oortuiging gebring het dat "zij iets daartegen moeten doen". Leyds het Von Herff derhalwe op 12 Oktober 1894 versoek om 'n Duitse oorlogskip na Delagoabaai te stuur.²⁷

Die Duitse regering het onmiddellik die Seeadler, wat in Kilwa aan die Oos-Afrikaanse kus gestasioneer was, na Delagoabaai gestuur, en op die persoonlike bevel van die Keiser het nog 'n Duitse oorlogskip, die Condor, op 15 Oktober 1894 vanuit Kiel na Delagoabaai vertrek.²⁸ Watter rol Leyds se versoek aan Von

25. FO 6606, Nr.108, MacDonell-Kimberley, 10.10.94 (telegram); Nr.111, Foreign Office-Colonial Office, 11.10.94 (vertroulik).

26. De Volksstem, 12.10.94.

27. LA 251, Leyds-Moltzer, 14.10.94.

28. P.J. van Winter II, p.240; FO 6606, Nr.116, Gosselin-Kimberley, 16.10.94; Nr.133, Gosselin-Kimberley, 19.10.94.

Herff in die besluit van die Duitse regering gespeel het, is egter 'n ope vraag. Die Duitse Minister van Buitelandse Sake, Von Marschall, het Gosselin, die Britse saakgelastigde in Berlyn, meegedeel dat die Duitse oorlogskepe na Delagoabaai gestuur is om die omvangryke Duitse belange aan die kus en in die Z.A.R. te beveilig. Volgens die Minister was dit duidelik dat die Portugese owerheid in Lourenco Marques nie in beheer van sake was nie, en dat dit nog geruime tyd sou duur voordat versterkings sou opdaag. Die Duitse regering het dit derhalwe goed gedink "to be prepared for all eventualities". Van Leyds se versoek aan Von Herff is nie 'n woord gerep nie. Gosselin het ook verneem dat sowel die politieke as koloniale direkteur van die Duitse Departement van Buitelandse Sake, baron Holstein en dr. Kayser, kort tevore verklaar het dat Duitsland nie kon toelaat dat Delagoabaai of enige deel van Mosambiek onder Britse beheer kom nie, aangesien dit die suidwaartse uitbreiding van Duits-Oos-Afrika sou verhoed.²⁹

In die lig hiervan is dit betekenisvol dat die Duitse koerante in hul kommentaar, op die besluit om oorlogskepe na Delagoabaai te stuur, op die moontlikheid van Britse inmenging in Delagoabaai gesinspeel het. Daar is verwys na die politieke implikasies wat uit die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg sou voortspruit en dat Brittanje die Z.A.R. nie 'n onafhanklike verbinding met die see sou gun nie. In dié verband is beweer dat 'n Britse oorlogskip (die Thrush) reeds 'n paar weke in Delagoabaai aanwesig was, "um beim erssten eintretenden Falle eingreifen zu können und sich des Anfangpunctes der Eisenbahn zu bemächtigen". Dor die algemeen het die Duitse pers die besluit om oorlogskepe na Delagoabaai te stuur, verwelkom, en vertolk as 'n waarskuwing aan Brittanje dat Duitsland nie 'n verandering in die status quo sou duld nie.³⁰

---

29. FO 6606, Nr.133, Gosselin-Kimberley, 19.10.94.

30. Die Kreuz Zeitung, 11.10.94 (by Nr.476 in LA 80); Kölnische Zeitung, 17.10.94 (FO 6606, Nr.133).

Die moontlikheid van Britse inmenging in Delagoabaai het op dieselfde tydstip ook aandag in die Transvaalse pers geniet. The Star het beweer dat Brittanje, kragtens die Anglo-Portugese ooreenkoms van Junie 1891, die reg gehad het om te eniger tyd troepe in Delagoabaai ter beskerming van hul belange aan wal te sit. As weerlegging van The Star se standpunt het The Press artikel 7 van die Anglo-Portugese verdrag gepubliseer, waaruit dit duidelik geblyk het dat Brittanje slegs oor 'n eerste opsie op die hawe beskik het. Die koerant het dan ook tot die gevolgtrekking gekom dat indien Britse troepe in Delagoabaai aan wal sou gaan, Portugal geoorloof sou wees om die landing met geweld teen te staan.³¹ De Volksstem het op sy beurt weer te velde getrek teen die gewoonte van Engelstalige koerante in Suid-Afrika om hulle oor Delagoabaai uit te laat asof die Britse regering 'n eerste verband daarop besit het. Die koerant het sy lesers daarop gewys dat daar geen internasionale ooreenkoms bestaan het wat Brittanje die reg op inmenging in Delagoabaai verleen het nie. Enige onwettige Britse inmenging in Delagoabaai sou, volgens De Volksstem, tot groot ontevredenheid in die Boererepublieke lei en ernstige gevolge hê. Die koerant het derhalwe die besluit om 'n Duitse oorlogskip na Delagoabaai te stuur, verwelkom.³²

Soos verwag kan word, was Britse regeringslui soos Ripon en Kimberley besorgd oor die besluit van die Duitse regering om oorlogsskepe na Delagoabaai te stuur. Ripon, wat reeds vroeër die moontlikheid geopper het om twee of drie Britse oorlogsskepe na Delagoabaai te stuur,³³ wou verhoë tot die Duitse regering rig, terwyl Kimberley die saak in die kabinet wou opper. Hiervan het egter niks gekom nie vanweë die verwagte verdeeldheid wat 'n sterk standpuntinname teenoor Duitsland in die Britse kabinet sou

---

31. The Press, 18.10.94.

32. De Volksstem, 20.10.94.

33. D.M. Schreuder, The Scramble for Southern Africa, 1877-1895, p.196.

veroorzaak.³⁴ Die Britse regering het nietemin besluit om die Thrush deur 'n groter oorlogskip, die Philonel, te vervang. Veral Kimberley was vasbeslote om Duitse inmenging in Delagoabaai te voorkom. "I am very glad we all agreed that a large ship of war should be sent to Delagoa Bay," het hy na afloop van die kabinetsbesluit aan Ripon geskryf en opgemerk: "We should intimate to all who want to meddle there that we will not allow it, and if the Germans attempt to interfere I should (if I can have my own way) make them clearly understand that we are determined and able to maintain our supremacy in that part of the world".³⁵

Kimberley het kort hierna die daad by die woord gevoeg en graaf Paul von Hatzfeldt, die Duitse Minister in Londen, meegedeel dat Brittanje vanweë hul belangrike koloniale belange in Suid-Afrika nie onverskillig teenoor gebeure in Delagoabaai kon staan nie. Hoewel Brittanje geen voorneme gehad het om in Mosambiek in te meng of die status quo te verander nie, sou hulle geen buitelandse inmenging in Delagoabaai duld nie. In antwoord hierop het Hatzfeldt opgemerk dat hy reeds in 1890 die destydse Britse premier, lord Salisbury, meegedeel het dat Duitsland nie kon toelaat dat Brittanje beheer oor Mosambiek verkry nie, aangesien dit die omsluiting van Duits-Oos-Afrika deur Britse grondgebied sou beteken. Kimberley wou hom nie uitlaat oor wat sou gebeur as Portugal van sy koloniale grondgebied moes afstand doen nie, maar Von Hatzfeldt se aandag daarop gevestig dat Brittanje in so 'n geval, kragtens die Anglo-Portugese verdrag van 1891, die reg van eerste aankoop op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier besit het. Daarby is die aangeleentheid voorlopig gelaat.³⁶

---

34. L. Wolf, Life of lord Ripon II, p.231.

35. D.M. Schreuder, p.196; FO 6606, Nr.123, Foreign Office-Colonial Office, 18.10.94; Nr.124, Foreign Office-Admiralty, 18.10.94.

36. FO 6606, Nr.149, Kimberley-Gosselin, 31.10.94.

In Lourenco Marques het die situasie intussen merkbaar versleg. Op 14 Oktober 1894 het sowat 1 500 opstandelinge die dorp aangeval en tot in die buitewyke gevorder voordat hulle verdryf is. Gedurende die aanval het paniekbevange inwoners hul toevlug tot skepe in die hawe geneem en het Altunes selfs toestemming aan Bernal verleen om seesoldate van die Thrush te ontbied.³⁷ Altunes het die situasie so ernstig beskou dat hy toestemming by die Portugese Minister van Kolonies gevra het om 400 Transvaalse vrywilligers vir militêre diens in Lourenco Marques te werf. Die vrywilligers sou onder Portugese offisiere dien en by die aankoms van Portugese troepeversterkings uit Angola na die Z.A.R. terugkeer. Aangesien die werwing van Transvaalse vrywilligers nie die stempel van 'n internasionale ooreenkoms weerspieël het nie, het die Minister, met die oog op die kritieke situasie in Lourenco Marques, en sonder om sy kollegas te raadpleeg, sy goedkeuring verleen.³⁸

Die nuus dat Portugal die hulp van Z.A.R.-vrywilligers in Lourenco Marques ingeroep het, is met ontsteltenis in Britse regeringskringe ontvang. Daar was veral kommer dat 'n groot aantal Z.A.R.-vrywilligers op Lourenco Marques sou toesak en dan om die een of ander rede nie na die Z.A.R. sou terugkeer nie. Dit sou vanselfsprekend verreikende gevolge vir die stryd om die Baai inhou.³⁹ MacDonell is derhalwe gelas om ondersoek in te stel en die Portugese regering te waarsku dat Brittanje ten sterkste teen die indiensneming van Z.A.R.-vrywilligers beswaar sou aanteken.⁴⁰ D'Avila het die Minister van Kolonies se optrede probeer regverdig deur daarop te wys dat die Portugese regering

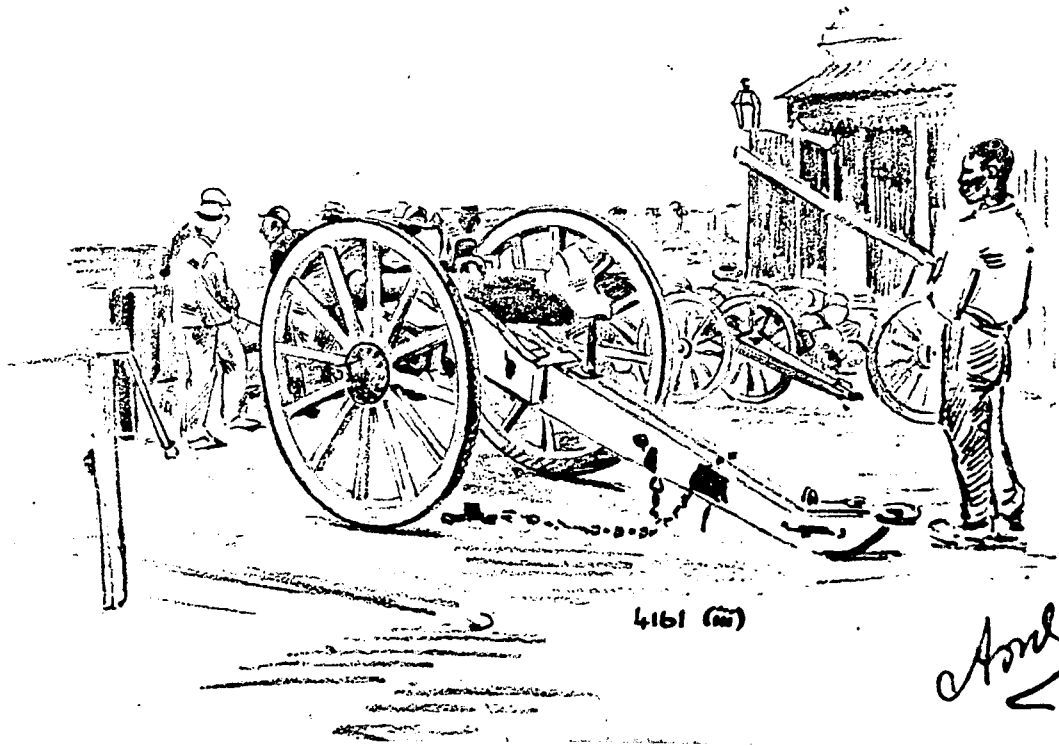
---

37. FO 6606, Nr.113A(2); Bernal-Kimberley, 15.10.94 (telegram); Nr.182, Tottenham-Bedford, 15.10.94.

38. FO 6606, Nr.113A(2), Bernal-Kimberley, 15.10.94 (telegram).

39. FO 6606, Nr.115, Cameron-Ripon, 16.10.94 (telegram); Cameron-Ripon, 17.10.94 (telegram).

40. FO 6606, Nr.113B, Kimberley-Ripon, 26.10.94 (telegram); Nr.114, Kimberley-MacDonell, 16.10.94 (telegram), Nr.160, bylaag 4, Ripon-Loch (geheim) (geen datum) (konsep).

In Kunstenaar se voorstelling van die beleg van Lourenco Marques,
Oktober 1894.

die verantwoordelikheid sou moes dra indien die opstandelinge Lourenco Marques oorval. Aangesien die Z.A.R.-regering se amptelike aanbod om hulp reeds vroeër van die hand gewys is, het die Portugese regering die werwing van Z.A.R.-vrywilligers as 'n privaatkontrak, wat niks met die Z.A.R.-regering te doen gehad het nie, beskou. D'Avila het derhalwe vertrou dat Kimberley nie teen die indiensneming van Z.A.R.-vrywilligers beswaar sou aanteken nie.⁴¹

MacDonell het op sy beurt die Britse regering se teleurstelling en kommer oor die Portugese regering se optrede uitgespreek. D'Avila is daarop gewys dat hul optrede teenstrydig was met die herhaalde vesekerings aan homself en Kimberley dat Portugal in staat was om Lourenco Marques te beskerm. Buitendien kon die indiensneming van Z.A.R.-vrywilligers, hetsy as huursoldate of andersins, nie van die internasionale karakter daarvan onthef word nie. D'Avila is derhalwe versoek om die posisie van die Z.A.R. met betrekking tot Brittanje in gedagte te hou. Volgens MacDonell was dit 'n posisie wat dit vir Brittanje onmoontlik gemaak het om die inmenging van 'Z.A.R.-agente' in Delagoabaai onder die dekmantel van huursoldate gelate te aanvaar.⁴² MacDonell het hom ook skerp uitgelaat oor D'Avila se poging om die Minister van Kolonies se optrede te regverdig. Indien die toestand in Lourenco Marques 'n beroep op buitelandse hulp regverdig het, was die Britse regering geregtig om te verwag dat die oproep aan hulle eerder as aan hulle 'vasaal', die Z.A.R., gerig sou word. Daarbenewens het hy dit ook bevraagteken dat die Portugese regering teen die landing van 'n klein aantal Britse seesoldate beswaar kon aanteken, maar terselfdertyd bereid was om 'n "gevaarlike element" soos die Z.A.R.-vrywilligers op hul drumpel te verwelkom. D'Avila is gewaarsku dat indien die Portugese regering in gebreke sou bly om die Minister van Kolonies se besluit te herroep, Brittanje amptelik teen die skending van die bestaande Anglo-Portugese

---

41. FO 6606, Nr.136, MacDonell-Kimberley, 19.10.94 (vertroulik).

42. Ibid.

verstandhouding oor die handhawing van die status quo in Delagoabaai beswaar sou aanteken.⁴³

Ofskoon dit 'n ope vraag is of daar enige regsgronde vir die Britse standpunt bestaan het, het D'Avila voor Britse druk geswig en ingewillig om sy kollega se besluit te herroep. Om die Portugese regering te vrywaar teen die gevolge wat daaruit kon voortspruit, het MacDonell op sy beurt ingewillig om 'n amptelike nota aan die Portugese regering te rig waarin die beswaar van die Britse regering teen die indiensneming van Z.A.R.-vrywilligers uiteengesit word. Die nota, asook die amptelike Portugese antwoord daarop, is uitgeruil nadat MacDonell en D'Avila vooraf oor die bewoording daarvan ooreengekom het.⁴⁴

Die Portugese regering is terselfdertyd in kennis gestel dat die Thrush deur 'n groter Britse oorlogskip in Delagoabaai vervang sou word. Hierdie mededeling het opnuut die vrees vir buitelandse, en veral Britse, inmenging in Lourenco Marques in Portugese regeringskringe laat opvlam.⁴⁵ Om dit te verhoed, is die owerheid in Lourenco Marques versoek om die landing van enige buitelandse troepe te ontmoedig. MacDonell is terselfdertyd versoek dat Bernal bevele moes ontvang wat die landing van Britse seesoldat in Delagoabaai, behalwe in die uiterste noodgeval, sou verhoed.⁴⁶ Kimberley was egter nie bereid om aan die Portugese versoek te voldoen nie. Syns insiens was die bestaande bevele aan die Britse vlootoffisiere duidelik en het dit geen twyfel oor Brittanje se voornemens gelaat nie.⁴⁷ Bernal is nietemin van

43. Ibid.

44. Ibid.; MacDonell-D'Avila, 17.10.94; D'Avila-MacDonell, 18.10.94.

45. FO 6606, Nr.121, Kimberley-MacDonell, 18.10.94; Nr.122, Kimberley-MacDonell, 18.10.94; Nr. 140, Kimberley-MacDonell, 24.10.94.

46. FO 6606, Nr.120, MacDonell-Kimberley, 18.10.94 (telegram); Nr.120A, MacDonell-Kimberley, 18.10.94 (telegram).

47. FO 6606, Nr.139(a), Kimberley-MacDonell, 24.10.94 (telegram).

die Portugese se besluit in verband met die landing van buitelandse troepe ingelig en versoek om Kimberley gereeld op hoogte te hou "as to any movement from the Transvaal" .⁴⁸

Die gedagte om in Lourenco Marques van Z.A.R.-vrywilligers gebruik te maak, is intussen deur ene kolonel Ignatius Ferreira aan president Kruger voorgelê. Kruger het geen beswaar gehad nie op voorwaarde dat die Portugese owerhede eerste om hulp moes gevra het. Trouens, Kruger het Ferreira versoek om onmiddellik na Lourenco Marques te vertrek en vas te stel watter militêre bystand hy aan die Portugese kon verleen.⁴⁹ Met Ferreira se aankoms in Lourenco Marques moes hy egter van Altunes verneem dat die Portugese regering 'n verbod op die werwing van Z.A.R.-vrywilligers geplaas het.⁵⁰

Daarmee was die kwessie van die Z.A.R.-vrywilligers nog nie afgehandel nie. Om Transvaalse inmenging in Lourenco Marques te voorkom, het die Britse Hoë Kommissaris by Kruger beswaar aangeteken teen die voorbereidings in die Z.A.R. om militêre vrywilligers na Delagoabaai te stuur. Kruger se aandag is daarop gevestig dat die Z.A.R., kragtens artikel vier van die Londen-konvensie, verbied was om so 'n ooreenkoms aan te gaan en dat die Z.A.R. kragtens artikel twee van dieselfde konvensie verplig was "to refrain the inhabitants of the South African Republic from encroaching on neighboring territory".⁵¹

48. FO 6606, Nr.126, Kimberley-Bernal, 19.10.94 (telegram).

49. SSa.36, RA 558/94, Ferreira-Esselen, 16.10.94 (telegram); T.79/94, Esselen-Ferreira, 16.10.94; RA 639/94, Pott-Staatsekretaris, 22.10.94 (telegram). Volgens 'n mededeling van Ferreira aan De Wet het eersgenoemde se besoek aan Lourenco Marques egter op versoek van Kruger geskied. (FO 6606, Nr.230, Colonial Office-Foreign Office, 13.12.94 (vertroulik), Bylaag 2, De Wet-Loch, 9.11.94 (vertroulik).

50. Ibid.; FO 6606, Nr.230, Colonial Office-Foreign Office, 13.12.94; De Wet-Loch, 9.11.94.

51. SSa.36, RA 606/94, De Wet-Kruger, 19.10.94; FO 6606 Nr.119, Colonial Office-Cameron, 18.10.94 (telegram).

Die Z.A.R.-regering het in hul antwoord die Hoë Kommissaris daarop gewys dat indien die Portugese regering vrywilligers binne die Z.A.R. se grense wou werf, dit volkome binne die Z.A.R.-regering se jurisduksie was om dit goed of af te keur. Die Hoë Kommissaris is verder meegedeel dat die Z.A.R.-regering onder die huidige omstandighede geen beswaar sou hê indien Portugal van Z.A.R.-vrywilligers gebruik wou maak nie en dat hulle van mening was dat die Hoë Kommissaris se telegram op 'n wanvoorstelling van sake berus het.⁵²

Dat Brittanje vasbeslote was om die indiënsneming van Z.A.R.-vrywilligers in Lourenco Marques te verhoed, is egter 'n paar weke later deur die Britse Onderminister van Kolonies, Sydney Buxton, aan die Z.A.R. se konsul in Londen, Montagu White, uitgespel. White is meegedeel dat hoewel die Portugese regering toestemming vir die werwing van Z.A.R.-vrywilligers verleen het, en ofschoon geen berig ontvang is dat die Z.A.R.-regering die vrywilligerskorps ondersteun het nie, Brittanje so 'n stap nie kon of sou toelaat nie.⁵³

---

52. S5a.36, T.83/94, Staatsekretaris-Hoë Kommissaris, 20.10.94. (Dit is insiggewend dat Cameron die Z.A.R.-standpunt gedeel het dat artikel twee van die Londen-konvensie nie op die werwing van Z.A.R.-vrywilligers vir militêre diens in Lourenco Marques van toepassing was nie. Syns insiens was die artikel teen die inmenging van vrybuiters in swart grondgebied, en nie teen die werwing van vrywilligers bedoel nie. In dié verband het hy Ripon se aandag daarop gevestig dat die Kaapkolonie tydens die Matebele-oorlog van 1893 vrywilligers in Johannesburg gewerf het. Omdat Cameron die verbod op die werwing van Z.A.R.-vrywilligers moeilik kon regverdig, het hy aan Ripon voorgestel dat die Britse regering nie op die telegram van die Z.A.R. antwoord nie. Ripon was bereid om Cameron se voorstel te aanvaar, aangesien dit wou voorkom asof die kwessie van Z.A.R.-vrywilligers deur die mat geval het. Hy was egter nie bereid om Cameron se vertolking van artikel twee van die Londen-konvensie te aanvaar nie). FO 6606, Nr.160, Colonial Office-Foreign Office, 7.11.94 (vertroulik); Cameron-Ripon, 21.10.94 (telegram).

53. S5a.36, RA 1160/94, White-Staatsekretaris, 15.11.94.

Intussen het die Lourenco Marquesse Kamer van Koophandel op 22 Oktober 1894 'n laaste vergeefse beroep op die Portugese regering gedoen om militêre hulp uit die Z.A.R. te aanvaar. Die Portugese regering was egter nie bereid om hieraan te voldoen nie.⁵⁴

'n Dag later, op 23 Oktober 1894, het die Duitse oorlogskip, die Seeadler, Delagoabaai binnegevaar.⁵⁵ Ofskoon die opwagting van die Seeadler die opstand nie onmiddellik beëindig het nie,⁵⁶ het sake in Lourenco Marques hierna geleidelik na normaal teruggekeer. Die eerste Portugese troepeversterkings het aan die einde van Oktober 1894 aangekom en teen die helfte van November 1894 was daar byna 2 000 troepe in Lourenco Marques. Die Seeadler het Delagoabaai op 7 November 1894 verlaat en 'n dag later is die straatversperrings in die dorp verwyder.⁵⁷ In die lig van hierdie omstandighede het Kimberley die teenwoordigheid van 'n enkele Britse kanonneerboot in Delagoabaai, die Maggie, voldoende geag⁵⁸ en aan die einde van Desember 1894 toestemming verleen dat die Maggie Delagoabaai verlaat.⁵⁹ Op daardie stadium was dit duidelik dat die beleg van Lourenco Marques iets van die verlede was, hoewel sporadiese voorvalle van geweld in die omgewing van die hawe nog 'n paar maande voortgeduur het.⁶⁰

54. The Press, 5.11.94.

55. FO 6606, Nr.203, Admiralty-Foreign Office, 29.11.94, bylaag 1, Tottenham-Bedford, 4.11.94; SSa.36, RA 647/94, Pott-Staatsekretaris, 22.10.94 (telegram).

56. FO 6606, Nr.161, Admiralty-Foreign Office, 8.11.94 (vertroulik); Nr.203, Admiralty-Foreign Office, 29.11.94.

57. FO 6606, Nr.157, Gosselin-Kimberley, 2.11.94; Nr.161, Admiralty-Foreign Office, 8.11.94, bylaag 1, Bedford-Admiralty, 8.11.94 (telegram); Nr.203, Admiralty-Foreign Office, 29.11.94, bylaag 1, Bedford-Admiralty, 7.11.94.

58. FO 6606, Nr.168, Foreign Office-Admiralty, 10.11.94, bylaag 1, Campbell-Bedford, 18.11.94.

59. FO 6606, Nr.251, Foreign Office-Admiralty, 29.12.94.

60. Die beleg van Lourenco Marques het aanleiding gegee tot 'n magstryd tussen die Portugese en Gungunhana wat eers in

Nie almal was dit egter eens oor die erns van die opstand en die Portugese regering se hantering daarvan nie. Die bevelvoerder van die Philonel, kaptein Campbell, wat Delagoabaai na 'n verblyf van drie weke op 15 November 1894 verlaat het, kon geen teken van die opstandelinge bespeur nie en het die opstand en beleg as 'n klug bestempel, "instigated by interested persons, British, colonial, or foreign".⁶¹ The Press het op sy beurt beweer dat die Portugese owerheid oorreeger het op wat eintlik "a most insignificant outbreak" was. Deur oorversigtig op te tree, het hulle die belange van die hawe benadeel, die geleentheid vir ernstige politieke komplikasies geskep en onnodig die aandag op die waarde van Delagoabaai en Portugal se finansiële probleme gevestig. Volgens die koerant sou die buitewêreld skaars van die opstand kennis gedra het as die Portugese goewerneur 'n man van dr. L.S. Jameson se kaliber was!⁶²

Die vermoede dat daar meer agter die opstand as ontevredenheid onder die plaaslike swartes was, het veral in Portugese regeringskringe bly voortbestaan. Die Portugese konsul in Pretoria, Eduard Cohen, was van mening dat "sekere spekulante" vir die opstand verantwoordelik was, terwyl die Portugese regering die mening gehuldig het dat die Z.A.R.-regering die kwessie van vrywilligers tot hul eie voordeel probeer uitbuit het.⁶³ Ook Soveral het sy bedenkinge oor die opstand gehad: "The day the German newspapers began to make it known that their government would oppose the English intrigues at Delagoa Bay", het hy by 'n latere geleentheid opgemerk, "was the day on which alarming news ceased, as if by miracle the blacks suddenly became peaceful. You

---

November 1895 ten gunste van die Portugese besleg is. (P.R. Hammond, p.193.)

61. FO 6606, Nr.225, Admiralty-Foreign Office, 10.12.94.

62. The Press, 8.12.94 (redaksioneel).

63. FO 6606, Nr.236, MacDonell-Kimberley, 11.12.94.

would think that they read the Cologne Gazette!"⁶⁴

Die Seeadler se verskyning in Delagoabaai het 'n nuwe fase in die stryd om die hawe ingelui en tot verskeie belangrike verwickelinge aanleiding gegee. Die Duitse optrede is allerweë vertolk as 'n teken van 'n Duits-Transvaalse toenadering en 'n poging om 'n Britse oorname van Delagoabaai te verhoed.⁶⁵ Volgens De Volksstem was die teenwoordigheid van die Seeadler in Delagoabaai onweerlegbare bewys dat Duitsland nie meer bereid was om Brittanje 'n vrye hand in Suid-Afrika toe te laat nie, en enige "te Downingstraat beraamde coup de main" en "eventuele imperialisties-hebsugtige voornemens", in die kiem te smoor. Die verandering in die Duitse beleid teenoor die Z.A.R. is deur die koerant verwelkom en die vertroude namens die Transvaalse volk uitgespreek dat die belange waarvoor die Duitse vlag in Delagoabaai gewapper het, in die Z.A.R. opregte beskermers sou vind.⁶⁶

Duitsland en die Z.A.R. se gemeenskaplike belange in Delagoabaai is reeds 'n dag na die aankoms van die Seeadler in Delagoabaai deur Van Blokland en Von Marschall bespreek. Von Marschall was oortuig dat die twee lande se belange ooreengestem het en het die gesant verseker dat Duitsland nie net die status quo in Delagoabaai sou handhaaf nie, maar ook nie "keine weitere Machtverschiebung" sou duld nie. Op Van Blokland se vraag of Brittanje van die Duitse regering se standpunt kennis gedra het, het die Minister bevestigend geantwoord en die gesant vertroulik meegedeel dat die voorneme bestaan het om nog twee oorlogskepe na Delagoabaai te stuur.⁶⁷

---

64. P.R. Hammond, p.175.

65. De Volksstem, 24.10.94 (redaksioneel).

66. Ibid.

67. LA 14, Nr.945(a), Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 24.10.94 (geheim).

Van Blokland het die Minister se aandag op twee ander sake rakende Delagoabaai gevestig. Die eerste saak was dat daar in Londen 'n gedagte posgevat het dat ofskoon Brittanje geen kans gehad het om Delagoabaai in die hande te kry nie, hulle tog 'n deel van die hawe vir 'n Britse vlootbasis kon bekom. Die gesant was van mening dat daar teen so 'n stap gewaak moes word. Die tweede saak was dat, volgens 'n telegram in die nuusblaai, die Portugese regering 'n lening wou aangaan met die inkomste van Angola en Mosambiek as onderpand daarvoor. Von Marschall is daarop gewys dat dit nadelig vir die Z.A.R. sou wees indien Britse finansier's die onderpand in die hande sou kry. Die Minister het 'n aantekening van albei sake gemaak en die gesant meegedeel dat aangesien albei sake teenstrydig met die handhawing van die status quo in Delagoabaai was, dit beslis deur Duitsland teengestaan sou word. Tydens Van Blokland se besoek aan Berlyn het hy ook herhaalde kere met ander Duitse regeringslui samesprekings oor die Z.A.R. se belange in Delagoabaai gevoer.⁶⁸

Dit is interessant om daarop te let dat keiser Wilhelm hom op dieselfde tydstip oor samewerking tussen Duitsland en die Z.A.R. met betrekking tot Delagoabaai uitgelaat het. Die Duitse konsul-generaal in Kaapstad, Van Nordenflycht, het naamlik berig dat die Imperiale Sekretaris van die Kaapkolonie, sir Graham Bower, hom die versekering gegee het dat Brittanje nie in die verkryging van Delagoabaai belang gestel het nie. Volgens Bower sou die besit van Delagoabaai slegs onkoste meebring en boonop president Kruger ten diepste krenk. "Sehr interessant", het die Keiser op die dokument genoteer, "wir müssen mit grosster Wachsamheid auf Delagoabai passen und uns mit Transvaal unter der Hand verstandigen en cas que".⁶⁹

Hoewel Van Blokland die doel van sy besoek aan Berlyn geheim gehou het, het die Duitse pers dit met die besit van Delagoabaai in

---

68. Ibid.

69. P.J. van Winter II, p.241.

verband gebring. Die konserwatiewe Kreuz Zeitung het beweer dat dit aanvaar kon word dat Duitsland, in die lig van sy belange in Delagoabaai, gereed was om die eise van die Z.A.R. te ondersteun en Portugal by te staan. Volgens die koerant het die Boere Brittanje gewantrou en was hulle vasbeslote om 'n Britse oorname van Delagoabaai te verhoed, aangesien dit die verlies van hulle onafhanklikheid sou beteken.⁷⁰ Die liberale Kolnische Zeitung het in 'n lang artikel oor Duitsland se belange in Delagoabaai dieselfde standpunt ingeneem en, waarskynlik met verwysing na Rhodes se beweerde aandeel in die beleg van Lourenco Marques, verklaar dat dit in Duitsland se belang was om enige magsuitbreiding van die Kaapkolonie in Suid-Afrika te verhoed.⁷¹

Van Blokland se besoek het ook nie die aandag van Britse regeringslui ontgaan nie. Kimberley is oor die Duitse perskommentaar aangaande die gesant se besoek ingelig, terwyl Gosselin sy bes gedoen het om meer oor Van Blokland se samesprekings met Von Marschall te wete te kom. Van Marschall was egter nie bereid om enige besonderhede te verstrek nie. Hierbenewens het die Britse ambassadeur in Den Haag, sir Horace Rumbold, Van Blokland genader in verband met 'n bewering in 'n Duitse koerant dat die gesant die Duitse regering bereid gevind het om die Z.A.R. se aansprake in die Delagoabaai-vraagstuk te ondersteun. Van Blokland het enige kennis van die berig ontken en sy besoek aan Berlyn as 'n roetine-ampsbesoek afgemaak.⁷²

Van Blokland het egter na sy terugkeer uit Berlyn vir Van Heeckeren versoek om die Portugese regering te pols oor die moontlikheid van 'n ooreenkoms oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Die gesant was bereid om vir dié doel met Carte Blanche na Lissabon te gaan ten einde enige

---

70. FO 6606, Nr.145, Gosselin-Kimberley, 26.10.94.

71. Ibid.

72. Ibid.; Nr.144, Rumbold-Kimberley, 26.10.94 (vertroulik);
Nr. 157, Gosselin-Kimberley, 2.11.94; Nr.158,
Rumbold-Kimberley, 3.11.94.

Britse planne met betrekking tot Delagoabaai te verydel. Van Heeckeren het die voorstel op 30 Oktober 1894 aan D'Avila voorgelê, maar die Minister het dit van die hand gewys. Volgens D'Avila was Portugal vasbeslote om die status quo te handhaaf en het hulle geen finansiële of ander vorme van hulp van die Z.A.R. benodig nie.⁷³

Van Heeckeren se onverwagse terugkeer na Lissabon het Kimberley onraad laat bemerk. Hoewel nóg MacDonell, nóg die Britse Departement van Buitelandse Sake enige lig op Van Heeckeren se gesprek met D'Avila kon werp, was Kimberley oortuig dat dit deel was van 'n poging om die Z.A.R. se aansprake op die Delagoabaaispoorweg te versterk.⁷⁴ Kimberley se vermoede is bevestig toe D'Avila kort hierna oop kaarte met MacDonell oor sy gesprek met Van Heeckeren gespeel het. MacDonell het sy dank vir die mededeling betuig en D'Avila verseker dat so lank as wat die status quo in Delagoabaai streng gehandhaaf word, Portugal op Brittanje se steun kon staatmaak.⁷⁵ MacDonell het ook voorgestel dat die Portugese regering 'n verklaring uitreik dat hulle kennis dra van Brittanje se lojale optrede tydens die beleg van Lourenco Marques, aangesien dit 'n einde aan die opdringerigheid van die Duitse, Nederlandse en Z.A.R.-regerings sou maak. Hoewel D'Avila belooft het om 'n verklaring in die Cortes te maak, het daar, sover vasgestel kon word, niks van gekom nie.⁷⁶

Britse vrees dat Duitsland iets met Delagoabaai in die skild gevoer het, is ook deur die houding van die Duitse pers aangewakker. Gedurende November 1894 het die Duitse pers heelwat aandag aan die Delagoabaai-vraagstuk geskenk en hulle deurgaans aan

73. FO 6606, Nr.162, MacDonell-Kimberley, 5.11.94 (geheim).

74. FO 6606, Nr.148, MacDonell-Kimberley, 31.10.94 (telegram); Nr.152, Kimberley-MacDonell, 1.11.94 (telegram).

75. FO 6606, Nr.162, MacDonell-Kimberley, 5.11.94 (geheim).

76. Ibid.

die kant van die Z.A.R. teen Brittanje geskaar. De Volksstem se reeds vermelde dankbetuiging teenoor Duitsland is in meer as een Duitse koerant gepubliseer en as bewys aangevoer van die groot indruk wat die sending van die Seeadler in Suid-Afrika gemaak het. Daar is selfs beweer dat die stappe wat die Z.A.R. in Berlyn geneem het om hul belange in Delagoabaai te beskerm, die volle ondersteuning van die Duitse regering geniet het.⁷⁷

Hierdie en soortgelyke berigte het daartoe gelei dat die besit van Delagoabaai by meer as een geleentheid deur Von Marschall en Gosselin bespreek is. Von Marschall was bekommerd dat die belange van die Kaapkolonie kon lei tot 'n poging om die Z.A.R. se toegang tot Delagoabaai af te sny. Gosselin is nietemin verseker dat Duitsland slegs die handhawing van die status quo in Suidoos-Afrika verlang het en dat hulle oortuig was dat Brittanje dieselfde standpunt gehuldig het.⁷⁸ Vanweë Von Marschall se herhaalde verwysings na Delagoabaai, tydens sy weeklikse besoeke aan die Duitse Departement van Buitelandse Sake, het Gosselin nie veel waarde aan die Minister se versekering geheg nie. Die feit dat Von Marschall in die reël nie geneë was om Afrika-aangeleenthede te bespreek nie, was vir Gosselin 'n aanduiding dat die Duitse regering vasbeslote was om hul gesag in Suidoos-Afrika te laat geld.⁷⁹

Duitsland se bereidwillingheid om vir die Z.A.R. in Delagoabaai in

---

77. FO 6606, Nr.196, Gosselin-Kimberley, 24.11.94; Nr.197, Gosselin-Kimberley, 25.11.94 (vertroulik); P.J. van Winter II, p.241.

78. FO 6606, Nr.157, Gosselin-Kimberley, 2.11.94; Nr.183, Gosselin-Kimberley, 17.11.94.

79. FO 6606, Nr.196, Gosselin-Kimberley, 24.11.94. Gosselin was van mening dat die tyd ryp was vir 'n Anglo-Duitse ooreenkoms oor uitstaande koloniale vraagstukke. Hy het derhalwe voorgestel dat Duitsland, in ruil vir 'n vrye hand in Samoa, die reg op inmenging in die Z.A.R. en Delagoabaai prysgee, en Brittanje se reg van 'n eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier erken. Kimberley was egter nie bereid om op die voorstel in te gaan nie. (FO 6606, Nr.197, Gosselin-Kimberley, 25.11.94.)

die bresse te tree, moet teen die agtergrond van die Europese magspolitiese en Duitse belange in Oos-Afrika beskou word. Duitse regeringslui wou, deur Brittanje in koloniale vraagstukke te opponeer, aantoon "dat die vriendskap van het Duitse rijk haar waarde had en dat daarvoor moest worden betaald".⁸⁰ Daar is veral gehoop dat druk op Brittanje tot die suidwaartse uitbreiding van Duits-Oos-Afrika, ten koste van Portugal se aanspraak op Mosambiek, sou lei. In dié verband is dit insiggewend dat Hatzfeldt reeds in 1892 en weer in 1893 opdrag ontvang het om die Britse regering oor die verdeling van Mosambiek te pols. Hatzfeldt se bevinding was dat Britse regeringslui bereid was "die Gleichberechtigung der beiden Mächte in dieser Frage an (zu) erkennen".⁸¹ Daarby is die aangeleentheid voorlopig gelaat. In 1894 het daar egter 'n koersverandering in Berlyn plaasgevind wat tot 'n toenadering tot Rusland en 'n skerp stellingname teenoor Brittanje aanleiding gegee het. Hierdie koersverandering het veral in Oos-Afrikaanse koloniale kwessies na vore gekom en in Oktober 1894 tot die sending van Duitse oorlogsskepe na Delagoabaai gelei.⁸²

Ook die Portugese regering het van die nuwe Duitse belangstelling in Delagoabaai kennis geneem. Kimberley is deur Soveral meegedeel dat dit in enige verstandhouding oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg noodsaaklik sou wees "to avoid anything which would involve even the appearance of any change in the political status quo".⁸³ Kimberley het Soveral se standpunt onderskryf en was oortuig dat Duitsland se belangstelling in Delagoabaai en hul toenadering tot die Z.A.R. 'n bedreiging vir Britse oppergesag in suidelike Afrika ingehou het. Daarby was hy

---

80. P J van Winter II, p.242.

81. Ibid., p.243.

82. Ibid., pp.244-245.

83. Africa (South) Nr.508, Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway, 11.10.95, p.23; FO 6606, Nr.192, Kimberley-MacDonell, 22.11.94 (vertroulik).

bevrees dat indien Delagoabaai van eienaar sou verwissel die Kaapkolonie, wie se belange daardeur ernstig benadeel sou word, van Brittanje sou afskei. Kimberley het derhalwe Hatzfeldt gewaarsku dat Brittanje 'n groot seemoondheid was en ten opsigte van die Portugese kolonies, indien nodig, die sterkste woord kon spreek. Hy het ook, vir kennisname in Berlyn, die Oostenrykse Minister in Londen gewaarsku dat Britse oppergesag suid van die Zambesirivier so belangrik vir Brittanje was "that to keep it, she would be unable to recoil from the spectre of war".⁸⁴ Kimberley se waarskuwing aan Duitsland was nie sonder gevolg nie, want in Desember 1894 is die nuwe Britse Minister, sir Edward Malet, weer eens deur Von Marschall verseker dat Duitsland slegs die handhawing van die status quo in Delagoabaai verlang het.⁸⁵

Duitsland se bereidwilligheid om vir die Z.A.R. se belange in Delagoabaai in die bresse te tree, het nietemin 'n belangrike uitwerking op die Britse beleid teenoor die Z.A.R. uitgeoefen. Vanweë Ripon se vrees dat Duitse inmenging in die Z.A.R. fataal vir Brittanje se posisie en invloed in Suid-Afrika kon wees, het Loch aan die einde van November 1894 instruksies ontvang om geen onderhandelinge met die Z.A.R. oor die wysiging van die Londen-konvensie⁸⁶ aan te knoop nie.⁸⁷ Loch het na aanleiding van sy onderhandelinge met Kruger tydens die Charlestownkonferensie oor Swaziland dieselfde standpunt gehuldig. Hy het tydens die konferensie 'n nuwe gees by Kruger en die Z.A.R.-afgevaardigdes opgemerk wat hom laat vermoed het dat daar moontlik 'n verstandhouding tussen die Z.A.R., Duitsland en

-
84. R. Robinson en J. Gallagher, Africa and the Victorians, pp.419-420.
85. G.P. Gooch en H. Temperley, British Documents on the Origins of the War I, p.325.
86. Die Britse regering het op hierdie stadium 'n hersiening van die Londen-konvensie oorweeg. (N.G. Garson, p.384; G.D. Scholtz, p.235.)
87. FO 6606, Nr.218, Colonial Office-Foreign Office, 7.12.94 (vertroulik); Ripon-Loch, 29.11.94 (telegram).

Frankryk bestaan het. 'n Toespraak van Kruger in Desember 1894 waarin hy onder meer verklaar het dat Duitsland en Frankryk nie sou toelaat dat Brittanje Delagoabaai inpalm nie, het Loch se vermoede bevestig. Syns insiens was daar Duitse maatskappye in die Z.A.R. wat druk op die Duitse regering uitgeoefen het om 'n Z.A.R.-oorname van Delagoabaai te ondersteun.⁸⁸

Die moontlikheid van Duitse inmenging in Delagoabaai is ook indirek deur die hoofregter van die Z.A.R., J.C. Kotze, onder die aandag van die Koloniale Kantoor gebring. Kotze het in 'n brief aan sir Rider Haggard, wat laasgenoemde met Kotze se goedkeuring aan die Koloniale Kantoor voorgelê het, verskeie redes aangevoer waarom Duitsland 'n oog op Delagoabaai gehad het. Volgens die hoofregter was dit algemene kennis dat Duitsland na 'n vastrapplek in suidelike Afrika op soek was en dat niks hulle meer plesier sou verskaf het as hulle die Z.A.R., met Delagoabaai as hawe, kon inpalm nie. Kotze het ook beweer dat die Z.A.R.- en die Duitse regering gereeld oor Delagoabaai gekorrespondeer het, en dat sowel Kruger as Leyds ten gunste van Duitse inmenging in Delagoabaai was, Kruger omdat hy dit as 'n teenvoeter vir Britse invloed beskou het en Leyds omdat hy 'n aanstelling as ambassadeur in Duitsland in die vooruitsig gehad het!⁸⁹

Ofskoon daar bedenkinge oor Kotze se integriteit was, het sy beweringe heelwat kommentaar in die Koloniale Kantoor ontlok. Die senior amptenaar belas met Suid-Afrika, G.V. Fiddes, het gewonder of die tyd nie ryp was om Duitsland te waarsku dat Brittanje van hul Delagoabaaiplanne kennis gedra het nie. Syns insiens het die gevaar bestaan dat Duitsland met Portugal sou skoor soek en Delagoabaai beset. Dit sou Brittanje verplig om teen Duitsland oorlog te verklaar as hulle nie die gevaar wou loop om uit Suid-Afrika geskop te word nie. Fiddes het voorgestel dat dit aan die Portugese regering verduidelik moes word dat slegs Brittanje

---

88. FO 6773, Nr.7, Colonial Office-Foreign Office, 16.1.95, bylaag 1, Loch-Ripon, 18.12.94 (vertroulik).

89. CO 537/129, Nr.42, Kotze-Haggard, 19.12.94.

tussen Portugal en die verlies van Delagoabaai gestaan het, en hy het selfs so ver gegaan om die beweerde Duitse planne met Delagoabaai as genoegsame rede vir die anneksasie van Zambaan en Mbegisa se grondgebied aan die Ooskus te beskou.⁹⁰

Hoewel die hoof van die Afrika-afdeling in die Koloniale Kantoor, Edward Fairfield, gedeeltelik met Fiddes saamgestem het, het hy die beweerde Duitse intriges nie as 'n genoegsame rede vir 'n twis met Duitsland beskou nie. Duitsland was na sy mening deeglik daarvan bewus dat hulle vanweë Europese omstandighede nie 'n koloniale geskil met Brittanje kon bekostig nie. Volgens Fairfield sou dit in elk geval geen doel dien om 'n Britse vloot na Delagoabaai te stuur nie, aangesien die Britse offisiere en manskappe van alle sosiale aktiwiteite, behalwe die verbroedering tussen die Duitsers en die Boere, uitgesluit sou wees.⁹¹ Sir Robert Meade, die permanente Ondersekretaris van Kolonies, asook Buxton, was legter van mening dat dit uiters belangrik vir Britse oppergesag in Suid-Afrika was dat Duitsland nie 'n vastrapplek in Delagoabaai verwerf nie. Buxton wou selfs so ver gaan om die Duitse regering prontuit mee te deel dat Brittanje geen Duitse inmenging in Delagoabaai sou duld nie.⁹²

By Kimberley was daar geen twyfel dat Duitsland 'n vastrapplek in die Z.A.R. wou verwerf nie.⁹³ Sir Edward Malet het Von Marschall dan ook prontuit meegedeel dat Duitsland se

90. Ibid.

91. Ibid.

92. Ibid. (Loch en die amptenare van die Koloniale Kantoor was nie die enigste persone wat 'n sameswering tussen die Z.A.R. en Duitsland oor Delagoabaai vermoed het nie. Aan die einde van Desember 1894 het MacDonell aan Kimberley berig dat daar in sowel Portugal as Suid-Afrika geglo is dat die Z.A.R., Duitsland en Nederland kop in een mus was om 'n vastrapplek in Delagoabaai te verwerf.) Africa (South), Nr.508, Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway, p.24; FO 6773, Nr.15, MacDonell-Kimberley, 24.1.95 (vertroulik).

93. P. Gifford en W.R. Louis, Britain and Germany in Africa, p.198.

"vlerkslepery" by die Z.A.R. nie 'n gunstige indruk in Brittanje geskep het nie. Von Marschall het enige flirtasie met die Z.A.R. ontken en verklaar dat die Duitse regering verplig was om Duitse belange in die Delagoabaaispoorweg te beskerm. Die spoorweg is met Duitse en Nederlandse kapitaal gebou en was die Z.A.R., met wie Duitsland se handel aan die toeneem was, se enigste uitweg na die see. Op Malet se versekering dat Brittanje die status quo in Delagoabaai wou handhaaf en dat die Delagoabaaispoorweg nie bedreig is nie, het Von Marschall geantwoord dat hy Brittanje vertrou, maar nie vir Rhodes nie. Na sy mening was die moontlikheid baie sterk dat Rhodes 'n aandeel in die beleg van Lourenco Marques gehad het. Malet is nietemin die versekering gegee dat Duitsland, net soos Brittanje, die status quo in Delagoabaai wou handhaaf en geen voorneme gehad het om die Baai te annekseer nie.⁹⁴

Tydens dieselfde gesprek het Malet ook die besluit om Duitse oorlogskepe na die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg te stuur, bevraagteken. Dit kon slegs onnodige en valse verwagtinge by Kruger skep. Hy is egter gerusgestel dat Duitsland slegs 'n vierdeklas-kruiser, as hoflikheidsgebaar teenoor die Z.A.R., na die feesvierings sou stuur.⁹⁵

Kimberley het dit op hierdie stadium oorweeg om Duitsland deur "ruime toezegginge" elders tot toegewings in Delagoabaai te oorreed.⁹⁶ Die Duitse eis dat Delagoabaai of die Delagoabaaispoorweg "nicht England sondern der Südafrikanischen Republik vorbehalten bleibe oder doch neutralisiert wird",⁹⁷ is

94. FO 6773, Nr. 13, Malet-Kimberley, 26.1.95 (streng vertroulik).

95. Ibid. (Dit is interessant dat Fairfield die Duitsers se vrees vir Rhodes as gegrond beskou het, aangesien Duitse beleggings van £3 000 000 in gevaar gestel sou word as Rhodes daarin kon slaag om 'n houvas op Delagoabaai te verkry.)

96. P. Gifford en W.R. Louis, p.199.

97. P.J. van Winter II, p.246.

egter deur Kimberley verwerp. Syns insiens sou die heerskappy van die Hollandse element in die Z.A.R. nie kon voortduur nie en sou 'n federale Republiek, waarvoor Delagoabaai onontbeerlik was, moontlik daarna tot stand kom. Hatzfeldt wou hom nie oor so 'n moontlikheid uitlaat nie, maar het Kimberley daarop gewys dat Delagoabaai op daardie stadium vir die Z.A.R. 'n lewensvoorwaarde was en dat die "Vertreibung der Holländer", selfs sonder die toestemming van die Britse regering, tot ernstige probleme sou lei. Kimberley was so verontwaardig oor Hatzfeldt se opmerkings dat die samesprekinge oor Delagoabaai daar en dan kortgeknip is.⁹⁸

In Januarie 1895 het die herdenking van Wilhelm II se verjaardag in Pretoria opnuut die kollig op Duitsland en die Z.A.R. se gemeenskaplike belange in Delagoabaai laat val. By dié geleentheid het die regeringsgesinde The Press Wilhelm II oorvloedig lof toegeswaai en met verwysing na die goeie betrekkinge tussen Duitsland en die Z.A.R. opgemerk: "With a Delagoa Bay question looming in the immediate future, full of every kind of political possibilities, the existence of those pleasant relations cannot fail to have a most beneficial effect in preventing the carrying out of any plans detrimental to the independence of this small but wonderful republic".⁹⁹

Von Herff het Kruger tydens die Kaiser-kommers dan ook verseker dat Duitsland die Z.A.R. wou help om die politieke ewewig in Suid-Afrika te handhaaf en in dieselfde asem die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg as 'n waarborg vir die Republiek se ekonomiese onafhanklikheid bestempel.¹⁰⁰ Kruger het in antwoord hierop die Republiek vergelyk met 'n kind wat tussen die grootmoondhede rondkruip met 'n gevoel dat as een hom sou probeer skop, die ander dit sal probeer verhinder. Kruger het die hoop

---

98. P.J. van Winter II, pp.246-247.

99. The Press, 26.1.95 (redaksioneel).

100. The Press, 28.1.95.

uitgespreek dat die vriendskapsbande met Duitsland lank mag voortduur, aangesien dit die Z.A.R. in staat sou stel om net sulke "groot klere" as enige van die grootmoondhede te dra. Namens die Z.A.R. het Kruger die Duitse regering alle steun wat 'n kind 'n volwassene kon bied, verseker en 'n heildronk op die Keiser ingestel.¹⁰¹

Kruger se toespraak is met ontsteltenis in Britse regeringskringe ontvang. Ripon het daarin 'n gevaar vir Britse oppergesag in Suid-Afrika gesien en Kimberley versoek om Duitsland op sy ondergeskikte posisie in suidelike Afrika te wys.¹⁰² Von Marschall het dit egter beklemtoon dat die Duitse beleid "einfach dahin gehen, die jenigen materiellen interessen gegen jeden Eingriff zu schutzen, welche sich Deutschland durch Erbauung von Bahnen und die Anknopfung von Handelsbeziehungen mit Transvaal geschaffen habe. Diese Interessen gebaten die Aufrechterhaltung Transvaals als wirtschaftlich selbstandigen Staates und die Sicherung des status quo bezuglich der Bahnen under der Delaboabai".¹⁰³

Dit is nogtans insiggewend dat die amptelike program met die keiser se verjaardagviering in Pretoria, naas 'n afbeelding van Wilhelm II en Bismarck, ook 'n afbeelding van Delagoabaai, "der Natur Haven der S.A.R.", bevat het. In die lig hiervan is dit dan ook nie vreemd nie dat De Volksstem daarop gewys het dat Duitsland se handel met die Z.A.R. in twee jaar byna verdubbel het, en daarom 'n beroep op die Duitse regering gedoen het om saam te werk "dat de weg naar zee via Delagoabaai open blyve en niet in handen der 'natie van shopkeepers' valle".¹⁰⁴

---

101. The Press, 28.1.95; De Volksstem, 30.1.95.

102. P. Gifford en W.R. Louis, p.197.

103. Die Grosse Politik der Europaischen Kabinetten 1871-1914, deel II, Nr.2577, 1.2.95.

104. De Volksstem, 30.1.95. Dit is ook opvallend dat die keiser se verjaardag vir die eerste maal op 'n luisterryke wyse in Delagoabaai gevier is. Oorlogskepe in die hawe is met vlae

In Berlyn het Van Blokland tydens die hofbal met die Keiser se verjaardag 'n lang en hartlike gesprek met Wilhelm II gevoer. Die Keiser het Van Blokland bedank vir die heildronk wat Kruger op hom ingestel het, terwyl die gesant weer sy dank uitgespreek het oor die feit dat 'n Duitse oorlogskip by die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg in Delagoabaai teenwoordig kon wees. Dit het die gesprek gebring by die groot betekenis van die Delagoabaaispoorweg vir die Z.A.R. se onafhanklikheid. Die Keiser het dit in kragtige terme beaam en aan Van Blokland opgemerk: "Ja, ja die spoorweg is de vrije weg naar zee; er zijn lieden die U dien vrijen weg niet gunnen, maar het is eene levensvoorwaarde vir uw land en gij kunt op mij rekenen".¹⁰⁵ Wilhelm II het ook na die stamverband tussen Duitsland, Nederland en die Z.A.R. verwys en sy vreugde uitgespreek dat 'n Nederlandse oorlogskip ook by die feesvierings in Delagoabaai teenwoordig kon wees. Die gesprek is beëindig met die keiser se ongevraagde versekering dat indien president Kruger hom in enige moeilikheid mag bevind, hy hom gerus tot die keiser kon wend en op sy geredelike steun kon staatmaak.¹⁰⁶

Van Blokland het tydens sy besoek aan Berlyn bevind dat die belangstelling in Suid-Afrikaanse sake deur die beleg van Lourenco Marques, die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg en Rhodes se opmerkings oor Delagoabaai aangewakker is. Aangesien die gesant by verskeie Duitse regeringslui 'n gunstige oor vir die uiteensetting van die Z.A.R. se belange gevind het, het hy van die geleentheid gebruik gemaak om hul gesamentlike belange in

---

versier en die Duitse oorlogskip, die Cormoran, het 'n saluut van 21 skote afgevuur. "n Tradisionele Keiser-kommers aan boord van die Cormoran het die feesvierings afgesluit. (The Press, 31.1.95.)

105. LA 14, Nr.975, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 8.2.95 (geheim).

106. Ibid.

Delagoabaai en die Delagoabaaispoorweg te bespreek.¹⁰⁷ Die vrees het bestaan dat Portugal weens sy finansiële posisie 'n lening in Londen sou aangaan en dat dit tot toegewings aan Brittanje in Delagoabaai kon lei. Aangesien dit veral in die Z.A.R. se belang was dat Brittanje nie 'n houvas op die hawe verkry nie, was dit noodsaaklik dat hulle aan Portugal alle moontlike ondersteuning moes verleen, en in elk geval moes probeer verhoed dat 'n lening in Engeland gesluit word. Hoewel sekere Duitse kapitaliste bereid was om die Z.A.R. met dié doel voor oë finansiëel te ondersteun, het Van Blokland op daardie stadium nie die nodigheid ingesien om deur finansiële steun aan Portugal enige voordeel vir die Z.A.R. te behaal nie - 'n standpunt wat deur Duitse regeringslui beaam is.¹⁰⁸

Voor sy vertrek uit Berlyn is Van Blokland ook vertroulik meegedeel dat die Duitse regering van voorneme was om hul handelskonsulaat in Lourenco Marques in 'n volwaardige konsulaat te omskep, en dat graaf Pfeil, die bekende Afrikareisiger en voormalige kanselier van die goewerneur van Kameroen, vir die pos gekies is.¹⁰⁹ Die gesant was egter bekommerd oor Bray se opvolger in Lissabon, Von Derenthall. Hoewel Von Derenthall beloof het om die Z.A.R. se saak met daadkrag te ondersteun, is hy deur Van Blokland as 'n sagte man beskryf. Daarenteen het Van Blokland vir MacDonell, sover dit die Z.A.R. se belange in Delagoabaai betref, as "een zeer vijandig man" beskou en Leyds gewaarsku dat die Z.A.R., in die lig van Brittanje se tegemoetkomende houding teenoor Portugal, moes sorg dra dat hulle nie afsydig daarteenoor staan nie.¹¹⁰

107. Ibid.

108. LA 14, Nr.978, Regering-Beelaerts van Blokland, 11.2.95 (geheim); Beelaerts van Blokland-Regering, 12.2.95 (geheim); LA 251, Memorandum van D.J. Esselen.

109. LA 14, Nr.975, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 8.2.95 (geheim).

110. LA 251, Beelaerts van Blokland-Leyds, 9.1.95; Beelaerts van Blokland-Leyds, 5.4.95.

Van Blokland se besorgdheid oor Anglo-Portugese betrekkinge en MacDonell se vyandige houding jeens die Z.A.R. was geensins ongegrond nie. MacDonell het tydens samesprekings in Desember 1894 met die aangewese Portugese koninklike kommissaris in Mosambiek, Antonio Ennes, uit sy pad gegaan om die Z.A.R. se belange in Delagoabaai te benadeel. Die koninklike kommissaris is gewaarsku om op sy hoede vir die Z.A.R. te wees en versoek om die toestemming aan die NZASM om handelsvrag aan hul pier te ontskeep, in te trek! Ennes was bereid om aan MacDonell se versoek te voldoen, maar het hom daarop gewys dat die pierkwessie 'n baie delikate aangeleentheid was. MacDonell is nietemin verseker dat Portugal vasbeslote was om Mosambiek in harmonie met Brittanje te ontwikkel en dat hulle op enige Z.A.R.-intriges bedag was.¹¹¹

Die moontlikheid dat Portugal en Brittanje gemene saak teen die Z.A.R. kon maak, het nie Leyds se aandag ontgaan nie. Die Staatsekretaris was oortuig dat Portugal jaloers op die Republiek se vooruitgang was en dat hulle nie sou skroom om hulle gewig agter Brittanje in te gooi nie.¹¹² Dit was veral die moontlikheid dat Portugal met Rhodes oor Delagoabaai onderhandel het wat die Staatsekretaris ontstel het.¹¹³ Hoewel Leyds oortuig was dat daar nog nie 'n ooreenkoms bereik is nie, was hy bevrees dat Rhodes 'n beter kans as die Z.A.R. gestaan het om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in te palm. Gerugte dat Rhodes alle regte oor Delagoabaai en Kosibaai verkry het, asook Rhodes se opmerking aan 'n Duitse joernalis dat

---

111. FO 6606, Nr.204, MacDonell-Kimberley, 1.12.94 (telegram);
 Nr.234, MacDonell-Kimberley, 11.12.94.; Nr.205,
 Kimberley-MacDonell, 2.12.94 (telegram); Nr.207,
 Kimberley-MacDonell, 4.12.94 (telegram); Nr.233,
 MacDonell-Kimberley, 11.12.94.

112. LA 251, Leyds-Moltzer, 9.2.95; Leyds-Beelaerts van Blokland, 2.2.95.

113. Leyds se vrees was nie ongegrond nie, aangesien Rhodes Soveral kort tevore verseker het dat die Kaapkolonie graag sou wou help om Portugal se gesag in Afrika te handhaaf. (R.J. Hammond, p.175).

Portugal nie van plan was om Delagoabaai te verkoop nie, het Leyds verder verontrus.¹¹⁴ Voorlopig was daar egter niks wat die Republiek aan die saak kon doen nie.

In April 1895 het 'n Reichstag-toespraak van Von Marschall oor die Duitse vlootbegroting opnuut die aandag op Delagoabaai gevestig. Von Marschall het verwys na die noodsaaklikheid om die Duitse vloot te versterk ten einde sy politieke en ekonomiese belange in nie-Europese waters te beveilig. Met verwysing na die opskudding wat die Seeadler se verskyning in Delagoabaai gemaak het, het hy opgemerk dat Duitsland niks anders wou hê as "territorial, politisch und wirtschaftlich den status quo erhalten und ... die wirtschaftlichen Verbindungen, die wir mit der Südafrikanischen Republik angeknüpft hatten, und die in erfreulichem Steigen begriffen waren, uns erhalten".¹¹⁵ Die Minister het verder verklaar dat Duitsland sy groeiende ekonomiese bande met die Republiek wou handhaaf, en graag sou wou sien dat hierdie handelsverkeer deur die Delagoabaaispoorweg hanteer word. Von Marschall het sy toespraak onder luide toejuiging afgesluit met die versekering dat Duitsland hierdie belange wou, en sou, beskerm.¹¹⁶ Dat Von Marschall se toespraak Britse regeringslui verontrus het, is vanselfsprekend.

Hoe fyngvoelig Brittanje vir enige uitbreiding van Duitse invloed in Delagoabaai was, blyk duidelik uit die Deutsch Ost-Afrika Linie se oornome van die posdiens tussen Portugal en Delagoabaai aan die begin van 1895. Hierdie diens is sedert Mei 1893 deur die Britse

114. Leyds was ook bekommerd oor 'n berig uit Londen waarvolgens Brittanje en Duitsland ooreengekom het om die status quo in Delagoabaai te handhaaf. Navrae deur Van Blokland het egter aan die lig gebring dat die berig van alle waarheid ontbloot is. (LA 14, B.81/95, Staatsekretaris-Beelaerts van Blokland, 2.2.95; Nr.985, Beelaerts van Blokland-Staatsekretaris, 13.3.95.).

115. FO 6773, Nr.55, Gosselin-Kimberley, 2.4.95; H.E.W. Backeberg, Die Betrekkinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en Duitsland tot na die Jameson-inval, p.228.

116. Ibid.

Union-skeepsredery behartig, maar aan die begin van 1895 weens ekonomiese redes laat vaar. Nadat die diens opnuut vir tender uitgegee is, het slegs die DOAL gereageer en die kontrak toe verkry. Dit wil egter voorkom asof die DOAL en Union-redery vooraf ooreengekom het dat die Britse redery, in ruil vir 'n persentasie van die wins, die posdiens aan die Duitse redery sou afstaan.¹¹⁷

Hoewel 'n suiwer sake-transaksie het die politieke implikasies daarvan MacDonell nie ontgaan nie. Kimberley se aandag is daarop gevestig dat die posdienskontrak Duitsland in staat kon stel om sy invloed langs die Ooskus ten koste van Brittanje uit te brei. Dit was veral die posisie van Delagoabaai wat MacDonell onrustig gestem het. Syns insiens kon Duitsland deur middel van die DOAL 'n vastrapplek in Delagoabaai verkry waar daar voorheen geen moontlikheid daarvoor bestaan het nie. Hy was ook seker dat die posdienskontrak die Duitsers 'n voorkeurreg in Delagoabaai, "ostensibly for the development of their mail contract service", sou gee.¹¹⁸ Feitlik terselfdertyd het sir Jakobus de Wet, die Britse Agent in Pretoria, berig dat 'n "well informed German gentleman" hom meegedeel het dat die Duitse regering van plan was om oorlogsskepe in Delagoabaai te stasioneer. Hoewel De Wet se mededeling onder die aandag van die Britse Departement van Buitelandse Sake gebring is, het daar niks van gekom nie.¹¹⁹

Oor watter rol Duitsland se belangstelling in Delagoabaai en die Z.A.R. in die Britse anneksasie van die gebiede van Zambaan en Mbegisa in April 1895 gespeel het, bestaan daar meer duidelikheid. Hoewel daar al beweer is¹²⁰ dat die Seeadler se

117. FO 6773, Nr.81, MacDonell-Kimberley, 20.5.95 (vertroulik).

118. Ibid.

119. FO 6773, Nr. 95 Colonial Office-Foreign Office, 26.6.95, bylaag 2, De Wet-Goodenough, 11.5.95.

120. G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 II, pp.235-238.

verskyning in Delagoabaai in Oktober 1894 die deurslag tot die anneksasie gegee het, asof Delagoabaai en Kosibaai twee kante van dieselfde vraagstuk wees, dui die beskikbare getuienis daarop dat dit nie die geval was nie.¹²¹ Die anneksasie was nietemin nie sonder betekenis vir die Z.A.R. en Brittanje se stryd om Delagoabaai nie. Met die ideaal van 'n eie hawe te Kosibaai van die baan, sou die Z.A.R. voortaan geen ander keuse hê as om hul hoop op 'n nie-Britse hawe op Delagoabaai te vestig nie.¹²²

Die stof rondom die anneksasie van Zambaan en Mbegisa se grondgebied het skaars gaan lê toe die Britse regering in Mei 1895 verneem dat die Z.A.R. £500 000 na Lissabon oorgeplaas het in 'n poging om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry.¹²³ De Wet het uit bronne in Z.A.R.-regeringskringe verneem dat die £500 000, of 'n groot gedeelte daarvan, bestem was om die steun van invloedryke Portugese regeringslui vir die Z.A.R. se planne te verkry en dat 'n Z.A.R.-afvaardiging in die Portugese hoofstad was om oor die spoorweg te onderhandel.¹²⁴ Nog voor die ontvangs van De Wet se skrywe het hoë kommissaris Goodenough, na aanleiding van Transvaalse persberigte, soortgelyke inligting onder Ripon se aandag gebring. Ripon, wat vermoed het dat die £500 000 dalk op die uitspraak van die Bernse arbitrasiehof betrekking kon hê, het die aangeleentheid na Kimberley verwys.¹²⁵ Voordat hy egter op die saak kon ingaan, is die regering van lord Roseberry in Junie

121. N.G. Garson, The Swaziland Question and a Road to the Sea, 1887-1895, pp.383-388. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1957 II.)

122. Dit is dan ook insiggewend dat die invloedryke Duitse blad, die Kreuz Zeitung, die anneksasie van die gebied van Zambaan en Mbegisa met die Britse strewe om Delagoabaai in te palm, in verband gebring het! (De Volksstem, 5.6.95.)

123. Sien hoofstuk 3.

124. FO 6773, Nr.85, Colonial Office-Foreign Office, 11.6.95; Nr.93, De Wet-Goodenough (vertroulik), 21.5.95.

125. FO 6773, Nr.85, Colonial Office-Foreign Office, 11.6.95.

1895 uit die kussings gelig.¹²⁶ Dit sou egter een van die eerste sake wees waaraan die nuwe Britse Eerste Minister, lord Salisbury, aandag sou skenk.

'n Bewering in die Britse blad, South Africa, dat 'n deel van die £500 000 bestem was om Portugese regeringslui om te koop, het nietemin heftige reaksie in die Lissabonse pers uitgelok en daartoe gelei dat Soveral teen die lasterlike aard van die berig beswaar aangeteken het.¹²⁷ Hierdie en ander Suid-Afrikaanse vraagstukke is egter in Julie 1895 deur die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg op die agtergrond gedwing.

---

126. P. Gifford en W.R. Louis, p.201.

127. FO 6773, Nr.91, MacDonell-Kimberley, 13.6.95; De Volksstem
7.8.95

HOOFSTUK 5DIE AMPTELIKE OPENING VAN DIE DELAGOABAASPOORWEG EN NUWE
BRITSE INISIATIEWE

'n Paar dae voor die Seeadler se aankoms in Delagoabaai is Kruger se lewensideaal verwesenlik toe die eerste lokomotief vanuit Lourenco Marques, die "Voortrekker", Fretoria binnegestoom het. Om die historiese gebeurtenis te herdenk, het die President twee weke later 'n gepoleerde skroefbout naby Bronkhorstspruit vasgedraai. 'n Voorlopige diens tussen Fretoria en Lourenco Marques is op 15 November 1894 ingestel en op 1 Januarie 1895 is die spoorweg vir verkeer oopgestel. Weens die ongesonde somerklimaat van Lourenco Marques is die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg egter tot Julie 1895 uitgestel.¹

Met die oog daarop om politieke munt uit die opening te slaan, het die Z.A.R.-regering reeds in Julie 1894 besluit om 'n Duitse en Nederlandse oorlogskip na die feesvieringe uit te nooi. Vanweë Duitsland se groot kommersiële belang in Delagoabaai en die Delagoabaaispoorweg, asook die feit dat hulle die Z.A.R. kon help om die politieke ewewig in Suid-Afrika te handhaaf, is daar veral na die teenwoordigheid van 'n Duitse oorlogskip uitgesien.² Hierdie besluit het egter byna tot komplikasies met onderskeidelik die Franse en Britse regering gelei. Die Franse konsul in Fretoria, Aubert, het by Leyds navraag gedoen waarom geen uitnodiging aan die Franse regering gerig is nie. Leyds se verweer dat slegs lande genooi is wat finansieel tot die spoorweg bygedra het, was vir Aubert onaanvaarbaar en as 'n klap in die

-
1. De Volksstem, 24.10.94; D.W. Krüger, Paul Kruger II, pp.140-141. Die laaste spoorwegstaaf van die Delagoabaaispoorweg is op 20 Oktober 1894 deur die direkteur van die NZASM, G.A.A. Middelberg, se seuns gelê. (De Volksstem, 3.11.94.)
  2. EVR 183, Art. 716(a), dd. 6.7.94; LA 13, Nr.922(a), Staatsekretaris-Beelaerts van Blokland, 14.7.94 (geheim).

gesig van Frankryk en Brittanje bestempel. Die Z.A.R.-regering was derhalwe genoodsaak om hul planne te wysig en 'n uitnodiging ook tot die Franse regering te rig.³

Wat 'n uitnodiging aan Brittanje betref, was sake meer gekompliseerd, aangesien die Z.A.R. om verstaanbare redes nie die teenwoordigheid van die Britse vloot in Delagoabaai verlang het nie. Om hierdie probleem te omseil, is daar toe in Februarie 1895 besluit om die offisiere van enige Britse oorlogskip wat ten tye van die feesvieringe in Delagoabaai mag wees as gaste van die Z.A.R.-regering na Pretoria te nooi. Sir Jakobus de Wet het egter in Junie 1895, na oorlegpleging met Aubert, die kwessie van 'n amptelike uitnodiging aan Brittanje om 'n oorlogskip na die feesvieringe te stuur by Leyds aanhangig gemaak. Die Staatsekretaris se verduideliking dat die Britse vloot nie genooi is nie omdat Brittanje deur die Hoë Kommissaris en goewerneur van Natal verteenwoordig sou word, het De Wet nie tevrede gestel nie. Leyds is daarop gewys dat die uitnodigings aan die twee Britse regeringsverteenwoordigers op die feesvieringe in Pretoria betrekking gehad het en dat in die lig van die Britse vlootbasis in Simonstad gehoor gegee sou word aan die kompliment van 'n uitnodiging aan die Admiraal om Haar Majesteit se Regering deur een of meer oorlogskepe by Delagoabaai te verteenwoordig; dat dit in elk geval waardeer sou word.⁴ De Wet se gesprek met Leyds het tot gevolg gehad dat die Z.A.R.-regering 'n paar dae later 'n spesiale uitnodiging aan admiraal Rawson gerig het om oorlogskepe

-
3. Africa (South) Nr.470, Nr.154, De Wet-Hoë Kommissaris, 12.6.95; LA 251, Beelaerts van Blokland-Leyds, 22.3.95. Desnieteenstaande het geen Franse oorlogskepe hul opwagting in Delagoabaai gemaak nie.
  4. Africa (South) Nr.470, Nr.154, De Wet-Hoë Kommissaris, 12.6.95. Die Britse regering het reeds in Mei 1895 'n uitnodiging aan Britse vlootoffisiere om die feesvieringe in Lourenco Marques as gaste van die Z.A.R. by te woon, van die hand gewys. As rede hiervoor het die Britse Admiraliteit aangevoer dat aangesien Lourenco Marques 'n Portugese besitting was, dit onvanpas vir Britse offisiere sou wees om die gasvryheid van die Z.A.R. in die hawe te geniet. (FO 179/314, Nr.51, Colonial Office-Foreign Office, 7.5.95.)

na Delagoabaai te stuur en die feesvierings in Pretoria as gaste van die regering by te woon. Die Britse regering het die uitnodiging aanvaar en twee oorlogsskepe, die vlagskip van die Kaapse eskader, die St. George, en die Blonde na Delagoabaai gestuur.⁵

Die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg is aan die begin van Julie 1895 op luisterryke wyse in Pretoria en Lourenço Marques gevier. Om aan die feesvieringe 'n nasionale karakter te verleen en die burgers in staat te stel om die nasionale spoorweg in oënskou te neem, het die Z.A.R.-regering tussen Junie en September 1895 aan honderde burgers uit alle dele van die Republiek gratis treinvervoer na Lourenço Marques verskaf.⁶ Daarbenewens is talle hoogwaardigheidsbekleërs uit alle state en kolonies in Suider-Afrika na Pretoria genooi, waaronder die Britse Hoë Kommissaris, sir Hercules Robinson, die goewerneur van Natal, sir Walter Hely-Hutchinson, die administrateur van Betsjoeanaland, sir Sydney Sheppard, die hoofregter van die O.V.S., sir Henry de Villiers, Vrystaatse volksraadslede, die goewerneur van Lourenço Marques, die direkteur van die Portugese spoorweg en die bevelvoerders en offisiere van die Britse, Duitse en Nederlandse oorlogsskepe in Delagoabaai van die uitgelese gaste was.⁷

Om die Portugese eregaste en buitelandse vlootoffisiere te verwelkom, is generaal Fiet Joubert spesiaal na Lourenço Marques afgevaardig. Die Generaal het in sy verwelkomingstoespraak die gaste daarop gewys dat Louis Tregardt se graf "aan den oever van de zee" in Lourenço Marques 'n bewys was dat die Voortrekkers

-
5. Africa (South) Nr.470, Nr.154, De Wet-Hoë Kommissaris, 12.6.95; Nr.157, De Wet-Hoë Kommissaris, 17.6.95; Nr.160, Robinson-Chamberlain, 4.7.95 (vertroulik). Die bewering dat 'n paar Britse oorlogsskepe as ongenooide gaste tydens die feesvieringe in Delagoabaai verskyn het, is dus ongegrond. (G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 II, p.207.)
  6. In Memoriam NZASM, pp.3-4; De Volksstem, 1.6.95 en 6.7.95.
  7. The Press, 8.7.95 en 9.7.95.

beseef het dat "aan een uitweg naar de zee en alleen aan die verbinding met die zee" die weg van beskawing, van vrye handel en verkeer met die beskaafde wêreld moontlik was. Deur moed en volharding en ondanks teenslae is hierdie ideaal verwesenlik en kon die Z.A.R.-regering en -volk hulle uitnoui om deel te neem aan die feesvieringe wat hulle glo in die wêreldgeskiedenis aangeteken sou word. Die Generaal het ten slotte die Delagoabaaispoorweg bestempel as 'n baken van die hegte vriendskapsbande wat daar tussen die Z.A.R. en die ander nasies van die wêreld bestaan het.⁸

Die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg het op Maandagmiddag 8 Julie 1895 op die Pretoriastasie plaasgevind. Kruger het in sy openingsrede, in die teenwoordigheid van oud-president M.W. Pretorius en die weduwee van president T.F. Burgers, hulde gebring aan sy voorgangers se aandeel in die totstandkoming van 'n spoorwegverbinding tussen Pretoria en Lourenco Marques. Die President het verwys na die talle struikelblokke wat die aanleg van "onze Delagoabaai spoorweg" in die wiele gery het en die dag as een van die grootste oomblikke in sy lewe bestempel. Nadat die aanwesiges daaraan herinner is dat God die gang van die geskiedenis bepaal, het Kruger onder luide toejuiging die spoorweg amptelik geopen.⁹

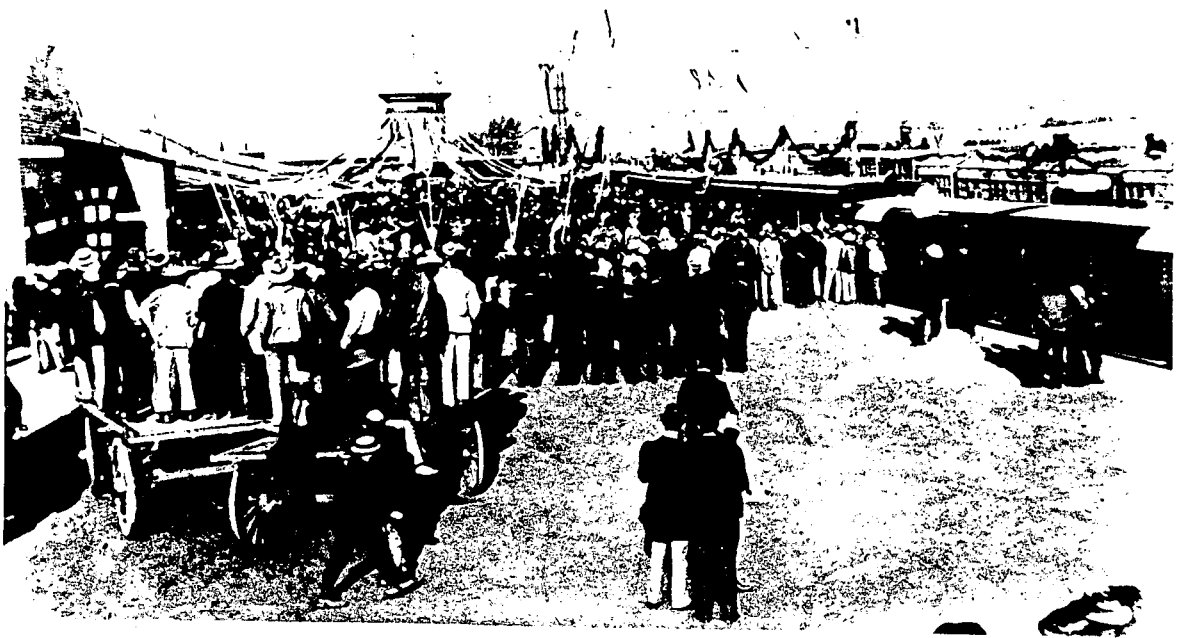
Na die openingseremonie het die eregaste in oop rytuie na die Markgebou vertrek waar hulle deur die landdros van Pretoria verwelkom is. Die roete vanaf die stasie was met vlae, baniere en ereboë versier waarop die name van Louis Tregardt, A.H. Potgieter, T.F. Burgers en Kruger asook talle leuses verskyn het. In die Markgebou het twintig groot olieverfskilderye die roete van Pretoria na Lourenco Marques uitgebeeld. Die opvallendste een was 'n panoramiese blik op Delagoabaai was, met die woorde "Ik

---

8. J.A. Mouton, Genl.Piet Joubert in die Transvaalse Geskiedenis, p.197.

9. De Volksstem, 10.7.95; The Press, 9.7.95.

Die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg op die Pretoria Stasie.

Die suidelike ingang van Kerkplein tydens die Delagoabaaispoorwegfeesvierings.

soeck de Vryheyd, die Ons so dierbaar is" onderaan geskrywe.¹⁰

Die hoogtepunt van die feesvieringe in Pretoria was die dinee in die Markgebou wat deur meer as 200 uitgelese gaste bygewoon is. Kruger het 'n kort oorsig van die geskiedenis van die Delagoabaaispoorweg sedert 1881 geskets en die hoop uitgespreek dat die nouer betrekkinge wat die spoorweg tussen die verskillende state en kolonies sou bewerkstellig, tot almal se voordeel sou wees. In antwoord hierop het Robinson die President verseker dat dit Brittanje se opregte begeerte was om vriendskaplike betrekkinge met die Z.A.R. te handhaaf en dat die twee Britse oorlogsskepe na Delagoabaai gestuur is "to take part in the festivities as a mark of amity and goodwill on the part of the British authority towards a friendly state".¹¹ Robinson het terselfdertyd van die geleentheid gebruik gemaak om die nuwe Britse Minister van Kolonies, Joseph Chamberlain, se vriendskapswense aan die Z.A.R. oor te dra. In die lig van Chamberlain en Kruger se latere stryd, en in besonder Chamberlain se pogings om Delagoabaai in die hande te kry, is dit interessant dat Chamberlain se eerste boodskap aan Kruger een van gelukwense was met 'n prestasie "whose success has only been won by perseverance, self-sacrifice, and a high degree of professional skill".¹² Na Robinson het verskeie ander hoogwaardigheidsbekleërs, waaronder hoofregter De Villiers, Leyds, Joubert en die goewerneur van Lourenco Marques die gaste toegesprek. Die feesvieringe het ook 'n vuurwerkvertoning op Kerkplein, die beligting van die Ou Raadzaal, asook 'n musiekuitvoering in Burgerspark behels en is met 'n besoek van al die eregaste aan die Staatsmunt afgesluit.¹³

---

10. The Press, 8.7.95.

11. Ibid, 10.7.95.

12. Ibid; Africa (South) Nr.470, Nr.157, Chamberlain-Loch, 8.7.95.

13. The Press, 10.7.95.

Soos ver wag kon word, het die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg heelwat kommentaar in die Suid-Afrikaanse en Europese pers uitgelok. De Volksstem het verwys na die sonderlinge same loop van omstandighede wat die geskiedenis van die Boere, die konings van die Suid-Afrikaanse vasteland, so innig aan die see vasgeknoop het. Die koerant het sy lesers daarop gewys dat sedert Louis Tregardt die wildernis in is met die doel om die see te bereik, die lokstem van die see nog altyd in die diepste plooi van "op-en-top landrotten" soos Retief, Potgieter, Burgers en Kruger gesluimer het. Omdat hulle nooit opgehou het om met 'n heimlike hartstog die see te begeer nie, was die woorde: "soek eers na die see", volgens De Volksstem die enigste sleutel tot 'n korrekte begrip van die Z.A.R. se geskiedenis.¹⁴

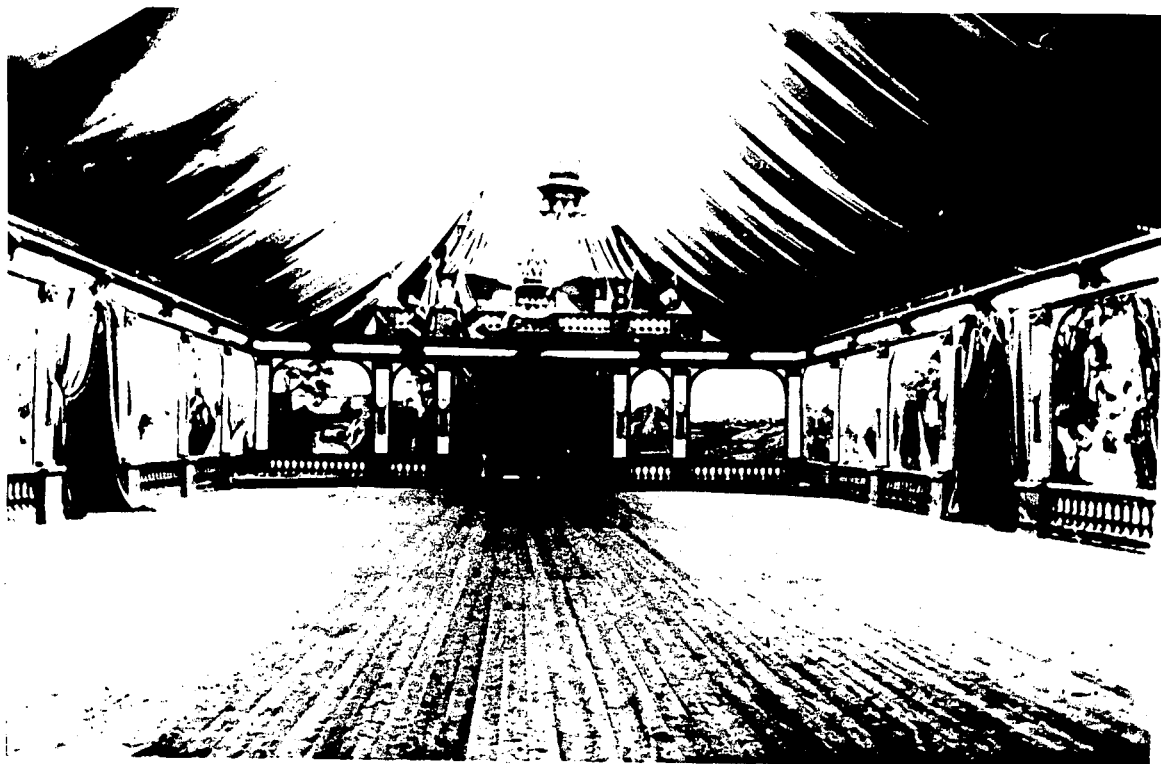
Die koerant het sy lesers ook daaraan herinner dat dit van ouds her die doel van die Britse diplomاسie was om die Boere van die see af te sny. In dié verband is verwys na die anneksasie van Natal, Brittanje se aanspraak op Delagoabaai en die Britse anneksasie van die Z.A.R. in 1877 - 'n regstreekse gevolg van Burgers se planne om 'n spoorweg na Delagoabaai te bou. Daar is beweer dat Duitsland in die lig van hierdie Britse optredes besluit het om 'n paar oorlogsskepe na Delagoabaai te stuur om duidelik aan Engeland te laat sien "dat Men te Berlyn die nasionale Transvaalse spoorweg wil gerespekteerd hebben". Die Delagoabaaispoorweg is ook as 'n "palladium, een waarborg voor onze economiese en politieke vrijheid" beskryf.¹⁵

In teenstelling met De Volksstem was The Press van mening dat hoewel politieke oorwegings aanvanklik die bou van die Delagoabaaispoorweg oorheers het, kommersiële oorwegings later voorrang geniet het. Die koerant het nogtans erken dat die politieke aspek van die spoorweg gedurende die laaste paar maande skerp na vore getree het. Die hoop is nietemin uitgespreek dat

---

14. De Volksstem, 6.7.95 (redaksioneel).

15. Ibid.

Die binnekant van die Markgebou in Pretoria tydens die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg.

die opening van die Delagoabaaispoorweg tot groter samewerking op ekonomiese gebied sou lei en nie tot 'n stryd om die invoerhandel na die Witwatersrand nie.¹⁶

In Duitsland is daar oor die hele spektrum van die Duitse pers artikels geplaas waarin die aandag op die groot Duitse kommersiële belang in die Delagoabaaispoorweg en die Z.A.R. gevestig is. Hierdie artikels het nie die aandag van die Britse regering ontgaan nie.¹⁷

Na afloop van die feesvieringe in Pretoria het Kruger, vergeeseld deur Z.A.R.- en Vrystaatse Volksraadslede, na Lourenco Marques vertrek om die natuurlike hawe van die Z.A.R. van naderby te beskou. By Ressano Garcia is die President deur kolonel Araujo, die direkteur van die Portugese spoorwegadministrasie, verwelkom, wat verskoning aangebied het dat die Portugese regering weens die voortslepende inboorlingoorlog nie in staat was om Kruger op 'n meer luisterryke wyse te ontvang nie. Hy het nietemin beloof om die President se verblyf in Lourenco Marques so aangenaam as moontlik te maak. Kruger het in sy antwoord na die goeie betrekkinge tussen die Z.A.R. en Portugal verwys en opgemerk dat wanneer 'n vriend in die nood verkeer sy buurman graag sy hulp aanbied.¹⁸

In Lourenco Marques is Kruger op Saterdag 13 Julie 1895 onder die geklank van die Transvaalse volkslied en 'n saluut van 21 kanonskote van die Nederlandse oorlogskip, Koningin Wilhelmina, deur goewerneur Queriol in die teenwoordigheid van Portugese, Britse en Nederlandse offisiere op die stasie verwelkom. 'n Berede erewag en orkes het die President deur die feesgetooide dorp na die goewerneur se ampswoning begelei, waarna Kruger aan

---

16. The Press, 9.7.95 (redaksioneel).

17. FO 6773, Nr.112, Malet-Salisbury, 20.7.95.

18. De Volksstem, 17.7.95.

huis van konsul Pott tuis gegaan het.¹⁹ Kruger het reeds dieselfde middag die Britse oorlogskip, Blonde, besoek, waar hy by sowel sy aankoms as vertrek met 'n kanonsaluut vereer is. Die bevelvoerder, kaptein Testing, was besonder trots op die feit dat hy die eerste Britse vlootoffiser was wat die President aan boord van 'n Britse oorlogskip kon verwelkom, en het 'n afbeelding van die Blonde aan Kruger oorhandig.²⁰ Dieselfde middag het 'n groot groep Z.A.R.-Volksraadslede ook die Koningin Wilhelmina besoek. Nadat die oorlogskip van hoek tot kant besigtig is, het posmeester-generaal Van Alphen 'n dankwoord in die offisierskajuit uitgespreek, waarna raadslid A.D.W. Wolmarans 'n heildronk op die Nederlandse koningin ingestel het. Die volgende oggend het Kruger 'n kerkdiens in 'n goedereloods van die Oos-Afrikaanse Compagnie gelei, wat deur die bemanning van die Koningin Wilhelmina asook 'n groot aantal Transvaalse burgers bygewoon is.²¹

Die teenwoordigheid van 'n groot aantal Transvalers in Lourenco Marques was 'n opvallende kenmerk van Kruger se besoek. Die dorp is as't ware deur die Transvalers oorgeneem en die Transvaalse volkslied is na bewering tot vervelens toe in elke hotel en kroeg gesing. Die burgers se gewildste tydverdryf was om bedags die Koningin Wilhelmina, waarna as "ons skip" verwys is, te besoek en saans die uitvoerings van die Portugese orkes by te woon. Almal was dit eens oor die Portugese se gasvryheid en die meeste, aldus De Volksstem se korrespondent, "slaan begeerige blikke op de Baai en maken zinspelingen op de wenselijkheid dat deze Baai onder de Vierkleur behoort te komen". Gelukkig vir die Transvalers kon hul Portugese gashere die opmerkings nie verstaan nie!²²

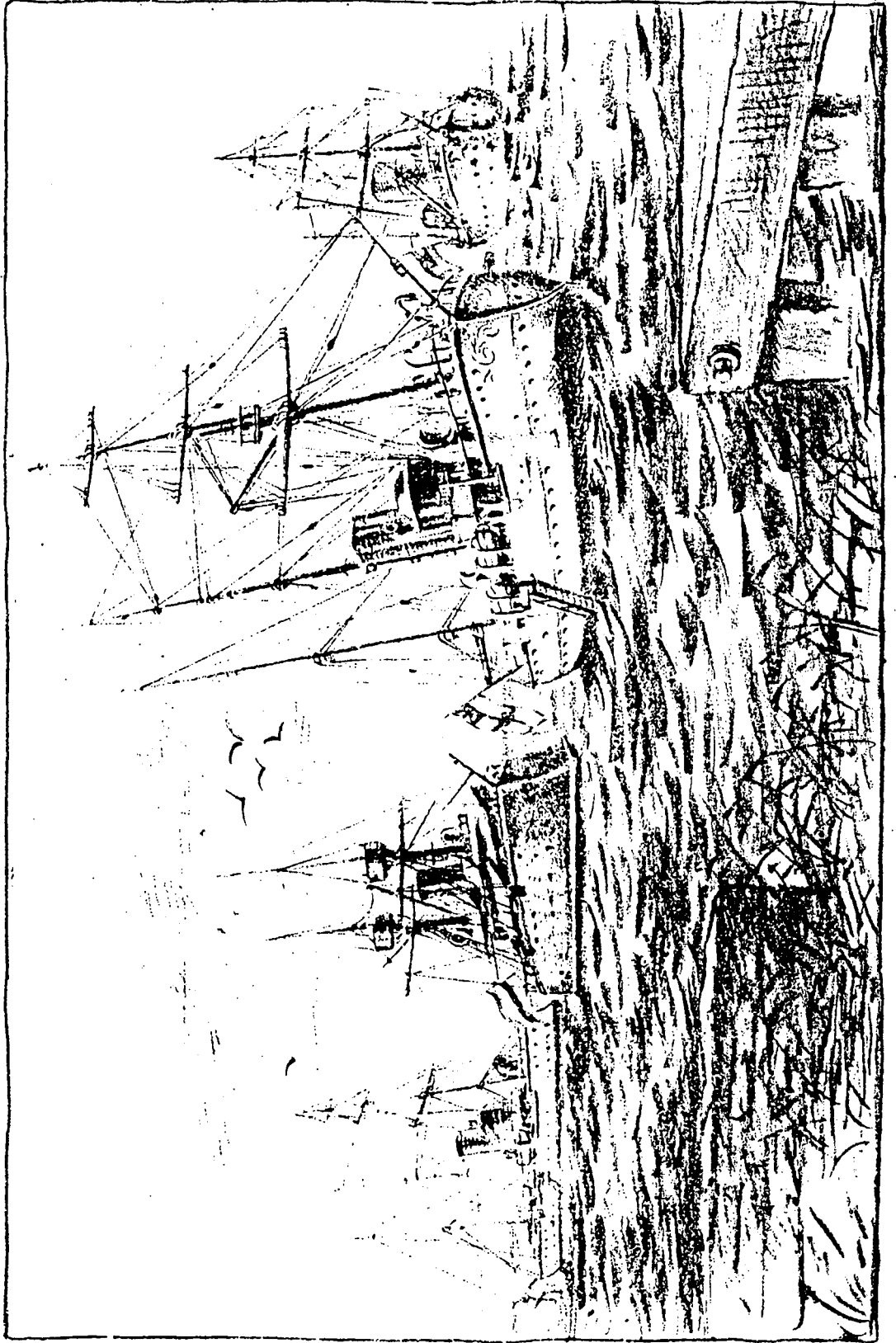
---

19. Ibid.

20. Ibid. (Kruger sou waarskynlik die vlagskip van admiraal Rawson, die St. George, besoek het. Weens probleme te Mombassa was Rawson egter verplig om Delagoabaai by sy terugkeer uit Pretoria te verlaat, met die gevolg dat Kruger deur Testing ontvang is. FO 179/314, Nr.107, Foreign Office-MacDonell, 22.8.95.)

21. De Volksstem, 17.7.95.

22. Ibid; LA 251, Leyds-Beelaerts van Blokland, 21.7.95.

ENGLISH GERMAN & DUTCH MAN-OF-WAR FLEET AT DELAGOA BAY JULY 1895.

Hoewel die Portugese owerheid weens die voortslepende inboorlingoorlog nie kans gesien het om aan die feesvieringe deel te neem nie, het hulle nogtans twee dae, 15 en 16 Julie 1895, vir die feesvieringe in Lourenco Marques opsygesit. Op Maandag 15 Julie 1895 het Kruger en 'n groot aantal Transvalers 'n vaart van sowat 20km op twee Portugese kanonneerbote in die Baai onderneem waartydens die President 'n kanon afgevuur het. Daarna is die Transvalers en die offisiere van al die oorlogskepe in die hawe aan boord van die Portugese oorlogskip Reina da Portugal op 'n ete getraakteer waartydens die bevelvoerder van die Portugese vlootbasis, Alfredo Ghira, 'n heildronk op Kruger en sy burgers ingestel het. Ghira het ook die hoop uitgespreek dat die goeie betrekkinge tussen Portugal en die Z.A.R. vir ewig sou voortduur.²³

Kruger het Ghira vir die heildronk bedank en verklaar dat hoewel dit die eerste keer was dat hy 'n Portugese oorlogskip betree, die vriendskap tussen die Z.A.R. en Portugal byna vyftig jaar oud was. Gedurende dié tydperk was daar nie die minste sprake van onenigheid nie. Die President het 'n heildronk op die Portugese regering en marine ingestel en die hoop uitgespreek dat die bande wat die twee volke verbind het, in die toekoms nouer getrek sou word. Met Kruger se vertrek is hy luidkeels deur die bemannings van die Portugese oorlogskepe toegejuig. Aan wal is hy deur die gebruiklike sterk berede erewag ingewag om hom onder die geklank van die Transvaalse volkslied na Pott se woning te begelei. Langs die strate het 'n groot menigte Kruger op eg Suid-Europese manier geesdriftig toegejuig en die President, wat opgeruimd voorgekom het, het hom besonder ingenome verklaar met die eer en onderskeiding waarmee die Portugese hom en sy burgers ontvang het.²⁴

---

23. De Volksstem, 20.7.95.

24. Ibid.

Dieselfde aand was Kruger, oud-president M.W. Pretorius, lede van die Z.A.R- en O.V.S.-Volksraad, al die buitelandse konsuls in Lourenco Marques, asook die bevelvoerders van die oorlogskepe in die hawe, die gaste van die goewerneur by 'n dinee wat in een van die goedereloodse aangebied is. Die goedereloods was met vlae, waarvan dié van Portugal en die Z.A.R. die prominentste was, asook kanonne en gewere versier. Goewerneur Queriol het Kruger vir die hartlike ontvangs wat die Portugese eregaste in Pretoria te beurt geval het, bedank en 'n heildronk op hom en die Transvaalse volk ingestel. Kruger het op sy beurt verwys na die eerste vriendskapsverdrag tussen die Boere en Portugese, wat reeds 'n halwe eeu vantevore gesluit is, en opgemerk dat die vriendskapsbande sedertdien nooit verbreek is nie, maar steeds hefter gegroei het. In dié verband het hy na sy ontmoeting in 1884 met wyle koning Luis verwys en hom as 'n goeie vriend van die Z.A.R. beskryf. Kruger was oortuig dat dieselfde van die huidige Portugese vors gesê kon word en het 'n heildronk op die Portugese koningshuis ingestel. Na verskeie ander heildronke het die president van die Lourenco Marquesse Kamer van Koophandel die Portugese en die Transvaalse regering bedank dat hulle deur die aanleg van die Delagoabaaispoorweg die ryk en welvarende Z.A.R. vir die handel oopgestel het.²⁵ Na afloop van die dinee het 'n erewag en 'n groot fakkelstoet Kruger na die woning van Pott begelei. Feitlik alle inwoners en besoekers het die strate omring en die Portugese bevolking het Kruger onophoudelik in Portugees toegejuig: "Lewe die President, lewe die Transvaalse Republiek!", 'n gebaar wat 'n diep indruk op al die aanwesiges gemaak het.²⁶

Kruger en sy geselskap het die volgende oggend 'n vaart op die Temberivier onderneem, wat met 'n besoek aan die NZASM-pier afgesluit is. Daarna het die geselskap hulle aan boord van die Koningin Wilhelmina begeef, waar Kruger met 'n saluut van 21 skote verwelkom is en die President 'n torpedo afgevuur het. Kruger het

---

25. Ibid.

26. Ibid.

Die doeane-kantoor in Lourenco Marques.

'n Blik op Delagoabaai, ongeveer 1895.

tydens 'n onthaal in die offisiërskajuit sy ingenomenheid met sy besoek aan die oorlogskip uitgespreek, veral omdat die Nederlandse regering die eerste was wat hulle teen die Britse anneksasie van 1877 uitgespreek het, en dit aan die groot steun van Nederland te danke was dat die Z.A.R. die Delagoabaaispoorweg tot stand kon bring. Die President het die vertroue uitgespreek dat die bande van bloed en vriendskap tussen beide volke verstewig sou word.²⁷

Kruger en 'n deel van sy geselskap het hulle hierna aan boord van die Duitse oorlogskip, Condor, begeef, waar 'n telegram van gelukwense met die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg van Wilhelm II aan die President voorgelees is. In die telegram het die keiser die hoop uitgespreek "das die neue zukunftsreiche Bahnlinie sich für Ihr Land als ein gesunder Weg zur weiteren Entfaltung des Handelserweisen wird und dass sie zugleich zur Anknüpfung noch engerer Verkehrsbeziehungen mit Deutschland dienen mag".²⁸ Kruger is ook verseker dat die Z.A.R. en O.V.S. op die simpatie van die Keiser kon reken. Die Keiser se gelukwense het nie as 'n verrassing vir Kruger gekom nie, aangesien Leyds reeds 'n paar dae vantevore deur Von Herff daarvan in kennis gestel is. Volgens Von Herff was dit bedoel om aan te toon dat die Keiser nie 'n Britse oorname van Delagoabaai sou toelaat nie.²⁹ Kruger het in sy antwoord erkenning gegee aan die rol wat Duitse kapitaal en industrie in die totstandkoming van die Delagoabaaispoorweg gespeel het en die Keiser meegedeel dat die wit kleur van die Condor die vriendelike verstandhouding tussen die Z.A.R. en Duitsland gesimboliseer het.³⁰

Soos verwag kan word, het die Keiser se gelukwense aan Kruger heelwat kommentaar ontlok. De Volksstem het dit as 'n politieke gebeurtenis bestempel waarvan die invloed en gevolge tot in Europa

27. Ibid.

28. De Volksstem, 17.7.95 (redaksioneel) en 20.7.95.

29. LA 251, Leyds-Beelaearts van Blokland, 21.7.95.

30. De Volksstem, 20.7.95.

gevoel sou word. Volgens The Press was dit 'n ondubbelsinnige boodskap dat die Z.A.R. se onafhanklikheid en die status quo in Delagoabaai gerespekteer sou word. Daarenteen het The Star die Keiser se gelukwense as 'n doodgewone gebeurtenis, ontdaan van enige politieke betekenis, bestempel.³¹ Dit is egter insiggewend dat Malet die inhoud van die Keiser se boodskap aan Kruger onder Salisbury se aandag gebring het.³²

Kruger se vertrek uit Lourenco Marques was net so indrukwekkend as sy aankoms. 'n Berede erewag, 'n infanteriebataljon en 'n orkes het die President en sy geselskap onder luide toejuiging na die stasie begelei waar al die buitelandse konsuls, vlootoffisiere en 'n groot aantal Transvaalse burgers vir die afskeidseremonie teenwoordig was. Na dawerende juigkrete en die speel van die Transvaalse volkslied het die trein van die President Lourenco Marques onder die gebulder van kanonskote verlaat.³³

Dat Kruger se besoek aan Lourenco Marques 'n groot oomblik in sy loopbaan was, ly geen twyfel nie. Sestig jaar nadat hy as lid van die Potgieter-trekgeselskap noordwaarts verhuis het, was diŉ hom uiteindelik beskore om die vervulling van 'n groot Voortrekkerideaal - 'n weg na die see, vry van Britse invloed te belewe. Boonop was die teenwoordigheid van 'n Duitse oorlogskip in Delagoabaai, en die Keiser se gelukwense, 'n waarborg dat die Z.A.R. se vrye verbinding met die see die beskerming van Duitsland geniet het. Kruger het bes moontlik saamgestem met die mening van 'n regeringsgesinde koerant dat die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg waarskynlik die belangrikste politieke, kommersiële en sosiale gebeurtenis in die Suid-Afrikaanse geskiedenis was.³⁴ Te midde van al die feesvieringe het niemand

---

31. Ibid., 17.7.95 (redaksioneel) en 20.7.95; The Press Weekly Edition, 20.7.95.

32. FO 6773, Nr.112, Malet-Salisbury, 20.7.95.

33. De Volksstem, 20.7.95.

34. The Press Weekly Edition, 20.7.95.

vermoed dat dieselfde lewenslyn Kruger vyf jaar later na ballingskap en 'n eensame dood in die vreemde sou voer nie.³⁵

Hoewel Kruger groot politieke munt uit die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg geslaan het, was daar wat die bevoordeing van die Z.A.R. se belange in Delagoabaai betref het, steeds kommer in Transvaalse regeringskringe. Dit was veral die apatiese houding van die Portugese owerheid wat die Z.A.R.-regering ontstel het. Hoewel daar in Transvaalse regeringskringe op 'n flinke en bekwame administrasie van Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg gehoop is, was dit nie die geval nie. Teen Julie 1895 was Delagoabaai, ofskoon van nature die beste hawe in Suid-Afrika, steeds as 'n gevaarlike vaarwater in internasionale skeepskringe bekend. Die noodsaaklike navigasiemiddele het of ontbreek, of is op die verkeerde plek aangedui, terwyl gevaarlike sandbânke glad nie aangedui is nie. Weens die afwesigheid van voldoende hawefasiliteite was skepe steeds verplig om hul vrag op ligters te ontskeep, wat dit dan of op die NZASM-pier, of die enkele Portugese pier kon ontskeep.³⁶ Aan wal het sake nie veel beter daar uitgesien nie. Die enkele goedereloods was hopeloos onvoldoende om die invoere na die Z.A.R. te hanteer en vanweë die groot aantal defektiewe Portugese lokomotiewe is goedere vir weke lank in vragwaens aan wind en weer blootgestel. Die tekort aan rollende materiaal op die Portugese spoorweg was boonop so erg dat daar soms treine met slegs drie waens uit Lourenco Marques vertrek het, terwyl meer as 170 waens op die goederespoor gestaan het. Hoewel die NZASM in staat was om te help, wou hulle vanweë die swak konstruksie en instandhouding van die Portugese spoorweg nie hul swaar lokomotiewe op die Portugese lyn waag nie.³⁷

---

35. D.W. Krüger, p.141.

36. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, pp.223-224; De Volksstem, 20.7.95 en 11.12.95.

37. P.J. van Winter II, p.225; LA 251, Van den Wall Bake-Beelaerts van Blokland, 18.6.95.

Die gehalte van die Portugese amptenare in Lourenco Marques het ook veel te wense oorgelaat. Die amptenare, wat onverskillig teenoor die stand van sake in die hawe gestaan het, het uit hul pad gegaan om die lewe vir skeepsagente so ondraaglik as moontlik te maak. Hul reputasie vir dronkenskap, luiheid en onbekwaamheid het dan ook pleidooie laat opgaan dat die Portugese regering meer aandag moet skenk aan die aanstelling van bekwame staatsamptenare in Lourenco Marques, in plaas van onervare leer- en vlootoffisiere as goewerneurs aan te wys.³⁸

Die treurige toedrag van sake met betrekking tot die spoorweg en hawe is ook deur die toestand van Lourenco Marques weerspieël. Teen Julie 1895 was Lourenco Marques 'n vervalle en verwaarloosde dorp met baie skadukante. Afgesien van die nedersetting se uiters ongesonde somerklimaat was 'n gebrek aan sanitasie en 'n onvoldoende watertoevoer die grootste tekortkominge. Die gesondheidsgevaar is vererger deurdat menslike en dierlike afval 'n klipgooi van die laagliggendste gedeeltes van die dorp, wat deur Indiërs, Arabiere, Chinese, Kleurlinge en Swartes bewoon is, gestort is. Dit het bygedra tot Lourenco Marques se reputasie as 'n vuil en onhigiëniese dorp.³⁹

Die toedrag van sake in Lourenco Marques was vanselfsprekend 'n steen des aanstoets vir die Z.A.R. Leyds, wat die moontlikheid van Britse intimidasie nie uitgesluit het nie, was vas oortuig dat die Portugese, ten spyte van hul veelgeroemde patriotisme, nie sou huiwer om gemene saak met Brittanje teen die Z.A.R. te maak nie.⁴⁰ Die Portugese regering is verwyt dat hulle Lourenco Marques as 'n obskure, agteraf plek beskou het, in plaas van 'n groeiende handelstad wat daagliks in belangrikheid toegeneem het. Vanweë die sleutelposisie wat Delagoabaai reeds in die Suid-Afrikaanse ekonomiese en politieke bestel beklee het, is daar

---

38. De Volksstem, 20.7.95 en 11.12.95.

39. De Volksstem, 20.7.95.

40. LA 251, Leyds-Beelaerts van Blokland, 2.2.95.

gevoel dat die aanstelling van hoogs bekwame en energieke amptenare voorrang moes geniet, en dat die tyd verby was dat Delagoabaai hom kon vergenoeg met 'n gedurige verwisseling van offisiere wat via Mosambiek hul bevele uit Lissabon ontvang en hul poste verlaat het net wanneer hul op hoogte van sake was. Dit is ook aanvaar dat daar 'n verpligting teenoor die Z.A.R. op die Portugese regering gerus het om 'n bevredigende administrasie daar te stel sodat 'n effektiewe en vrugbare samewerking tussen Pretoria en Lissabon verkry kon word. Met die oog op die tekortkominge van die Portugese spoorwegadministrasie is daar selfs voorgestel dat die NZASM, wat oor die allerbeste rollende materiaal, asook werkswinkels te Pretoria en Waterval-Onder beskik het, die eksploitasie van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg moes oorneem.⁴¹

Hoe dit ook al sy, Kruger se besoek aan Lourenco Marques was die einde van 'n tydvak wat deur Hendrik Potgieter se besoek aan Delagoabaai in 1844 ingelui is.⁴² Terselfdertyd was dit egter ook die begin van 'n nuwe tydvak in die betrekkinge tussen die Z.A.R. en Delagoabaai waarin nie Portugal nie, maar die nuwe Britse regering, met lord Salisbury en Joseph Chamberlain aan die spits, 'n deurslaggewende rol sou speel.

Die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg het saamgeval met die bewindsaanvaarding van lord Salisbury se Unioniste-regering in Brittanje. Salisbury, wat naas die premierskap ook die portefeulje van Buitelandse Sake behartig het, was oortuig dat die beskerming van die Britse Ryk die belangrikste taak was wat Britse staatsmanne in die gesig gestaar het. Soos tevore sou sy buitelandse beleid dan ook daarop gemik wees om Britse imperiale belange teen die aanslae van ander moondhede te beveilig.⁴³ Salisbury se standpunt oor die beskerming van

---

41. De Volksstem, 20.7.95 en 19.10.95.

42. Ibid., 17.7.95.

43. J.A.S. Grenville, Lord Salisbury and Foreign Policy: the

imperiale belange is ten volle deur Chamberlain onderskryf. As oortuigde imperialis het hy geglo dat Brittanje se posisie as wêreldmoondheid aan die uitbou en konsolidasie van die Ryk onderhewig was en dat die imperiale regering die leiding daarin moes neem.⁴⁴ Wat Suid-Afrika betref, was sowel Salisbury as Chamberlain vanuit die staanspoor vasbeslote om die inmenging van enige ander Europese moondhede te verhoed, en te voorkom dat Duitsland, Frankryk of Portugal hul grondgebied of belange in suidelike Afrika uitbrei. Die Britse regering was veral verontrus oor die moontlikheid dat die swak Portugese houvas op Mosambiek geleenthede vir Europese inmenging en Transvaalse intriges kon skep. Dit wil voorkom asof 'n verlenging van die Europese magspolitiek, en nie ekonomiese wedywering nie, ten grondslag van hierdie houding gelê het.⁴⁵

Een van die eerste vraagstukke waaraan Salisbury aandag geskenk het, was die besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Die Britse premier was besorgd oor gerugte dat Portugal ná die Bern-uitspraak die spoorweg aan die Z.A.R. sou afstaan en dat die Z.A.R. met dié doel voor oë reeds verskeie afvaardigings na Lissabon gestuur het.⁴⁶ In die lig van Portugal se finansiële probleme het Salisbury dit raadsaam geag om D'Avila te waarsku dat Brittanje enige stap, wat 'n ander moondheid direk of indirek beheer oor die spoorweg sou gee, as 'n verbreking van die Anglo-Portugese verstandhouding om die status quo in Delagoabaai te handhaaf, sou beskou. Verder sou enige afstanddoening van regte met betrekking tot hawens, spoorweë en

---

Close of the Nineteenth Century, pp.19-21; A.N. Porter, The origins of the South African war: Joseph Chamberlain en die diplomacy of imperialism, 1895-1899, p.24; R. Robinson en J. Gallagher, Africa and the Victorians, pp.255-256.

44. Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek III, p.144; A.N. Porter, p.51.
45. R.H. Wilde, Joseph Chamberlain and the South African Republic 1895-1899, p.149; A.N. Porter, pp.51-53.
46. FO 6773, Nr.95, Colonial Office-Foreign Office, 26.6.95.

doeaneregte in die Lourenco Marquesdistrik aan 'n vreemde moondeid as 'n vervreemding van soewereine regte, in stryd met die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1875 en 1891, beskou word. D'Avila is ook versoek om Salisbury die versekering te gee dat Portugal die bestaande Anglo-Portugese verstandhouding oor die handhawing van die status quo in Delagoabaai sou eerbiedig.⁴⁷

D'Avila was nie bereid om aan Salisbury se versoek te voldoen nie. Die Portugese Minister het bloot bevestig dat Portugal die status quo met betrekking tot die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg tot met die Bern-uitspraak sou handhaaf. Salisbury is nietemin die versekering gegee dat die Portugese regering, met die oog op die tydperk ná die Bern-uitspraak, nog geen ooreenkoms gesluit het nie, en dat daar geen voorneme bestaan het om enige deel van Portugal se koloniale besittings te vervreem nie.⁴⁸ Die Minister het die gerugte rondom die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg as ongegrond afgemaak en dit as die werk van Z.A.R.-agente bestempel; mense wat gewoon die betrekkinge tussen Portugal en Brittanje wou vertroebel. In die afwesigheid van MacDonell is die Britse saakgelastigde, G.C. Thornton, daarop gewys dat die gerugte reeds deur die Portugese regering ontken is en dat hulle in elk geval sou weier om enige voorstelle in dié verband te oorweeg.⁴⁹

Die feit dat D'Avila nie 'n woord gerep het oor wat Portugal ná die Bern-uitspraak met die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg beoog het nie, het Salisbury verontrus. Derhalwe is MacDonell op 12 Augustus 1895 versoek om 'n versekering van die Minister te verkry dat Portugal nie die spoorweg sou vervreem nie, en hom terselfdertyd daarop te wys "that Portugal has no right to diminish, in favour of any other

---

47. FO 6773, Nr.102, Salisbury-MacDonell, 9.7.95; Nr.113, Thornton-Salisbury, 17.7.95.

48. FO 6773, Nr.116, Thornton-Salisbury, 23.7.95 (vertroulik).

49. Ibid.

Power, the value of the territory in regard to which Great Britain has the right of pre-emption". Brittanje sou ook die vervreemding van enige grondgebied in die Delagoabaai-gebied, of die verlening van enige konsessie oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, as 'n benadeling van hul reg van eerste aankoop beskou.⁵⁰

Nog voordat MacDonell in besit van Salisbury se opdrag gestel is, was daar verdere aanduidings dat die Z.A.R. en Portugal oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg onderhandel het. 'n Onverwagse besoek van Leyds aan Lourenco Marques het 'n gerug die ronde laat doen dat die Z.A.R. en Portugal 'n ooreenkoms oor die verkoop van die Portugese spoorweg bereik het. Hoewel De Wet nie agter die waarheid kon kom nie, het hy vermoed dat die Z.A.R.-regering goeie nuus oor die spoorweg ontvang het, of dat vermag is dat iets binnekort sou plaasvind. Hy het ook uit 'n vertroulike bron verneem dat die Z.A.R. vir alle praktiese doeleindes die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande gekry het.⁵¹ Salisbury is egter deur Soveral verseker dat Portugal glad nie van voorneme was om die besit of beheer van die spoorweg aan die Z.A.R. of enige ander moondheid af te staan nie. Op 'n vraag van Salisbury of dit beteken dat Portugal die spoorweg nie aan die Boere of die Duitsers sou verkoop nie, het Soveral bevestigend geantwoord en sy regering se sterk begeerte uitgespreek om in ooreenstemming met die modus operandi van die Britse regering op te tree.⁵²

In Lissabon het MacDonell Ribeiro reeds voor die ontvangs van Salisbury se opdrag op die hoogte van die nuwe premier se beleid teenoor Portugal gestel. Ribeiro is verseker dat Salisbury die volste vertroue in die Portugese regering se versekerings

---

50. FO 6773, Nr.124, Salisbury-MacDonell, 12.8.95.

51. FO 6773, Nr.126, Colonial Office-Foreign Office, 16.8.95, bylaag 2, De Wet-Robinson, 16.7.95 (telegram).

52. FO 6773, Nr.127, Salisbury-MacDonell, 21.8.95.

aangaande Delagoabaai en die Portugese spoorweg gehad het, maar dat tot tyd en wyl "a certain dark point, upon which seems to turn the future of Lourenco Marques has been satisfactorily cleared up", daar nie werklik sprake van vriendskaplike betrekkinge kon wees nie. Die vraag was of Portugal bereid was om Brittanje 'n formele versekering te gee dat hulle ná die Bern-uitspraak geen ooreenkoms oor die beheer van die spoorweg met 'n ander moondheid sou sluit, of op enige wyse die status quo in Delagoabaai sou verander nie. Tot tyd en wyl Portugal bereid was om so 'n waarborg te gee, kon daar van vriendskaplike samewerking tussen die twee lande geen sprake wees nie. Indien hulle egter so 'n waarborg sou gee, kon hulle daarop reken dat Brittanje sy invloed sou gebruik om Portugal se belange in Delagoabaai te beskerm en die status quo te handhaaf.⁵³

Ribeiro het erken dat voorstelle met betrekking tot die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg herhaaldelik aan die Portugese regering voorgelê is, maar dat hulle, getrou aan hul ooreenkomste met Brittanje, dit konsekwent van die hand gewys het.⁵⁴ Die Portugese premier het daarop tussen twee sake onderskeid getref, naamlik Portugal se reg om die beheer oor Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan 'n derde party of moondheid te sedeer, en hul reg om die inkomste wat uit hawens, spoorweë en doeaneregte in die Lourenco Marques provinsie verkry is aan 'n derde party af te staan. Wat eersgenoemde saak betref, was Ribeiro dit met MacDonell eens dat so 'n stap die vervreemding van soewereine regte sou behels en strydig met die Anglo-Portugese ooreenkomste van 1875 en 1891 sou wees. Aan MacDonell is derhalwe die versekering gegee dat Portugal vasbeslote was om na die Bern-uitspraak in besit van die spoorweg te bly. Afgesien van die komplikasies wat kon ontstaan indien hulle die besitreg van die spoorweg sou prysgee, sou die openbare mening in Portugal hulle nie met so 'n onpatriotiese stap

---

53. FO 6773, Nr.135, MacDonell-Salisbury, 26.8.95.

54. Ibid.

kon vereenselwig nie.⁵⁵

Wat die tweede saak betref, het Ribeiro opgemerk dat Brittanje se reg van eerste aankoop nie ter sprake kon wees indien Portugal, met die oog op die ontwikkeling van sy koloniale besittings, bereid sou wees om die inkomste uit hawens, spoorweë en doeaneregte in die Lourenco Marques-provinsie aan 'n derde party of moondheid toe te vertrou nie. MacDonell is daarop gewys dat Portugal nie 'n ryk of magtige moondheid was nie en na hul eie belange in Afrika moes omsien, 'n saak wat aansienlik deur die mededinging van die ander koloniale moondhede bemoeilik is. Dit was derhalwe vir die Portugese regering onmoontlik om die Britse interpretasie van die 1891-verdrag te aanvaar, of toekomstige Portugese regerings daaraan te verbind.⁵⁶ Vir Salisbury se vertroulike kennisname, is MacDonell egter meegedeel dat die Portugese regering vasbeslote was om die beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te behou. Hulle was nie van voorneme om enige konsessies, van die soort waarteen Brittanje beswaar gehad het nie, voor of na die Bern-uitspraak te verleen of hoegenaamd die status quo te verander nie. Indien 'n verandering in die status quo onvermydelik sou wees, sou Portugal eers vooraf met Brittanje oorleg pleeg.⁵⁷ Die gesprek is beëindig met 'n waarskuwing van MacDonell dat die Portugese regering Mosambiek aan die genade van Transvaalse, Duitse en Franse kuipers sou uitlewer indien hulle op hierdie "already precarious period of their administration" in 'n geskil met Brittanje betrokke sou raak.⁵⁸

MacDonell was nietemin oortuig dat dit byna onmoontlik sou wees om die Portugese regering sover te kry om die Britse vertolking van die 1891-ooreenkoms te aanvaar. Salisbury is daarop gewys dat die Portugese, wat Delagoabaai betref, aan allerhande intriges van

---

55. Ibid.

56. Ibid.

57. Ibid.

58. Ibid.

Duitsers, Nederlanders en selfs Portugese blootgestel was, en dat dit hul posisie in Suidoos-Afrika daagliks moeiliker en gevaarliker gemaak het. Boonop het die onkoste verbonde aan hul teenwoordigheid aldaar 'n swaar las op die Portugese skatkis geplaas. Al wyse waarop hulle geld in die hande kon kry, was om konsessies in hul kolonies te verleen. As Brittanje dit sou verbied, sou Portugal nie sy posisie as koloniale moondheid kon handhaaf nie.⁵⁹ MacDonell wou dan ook van Salisbury weet of Brittanje, "if we have a preferential right in the sense we allege", bereid sou wees om fondse tot Portugal se beskikking te stel.⁶⁰

MacDonell het ook aandag geskenk aan wat die Britse regering te doen sou staan indien die Portugese regering sou volhard om nie die Britse vertolking van die Anglo-Portugese verdrag van 1891 te aanvaar nie. Syns insiens kon Brittanje of diplomatieke betrekkinge met Portugal verbreek, of die geskil deur arbitrasie laat besleg. In ieder geval sou Brittanje aan die agterste speen gesuig het, want 'n Anglo-Portugese meningsverskil oor die 1891-verdrag kon per se net die Z.A.R. bevoordeel. Slegs deur geweld sou die Portugese die Britse vertolking van die 1891-verdrag aanvaar.⁶¹

As alternatief het MacDonell voorgestel dat Brittanje Portugal se besit van Delagoabaai en die handhawing van die status quo onvoorwaardelik waarborg. As quid pro quo moes Portugal dan onderneem om nie sonder Britse goedkeuring enige grondgebied of regte met betrekking tot Delagoabaai af te staan nie. So 'n Britse waarborg sou 'n drieledige uitwerking op die Portugese regering hê: hulle sou nie meer deur Rhodes bedreig voel nie; hulle sou sterk genoeg voel om hul man teen die Z.A.R. te staan en hulle sou boonop oor onweerlegbare bewyse beskik dat Brittanje

---

59. Ibid.

60. Ibid.

61. Ibid.

geen ambisies met betrekking tot hul koloniale besittings gekoester het nie.⁶² Salisbury is ook daarop gewys dat met die oog op die politieke situasie in Portugal die tyd ongeleë was om op die aanvaarding van die Britse vertolking van die 1891-verdrag aan te dring. Die posisie van die regering was kwesbaar en wankelrig, die koningshuis verdeeld en die moontlikheid dat die Republikeine 'n opstand beplan, kon nie uitgesluit word nie. Die aanvaarding van die Britse vertolking sou onvermydelik tot die val van die regering lei en Brittanje so die samewerking van die enigste goedgesinde Portugese regering ontnem. Buitendien het die Portugese regering reeds openlik hul voorneme te kenne gegee om hul betrekkinge met Engeland te verstewig. In die lig van hierdie omstandighede was MacDonell oortuig dat die Portugese regering se bona fides oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aanvaar kon word.⁶³

In weerwil van bogenoemde standpunt het MacDonell nogtans geen tyd verspil om 'n nota in die gees van Salisbury se reeds vermelde opdrag persoonlik aan D'Avila te besorg nie. Dit was egter gou duidelik dat D'Avila steeds nie bereid was om die Britse vertolking van die 1891-verdrag te aanvaar nie. Aangesien Portugal kragtens die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1875 en van 1891 geen gedeelte van hul grondgebied of enige soewereine regte suid van die Zambesirivier kon afstaan, sonder om Brittanje se reg van eerste aankoop in ag te neem nie, het D'Avila volgehou dat 'n geskrewe versekering daarvoor onnodig was.⁶⁴

MacDonell is ook opnuut gerusgestel dat Portugal vasbeslote was om in besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te bly en dat 'n bedrag van tussen £500 000 en £600 000 reeds vir die Bern-uitspraak opsygesit is. Daar was dus geen rede tot kommer

---

62. Ibid.

63. Ibid.

64. FO 6773, Nr.144, MacDonell-Salisbury, 31.8.95, Bylaag 1, MacDonell-D'Avila, 30.8.95

dat Portugal ná die Bern-uitspraak oorhaastig, en sonder om Brittanje te raadpleeg, sou optree nie.⁶⁵ D'Avila het egter opgemerk dat Portugal ná die Bern-uitspraak die onbetwiste eienaar van die spoorweg sou wees; met inbegrip van alle voorregte wat by die oorspronklike konsessie ingesluit is. Dit sou hulle dus vry staan om, indien nodig, die beheer en administrasie aan 'n derde party oor te dra. Hy was nietemin bereid om die Britse regering 'n mondelinge versekering te gee dat die Portugese regering geen ooreenkoms van enige aard oor die besit van die spoorweg sou sluit nie.⁶⁶

D'Avila het ook die groot waarde wat Portugal aan Brittanje se vriendskap geheg het, beklemtoon. Hoewel daar by hom 'n opregte begeerte bestaan het om aan Salisbury se versoek te voldoen, was hy daarvan oortuig dat indien die Portugese regering die Britse vertolking van die 1891-verdrag sou aanvaar, hulle die steun van die volk sou verloor. Salisbury is derhalwe versoek om nie ag te slaan op die legio vals berigte dat Portugal die status quo in Delagoabaai wou verander nie.⁶⁷

Vanweë sekere inligting oor die Delagoabaaispoorweg wat uit Pretoria ontvang is, het D'Avila se mondelinge versekering nie die Britse regering tevrede gestel nie. Daar was sprake dat Leyds met die goewerneur van Lourenco Marques oor die verhuur van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, asook landingsregte vir die Z.A.R. in Delagoabaai onderhandel en dat die Portugese regering net op die goewerneur se aanbeveling gewag het alvorens hulle 'n besluit sou neem.⁶⁸ Daar is ook beweer dat die Z.A.R. reeds £500 000 aan die saak spandeer het, maar dat die regering geweier het om enige inligting daarvoor te verstrek uit

65. Ibid.

66. Ibid.

67. Ibid.

68. FO 6773, Nr.132, Colonial Office-Foreign Office, 30.8.95, bylaag 1, De Wet-Robinson, 29.7.95 (streng vertroulik).

vrees dat dit hul voorgenome "onderhandelinge" sou benadeel. Hierdie inligting het daartoe gelei dat Chamberlain deur die Kaapse regering meegedeel is dat die Z.A.R. se pogings om beheer oor Delagoabaai en die Portugese spoorweg te verkry, "will, if successfull, be productive of such serious consequences to this Colony that they (die Kaapse regering) trust Her Majesty's Government will use every effort in their power to frustrate such attempts".⁶⁹

MacDonell het gevolglik op 20 September 1895 'n nota aan Ribeiro gerig waarin sy aandag op die berigte uit Pretoria gevestig is. Ribeiro is daarop gewys dat Portugal nie by magte was om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verhuur sonder om dit eers aan Brittanje aan te bied nie, en dat die Z.A.R. slegs deur bemiddeling van Brittanje met Portugal kon onderhandel.⁷⁰

Weens die val van die Ribeiro-regering het MacDonell geen antwoord op sy nota ontvang nie, en kon hy die aangeleentheid eers aan die einde van Oktober 1895 weer te berde bring. Na samesprekings tussen MacDonell en Portugese regeringslui is Salisbury meegedeel dat die Portugese koning bereid was om hom 'n mondelinge versekering te gee dat Portugal geen regte met betrekking tot Delagoabaai of die Portugese spoorweg voor of na die Bern-uitspraak aan Duitsland of die Z.A.R. sou afstaan nie.⁷¹ In die lig hiervan het MacDonell die hoop gekoester dat 'n persoonlike ontmoeting tussen Salisbury en die Portugese vors tot "a more explicit adherence by Portugal to views of Her Majesty's Government" sou lei.⁷²

---

69. Ibid; FO 6773, Nr.166, Bylaag 8, Vertroulike Minute van sir Gordon Sprigg, 17.9.95.

70. FO 6773, Nr.153, Salisbury-MacDonell, 19.9.95 (telegram); FO 179/314, Nr.10A, Salisbury-MacDonell, 19.9.95 (telegram).

71. FO 179/317, Nr.12(a), MacDonell-Salisbury, 6.11.95 (vertroulik); FO 179/314, Nr.126, Salisbury-MacDonell, 7.10.95.

72. FO 6773, Nr.202, MacDonell-Salisbury, 11.11.95 (vertroulik); Nr. 204, MacDonell-Salisbury, 12.11.95 (vertroulik)

MacDonell se wens is kort hierna tydens Don Carlos se besoek aan Engeland bewaarheid. Tydens 'n ontmoeting met Salisbury op 13 November 1895 het Don Carlos die beloofde mondelinge versekering oor Delagoabaai gegee en Salisbury terselfdertyd gevra of hy enige optrede met die oog op onderhandelinge tussen Portugal en die Z.A.R. wou aanbeveel. Salisbury se antwoord was dat Brittanje slegs verlang het dat Portugal, insoverre dit Delagoabaai betref, geen regte aan die Z.A.R. afstaan nie. Daarop het die koning Salisbury verseker dat Portugal vasbeslote was om dit nie te doen nie.⁷³

Hoewel Salisbury uiteindelik die versekering verkry het dat Portugal die status quo in Delagoabaai ook ná die Bern-uitspraak sou handhaaf, het Don Carlos se belofte nie die Koloniale Kantoor tevrede gestel het nie. Daar was twyfel of die koning se belofte ook op toekomstige Portugese regerings bindend sou wees en of daar nie liewers op 'n geskrewe belofte aangedring moes word nie. Salisbury het egter tot die slotsom gekom dat dit nutteloos sou wees om op verdere waarborge aan te dring, met die gevolg dat die aangeleentheid voorlopig links laat lê is.⁷⁴

Naas Salisbury het die Britse Departement van Kolonies ook aandag aan die handhawing van die status quo in Delagoabaai geskenk. 'n Afskrif van Salisbury se brief van 12 Augustus 1895 aan MacDonell

73. FO 6773, Nr.201, Salisbury-MacDonell, 13.11.95; P.R. Warhurst, p.133. Don Carlos se besoek aan Brittanje is dadelik met die verkoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in verband gebring. In die lig hiervan het Van Blokland, wat toevallig in Londen was, in 'n koerantonderhoud enige sprake van so 'n transaksie verwerp en verklaar dat geen Portugese regering 'n dergelike transaksie met Brittanje sou durf voorstel nie, aangesien dit selfmoord sou wees. (De Volksstem, 4.12.95)).

74. FO 6773, Nr.201, Salisbury-MacDonell, 13.11.95; Nr.220, Foreign Office-Colonial Office, 11.12.95.; P.R. Warhurst, p.133.

is aan die Koloniale Kantoor gestuur, waar dit as "a distinct advance" in die handhawing van Britse regte in Mosambiek beskou is. Fiddes was die mening toegedaan dat Brittanje daarop voorbereid moes wees dat Portugal hulle binne die afsienbare toekoms in verband met die verkoop of verpanding van Lourenco Marques sou nader. Indien Brittanje nie daarvoor te vind was nie sou dit Portugal, kragtens die Anglo-Portugese verdrag van 1891, vry gestaan het om dieselfde aanbod aan die Z.A.R., Duitsland of Frankryk te maak. In so 'n geval sou Brittanje nie kon verhoed dat Portugal aan een van hierdie moondhede in die geheim 'n groot rabat op die koopsom gee nie.⁷⁵ In die lig van Fiddes se opmerkings het Fairfield daaraan gedink dat Brittanje, in samewerking met Duitsland en Frankryk, 'n bedrag aan Portugal kon voorskiet om die skadevergoeding van die Bern-uitspraak te betaal. Uit 'n Britse oogpunt sou so 'n stap "the least of many evils" wees en as Duitsland en Frankryk by 'n internasionale onderneming soortgelyk aan die Suezkanaal betrek kon word, sou Brittanje die twee moondhede teen mekaar kon afspeel.⁷⁶

Daarenteen was sir Robert Meade, die permanente Ondersekretaris van Kolonies, van mening dat Brittanje gereed moes wees om, indien die geleentheid hom sou voordoen, die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te koop. Meade het daaraan gedink om van die Kaapkolonie se dienste gebruik te maak, aangesien Rhodes reeds verskeie pogings aangewend het om besitreg van die spoorweg te verkry. Fairfield is derhalwe opdrag gegee om vas te stel of Rhodes en Rothschild inskiklik was tot so 'n plan van aksie.⁷⁷

Sowel Fairfield as Fiddes het allerlei bedenkinge teen Meade se plan geopper. Fairfield kon nie insien hoe dit van Rhodes verwag kon word om 'n bedrag van ongeveer twee miljoen pond vir die

---

75. CO 537/129, Nr.15077, Delagoa Bay Railway, Memorandum van Fiddes, 27.8.95.

76. Ibid., Memorandum van Fairfield, 27.8.95.

77. Ibid., Memorandum van Meade, 30.8.95.

aankoop van die spoorweg beskikbaar te stel nie. Buitendien sou Rhodes ook nie met sekerheid kon sê of hy van die Kaapse parlement die nodige handelingsbevoegdheid ten opsigte van lenings sou verkry nie. Nie alle Kaapse Afrikaners was die Z.A.R. vyandiggesind nie en as Rhodes hom aan die kant van 'n "coup of this kind" sou skaar, sou heelwat Afrikaners die rug op hom keer. Boonop was daar nog Van Marschall se verklaring in November 1894 dat Duitsland dit nie sou toelaat dat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg van eienaar verwissel nie. Of Brittanje daarop bedag was dat die verkryging van die spoorweg tot 'n breuk met Duitsland kon lei, was ook 'n ope vraag. Dan was daar ook nog die vraag of die Britse regering bereid was om by 'n onderneming soortgelyk aan die aankoop van die Suezkanaal betrek te word, aangesien dit twyfelagtig was of die Portugese spoorweg dieselfde sukses sou oplewer.⁷⁸

Fiddes het sy besware teen 'n Kaapse oorname van die Delagoabaaispoorweg gegrond op die rol wat die spoorweg in die toekomstige konstitusionele ontwikkeling van die Z.A.R. en Suid-Afrika kon speel. Syns insiens het die moontlikheid bestaan dat die Britse element eendag die oorhand in die Z.A.R. kon verkry en Brittanje hulle dan kon oorreed om 'n selfregerende Britse kolonie te word deur Delagoabaai en die spoorweg na die Z.A.R.-grens as lokaas voor te hou. Indien die Kaapkolonie egter seggenskap oor die spoorweg sou verkry, sou hulle vanweë hul eie kommersiële belange probeer verhoed dat dit in die Z.A.R. se hande val. Dit kon daartoe lei dat Brittanje op 'n dag met 'n Britse republiek oorkant die Vaalrivier gekonfronteer sou word; 'n stap wat verreikende gevolge vir hul Suid-Afrikaanse kolonies kon inhou.⁷⁹

Chamberlain was op sy beurt oortuig dat hoewel nóg Duitsland, nóg Frankryk enige aanspraak op die Portugese gedeelte van die

---

78. Ibid., Memoranda van Fiddes en Fairfield, 30.8.95.

79. Ibid.

Delagoabaaispoorweg gehad het, dit hulle nie sou verhoed om hulle neuse daarin te steek nie. Vanweë die komplikasies wat daaruit kon voortspruit, was hy nie ten gunste daarvan dat Brittanje, Frankryk en Duitsland gesamentlik beheer oor die spoorweg uitoefen nie. Syns insiens moes Brittanje eerder alles in die stryd werp om, wanneer Portugal 'n aanbod oor die spoorweg aan Brittanje sou maak, dit in die hande te kry.⁸⁰ Met die oog hierop is Fiddes versoek om 'n memorandum oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg op te stel en aan te toon wat Brittanje se regte met betrekking tot die spoorweg behels het, wat die gevolge sou wees as die spoorweg van eienaar sou verwissel en die moontlike komplikasies met Duitsland wat daaruit kon voortspruit. Alternatiewe, soos die aankoop van die spoorweg deur Rothschild vir die Kaapkolonie of Brittanje, of 'n aankoop deur Brittanje self, moes ook oorweeg word.⁸¹

Fiddes het aan die begin van Oktober 1895 sy Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway voltooi. Dit het uit vyf afdelings bestaan, naamlik die geskiedenis van die Delagoabaaispoorweg, Brittanje se regte met betrekking tot die Lourenco Marques-provinsie en die spoorweg, Anglo-Portugese onderhandelinge oor die spoorweg met inbegrip van die houding van buitelandse moondhede, die spoorwegvraagstuk in Suid-Afrika en ten slotte die Britse beleid ná die Bern-uitspraak. In die eerste drie afdelings van die memorandum is die verloop van sake vanaf die MacMahonuitspraak in 1875 tot en met MacDonell se nota van 20 September 1895 aan D'Avila uiteengesit.⁸² Die belangrikheid van Fiddes se memorandum was egter in die laaste twee afdelings daarvan gesetel.

---

80. CO 537/129, Memorandum van Chamberlain, 31.8.95.; R. Robinson en H. Gallagher, p.428. Salisbury en Selborne het reeds op hierdie stadium die moontlikheid oorweeg om Mosambiek van Portugal te koop en 'n ooreenkoms met Duitsland te sluit. (A.N. Porter, pp.54-55.)

81. CO 537/129, Memorandum van Chamberlain, 31.8.95.

82. Africa (South) Nr.508, Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway, 11.10.95.

Fiddes het die spoorwegvraagstuk as die belangrikste vraagstuk in die Suid-Afrikaanse politiek beskou. Syns insiens was die Z.A.R. se spoorwegpolitiek teen die Kaapkolonie gemik, want Kruger wou die grootste hoeveelheid verkeer wat die Delagoabaaispoorweg kon hanteer, vir die Z.A.R. verseker, die res aan Natal oorlaat "and the Cape to get the crumbs that fall from the table". Die verlenging van die Natalspoorweg na die Witwatersrand sou aan Kruger 'n troefkaart verskaf wat hy teen die Portugese kon gebruik om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg goedkoper in die hande te kry. Die Natalspoorweg sou die Z.A.R. ook in staat stel om die twee Britse kuskolonies teen mekaar af te speel en ofskoon dit wou voorkom asof Kruger Natal bevoordeel het, sou hy hulle, aldus Fiddes, in die steek laat indien dit hom geval.⁸³

Met die oog op die Britse beleid ná die Bern-uitspraak het Fiddes die situasie rondom die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg soos volg opgesom: die Z.A.R., Duitsland en Nederland was besig om druk op Portugal uit te oefen om die spoorweg aan die NZASM te verhuur. Terselfdertyd kon aanvaar word dat die Portugese alreeds die konsessie van die spoorweg aan die Z.A.R. beloof het; dat die Z.A.R. onderneem het om enige uitgawes in verband met die Bernse arbitrasiehof te dra; dat Portugal baie uitgawes gehad het en laastens probleme ondervind het om geld in die hande te kry. Benewens bogenoemde, is £500 000 in Mei 1895 van Pretoria na Lissabon gekabel en het die Portugese regering in Augustus 1895 erken dat hulle tussen £500 000 en £600 000 vir die Bernse arbitrasiehof opsygesit het. Hoewel die Britse regering verseker is dat Portugal geen ooreenkoms oor die Delagoabaaispoorweg gesluit het nie, was Fiddes die mening toegedaan dat dit waarskynlik nie die geval was nie.⁸⁴

Fiddes het verskeie redes aangevoer waarom Brittanje nie hul

---

83. Ibid.

84. Ibid.

toevlug tot arbitrasie moes neem om hul aansprake op die spoorweg erken te kry nie. Brittanje het nie vantevoe teen die verlening van enige Portugese konsessie suid van die Zambesirivier beswaar gemaak nie, en al sou die Portugese regering Brittanje gelyk gee, moes daar nog altyd met die Portugese parlement en openbare mening rekening gehou word. Hulle sou die spoorweg in die hande van enigiemand anders, behalwe Brittanje, wou sien.⁸⁵

Al uitweg vir Brittanje was dat Portugal die spoorweg aan die Kaapkolonie, Natal, 'n Engelse maatskappy of die Britse regering moes verhuur. Die verhuring van die spoorweg aan die Britse regering het die voordeel van vinnige en geheime optrede ingehou. Daarenteen kon so 'n stap Kruger uit weerwraak laat besluit om die handelsverkeer na die Z.A.R. via die Natalse en Kaapse spoorweë te kanaliseer en Brittanje sodoende in mededinging met sy kolonies bring. Fiddes het derhalwe aan die hand gedoen dat Brittanje die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg van Portugal koop of huur en dat die Kaapkolonie en Natal die spoorweg dan tot hul gesamentlike voordeel administreer. Die winste wat die spoorweg sou oplewer, kon dan pro rata verdeel word met betrekking tot die kapitaal wat die twee kolonies tot die rente en amortisasiefonds bygedra het.⁸⁶

Hoewel Duitsland teen so 'n stap heftig beswaar sou aanteken, het Fiddes aanvaar dat Brittanje bereid sou wees om dit te ignoreer. Dit sou ook realisties wees om te aanvaar dat Portugal die Z.A.R. nie meer lank van die see kon weghou nie en dat die Duitsers waarskynlik bewus was dat die Boere "or rather the more ignorant section of them, known as the Doppers, look forward to a Republic owning Delagoa Bay and under a German Protectorate".⁸⁷ Uit 'n Britse imperiale oogpunt was dit derhalwe absoluut noodsaaklik om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg,

---

85. Ibid.

86. Ibid.

87. Ibid.

en later Delagoabaai, ten alle koste in die hande te kry. Op sigself het die spoorweg en hawe nie soveel waarde vir Brittanje en die Britse kolonies in Suid-Afrika ingehou nie, maar Fiddes was oortuig dat 'n Britse oorname van Delagoabaai die enigste teenvoeter vir 'n Duitse oorname was.⁸⁸

Fiddes het ook met die oog op die toekomstige konstitusionele ontwikkeling van die Z.A.R. 'n Britse oorname van Delagoabaai bepleit. Syns insiens was dit onvermydelik dat die Britte die Z.A.R. binne 'n paar jaar sou regeer en dan sou die moontlikheid van 'n ryk en magtige Engelse republiek nie uitgesluit kon word nie. Dit kon 'n groot invloed op die twee kuskolonies en die Ryk hê indien Brittanje in staat sou wees om die beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg en "the eventual possession" van 'n hawe en seekus aan die Engelse republiek aan te bied. Die Britse regering moes derhalwe gereed wees om, met die oog op bogenoemde politieke verwickelinge, die beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg by die kolonies oor te neem.⁸⁹

Hoewel Fiddes se memorandum reeds in Oktober 1895 voltooi is, is dit eers in Mei 1896 in die Koloniale Kantoor gesirkuleer.⁹⁰ Verskeie faktore was hiervoor verantwoordelik. Chamberlain was gedurende Oktober 1895 met verlof in Spanje en na sy tuiskoms is sy aandag in beslag geneem deur Rhodes se komplot om die Z.A.R.-regering met geweld omver te werp. Daarbenewens het 'n krisis tussen Brittanje en die V.S.A. oor Venezuela, asook die dramatiese verwickelinge rondom die Jamesonval bygedra om Fiddes se memorandum op die lange baan te skuif.⁹¹

88. Ibid.

89. Ibid.

90. CO 537/130, Nr.155, Fiddes-Fairfield, 1.5.96.

91. A.N. Porter, p.55 en pp.69-94; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog II, p.238; J.S. Marais, pp.79-94.

Die sleutelrol wat die Delagoabaaispoorweg teen Oktober 1895 in die Suid-Afrikaanse opset gespeel het, het desnieteenstaande nie die aandag van die Britse regering ontgaan nie. Op 1 Oktober 1895 het Kruger, ten einde die belange van die Delagoabaaispoorweg te bevorder, die Vaalrivierdriewe vir buitelandse invoere gesluit.⁹² Kruger se optrede het daartoe gelei dat die Kaapkolonie hulle op die Britse regering beroep het, wat die Transvaalse stap as 'n verbreking van die Londen-konvensie beskou het. Britse druk het dan ook daartoe gelei dat die Z.A.R.-regering aan die einde van Oktober 1895 besluit het om die Vaalrivierdriewe weer oop te stel.⁹³ Hoewel die "Driewegeskil" 'n diplomatieke nederlaag vir die Z.A.R. was, het dit nie Britse kommer oor Kruger se planne met die Delagoabaaispoorweg uit die weg geruim nie. Vir Britse regeringslui was dit duidelik dat die Z.A.R. vasbeslote was om deur middel van Delagoabaai sy afhanklikheid van Brits-beheerde handelskanale te beëindig.⁹⁴

---

92. Kruger se optrede het voortgespruit uit die Z.A.R. en die Kaapkolonie se stryd om die invoerhandel na die Rand. In 'n poging om die grootste aandeel van die invoerhandel te behou, het die Kaapkolonie na die oopstelling van die Delagoabaaispoorweg hul spoorwegtariewe na die Rand verlaag. As teenvoeter daarvoor het die Z.A.R. op hul beurt die spoorwegtariewe tussen Vereeniging en Johannesburg verhoog. Die Kaapse spoorwegdepartement het hierdie maatreël probeer omseil deur van ossewawervoer tussen die Vaalrivier en Johannesburg gebruik te maak. (G.D. Scholtz II, pp.257-261.)

93. A.N. Porter, p.55; G.D. Scholtz, pp.258-260.

94. A.N. Porter, p.55; G.D. Scholtz II, p.261.

HOOFSTUK 6DUIJS-TRANSVAALSE 'INTRIGES' IN DELAGOABAAI, 1895-1896

Salisbury en Chamberlain se kommer oor die handhawing van die status quo in Delagoabaai was nie ongegrond nie. In September 1895 het 'n Hamburgse sakeman, Frans Ferdinand Eiffe, Leyds genader met 'n voorstel om twee aangrensende eiendomme aan die suidelike oewer van Delagoabaai, bekend as Catembe, tesame met sekere regte wat daarop van toepassing was, vir die Z.A.R. in die hande te kry.¹ Die twee eiendomme, met 'n gesamentlike oppervlakte van 900 hektaar, is in 1894 deur goewerneur-generaal Ennes aan Charles Wack, Antonio Fornasini en Pablo Perez toegeken, en het 'n strandgebied van nege kilometer ingesluit. In April en Junie 1895 het Ennes die eienaars die reg verleen om naas die beoefening van landbou en kommersiële aktiwiteite ook 'n hawehoof, 'n droogdok, voorraadskure en 'n steenkooldepot op hul eiendom op te rig. Al voorwaarde was dat die planne deur die Portugese owerheid goedgekeur moes word, en dat dit nie 'n gevaar vir skeepvaart langs die Catembestrand moes inhou nie.²

Aangesien die Catembe-konsessie van onskatbare waarde vir die Z.A.R. beskou is, is Leyds deur die Uitvoerende Raad gemagtig om met Eiffe oor die aankoop en ontwikkeling van die konsessie te onderhandel. Na samesprekinge in Pretoria en Lourenco Marques is daar aan die begin van November 1895 ooreengekom dat Eiffe die Catembe-konsessie vir 'n bedrag van £25 000 namens die Z.A.R. sou aankoop. Eiffe sou die konsessie in sy eie naam registreer, maar dit in trust vir die Z.A.R. hou en volgens hulle instruksies handel.³

---

1. LA 78, GR 432/95, Eiffe-Leyds, 20.10.95.

2. LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

3. LA 77, GR 416/95, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 4.11.95

Verskeie oorwegings het 'n rol gespeel in Leyds se besluit om Eiffe as tussenganger te gebruik. Leyds was bevrees dat as die Z.A.R. sou probeer om die Catembe-konsessie in die hande te kry, dit vanweë Britse en Portugese teenkanting dieselfde pad as die Cohen-konsessie sou loop. Hoewel Leyds die Catembe-konsessie se kanse op sukses beter as dié van die Cohen-konsessie geag het, was dit met die oog op die uitvoering daarvan tog belangrik of die Z.A.R. op Portugal se samewerking of teenkanting kon reken. In die lig van hierdie omstandighede was Eiffe die ideale tussenganger. Hy was lid van 'n invloedryke Hamburgse handelsfamilie wie se maatskappy, Seeman en Eiffe, 'n agentskap in Lourenco Marques bedryf het. Die feit dat Eiffe die steun van Pfeil en die Duitse regering geniet het en boonop kontak met invloedryke Duitse sakemanne gehad het, het waarskynlik die belangrikste rol in Leyds se besluit gespeel. Leyds was oortuig dat Duitsland se steun vir die Catembe-konsessie van onskatbare waarde vir die Z.A.R. sou wees. Die handhawing en uitbouing van 'n spoorwegverbinding met Delagoabaai, vry van Britse invloed, was immers die belangrikste rede waarom die Republiek op Duitse steun gereken het.⁴

Die Z.A.R. se planne is egter ietwat in die wiele gery toe Ennes vanuit Johannesburg teen 'n Transvaalse oorname van die Catembe-konsessie gewaarsku is. Wie vir hierdie waarskuwing verantwoordelik was, is onbekend. Ennes het gevolglik die eienaars van die konsessie gewaarsku dat so 'n stap nie die goedkeuring van die Portugese regering sou wegdra nie.⁵ Dit het tot gevolg gehad dat Fornasini en Perez, wat driekwart van die aandele in die konsessie besit het, slegs bereid was om die helfte daarvan te verkoop, terwyl Wack onmiddellik £5 000 vir sy kwart

---

(vertroulik); Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99

4. Ibid; P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, p.249-250.
5. LA 78, Eiffe-Leyds, 11.11.95.

aandeel wou gehad het.⁶

Ten spyte van hierdie verwickelinge het Leyds sy regering aangeraai om met die aankoop van die Catembe-konsessie voort te gaan, aangesien hulle daardeur steeds die meerderheid aandeel, vyf-agtstes, in die hande kon kry. Die Uitvoerende Raad het gevolglik op 7 November 1895 besluit om £17 000 vir die aankoop van die konsessie aan Eiffe beskikbaar te stel. 'n Dag later is 'n kontrak met Eiffe gesluit ingevolge waarvan hy £5 000 as beloning sou ontvang om in die geheim die Catembe-konsessie namens die Z.A.R. aan te koop.⁷ Sowel Von Herff as Pfeil het hiervan kennis gedra.⁸

Terug in Lourenco Marques het Eiffe op 11 November 1895 Wack se kwart aandeel, asook die helfte van Perez en Fornasini se aandele in die Catembe-konsessie, aangekoop. As gevolg van Ennes se waarskuwing moes Eiffe egter vir Perez en Fornasini beloof dat hy nie sy aandeel sonder hul toestemming van die hand sou sit nie.⁹ Hoewel dit in stryd met Eiffe se kontrak met die Z.A.R.-regering was, kon hy niks anders doen sonder om agterdog te wek nie. Deur hierdie transaksie het die Z.A.R. dus indirek 'n vyf-agtste aandeel in die Catembe-konsessie verkry.

Met die oog op die uitvoering van die konsessie het die Z.A.R.-regering op hierdie stadium die stigting van 'n Duits-Transvaals-Portugese maatskappy oorweeg. Die maatskappy sou die aanleg van hawefasiliteite asook die konstruksie van 'n skeepswerf aan die Catembestrand onderneem, terwyl die

-
6. LA 77, GR 416/95, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 4.11.95 (vertroulik).
  7. LA 78, UR-besluit, 7.11.95; GR 423/95, Eiffe-Leyds, 8.11.95.
  8. LA 78, Memorandum van Goldman, 8.11.95; P.J. van Winter II, p.250.
  9. LA 78, GR 431/95, Eiffe-Waarnemende Staatsekretaris, 11.11.95.

moontlikheid van 'n dorpsaanleg ook oorweeg is.¹⁰ Daar is van meet af aan op die benutting van Duitse kapitaal gereken. Von Herff het voorgestel dat die helfte van die aandelekapitaal in Duitse hande belê word, terwyl Eiffe op 'n Uitvoerende Raadsbesluit in dié verband aangedring het. Syns insiens sou dit hom die beskerming van die Duitse regering verseker en as bewys dien dat "nicht nur formelle sondern reale deutsche Interessen in Frage kommen".¹¹ Eiffe het dan ook beoog om die steun van die Duitse-, Portugese- en Franse regering vir die ontwikkeling van Catembe te verkry deur invloedryke sakelui uit die state by die beoogde maatskappy te betrek. Van die invloedryke Duitse persone wat hy in gedagte gehad het, was Adolf Goerz van die Duitse Bank en Adolf Woermann van die Deutsche Ost-Afrika Linie.¹² Met hierdie planne in gedagte het Eiffe op 12 November 1895 na Europa vertrek.¹³

Die Z.A.R. se poging om hul aandeel in die Catembe-konsessie geheim te hou, was vrugteloos. Sowel Roger Casement, die nuwe Britse konsul in Lourenco Marques, as De Wet het vanuit die staanspoor vermoed dat die Z.A.R. en Duitsland met die Catembe-konsessie gemoeid was. 'n Eienaardige sameloop van omstandighede, opmerkings deur Leyds en Pfeil, asook mededelings uit vertroulike bronne in Pretoria en Lourenco Marques was hiervoor verantwoordelik. Leyds se reeds vermelde besoek aan Lourenco Marques het Casement eerste laat onraad merk. Hy het aanvanklik vermoed dat die besoek met spoorwegaangeleenthede verband hou, maar is deur Leyds meegedeel dat dit bloot om

-
10. LA 78, GR 432/95, Eiffe-Leyds, 20.10.95.
  11. LA 78, GR 432/95, Eiffe-Leyds, 20.10.95; GR 416/95, Memorandum van Goldman, 8.11.95; P.J. van Winter II, p.250, voetnoot 1.
  12. LA 77, Eiffe-Leyds, 13.11.95; LA 78, GR 424/95, Eiffe-Leyds, 11.11.95.
  13. LA 78, GR 431/95, Eiffe-Waarnemende Staatsekretaris, 11.11.95; GR 424/95, Eiffe-Staatsekretaris, 11.11.95; Eiffe-Staatsekretaris, 15.11.95.

gesondheidsredes was. Dat dit Casement se agterdog gewek het, blyk duidelik uit sy mededeling aan Salisbury dat Leyds se besoek aan Lourenco Marques ter wille van sy gesondheid, "stands without parallel in die annals of the admittedly unhealthiest port in South-East Africa".¹⁴

Casement het derhalwe vermoed dat Leyds se besoek eerder met die bevordering van Duitse skeepvaartbelange in Delagoabaai as met die Staatsekretaris se gesondheid verband gehou het. Hy het sy vermoede gegrond op die feit dat Leyds as "a warm admirer of German methods and Germans" beskou is, en dat Duitsland die enigste land was wat met die Britse skeepvaart na Delagoabaai kon kompeteer. Daarbenewens was Casement ook agterdogtig oor die feit dat C. Woermann, die eienaar van die DOAL, en Pfeil Leyds op sy reis na Durban vergesel het.¹⁵

Casement se agterdog is verder aangewakker toe hy van Eiffe se aankoop van die Catembe-konsessie verneem het. Sy navrae in dié verband het aan die lig gebring dat die Nasionale Bank van die Z.A.R. Eiffe die koopsom voorgeskiet het, dat die DOAL na bewering die grootste aandeel in die konsessie besit het, en dat Pfeil die waarde van die konsessie onder sy regering se aandag gebring het. Boonop het Pfeil by sy terugkeer uit Durban aan Casement opgemerk "that he had found awaiting him here business of probably greater importance than any he had yet been called upon to transact".¹⁶ Op grond van sakelui in Lourenco Marques se mededelings het Casement verder tot die gevolgtrekking gekom dat die Catembe-konsessie die eerste stap in die rigting van 'n groot Duitse onderneming was wat, in samewerking met die Z.A.R. en tot nadeel van Britse belang, met Swaziland sou handel dryf. Daarbenewens sou die Duitse handelsbetrekkinge met Swaziland in

---

14. FO 6773, Nr.211, Casement-Salisbury, 8.11.95 (vertroulik).

15. Ibid.

16. FO 6773, Nr.218, Casement-Salisbury, 16.11.95; Nr.225, Casement-Salisbury, 28.11.95.

die toekoms aangewend word om verdere konsessies of grondaankope in die suide van Mosambiek te bewerkstellig ten einde 'n nuwe kommunikasiekanaal tussen die Z.A.R. en Delagoabaai, onder Duits-Transvaalse beheer, tot stand te bring.¹⁷ Hoewel Casement erken het dat sy siening van sake op spekulاسie gegrond was, is Salisbury nogtans versoek om daaraan aandag te skenk, aangesien dit die mening van ervare sakelui was wat Brittanje simpatiekgesind was.¹⁸

Die vermoede dat die Z.A.R. en Duitsland agter die skerms aan die konkel was, is ook deur De Wet gehuldig. Hy het vermoed dat daar 'n verband tussen Leyds se gereelde besoeke aan Lourenco Marques en die Duitsers se beweerde grootskaalse grondaankope in die hawe bestaan het. Sy vermoede is versterk deur De Volksstem se bewering dat Duitsland die Z.A.R. sou ondersteun in hul pogings om Delagoabaai in die hande te kry. De Wet het ook uit 'n betroubare bron verneem dat 'n Transvaalse sindikaat, wat die steun van die Z.A.R.-regering geniet het, reeds gevorm was om regte vir die konstruksie van piers in Delagoabaai te verkry. Daarbenewens sou Leyds, dr F.V. Engelenburg, die redakteur van De Volksstem, £17 000 uit die Z.A.R. se geheime fondse ontvang het om met die oog op die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg Portugese regeringslui om te koop. Die feit dat al drie Europa aan die einde van 1895 sou besoek, het De Wet laat vermoed dat die Z.A.R., gesteun deur Duitsland, besig was om agter die skerms met Portugal te heul.¹⁹

De Wet was oortuig dat die Z.A.R.-Duitse intriges in Delagoabaai daarop gemik was om Britse belange en prestige in Suid-Afrika te ondergrawe. Hy het derhalwe teenoor Robinson die hoop uitgespreek dat die Britse regering sou optree "to frustrate these nefarious

---

17. FO 6773, Nr.225, Casement-Salisbury, 28.11.95.

18. Ibid.

19. FO 6773, Nr.227, Colonial Office-Foreign Office, 27.12.95;
Bylaag 2, De Wet-Robinson, 23.11.95 (vertroulik)

attempts". Robinson is terselfdertyd gewaarsku dat indien die Z.A.R. suksesvol sou wees, dit 'n moeilike vraagstuk vir Brittanje sou skep, aangesien Duitsland en Portugal ook betrokke sou wees.²⁰ Hoewel Robinson oortuig was dat die Z.A.R. munt uit 'n vastrapplek in Delagoabaai kon slaan, het hy dit in die lig van die Portugese versekeringe aan Salisbury onwaarskynlik geag.²¹ De Wet se mededeling is nietemin onder die aandag van die Koloniale Kantoor gebring; waar dit in 'n baie ernstige lig beskou is. Salisbury is gevolglik van Leyds se voorgenome besoek aan Berlyn in kennis gestel en versoek om enige inligting aangaande die Staatsekretaris se doen en late onder die Koloniale Kantoor se aandag te bring.²²

Afgesien van die Catembe-konsessie het die toename van Duitse oorlogsskepe in Delagoabaai Britse regeringslui ook verontrus. Casement was veral bekommerd oor die feit dat die Seeadler aan die einde van 1895, gedurende die ongesondste tydperk van die jaar, 'n uitgerekte besoek aan die hawe sou bring. Hoewel die redes vir die Seeadler se besoek onbekend was, het hy vermoed dat dit bedoel was om Duitsland se posisie in Delagoabaai te versterk. Admiraal Rawson is derhalwe versoek om 'n Britse oorlogskip in Delagoabaai te stasioneer ten einde Britse belange te beskerm.²³ Weens die aanvraag na Britse oorlogsskepe aan die wes- en ooskus van Afrika kon Rawson egter nie aan die Konsul se versoek voldoen nie, maar hy het nogtans maatreëls getref dat 'n Britse oorlogskip Delagoabaai so dikwels as moontlik sou besoek.²⁴

Die Z.A.R. en Duitsland se beweerde intriges in Delagoabaai het

-
20. Africa South Nr.470, Nr.232, Robinson-Chamberlain, 3.12.95.
 21. Africa South Nr.470, Nr.238, Colonial Office-Foreign Office, 27.12.95.
 22. FO 179/314, Nr.144, Salisbury-MacDonell, 17.12.95 (vertroulik).
 23. FO 63/1316, Casement-Rawson, 30.11.95 (vertroulik).
 24. FO 63/1316, Casement-Rawson, 6.12.95 (vertroulik).

Dr F V Engelenburg, die redakteur van De Volksstem.

Eduard Cohen (Baron Matalha), die Portugese konsul in Pretoria.

L. Kruger

President Kruger en goewerneur Machado in Lourenco Marques

Gerard Pott, die Z A R-konsul in Lourenco Marques.

nie as 'n verrassing vir Britse regeringslui gekom nie. In Britse regeringskringe is gebeure soos die sending van Duitse oorlogsskepe na Delagoabaai in Oktober 1894, Pfeil se aanstelling as Duitse konsul in Lourenco Marques en die Keiser se telegram van gelukwense aan Kruger met die amptelike opening van die Delagoabaaispoorweg, beskou as pogings om Duitse invloed in Delagoabaai uit te brei en Britse oppergesag in Suid-Afrika te ondergrawe. Daarbenewens is daar geglo dat die Duitse optrede in Lissabon daarop gemik was om Anglo-Portugese betrekkinge te benadeel en 'n vaste voet in Delagoabaai te verkry.²⁵ Hierdie vermoedens het reeds in Oktober 1895 ter sprake gekom toe Malet Von Marshall beskuldig het dat Duitsland die Boere tot 'n vyandige houding teenoor Brittanje aanmoedig, en dat die Duitse optrede tot ernstige verwikkelinge kon lei. Von Marschall het die aantyging ontken en verklaar dat Duitsland slegs die handhawing van die status quo verlang het en nie kon toelaat dat die Delagoabaaispoorweg in Rhodes se hande val nie.²⁶

In die lig van Duitsland se optrede tydens die Jamesoninval wil dit egter voorkom asof Britse vrese nie ongegrond was nie. Reeds 'n week voor die inval het keiser Wilhelm II dit oorweeg om met die oog op die gespanne toestand in Johannesburg, en die Duitse belange ter sprake, 'n addisionele oorlogskip naas die Seeadler na Delagoabaai te stuur.²⁷ Die nuus van die inval het dan ook tot gevolg gehad dat die Condor, ten spyte van 'n dreigende inboorlingopstand in Duits-Oos-Afrika, na Delagoabaai gestuur is.²⁸ Hierdie besluit het saamgeval met 'n versoek van Von

-
25. FO 6773, Nr.191, Gosselin-Salisbury, 29.10.95; FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim).
26. J. Lepsius e.a, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Band II, Nr.2578; W.L. Langer, The Diplomacy of Imperialism, pp.228-229.
27. German Diplomatic Documents 1871-1914 II, p.370.
28. Aktenstücke betreffend die Sudafrikanische Republik, Nr.124, 12.2.96, Nr.9, Von Marschall-Knorr, 31.12.95 (by CO 417/189, Nr.3494).

Herff om seesoldate van die Seeadler vir die beskerming van die Duitse konsulaat in Pretoria te ontbied. Von Herff se versoek is toegestaan op voorwaarde dat hy eers met Kruger oorleg pleeg. Terselfdertyd is goewerneur Wissmann in Dar es Salaam gepols oor die moontlikheid om tussen 400 en 600 soldate via Delagoabaai na die Z.A.R. te stuur. Hoewel Wissmann dit moontlik geag het,²⁹ kon Kruger nie die noodsaak van Duitse hulp insien nie. Kruger het die Konsul spottend meegedeel dat as hy bang was die President 50 burgers sou stuur om hom op te pas!³⁰ Volgens Von Herff het Kruger hom egter versoek om die landing van seesoldate in Delagoabaai uit te stel ten einde die gespanne situasie nie verder te kompliseer nie.³¹

Hoewel die nuus van Jameson se oorgawe reeds op 2 Januarie 1896 in Berlyn ontvang is,³² is die gedagte van Duitse optrede in Lourenco Marques en die Z.A.R. nie laat vaar nie. Tydens 'n konferensie die volgende oggend, waaraan Rykskanselier Von Hohenlohe, Von Marschall en drie admiraals, insluitende die Vlootminister, deelgeneem het, het die Keiser die moontlikheid geopper om die Duitse marine-infanterie te mobiliseer en troepe van Duits-Oos-Afrika na Delagoabaai te stuur. Hy het ook daaraan gedink om Delagoabaai te beset ingeval Brittanje daar sou inmeng. Op Von Hohenlohe se beswaar dat dit oorlog met Engeland sou meebring, het die Keiser geantwoord: "Ja, aber nur zu Lande". Hy het blykbaar onder die indruk verkeer dat Duitse troepe sy aan sy

---

29. Aktenstucke ..., Nr.10, Von Herff-Auswärtige Amt, 30.12.95 (telegram); Nr.11, Von Marschall-Von Herff, geen datum; German Diplomatic Documents II, p.370 en p.378.

30. J.G. Kotze, Memoirs and Reminiscences, pp.235-236.

31. Grosse Politik, Band II, Nr.2601. Volgens hierdie telegram van 1 Januarie 1896 moes Von Herff sy versoek in verband met die landing van Duitse seesoldate herhaal het, aangesien Kotze in sy relaas van die onderhoud op 31 Desember 1895 beweer dat Kruger dit summier van die hand gewys het. Die moontlikheid dat Kotze se geheue hom in die steek gelaat het, kan natuurlik nie uitgesluit word nie. (Kyk J.G. Kotze, Memoirs and Reminiscences, pp.235-236.)

32. Grosse Politik, Band II, Nr.2603.

met die Z.A.R. teen die Chartered Company en selfs Brittanje kon veg sonder dat die Britse vloot betrek word. Dit was slegs met moeite dat die Keiser se raadgewers hom van hierdie gevaarlike planne kon laat afsien. Om die Keiser tegemoet te kom, is daar toe besluit om eerder 'n telegram van gelukwense aan Kruger te stuur - 'n stap wat byna ewe verreikende gevolge gehad het.³³

Daarmee was die kwessie van Duitse inmenging in die Z.A.R. nog nie afgehandel nie. Met die oog op Von Herff se versoek om seesoldate van die Seeadler te ontbied, is Von Derenthal reeds op 31 Desember 1895 beveel om die nodige toestemming by die Portugese regering te verkry.³⁴ Die Portugese regering het nie op Von Derenthal se versoek gereageer nie, behalwe om hom van Jameson se oorgawe in kennis te stel.³⁵ Von Derenthal het egter die versoek herhaal, waarna dit op 3 Januarie 1896 van die hand gewys is. Na ernstige vertoë deur die Duitse Minister is dit weer oorweeg, maar weer eens van die hand gewys.³⁶ Omdat die Portugese regering probleme met die Duitse versoek voorsien het, het Soveral by MacDonell probeer vasstel wat Brittanje se houding sou wees indien dit toegestaan word. Hoewel Soveral niks van die Duitse versoek gemeld het nie, het MacDonell tog snuf in die neus gekry en verklaar dat die landing van Duitse troepe in Delagoabaai

33. H.E.W. Backeberg, Die Betrekkinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en Duitsland tot na die Jameson-inval 1852-1896, pp.264-265; W.L. Langer, The Diplomacy of Imperialism, pp.235-237; P.J. van Winter II, pp.273-275.
34. Aktenstukke ..., Nr.13, Von Marschall-Von Derenthal, 31.12.95.
35. Aktenstukke ..., Nr.21, Von Derenthal-Auswartige Amt, 3.1.96 (telegram) MacDonell het uit 'n mededeling van Soveral afgelei dat die Portugese voor of op 3 Januarie 1896 'n versoek van die Z.A.R. vir wapens van die hand gewys het. Daar kon egter geen spoor van so 'n versoek onder die Z.A.R.-regeringstukke gevind word nie. (FO 6910, Nr.7, MacDonell-Salisbury, 3.1.96 (telegram).
36. FO 6910, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 7.1.96 (telegram)(geheim); Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim).

'n ernstige presedent kon skep.³⁷ Waarskynlik as gevolg van MacDonell se standpunt het die Portugese regering 'n dag later besluit om oop kaarte oor die Duitse versoek te speel, en MacDonell toe versoek om die standpunt van die Britse regering vas te stel.³⁸

Omdat geen Duitse belange sins insiens op die spel was nie, kon Salisbury met die optrede van die Portugese regering geen fout vind nie.³⁹ Hy het die Duitse versoek as 'n versteuring van die status quo beskou en MacDonell in kennis gestel dat Brittanje Portugal sou ondersteun "in resisting the German demand".⁴⁰ Die Britse premier het die saak egter nie daar gelaat nie. Britse konsuls in Duitsland is versoek om enige teken van "naval activity" onmiddellik te rapporteer en met die oog op Duitse inmenging in Delagoabaai is alle Britse vlootoperasies in die omgewing van Zanzibar opgeskort en drie oorlogsskepe na Delagoabaai gestuur. 'n "Flying squadron" wat uit verskeie kragtige oorlogsbodems en twaalf torpedobote bestaan het, is terselfdertyd op 'n gereedheidsgrondslag geplaas.⁴¹ Die Portugese regering is hiervan in kennis gestel, maar hulle is verseker dat Brittanje geen versoek in verband met die landing van seesoldate, soortgelyk aan dié van Duitsland, tot hulle sou rig nie.⁴² Die Britse

-
37. FO 6910, Nr.24, MacDonell-Salisbury, 7.1.96 (telegram)(geheim).
38. FO 6910, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 7.1.96 (telegram)(geheim).
39. FO 6910, Salisbury-MacDonell, 7.1.96 (telegram).
40. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim); Nr.34, Salisbury-MacDonell, 8.1.96 (geheim).
41. FO 6910, Nr.35, Foreign Office-Admiralty, 8.1.96 (vertroulik); Nr.43, Salisbury-MacDonell, 10.1.96 (telegram); Nr.44, Salisbury-MacDonell, 10.1.96 (telegram); The Press, 11.1.96; Africa South Nr.501, Nr.99, Chamberlain-Robinson, 7.1.96 (telegram); Nr.156, Chamberlain-Robinson, 13.1.96 (telegram); ADM I/7302, Sanderson-MacGregor, 7.1.96, Foreign Office-Admiralty, 8.1.96; Salisbury-Lascelles, 8.1.96.
42. FO 6910, Nr.34, Salisbury-MacDonell, 8.1.96 (telegram)(geheim).

optrede is allerweë as 'n vingerwysing na Duitsland beskou.⁴³

In afwagting op Salisbury se standpunt het Soveral intussen aan MacDonell laat deurskemer dat hy weens die onsekerheid oor die mate van Britse steun waarop Portugal kon staatmaak, asook druk deur Von Derenthal, dit oorweeg het om die Duitse versoek onder sekere voorwaardes toe te staan. MacDonell het Soveral nogmaals teen die landing van Duitse troepe in Delagoabaai gewaarsku en hom aan Portugal se verpligtinge jeens Brittanje, kragtens die Anglo-Portugese verdrae, herinner. Soveral is ook aangeraai om die bestaande betrekkinge tussen Brittanje en die Z.A.R. in gedagte te hou en geen finale besluit voor die ontvangs van Salisbury se standpunt te neem nie. Gelukkig vir MacDonell kon hy Soveral 'n paar uur later van Salisbury se standpunt inlig, waarna die Portugese kabinet eenparig besluit het om die Duitse versoek finaal van die hand te wys.⁴⁴

Daarmee was die verwickelinge rondom die Duitse versoek, sover dit Portugal betref, nog nie afgehandel nie. Soveral wou ten alle koste die feit dat Portugal Brittanje se advies daarvoor ingewin het aan Duitsland verswyg, maar het terselfdertyd sy kommer oor die moontlike teenwoordigheid van Britse oorlogskepe in Delagoabaai uitgespreek.⁴⁵ Syns insiens kon die teenwoordigheid van 'n sterk Britse seemag in Delagoabaai die Portugese openbare

43. Grosse Politik, Band II, Nota by Nr.2621; W.L. Langer, p.249; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902, p.382.

44. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim); Nr.32 MacDonell-Salisbury, 8.1.96 (telegram)(geheim); FO 179/325, Ongenommer, MacDonell-Salisbury, 7.1.96 (privaat en vertroulik). Dit is interessant dat hoewel die Keiser die gedagte van Duitse inmenging in die Z.A.R. op 3 Januarie 1896 laat vaar het, Von Derenthal tot op 8 Januarie 1896 bly aandring het op 'n antwoord. (Grosse Politik, Band II, Nota by Nr.2592; FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim)).

45. FO 6910, Nr.33, MacDonell-Salisbury, 8.1.96 (telegram).

mening opsweep.⁴⁶ Soveral se kommer het voortgespruit uit die groot vreugde waarmee Jameson se oorgawe in Portugal begroet is, en die mening dat die inval deel van Rhodes se plan was om sowel die Z.A.R. as Mosambiek onder die Britse vlag te bring.⁴⁷ In die lig hiervan was MacDonell verplig om Soveral weer eens te verseker dat Brittanje nie van voorneme was om 'n groot aantal oorlogsskepe na Delagoabaai te stuur of enige stap te neem wat Portugal sou aanstoot gee nie.⁴⁸

In Delagoabaai is die kaptein van die Seeadler se versoek om troepe aan wal te sit eweneens van die hand gewys. Selfs 'n pleidooi deur Pfeil dat dit 'n persoonlike versoek van die Duitse Keiser was, kon nie waarnemende goewerneur Lanca van standpunt laat verander nie. Trouens, die Portugese oorlogsskepe in die hawe is beveel om die werksaamhede aan boord van die Seeadler te monitor en die landing van troepe teen te staan. Gedurende die nag van 3 Januarie 1896 het die Seeadler egter die Portugese planne in die wiele gery deur onverwags en sonder enige rede 'n soeklig op die Portugese oorlogsskepe in die hawe te rig. Hierdie insident het aanleiding gegee tot 'n gerug dat die Seeadler probeer het om gewere aan die suidelike oewer van Delagoabaai te ontskeep, en is deur die bevelvoerder van die Thrush onder Casement, wat met siekverlof in Durban was, se aandag gebring.⁴⁹

46. FO 6910, Nr.39, MacDonell-Salisbury, 9.1.96 (telegram).
47. Uittreksels uit "Paiz", 4.1.96 en "Novidades", 3.1.96 by CO 417/189, Nr.1029, MacDonell-Salisbury, 4.1.96; FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim); De Volksstem, 6.5.96. 'n Voorstel in die Portugese Hoërhuis dat Kruger met die hantering van die Jamesoninval gelukkigewens word, is op versoek van Ribeiro dat die inval 'n te "delikate aangeleentheid" was, laat vaar. In plaas daarvan is 'n mosie aanvaar waarin die Huis hul tevredenheid met die herstel van vrede in Suid-Afrika uitgespreek het. (FO 6910, Nr.59, MacDonell-Salisbury, 11.1.96).
48. FO 6910, Nr.44, Salisbury-MacDonell, 10.1.96 (telegram).
49. FO 63/1316, Casement-Salisbury, 27.1.96 (vertroulik); FO 6910, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 7.1.96 (telegram); Colonial Office-Foreign Office, 11.2.96 (vertroulik); FO 6910, Nr.125, Casement-Salisbury, 7.2.96 (vertroulik).

Casement het van die Seeadler-insident verneem pas nadat hy goewerneur Hutchinson teen Duitse intriges in Delagoabaai gewaarsku het. Hoewel Casement oortuig was dat die Britse regering die nodige voorsorg getref het om hul belange in suidelike Afrika teen Duitsland te beskerm en dat die Portugese in staat was om die neutraliteit van Delagoabaai te handhaaf, het hy nogtans vir luitenant Tottenham van die Thrush beveel om op sy tuiskoms te wag alvorens hy na Zanzibar vaar. Casement het Hutchinson van die Seeadler-insident in kennis gestel, maar hom versoek om die nuus geheim te hou totdat Casement dit kon bevestig. Terug in Lourenco Marques het Casement egter die ware toedrag van sake vasgestel en Tottenham toestemming verleen om na Zanzibar te vertrek.⁵⁰

Die Duitse versoek om seesoldate in Delagoabaai te land, het gou in die Europese pers uitgelek. 'n Invloedryke Duitse koerant het reeds op 5 Januarie 1896 daarna verwys as deel van 'n plan om Duitse onderdane in die Z.A.R. te beskerm, maar bygevoeg dat dit vanweë Jameson se oorgawe laat vaar is.⁵¹ Die Berlynse korrespondent van The Times, Chirol, het egter twee dae later beweer dat die landing op die laaste nippertjie afgestel is en dat Duitsland en Portugal vooraf 'n verstandhouding oor die deurgang van troepe na die Z.A.R. bereik het. Hierdie berig, wat heelwat kommentaar in die Britse pers ontlok het,⁵² het die indruk geskep dat as die nuus van Jameson se oorgawe 'n paar uur later ontvang is, Duitse seesoldate in Delagoabaai sou geland het. The Times het dan ook beweer dat die plan om Duitse seesoldate in Delagoabaai te land óf op 'n verstandhouding tussen Duitsland en

-
50. Africa South Nr.505, Nr.98, Hely-Hutchinson-Chamberlain, 9.1.96 (geheim), Bylaag 1, Casement-Goewerneur, 4.1.96 (telegram); Bylaag 3, Casement-Goewerneur, geen datum; Bylaag 4, Casement-Goewerneur, 8.1.96 (telegram).
51. Vertaling van artikel in "Norddeutsche", 5.1.96, by FO 6910, Nr.29, Lascelles-Salisbury, 6.1.96.
52. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim); History of The Times III, pp.260-266.

Portugal berus het, of "an act of filibustering", soortgelyk aan dié van Jameson was.⁵³ Hierdie beskouing het ook in die spreekbuis van die Portugese opposisie, die Comercio de Portugal, wat tradisioneel anti-Engels was, inslag gevind. Die koerant het die vrees uitgespreek dat as Jameson se oorgawe 'n paar uur later plaasgevind het, Portugal tussen 'n konflik met Duitsland of 'n nasionale vernedering sou moes besluit het.⁵⁴ Daar was ook Portugese wat hulle in briewe aan The Times ten sterkste teen Duitsland se optrede uitgespreek het.⁵⁵ Selfs MacDonell, wat nie veel waarde aan die bewering van 'n vooraf verstandhouding tussen Duitsland en Portugal geheg het nie, het vermoed dat die doel en omvang van die beoogde Duitse inmenging in Delagoabaai "was not quite so unpremeditated as the German official press would ... make it appear".⁵⁶

Duitsland se poging om seesoldate in Lourenco Marques te land, het in Februarie 1896 met die publikasie van die Duitse witskrif oor die Jamesoninval weer in die Britse pers ter sprake gekom. Die feit dat die Portugese regering se antwoord op die Duitse versoek om seesoldate in Lourenco Marques te land nie gepubliseer is nie, het dadelik die aandag getrek. The Times het dit 'n betekenisvolle weglating genoem en in dié verband opgemerk: "It is hardly possible to believe that the German Minister in Lisbon, who was instructed to make the application on 31 December, should have received no answer from the Portuguese Minister of Foreign Affairs until 3 January and then only such an indirect reply ... The inference is obvious".⁵⁷ Dat die beoogde Duitse optrede in Delagoabaai tot ernstige komplikasies kon gelei het, blyk duidelik

---

53. Uittreksel uit "Comercio de Portugal", 14.1.96 by FO 6910, Nr.66, MacDonell-Salisbury, 14.1.96.

54. Ibid.

55. H.E.W. Backeberg, p.281.

56. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim).

57. CO 417/189, Nr.3494, Foreign Office-Colonial Office, 15.2.96, The Times, 13.2.96.

uit 'n latere opmerking van Salisbury aan Eckardstein, die toenmalige eerste sekretaris van die Duitse ambassade in Londen. Salisbury het die Duitse versoek skerp bevraagteken en verklaar dat oorlog onvermydelik sou gewees het as 'n enkele Duitse soldaat die Z.A.R. se grondgebied sou betree het. Eckardstein het op sy beurt selfs so ver gegaan om te beweer dat die lotgevalle van die wêreld op daardie stadium in Soveral se hande gelê het!⁵⁸

Die Z.A.R.-regering het reeds in Januarie 1896 van die beoogde Duitse optrede in verband met Delagoabaai kennis geneem. Leyds is 'n paar dae ná Jameson se oorgawe deur keiser Wilhelm II meegedeel dat Duitse troepe in Oos-Afrika tydens die inval gereed gestaan het om die Z.A.R. via Delagoabaai te hulp te snel, en dat Duitsland nie 'n Britse oorname van die hawe sou duld nie. Indien Delagoabaai van eienaar moes verwissel, moes dit volgens die Keiser aan Duitsland of die Z.A.R. toekom. So sterk was die Keiser se gevoel oor Delagoabaai dat hy dit oorweeg het om Pfeil en die bevelvoerder van die Seeadler te beveel om by die eerste teken van 'n Britse oorname, Lourenco Marques te beset.⁵⁹

Die Keiser se erns oor Delagoabaai is kort hierna geïllustreer toe die Duitse vlootattaché in Londen berig het dat alle Britse oorlogsskepe in Suider-Afrika gereed was om in Delagoabaai op te tree. Hierdie nuus, tesame met 'n gerug uit Lissabon dat Brittanje van voorneme was om troepe in Lourenco Marques aan wal te sit, het die Keiser so ontstel dat Hatzfeldt verplig was om 'n onderhoud met Salisbury aan te vra. Die Britse premier het egter die gedagte van 'n Britse besetting van Delagoabaai, of om oorlogsskepe daarheen te stuur, ten sterkste ontken.⁶⁰

-
58. P.R. Warhurst, Anglo-Portugese Relations in South-Central Africa 1890-1900, pp.133-135.
59. Grosse Politik, Band II, Nr.2617; LA 251, Memorandum van Leyds oor sy onderhoud met Keiser Wilhelm II.
60. Grosse Politik, Band II, Nota by Nr.2618; The Holstein Papers 3 (Correspondence), p.586; FO 6910, Nr.62, Salisbury-Lascelles, 17.1.96 (telegram).

Die Keiser se standpunt oor Delagoabaai is nie deur Von Hohenlohe gedeel nie. Die Rykskanselier was wantrouig teenoor Leyds en het vermoed dat die Staatsekretaris slegs die Z.A.R. se belange nagestreef het sonder om op dié van Duitsland ag te slaan. Syns insiens kon Duitsland vanweë Brittanje se sterker seemag nie 'n oorlog met Brittanje oor die besit van Delagoabaai bekostig nie. Bowendien moes daar ook nog met Frankryk se belange op Madagaskar rekening gehou word. Frankryk sou nie 'n Britse oorname van Delagoabaai met gevoude arms aanvaar nie en in so 'n geval met Duitsland teen Brittanje saamspan. Die teendeel sou egter die geval wees indien Duitsland Delagoabaai beset: Brittanje en Frankryk sou teen Duitsland oorlog verklaar. Von Hohenlohe het derhalwe die Keiser versoek om die gedagte van 'n Duitse oorname van Delagoabaai te laat vaar. Keiser Wilhelm II het teësinnig ingestem, maar opgemerk dat "Der Verlust oder nicht Erwerb von Delagoa wird sich dereinst schwer rachen und von uns einst sehr bedauert werden".⁶¹

Aangesien die Z.A.R.-regering ook oor 'n Britse oorname van Delagoabaai bekommerd was, is daar onmiddellik by die Hoë Kommissaris oor die doel en eindbestemming van die reeds gemelde Flying squadron navraag gedoen. In opdrag van Chamberlain is Kruger toe meegedeel dat drie klein Britse oorlogsskepe na Delagoabaai onderweg was, maar dat Brittanje op daardie oomblik nie van plan was om die Flying squadron na Suid-Afrikaanse waters te stuur nie.⁶² Die aankoms van die drie Britse oorlogsskepe in

---

61. Grosse Politik, Band II, Nr.2618; Opmerking van Wilhelm II by Nr.2618. Von Hohenlohe se standpunt oor Delagoabaai is deur Von Holstein gedeel. Kyk The Holstein Papers 3 (Correspondence), pp.603-604 en Grosse Politik, Band II, Nr.2621.

62. Africa South Nr.505, Nr.337, Waarnemende Staatsekretaris-Hoë Kommissaris, 11.1.96; Nr.356, Imperiale Sekretaris-Waarnemende Staatsekretaris, 13.1.96; Africa South Nr.501, Nr.152, Chamberlain-Robinson, 11.1.96 (telegram).

Delagoabaai op 15 Januarie 1896⁶³ het derhalwe nie die aandag van die Z.A.R.-regering ontgaan nie, aangesien daar geglo is dat hulle sou aanbly totdat die Duitse oorlogskepe die Baai verlaat het. Van die verwagte spanning in die hawe, as gevolg van die teenwoordigheid van Britse en Duitse oorlogskepe, het egter niks gekom nie.⁶⁴

Portugal se optrede tydens die Jamesoninval het 'n belangrike uitwerking op Anglo-Portugese betrekkings en die stryd om Delagoabaai gehad. Hoewel die Portugese regering nie aan Duitse druk toegegee het nie, het hulle huiwerige en onsekere optrede Britse regeringslui teleurgestel. Voor die inval is die Portugese regering immers herhaaldelik deur vriend en vyand beskuldig dat hulle slaafs in die voetspore van Brittanje volg. Hoewel dit ten sterkste ontken is, is MacDonell by meer as een geleentheid deur Portugese regeringslui van die teendeel verseker. Daarmee saam het MacDonell sedert sy aanstelling in Lissabon uit sy pad gegaan om die vriendskaplike betrekkings tussen Brittanje en Portugal te bevorder en die Portugese regering van Brittanje se goedgesindheid te oortuig. As gevolg hiervan het die hoop onder Britse regeringslui ontstaan dat Portugal, in geval van 'n konflik in Suidoos-Afrika, neutraal sou staan, en dat enige poging om die Anglo-Portugese ooreenkomste te benadeel, Portugal in die arms van Brittanje sou dryf.⁶⁵

Na afloop van die Jamesoninval was daar egter aanduidings dat hoewel Portugal sy koloniale beleid met inagneming van Britse belange wou formuleer, omstandighede hulle tot ander insigte kon dwing. Volgens MacDonell het Rhodes se vernedering met die Jamesoninval die gedagte by die Portugese laat posvat "that no immediate necessity remains for courting the good offices of

---

63. Die bemanning van die Britse oorlogskepe het Delagoabaai binnegevaar onder die indruk dat die Duitse vlag oor Lourenco Marques wapper! (The Press, 23.1.96)

64. The Press, 23.1.96 en 28.1.96.

65. FO 6910, Nr.113, MacDonell-Salisbury, 25.2.96.

England, and that the study of her interests in colonial matters may now be safely subordinated to that of the wishes of other rival nations whom it may be politic to honour".⁶⁶ Die feit dat die Portugese regering aanvanklik die Duitse versoek in verband met die landing van seesoldate in Delagoabaai verswyg het en MacDonell gesukkel het om die juiste bewoording van die Portugese antwoord vas te stel, het die vermoede versterk dat Portugal bereid was om 'n meer tegemoetkomende houding teenoor Duitsland in te neem. MacDonell het die Portugese optrede toegeskryf aan vrees vir Duitsland en in die besonder vir keiser Wilhelm II. Daarbenewens het die Portugese se sluimerende antagonisme jeens Brittanje en veral teen Rhodes, en onsekerheid oor die mate van Britse steun waarop hulle kon reken, ook 'n rol gespeel.⁶⁷

Aan die ander kant was die Portugese regering steeds vas oortuig dat die behoud van Portugal se koloniale besittings van Brittanje se steun afhanklik was.⁶⁸ Daar was ook tekens van 'n kentering in die Portugese openbare mening ten gunste van Brittanje⁶⁹ asook 'n groter bewuswording van die gevaar waaraan Duitse inmenging in die Z.A.R. Delagoabaai sou blootstel.⁷⁰ Hierdie bewuswording was nie net tot Lissabon beperk nie. Lanca, die waarnemende goewereur-generaal van Mosambiek, het byvoorbeeld 'n koloniale alliansie tussen Engeland en Portugal bepleit waardeur hulle enige Duitse of Transvaalse intriges in Delagoabaai in die kiem kon smoor. Syns insiens was 'n Anglo-Portugese handelsverdrag die aangewese manier om Delagoabaai na behore te ontwikkel, Britse oppergesag in die Z.A.R. te verseker en Portugese soewereiniteit oor Mosambiek te beveilig.⁷¹ MacDonell

---

66. Ibid.

67. Ibid.

68. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim).

69. FO 6910, Nr.65, MacDonell-Salisbury, 14.1.96; Nr.67, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (vertroulik).

70. FO 6910, Nr.64, MacDonell-Salisbury, 14.1.96 (geheim).

71. FO 6910, Nr.125, Casement-Salisbury, 7.2.96 (vertroulik).

was nietemin van mening dat Brittanje nog baie sou moes doen om Duitse en Franse invloed in Portugal hok te slaan.⁷²

Salisbury en Chamberlain was dan ook bekommerd dat Duitsland vanweë Portugal se swakheid daarin kon slaag om deur middel van Delagoabaai hul invloed oor die Boererepublieke uit te brei, en sodoende Britse oppergesag in Suid-Afrika te ondergrawe. Omdat dit uiters noodsaaklik vir Britse belange geag is dat Portugal teen Duitse intriges in Suidoos-Afrika gewaarsku word, is MacDonell derhalwe beveel om sir Graham Bower se memorandum onder die aandag van die Portugese regering te bring indien hulle "pro-Duitse" houding sou voortduur.⁷³ MacDonell het dit betwyfel of Portugal bereid sou wees om Engeland se vriendskap "for the doubtful advantage of promoting the interest of Germany and the Transvaal at Lourenco Marques" te verruil,⁷⁴ maar nogtans Bower se memorandum aan Soveral vir insae voorgelê. Vanweë die belangstelling wat Soveral daarin getoon het, was MacDonell vol vertrouwe dat die memorandum enige wanopvatting wat by die Portugese regering as gevolg van die Jamesoninval kon ontstaan, uit die weg geruim het.⁷⁵ Daarmee was die aangeleentheid egter nie afgehandel nie, aangesien die vrees steeds bestaan het dat Portugal Brittanje tydens 'n krisissituasie in Delagoabaai in die steek sou laat. Die mening is uitgespreek dat daar noukeurig rekening gehou moes word met die invloed wat die Britse beleid teenoor die Z.A.R. op Portugal kon uitoefen, aangesien enige skyn van besluitloosheid daartoe kon lei dat Portugal teen Brittanje kon kant kies.⁷⁶

---

72. Ibid.

73. CO 537/130, Colonial Office-Foreign Office, 20.3.96 (geheim); Salisbury-MacDonell, 31.3.96 (geheim).

74. FO 6910, Nr.191, MacDonell-Salisbury, 14.4.96 (geheim).

75. Ibid.

76. CO 537/130, Nr.155, Fiddes-Fairfield, 1.5.96.

Die moontlikheid dat Portugal voordeel sou probeer trek uit die Jamesoninval en sake vir Brittanje in Lourenco Marques bemoeilik, is ook in Britse regeringskringe voorsien. Gevolglik het Salisbury en Chamberlain reeds in Januarie 1896 besluit om, met die oog op die belangrikheid van Delagoabaai, Portugal so ver as moontlik in die Barotseland-grensgeskil⁷⁷ tegemoet te kom; selfs ten koste van die Chartered Company se belange.⁷⁸

Die verwickelinge rondom die Jamesoninval en veral die Keiser se telegram van gelukwense aan Kruger het vanselfsprekend 'n invloed op die stryd om Delagoabaai gehad. Britse vrees dat Duitsland in Delagoabaai sou inmeng, is ná die inval aangewakker deur gerugte dat Duitsland hernieude pogings aangewend het om konsessies in Mosambiek in die hande te kry.⁷⁹ Dit was veral die beweerde Duitse betrokkenheid by die Catembe-konsessie wat Britse regeringslui op hul hoede geplaas het. Britse navrae in Lissabon het aan die lig gebring dat die Portugese Minister van Kolonies geen kennis van die konsessie gedra het nie. MacDonell het hom gevolglik tot Soveral gewend, wat vermoed het dat Fornasini sy regte op aanbeveling van Leyds aan Duitse finansiers verkoop het. MacDonell is nietemin verseker dat die Catembe-konsessie geen soewereine regte behels het nie.⁸⁰ Hierdie versekering het nóg

-
77. Die geskil het voortgespruit uit die botsende aansprake van Portugal en Rhodes op die grondgebied tussen Angola en Mosambiek (R.J. Hammond, Portugal and Africa, 1815-1910, pp.140-142.)
78. CO 417/189, Nr.910, Foreign Office-Colonial Office, 10.1.96; Graham-Fairfield, 24.1.96; Colonial Office-Foreign Office, 4.2.96.
79. FO 6910, Nr.113, MacDonell-Salisbury, 25.2.96.
80. FO 6910, Nr.114, MacDonell-Salisbury, 26.2.96; FO 63/1315, Nr.2, Salisbury-Casement, 18.2.96 (telegram). Die moontlikheid dat die Portugese regering konsessies op die Catembe-gedeelte van Delagoabaai sou toestaan en dat die konsessies in die hande van die Z.A.R. kon beland, het reeds in Augustus 1895 Salisbury se aandag geniet. Salisbury het MacDonell versoek om vas te stel of 'n konsessie op die suidelike oewer van Delagoabaai aan ene Henry Milne van Natal verleen is, en of Milne by magte was om dit aan 'n ander

Salisbury, nóg Chamberlain tevrede gestel. Hulle het dit hoogs waarskynlik geag dat Duitsland deur middel van die Catembe-konsessie 'n vastrapplek in Delagoabaai wou verkry, en was bevrees dat Brittanje se regte deur ander soortgelyke stappe ernstig benadeel sou word. Omdat dit wou voorkom asof die aard van die Catembe-konsessie onwettig gewysig is, het Chamberlain aan Salisbury voorgestel dat daar druk op die Portugese regering uitgeoefen word om hul goedkeuring te weerhou.⁸¹ Aan die begin van Maart 1896 het MacDonell egter berig dat daar niks onwettig met Eiffe se aankoop van die Catembe-konsessie was nie. Die enigste onsekerheid was of die goewerneur van Lourenco Marques die reg gehad het om die konsessie in 'n vry erfpag te omskep. Volgens Soveral het die goewerneur die reg gehad, maar die Portugese opposisie het dit betwis.⁸²

Britse kommer oor die Catembe-konsessie is verder aangewakker deur inligting dat Eiffe en Leyds by die Duitse Departement van Buitelandse Sake besoek afgelê het,⁸³ dat Eiffe, Leyds, Pott en Woermann saamgewerk het om die Catembe-konsessie in die hande te kry, en dat die koopsom deur 'n tak van die Z.A.R. se Nasionale Bank in Lourenco Marques verskaf is. Chamberlain is ook daarop gewys dat dit openlik in Lourenco Marques beweerd is dat die Z.A.R., in 'n poging om Engelse invloed hok te slaan, die Catembe-konsessie gekoop het met die doel om Swaziland aan Duitsland oor te dra. Daar was ook sprake dat 'n hersteldok en steenkooldepot op Catembe opgerig sou word, en dat die gebied per spoor met Swaziland verbind sou word.⁸⁴ Hierdie inligting het

---

regering oor te dra. Dit wil voorkom asof MacDonell se navrae niks opgelewer het nie, waarskynlik omdat Milne slegs 'n opsie op die aankoop van die Catembe-konsessie besit het. (FO 179/314, Nr.109A, Salisbury-MacDonell, 23.8.95.)

- 81. FO 6910, Nr.123, Colonial Office-Foreign Office, 5.3.96 (vertroulik).
- 82. FO 6910, Nr.138, MacDonell-Salisbury, 11.3.96.
- 83. FO 6910, Nr.158, Casement-Salisbury, 6.3.96.
- 84. CO 537/130, Nr.137, Memorandum van Seear, 5.3.96; FO

die vermoede in die Koloniale Kantoor versterk dat Duitsland besig was om 'n vastrapplek in Delagoabaai te verwerf ten einde Britse oppergesag in Suid-Afrika te ondergrawe. Vanweë Portugal se swakheid is daar gevrees dat die Duitsers maklik in hul doel kon slaag.⁸⁵

Duitsland se beweerde betrokkenheid by die Catembe-konsessie het ook in die Portugese parlement ter sprake gekom. 'n Afgevaardigde, Marianno de Carvalho, wou van Soveral weet of dit waar was dat die Catembe-konsessie aan Duitsland oorgedra is. Die feit dat Eiffe aan 'n Hamburgse firma verbonde was en in verskeie gesprekke in Lourenco Marques na Transvaalse omstandighede verwys het, het Carvalho onrustig gestem. Na sy mening was dit 'n baie ernstige aangeleentheid wanneer 'n vreemde regering eiendom in Portugese grondgebied besit, selfs al sou die eiendom uitsluitlik vir landbou- of kommersiële doeleindes benut word. Soveral het ontken dat die Catembe-konsessie aan Duitsland oorgedra is, maar onderneem om enige onreëlmatigheid met die konsessie aan die lig te bring en uit te skakel.⁸⁶ Dit was onder hierdie omstandighede dat die Portugese regering in April 1896, sonder om enige redes te verstrek, op die strandgedeelte van Catembe beslag gelê het.⁸⁷

Die Portugese optrede het egter nie Britse vrese uitgeskakel nie, aangesien daar in die loop van 1896 verdere inligting ontvang is wat op Duits-Transvaalse intriges in die Catembe-konsessie gedui het.⁸⁸ Dat die verlening van konsessies in Delagoabaai 'n

179/321, Salisbury-MacDonell, 23.2.96.

85. CO 537/129, Nr.130, Graham-Fairfield, 1.3.96.

86. FO 6910, Nr.114, MacDonell-Salisbury, 26.2.96; Bylaag 1, "Novidades", 25.2.96.

87. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1896.

88. FO 6910, Nr.91, Salisbury-MacDonell, 12.2.96 (geheim); Nr.92, Salisbury-MacDonell, 13.2.96 (telegram); Nr.100, Salisbury-Casement, 18.2.96; Nr.101, Foreign Office-Colonial Office, 18.2.96 (vertroulik); Nr.105, MacDonell-Salisbury,

ernstige bedreiging vir Britse oppergesag in Suider-Afrika ingehou het, is deeglik in die Britse Departement van Kolonies besef. "No one step in itself seems enough to justify the consequences of our active intervention," het Fiddes reeds in Februarie 1896 opgemerk, "but the cumulative effect will be to bring D(elagoa) B(ay) and Province entirely under Transvaal-German control."⁸⁹

Die Catembe-konessie was nie die enigste Duits-Transvaalse intrige rakende Delagoabaai wat die Britse regering verontrus het nie. Daar was ook sprake dat Leyds by die Duitse regering om hulp sou aanklop om die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry, en dat Portugal versoek sou word om Delagoabaai in 'n neutrale hawe te omskep. Volgens die Britse informant in Pretoria⁹⁰ sou Delagoabaai deur die Boererepublieke en die Europese moondhede teen Britse intriges beskerm word en het die Duitse en Nederlandse ministers van buitelandse sake glo reeds hul steun vir hierdie voorstel aan Portugal belowe. In die lig hiervan wou dit vir Chamberlain voorkom asof Kruger vasberade was om Brittanje deur Delagoabaai skaakmat te sit⁹¹ en dat Britse oppergesag derhalwe slegs deur een van twee maniere gehandhaaf kon word: deur Kruger te dwing om stemreg aan die Uitlanders te

24.2.96 (telegram); Nr.108, MacDonell-Salisbury, 27.2.96 (telegram); Nr.123, Colonial Office-Foreign Office, 5.3.96 (vertroulik) CO 537/130, Nr.125, Salisbury-MacDonell, 12.2.96 (geheim).

89. CO 537/130, Nr.125, Fiddes-Fairfield, 15.2.96.

90. Gedurende die tydperk 1896-1899 is die Britse Departement van Kolonies deur middel van die Britse Agent en die firma Wernher en Beit van heelwat inligting aangaande geheime Uitvoerende Raadsbesluite voorsien. Hierdie inligting, wat ook verslae van geheime Volksraadsittings en regeringskorrespondensie ingesluit het, is deur baron De Matalha voorsien wat dit van 'n onbekende klerk in die kantoor van die Staatsekretaris ontvang het. Weens die feit dat baie van die geheime dokumente van die Z.A.R. verlore gegaan het, is dit moeilik om vas te stel hoeveel waarheid daarin gesteeek het. Aan Britse kant is dit deurgaans in 'n ernstige lig beskou. (J.S. Marais, The Fall of Kruger's Republic, p.148, voetnoot 2.)

91. R. Robinson en J. Gallagher, p.431.

verleen of deur die aankoop van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg.⁹²

Die beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg het reeds in Maart 1896 ter sprake gekom toe Fiddes se memorandum oor die spoorweg in die Koloniale Kantoor gesirkuleer is. Hoewel die omstandighede waaronder Fiddes sy memorandum opgestel het intussen dramaties verander het, het hy steeds dieselfde waarde aan die Portugese spoorweg geheg. Trouens, Fiddes was oortuig dat die fiasko van die Jamesoninval die Delagoabaai-vraagstuk nog belangriker gemaak het. "I believe that it is in that direction that we should endeavour to recover the ground we have lost," het hy aan Fairfield opgemerk, en voortgegaan: "If we can in any way get hold of the railway our position as to the Boers will be completely altered ... It would be worth millions to us to have the Bay in our hands for a term of years."⁹³ Fiddes se standpunt is deur sy mede-amptenare onderskryf: "It is scarcely much to say that the matter is one on which not only the future of South Africa turns, but our relations with Foreign European Powers depend," het Graham aan Fairfield geskryf en opgemerk: "We are face to face with an attempt on the part of Germany to obtain a political footing in South Eastern Africa, where hitherto the political powers have been Great Britain, Portugal and the Dutch Republics. If, through the weakness of Portugal, Germany were to establish herself in the Portuguese Province, it could only be with the ulterior object of extending her influence over the Dutch Republics, and thus endangering the paramountcy of Great Britain."⁹⁴ Hoewel Graham besorgd was dat Kruger Duitsland teen Brittanje sou afspeel, was hy nietemin oortuig dat as Brittanje beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou verkry, Kruger die stryd gewonne sou gee.⁹⁵

---

92. Ibid.

93. CO 537/130, Nr.155 Fiddes-Fairfield, 1.5.96.

94. CO 537/130, Nr.130, Graham-Fairfield, 1.3.96.

95. Ibid.

Fairfield was dieselfde mening toegedaan, maar bekommerd dat dit 'n verskriklike rusie sou veroorsaak as Brittanje die Portugese spoorweg aankoop. Syns insiens moes daar eerder aandag geskenk word aan 'n gesamentlike aankoop in belang van Brittanje en die Z.A.R. sonder om die Duitse kapitaal in die spoorweg te benadeel.⁹⁶ Selborne het egter nie vir 'n gesamentlike aankoop met die Z.A.R. kans gesien nie, tensy die Republiek Brittanje "a very big quid for the quo" sou gee.⁹⁷

Chamberlain, wat Fiddes se memorandum met groot belangstelling gelees het, het die moontlikheid van 'n lening aan Portugal, of 'n Anglo-Portugese verdrag, oorweeg. Ingevolge die beoogde verdrag sou Portugal in ruil vir 'n Britse waarborg teen Duitse aggressie Brittanje se verkryging van die spoorweg vergemaklik en Brittanje se reg van 'n eerste opsie op Portugese grondgebied in Mosambiek, tot aan die grens van Duits-Oos-Afrika, uitbrei.⁹⁸ Chamberlain se mening in verband met 'n Anglo-Portugese verdrag is deur sowel Selborne as sir Robert Meade, die permanente Ondersekretaris van Kolonies, gedeel. Die voordele wat so 'n verdrag vir Britse oppergesag in Suid-Afrika kon inhou, het Selborne ook nie ontgaan nie: "If we can come to an arrangement with the Transvaal and with Portugal, which constitute us their protectors, we shall be owners or protectors of all S(outh) Africa except Damaraland, Namakwaland, a very strong position".⁹⁹ Of Chamberlain die moontlikheid van 'n Anglo-Portugese verdrag met Salisbury bespreek het, is egter onbekend.

Watter waarde daar aan die besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg geheg is, blyk egter die duidelikste uit

---

96. CO 537/130, Memorandum van Fairfield, 2.3.96.

97. CO 537/130, Memorandum van Selborne, 10.3.96.

98. CO 537/130, Memorandum van Chamberlain, 10.3.96.

99. CO 537/130, Memorandum van Meade, 11.3.96 en Selborne, 12.3.96.

'n memorandum wat Selborne aan die einde van Maart 1896 oor die Suid-Afrikaanse vraagstuk opgestel het. Selborne het die Portugese spoorweg as die sleutel tot die oplossing van die Suid-Afrikaanse vraagstuk gesien. As Brittanje beheer oor die spoorweg kon verkry, sou dit die Britse kolonies in staat stel om hul kommersiële en finansiële posisie teenoor die Z.A.R. te handhaaf. Dit sou ook die Z.A.R.-regering laat afsien van hul intriges met ander moondhede en hul oorreed om tot 'n vergelyk met Brittanje te kom. Indien die Z.A.R. of 'n ander moondheid egter beheer oor die Portugese spoorweg sou verkry, kon dit ernstige gevolge vir Britse belange inhou. Selborne was bevrees dat die Z.A.R. in so 'n geval al hul handel deur Delagoabaai sou kanaliseer en die kuskolonies sodoende tot op die rand van bankrotskap sou dryf. Die moontlikheid dat die spoorweg gebruik kon word om die Britse kolonies tot deelname aan 'n "United South African Republic" te dryf, is ook nie deur Selborne uitgesluit nie.¹⁰⁰

In die lig van hierdie oorweginge het Selborne dit van die uiterste belang beskou dat Portugal of Brittanje in beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg bly. Met die oog op die Bern-uitspraak, en Portugal se geldelike nood, het Selborne ook voorgestel dat Brittanje voorbereidings tref om die spoorweg deur middel van 'n tussenganger te koop.¹⁰¹ Chamberlain het Salisbury dan ook aangespoor om die spoorweg van Portugal te koop, maar die Britse premier het die omstandighede daarvoor ongeleë geag.¹⁰²

Selborne se memorandum het nietemin 'n belangrike invloed op die Britse beleid teenoor Suid-Afrika, en in die besonder Delagoabaai, uitgeoefen. Na Maart 1896 wou dit vir die regering voorkom asof daar slegs twee weë oop was om imperiale gesag in Suid-Afrika te

---

100. R. Robinson en J. Gallagher, pp.436-437.

101. Ibid.

102. Ibid., p.431.

versterk: om druk op Kruger uit te oefen om stemreg aan die Uitlanders te verleen, of om beheer oor Delagoabaai te verkry. Chamberlain en Selborne het Delagoabaai as die aangewese uitweg beskou. Aldaar kon Duitse inmenging in die Z.A.R. stopgesit word, Brittanje 'n houvas op die Z.A.R. verkry en die Suid-Afrikaanse ekonomiese en politieke ewewig in die guns van die kolonies herstel word. Gedurende die res van 1896 het Salisbury, aangespoor deur Chamberlain, dan ook tevergeefs probeer om Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande te kry. Teenkanting van Duitsland en Frankryk, asook die Portugese se onwilligheid om hul koloniale besitting af te staan, was Salisbury se grootste struikelblokke. Ook Chamberlain, wat Delagoabaai reeds op hierdie stadium as die sleutel tot die Suid-Afrikaanse vraagstuk beskou en die hulp van die Rothschildbankiershuis ingeroep het, moes aan die einde van 1896 die stryd voorlopig gewonne gee.¹⁰³

Duitsland en die Z.A.R. se beweerde intriges in Delagoabaai was nie die enigste gebeure wat Britse regeringslui ontstel het nie. Daar was ook sprake dat Duitse skepe kanonne en gewere, bestem vir die Z.A.R., in Delagoabaai ontskeep het, en dat 'n groot aantal gewese Duitse offisiere en soldate via Lourenco Marques na die Z.A.R. onderweg was. Navrae deur Casement het aan die lig gebring dat die Republiek weliswaar besig was om groot hoeveelhede ammunisie en gewere in te voer, maar dat die gerugte insake die indiensneming van Duitse soldate oordrewe was.¹⁰⁴ Die merkbare

---

103. *Ibid.*, pp.440-441; A.N. Porter, p.99. Kyk ook na CO 537/134, Nr.431, Fairfield-Sanderson, 27.5.96.

104. FO 63/1315, Foreign Office-Casement, 29.3.96 (telegram); Foreign Office-Casement, 5.6.96 (telegram); Africa South Nr.516, Nr.150, Foreign Office-Colonial Office, 8.6.96; Nr.169, Foreign Office-Colonial Office, 17.6.96; Nr.234, Foreign Office-Colonial Office, 24.7.96; Africa South, Nr.505, Nr.253, Foreign Office-Colonial Office, 1.4.96; Nr.254, F.W. Whiter-Colonial Office, 1.4.96; Nr.255, Foreign Office-Colonial Office, 1.4.96 (vertroulik); Nr.263, Foreign Office-Colonial Office, 8.4.96; Nr.284, Foreign Office-Colonial Office, 21.4.96; Nr.286, Union Steamship Company-Colonial Office, 22.4.96; Nr.295, Bylaag 2, De

toename in handel tussen Duitsland en Delagoabaai, asook 'n toename in die aantal Duitse skepe wat die hawe besoek het, het ook nie ongesiens in Britse regeringskringe verbygegaan nie. Die gedagte is selfs geopper om die Duitse handel met Suid-Afrika deur middel van subsidies aan Britse skeepsrederye en spoorwegmaatskappye in die wiele te ry.¹⁰⁵ Hiervan het egter niks gekom nie.

Duitsland se toenemende invloed aan die Suidoos-Afrikaanse kus het ook die aandag op die Portugese grondgebied suid van Delagoabaai, Portugees-Amatongaland, gevestig. Hierdie grondgebied, wat in die suide deur 'n denkbeeldige lyn vanaf die samevloeiing van die Maputo- en Pongolarivier tot aan die kus begrens is, is eers in 1895 onder die Portugese vlag geplaas. Hoewel Brittanje die uitbreiding van Portugese soewereiniteit suid van Lourenco Marques erken het, het die Britse regering nagelaat om Portugal in kennis te stel dat Brittanje se reg van 'n eerste opsie ook op Portugees-Amatongaland van toepassing was. Gerugte in verband met die verlening van konsessies in die suide van Mosambiek het gevolglik die vrees laat ontstaan dat Duitsland of die Z.A.R. weens Portugal se onkunde oor Brittanje se eerste aanspraak dalk 'n vastrapplek suid van Delagoabaai kon verwerf. Gevolglik is MacDonell in Mei 1896 in kennis gestel dat Brittanje se reg van 'n eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier, kragtens artikel 7 van die Anglo-Portugese verdrag van 1891, ook op Portugees-Amatongaland van toepassing was.¹⁰⁶

In Junie 1896 het 'n onverwagse besoek van Leyds aan Lourenco Marques weer eens die kwessie van Duits-Transvaalse intriges in

Wet-Hoë Kommissaris, 31.3.96 (vertroulik).

105. CO 417/196, Nr.9757, Fiddes-Fairfield, 12.5.96; Memorandum van Fairfield, 15.5.96; CO 417/193, Nr.20067, Lascelles-Salisbury, 17.9.96,

106. FO 6910, Nr.232, Salisbury-MacDonell, 21.5.96; Nr.233, Salisbury-MacDonell, 21.5.96 (vertroulik); Nr.254, MacDonell-Salisbury, 10.6.96; Nr.268, Salisbury-MacDonell, 24.6.96.

Delagoabaai ter sprake gebring. Daar is beweer dat Leyds se besoek verband gehou het met 'n dieptepeiling wat 'n Duitse ingenieur aan die Catembestrand uitgevoer het. Hoewel die dieptepeiling sonder verlof van die Portugese uitgevoer is, het die Portugese amptenare dit glo om persoonlike redes nie aan Lissabon gerapporteer nie. Tydens dieselfde besoek het Leyds ook reëlings getref om eiendom aan die seefront in die hande te kry, en met die doel voor oë het die Z.A.R. se Waarnemende Staatsekretaris Lourenco Marques sonder sukses bespek. Na sy tuiskoms het Leyds die Uitvoerende Raad meegedeel dat die nuwe goewerneur van Lourenco Marques nie "amenable to Transvaal adventures" was nie. Daar is ook beweer dat verskeie geheime sittings van die Eerste Volksraad in Julie 1896 belê is; hoofsaaklik met die doel om groot bedrae geld vir geheime dienste in verband met Delagoabaai te bewillig.¹⁰⁷

In die Koloniale Kantoor is Leyds se optrede in 'n baie ernstige lig beskou. Vir Graham het dit op 'n moontlike komplot tussen Duitsland en die Z.A.R. gedui om 'n deel van Mosambiek in die hande te kry. Syns insiens was die Z.A.R.-regering vasbeslote om Brittanje deur Duitsland as die oppergesag in Suid-Afrika te vervang en was die Z.A.R. besig om deur middel van konsessies beheer oor Delagoabaai te verkry. Graham was van mening dat Portugal dit nie te sterk op die hart gedruk kon word hoe gevaarlik dit was om konsessies oor hul grondgebied te verleen nie: "The Portuguese territories are the key to the situation, and our policy seems to back up Portugal as strongly as possible in preserving the status quo," het hy opgemerk.¹⁰⁸ Deur hierdie beleid teenoor Portugal te volg, kon Brittanje Europese komplikasies tot 'n groot mate verhoed.

Chamberlain het Graham se sienswyse gedeel en op grond van sy

---

107. CO 537/130, Nr.176, "Extracts of letters from Johannesburg", Junie-Julie 1896; Nr.172, Beit-Fairfield, 24.6.96; FO 6975, Nr.30, Casement-Salisbury, 26.6.96.

108. CO 537/130, Nr.176, Memorandum van Graham, 11.8.96.

voorstel het Salisbury opdrag gegee dat die inligting, in verband met die dieptepeiling en die aankoop van grond in Lourenco Marques, onder die aandag van die Portugese regering gebring word.¹⁰⁹ In die afwesigheid van MacDonell het Thornton Salisbury se opdrag uitgevoer deur voor te gee dat die inligting van 'n privaat-korrespondent afkomstig was. Soveral het baie belangstelling daarin getoon en opgemerk dat die korrespondent besonder goed ingelig was! Daarby is die aangeleentheid egter voorlopig gelaat¹¹⁰ hoewel MacDonell 'n maand later opnuut verseker is dat die Portugese regering vasbeslote was om geen aanbod of voorstel rakende konsessies in Mosambiek vóór die Bern-uitspraak te oorweeg nie.¹¹¹

Of die Z.A.R. werklik soveel planne met Delagoabaai in die mou gevoer het as wat daar aan Britse kant vermoed is, is onseker,

109. CO 537/130, Nr.176, Colonial Office-Foreign Office, 15.8.96 (geheim).

110. CO 537/130, Nr.179, Foreign Office-Colonial Office, 2.10.96 (geheim), Eylaag 1, Thornton-Salisbury, 14.9.96 (geheim). Dit is interessant dat admiraal Rawson in Augustus 1896 aan die Britse Admiraliteit voorgestel het dat Brittanje die Z.A.R. toelaat om Delagoabaai van Portugal te koop. Rawson se voorstel het voortgespruit uit sy vrees dat Brittanje, in geval van 'n oorlog met die Z.A.R., magteloos sou wees om te verhoed dat Duitse en Franse skepe voorrade vir die Republiek in 'n neutrale Lourenco Marques ontskeep. Indien die Z.A.R. egter in besit van die hawe sou kom, kon Brittanje in geval van 'n oorlog met die Republiek Lourenco Marques blokkeer en selfs permanent beset. Rawson se voorstel is deur die Admiraliteit afgekeur, aangesien daar gevrees is dat die Boere Delagoabaai sodanig sou fortifiseer dat dit 'n aanval van die Kaapse eskader sou kon afweer. (ADM I/ 7290, R 224/96, Rawson-Secretary Admiralty, 25.8.96 (geheim); Memorandum van L.A. Beaumont, 27.11.96.)

111. FO 6975, Nr.86, MacDonell-Salisbury, 31.10.96 (telegram). In die lig van hierdie mededeling het MacDonell die later beroemde sir Percy Fitzpatrick oorreed om af te sien van 'n onderhoud met Soveral. Fitzpatrick, Rothschild en Beit het in 'n steenkoolkonsessie in Swaziland belang gestel en wou van Soveral 'n versekering verkry dat die Portugese regering geen spoorwegkonsessie suid van die Delagoabaaispoorweg sou toestaan nie. Fitzpatrick se sending het die goedkeuring van die Britse regering geniet. (CO 537/130, Nr.187 (geheim), Foreign Office-Colonial Office, 3.11.96)

aangesien die notule van die meeste geheime Uitvoerende Raadsbesluite verlore gegaan het. Gelet op die belangrikheid van Delagoabaai en die verslae van die informant in Transvaalse regeringskringe kan die moontlikheid geensins uitgesluit word nie. In hierdie verband is dit dan ook insiggewend dat die South African Mining Journal reeds in Julie 1896 beweer het dat die Z.A.R. 'n beleid van "quiet acquisition" met betrekking tot Delagoabaai gevolg het. Volgens die koerant het die Republiek verskeie 'private belange' in die hawe verkry "in order to strengthen its claims when the question of the final disposition of the eastern port comes up for consideration".¹¹²

Vanweë die nuwe Duitse belangstelling in Delagoabaai het die besit van die hawe op hierdie stadium ook heelwat aandag in die Suid-Afrikaanse en Europese pers geniet. Hoewel Brittanje slegs 'n eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier besit het, het Engelstalige koerante herhaaldelik beweer dat dit slegs 'n kwessie van tyd was voordat die Union Jack oor Delagoabaai sou wapper. En ten spyte van die herhaalde verklaring dat Portugal nie van plan was om Delagoabaai te verkoop nie, was daar met gereelde tussenposes gerugte dat Portugal kragtens een of ander geheime ooreenkoms Delagoabaai aan Brittanje afgestaan het. The Star, wat Delagoabaai as die brandpunt van die Suid-Afrikaanse situasie beskou het, het selfs beweer dat Brittanje ter wille van hul "regte" op Delagoabaai bereid sou wees om 'n Europese oorlog te trotseer.¹¹³ In antwoord hierop het De Volksstem beweer dat Brittanje nie ter wille van Delagoabaai 'n oorlog teen Duitsland en Frankryk, wat ook belange in die hawe gehad het, sou waag nie. Daarbenewens sou die Boere, anders as in die geval van die anneksasie van Zambaan- en Mbegisaland, hulle verweer "wanneer men hun de keel wil toeknijpen". Die koerant het die gebrekkige ontwikkeling van Delagoabaai aan Britse invloed

---

112 Uittreksel uit The South African Mining Journal, 25.7.96 (by FO 6975, Nr.62, Casement-Salisbury, 4.8.96 (vertroulik).

113. The Press, 21.3.96, 4.9.96 en 11.11.96; De Volksstem, 26.2.96; 28.3.96; 28.6.96; 8.8.96; 18.8.96 en 9.1.97.

toegeskryf en beweer dat die Portugese bevrees was dat enige stappe wat tot die vooruitgang van Mosambiek of tot nouer bande met die Z.A.R. kon lei, hulle die woede van Brittanje op die hals sou haal. Hierdie siening is versterk deur gerugte dat Portugal Brittanje alle moontlike fasiliteite vir die deurvoer van troepe na die Z.A.R. in geval van oorlog beloof het.¹¹⁴

In November 1896 het 'n gerug dat Brittanje, met die oog op die Bern-uitspraak, 'n vlootdemonstrasie in Delagoabaai beplan het, daartoe gelei het dat De Volksstem die neutralisering van die hawe bepleit het. Volgens die koerant sou dit die enigste swak plek in die Suid-Afrikaanse mondering en 'n bron van vele ongerustheid en intriges uitskakel. Boonop sou so 'n neutralisering van die hawe 'n bydrae tot die pasifikasie van suidelike Afrika lewer. De Volksstem se voorstel wat in verskeie invloedryke koerante gepubliseer is en ook onder MacDonell se aandag gekom het, het uiteenlopende reaksies in Portugal ontlok. Hoewel die voordele vir Portugese soewereiniteit oor Lourenco Marques ingesien is, is daar ook beweer dat niemand onkundig moet wees oor wat die Z.A.R. met Delagoabaai beoog het indien dit hul vry sou gestaan het nie.¹¹⁵

Brittanje se eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier het eweneens heelwat aandag in die pers geniet. Die Cologne Gazette het reeds vroeg in 1896 ondersoek ingestel na Brittanje se beweerde aansprake op Delagoabaai en foutiewelik tot die gevolgtrekking gekom dat Brittanje slegs 'n opsie op die Portugese grondgebied suid van Delagoabaai besit het. Hierdie

---

114. De Volksstem, 7.3.96; 27.5.96; 12.8.96; 18.8.96; 21.8.96 (redaksioneel) en 9.10.96.

115. De Volksstem, 18.11.96 (redaksioneel); 19.11.96; 25.11.96 en 19.1.97; FO 179/325, MacDonell-Salisbury, 21.12.96. Die gedagte om Delagoabaai in 'n neutrale hawe te omskep, is reeds in Februarie 1896 in 'n Moskouse koerant geopper en in Duitse koerante herdruk. Die Portugese Minister in Berlyn, burggraaf De Pindella, het die voorstel met groot agterdog bejeën, en daar het niks van gekom nie. (FO 6910, Nr.117, Lascelles-Salisbury, 28.2.96 (vertroulik).

foutiewe siening is aanvanklik deur sowel The Press as De Volksstem aanvaar, maar later deur laasgenoemde koerant verwerp, nadat hulle die juiste teks van die 1891-verdrag onder oë gehad het. De Volksstem het nietemin hul bes probeer om die belangrikheid van Brittanje se eerste opsie af te water. Daar is onder meer beweer dat geen Europese moondheid die Anglo-Portugese verdrag van 1891 goedgekeur het nie, dat Portugal Delagoabaai in elk geval nie sou verkoop nie, en dat dit naïef was om te glo dat Suid-Afrikaners sou toelaat dat die lewenskewessies van hul wêrelddeel deur 'n diplomatieke geskarrel tussen Londen en Lissabon besleg sou word. Suid-Afrika, aldus De Volksstem, was nie soos Egipte, Sjina of Turkye waar Europese staatslui soos 'n corpus vile na hartelus kon insny sonder om te vra of dit vir die pasiënt aangenaam was nie. Die moontlikheid is selfs voorsien dat Lourenco Marques in 'n tweede Venesië kon ontwikkel "en zich laten floteeren tot een vrije handelsrepubliek".¹¹⁶

Die moontlikheid van Duitse inmenging in Delagoabaai het weer teen die einde van 1896 sterk na vore getree toe Pfeil by twee insidente met die plaaslike bevolking betrokke was. Die eerste insident het in Oktober 1896 op die Lourenco Marques-stasie plaasgevind toe Pfeil en die Franse konsul deur die stasiemeester en 'n aantal Portugese aangerand is. Pfeil, wat baie ongewild in sekere Portugese kringe was, is sonder enige ooglopende rede eers platgestamp en toe deur die stasiemeester aan die skouer rondgepluk. Die konsul het uit selfverdediging die stasiemeester 'n hou met 'n kiere toegedien, waarna 'n hele aantal Portugese en selfs polisiemanne op die twee konsuls en hul vriende toegesak en Pfeil 'n hou met die plat kant van 'n swaard teen die kop ontvang het. Die orde kon eers met die opwagting van die Portugese direkteur van spoorweë, Albers, herstel word. Die Portugese owerheid het egter enige internasionale komplikasies vermy deur onmiddellik apologie aan te teken en die stasiemeester en

---

116. The Press, 21.3.96; De Volksstem, 28.3.96; 28.6.96; 9.1.97 en 19.1.97.

polisiemanne te skors.¹¹⁷

Die tweede insident het in Desember 1896 tydens 'n godsdienstige optog deur die strate van Lourenco Marques plaasgevind. Tydens die optog het 'n Arabiese werknemer van die Duitse konsulaat versuim om sy fes te verwyder en die veiligheid van die konsulaat opgesoek toe van die omstanders 'n dreigende houding ingeneem het. Op dieselfde tydstip het Pfeil, wat die verrigtinge met 'n ontblote hoof vanuit 'n konsulaatvenster dopgehou het, vir 'n oomblik verdwyn en toe met 'n hoed op sy kop te voorskyn getree. Pfeil se uittartende optrede het 'n spontane klipgooiery ontlok en slegs die tydige optrede van die polisie het verdere geweldpleging voorkom.¹¹⁸ Hoewel Pfeil se optrede onteenseglik tot die aanval op die konsulaat bygedra het, is agterna vasgestel dat die aanval deel van 'n voorafbeplande set van die ontslane stasiemeester en ander amptenare was.¹¹⁹

Die Duitse regering het onmiddellik beswaar teen die aanval op Pfeil aangeteken en die volgende voorwaardes vir 'n Portugese apologie gestel: 'n saluut van 21 skote aan die Duitse vlag in Delagoabaai; 'n formele apologie aan Pfeil deur die goewerneur van Lourenco Marques; 'n geregtelike ondersoek na die voorval; die vervolging van die skuldiges en die publikasie van die Portugese apologie in die plaaslike koerante. Portugal was bereid om aan al die Duitse voorwaardes te voldoen, behalwe die saluut aan die Duitse vlag. Hulle was bevrees dat dit 'n erkenning van Duitse oppergesag in Mosambiek sou impliseer en tot die val van die regering kon lei. Soveral het derhalwe aan Von Derenthal voorgestel dat die saluut aan die Duitse vlag met 'n formele

---

117. The Press, 15.10.96 en 11.12.96; FO 179/322, Nr.175, Foreign Office-MacDonell, 13.11.96. Die moontlikheid kan nie uitgesluit word nie dat die gepeupel op die stasie onder die indruk was dat Pfeil 'n Engelsman was!

118. FO 6975, Nr.105, MacDonell-Salisbury, 10.2.96; The Press, 11.12.96.

119. FO 6975, Nr.118, MacDonell-Salisbury, 22.12.96 (vertroulik).

apologie deur die Portugese Minister in Berlyn vervang word. Hierdie voorstel is op 16 Desember 1896 na Berlyn getelegrafeer.¹²⁰

Hoewel Soveral Brittanje nie by die geskil wou betrek nie, het hy MacDonell oor die Duitse voorwaardes ingelig en versoek om Salisbury op hoogte daarvan te stel. Hy was oortuig dat die insidente waarby Pfeill betrokke was nie sonder die medewete van die Z.A.R. plaasgevind het nie.¹²¹ Inligting wat MacDonell uit private bronne bekom het, het hom dieselfde mening laat huldig. Die gematigde en verantwoordelike wyse waarop die Portugese pers oor die Pfeil-insident berig het, het MacDonell verder oortuig dat hulle volkome bewus was van die feit "that Germany is bent in conjunction with the Transvaal upon obtaining a paramount footing in Lourenco Marques".¹²²

MacDonell was nietemin bekommerd oor die moontlikheid dat Duitsland militêr in Delagoabaai kon ingryp. Gerugte van 'n vlootdemonstrasie in Delagoabaai het die ronde begin doen nadat 'n Duitse versoek om soldate van die Condor ter beskerming van die Duitse konsulaat op te kommandeer, deur die Portugese owerheid in Lourenco Marques van die hand gewys is. Daarbenewens het die vrees ook bestaan dat die aanranding van buitelanders in Lourenco Marques tot die landing van Duitse seesoldate kon lei. So 'n stap, wat beslis deur die Portugese met geweld teengestaan sou word, kon maklik tot oorlog lei. In die lig van hierdie omstandighede het MacDonell Soveral aangeraai om versigtigheid en gematigdheid in die hantering van die geskil aan die dag te lê.¹²³

---

120. FO 6975, Nr.106, MacDonell-Salisbury, 14.12.96 (vertroulik); Nr.109, MacDonell-Salisbury, 18.12.96 (geheim). Nr.118, MacDonell-Salisbury, 22.12.96 (vertroulik).

121. FO 6975, Nr.106, MacDonell-Salisbury, 14.12.96 (vertroulik).

122. FO 6975, Nr.118, MacDonell-Salisbury, 22.12.96 (vertroulik); CO 537/130, Nr.194, MacDonell-Salisbury, 15.12.96 (telegram)(vertroulik).

123. Ibid.

Op 19 Desember 1896 is Soveral meegedeel dat die Duitse regering die Portugese amendement van die hand gewys het en op die uitvoering van hul oorspronklike voorwaardes aangedring het. Portugal is slegs agt-en-veertig uur gegun om daaraan te voldoen. Omdat Soveral oortuig was dat die Duitse regering met hul antwoord gesloer het ten einde 'n sterker vlootmag in Delagoabaai te versamel, het hy Salisbury se raad oor Portugal se verdere optrede ingewin. Salisbury is terselfdertyd deur MacDonell daarop gewys dat die aanvaarding van die Duitse voorwaardes tot openbare geweld in Lissabon en Lourenco Marques en die val van die Portugese regering kon lei. MacDonell het selfs die moontlikheid van 'n internasionale insident, indien Duitsland sou probeer om troepe in Lourenco Marques aan wal te sit, nie uitgesluit nie.¹²⁴

Hoewel Salisbury van mening was dat Duitsland op 'n apologie geregtig was, wou hy hom nie oor die aard daarvan uitlaat nie. Hy het nogtans vir MacDonell daarop gewys dat daar nie veel verskil tussen 'n formele apologie en 'n saluut aan die Duitse vlag bestaan nie.¹²⁵ Dit wil voorkom asof die Portugese regering op Salisbury se advies ag geslaan het, want op 20 Desember 1896 is die volgende voorstelle aan Von Derenthal voorgelê: die Duitse vlag sou aan boord van 'n Portugese oorlogskip in Delagoabaai gehys word en met 'n saluut van 21 skote vereer word, en die goewerneur sou formeel by Pfeil apologie oor die aanval aanteken. Sowel die saluut aan die Duitse vlag as die goewerneur se besoek aan Pfeil sou op 'n soortgelyke wyse deur die Duitsers beantwoord word.¹²⁶

---

124. FO 6975, Nr.111, MacDonell-Salisbury, 19.12.96 (telegram).

125. FO 6975, Nr.112, Salisbury-MacDonell, 20.12.96 (telegram). Salisbury het nietemin probeer om Duitsland te benadeel deur voor te stel dat die Portugese regering dit oorweeg om na afloop van alles Pfeil se geloofsbriewe in te trek.

126. FO 6975, Nr.113, MacDonell-Salisbury, 21.12.96 (telegram).

Tot groot verligting van die Portugese regering is die voorstelle deur Duitsland aanvaar en 'n paar dae later in Lourenco Marques sonder enige voorval afgehandel.¹²⁷ Veral Soveral was verlig oor die gelukkige sameloop van sake, aangesien hy bekommerd was dat die pas aangestelde Goewerneur-generaal van Mosambiek, Mousinho d'Albuquerque, sou weier om apologie aan te teken en dat dit tot die landing van Duitse troepe in Delagoabaai kon lei.¹²⁸

Dat die gebeure in Lourenco Marques die betrekkinge tussen Duitsland en Portugal skade berokken het, ly geen twyfel nie. Trouens, koning Carlos het teenoor MacDonell die vermoede geopper dat die Duitse optrede voorbedag was en dat Pfeil doelbewus daarna gestreef het om die betrekkinge tussen die twee lande te vertroebel. Die vermoede het bestaan dat Pfeil se optrede verband gehou het met 'n gerug dat Portugal van plan was om Delagoabaai aan Brittanje af te staan. Hoe dit ook al sy, MacDonell was van mening dat die Duitse optrede die Portugese oortuig het dat samewerking met Brittanje meer voordele as dié met Duitsland ingehou het.¹²⁹

Die moontlikheid dat Brittanje uit die Duits-Portugese meningsverskil kon voordeel trek, is ook deur Chamberlain voorsien. Hy het Salisbury aangespoor om 'a more decided line' teenoor Portugal te volg en die moontlikheid geopper of Portugal nie gedwing kon word om tussen Duitsland en Brittanje kant te kies nie. Weens ernstige diplomatieke probleme elders in Afrika en in Sjina het Salisbury egter nie daarvoor kans gesien nie. Chamberlain het derhalwe tot die slotsom gekom dat daar vir Brittanje in Lissabon en Pretoria niks anders te doen was 'but to stand upon our rights and await events'.¹³⁰ Salisbury het egter

127. FO 179/325, MacDonell-Salisbury, 29.12.96 (geheim).

128. FO 6975, Nr.116, MacDonell-Salisbury, 27.12.96 (telegram);
Nr.113, MacDonell-Salisbury, 21.12.96; Nr.118,
MacDonell-Salisbury, 22.12.96 (vertroulik).

129. FO 6975, Nr.119, MacDonell-Salisbury, 22.12.96 (vertroulik).

130. R. Robinson en J. Gallagher, pp.440-441.

sy eie afleidings uit die Pfeil-insident gemaak. Op Nuwejaarsdag 1897 het hy die Admiraliteit versoek om 'n Britse oorlogskip permanent in Delagoabaai te stasioneer en voorsorg te tref "that whenever German warships were there, the British force should be superior".¹³¹

---

131. FO 179/330, Nr.15, Salisbury-MacDonell, 19.1.97 (vertroulik).

HOOFSTUK 7VERDERE BRITSE INISIATIEWE

Die eerste helfte van 1897 is deur belangrike nuwe Britse inisiatiewe met betrekking tot suidelike Afrika gekenmerk. Hierdie inisiatiewe het voortgespruit uit die verslegtende betrekkinge tussen Brittanje en die Z.A.R. en die Britse vrees dat Frankryk of Duitsland 'n vastrapplek in Mosambiek kon verwerf.¹ Om druk op die Z.A.R. se binnelandse wetgewing uit te oefen en aan te toon dat Brittanje vasbeslote was die om status quo aan die Ooskus te handhaaf, het Chamberlain in Maart 1897 besluit om sonder vooraf kennisgewing aan die Z.A.R. of Portugal 'n sterk afdeling van die Britse vloot aan die Kaap na Delagoabaai te stuur. Met die aankoms van die vloot in Delagoabaai sou twee briewe van Chamberlain, oor die Z.A.R. se nuwe Vreemdelingewet en hul beweerde pogings om die Londen-konvensie te omseil, aan Kruger oorhandig word. Die hoop is gekoester dat Kruger die inhoud van die briewe met die teenwoordigheid van die Britse vloot in Delagoabaai in verband sou bring, en aan Chamberlain se eise oor die Vreemdelingewet sou toegee.² Hoewel die vlootdemonstrasie in die eerste instansie teen die Republiek se binnelandse wetgewing gemik was, moes dit ook as waarskuwing aan Duitsland, Frankryk, Portugal en die Z.A.R. dien dat Brittanje nie die verkryging van belangrike konsessies in Delagoabaai, of 'n Duitse of Transvaalse oorname van die Portugese spoorweg, sou duld nie. Daarbenewens was dit ook 'n waarskuwing aan die Europese moondhede

-
1. Chamberlain het beweer dat sekere Transvaalse wette, naamlik die Vreemdelinge-, Uitsettings- en Perswet, 'n verbreking van die Londen-konvensie was. (J.S. Marais, The Fall of Kruger's Republic, pp.122-132; R.H. Wilde, Joseph Chamberlain and the South African Republic 1895-1899, pp.46-55. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis 1956, deel 1.)
  2. CO 537/133, Nr.230, Chamberlain-Greene, 13.3.97; J.S. Marais, pp.148-151.

om nie agter die skerms met die Z.A.R. te heul nie.³

Die mobilisasie van die Kaapse eskader en die geheimhouding rondom die eindbestemming daarvan het vanuit die staanspoor tot heelwat bespiegeling en gerugte aanleiding gegee. Weens die afwesigheid van enige krisis aan die Oos- of Weskus het die gerugte aangaande die eindbestemming van die vloot van meet af aan op Delagoabaai gesentreer.⁴ Hierdie gerugte is verder aangewakker deur persberigte wat 'n Britse oorname van Delagoabaai aan die Bern-uitspraak gekoppel het. Daar is byvoorbeeld berig dat die arbitrasiehof teen Portugal uitspraak gelewer het en dat Brittanje, in ruil vir die betaling van die skadevergoeding, die reg verkry het om Delagoabaai te beset.⁵ Ook is "inligting" uit Lourenco Marques ontvang dat die Bern-uitspraak as verskoning vir 'n Britse anneksie van die hawe sou dien, maar dat die ware rede eerder Salisbury se kommer oor Duitse betrokkenheid by die Catembe-konsessie was.⁶ Volgens ander onbevestigde berigte sou Portugal Mosambiek geheel of gedeeltelik aan Brittanje verkoop of verpag het.⁷

Soos verwag kan word, het die mobilisasie van die Kaapse eskader en die gerugte oor Delagoabaai die Z.A.R.-regering onrustig gestem. Hoewel daar nie veel waarde aan die gerugte geheg is nie, is Carvalho, die Portugese Minister van Buitelandse Sake, nogtans op 3 April 1897 telegrafies om 'n amptelike ontkenning genader. Dit het daartoe gelei dat die nuwe Portugese konsul in Pretoria, Demetrio Cinatii, 'n paar dae later 'n verklaring van Carvalho aan die Uitvoerende Raad voorgelees het waarin ontken is dat enige

---

3. R.H. Wilde, p.55; A.N. Porter, p.128.

4. The Press, 5.4.97; 10.4.97; 12.4.97; 16.4.97
(redaksioneel).

5. The Press, 16.4.97 (redaksioneel).

6. The Press, 7.4.97.

7. The Press, 8.4.97.

gedeelte van Mosambiek verkoop is.⁸

Die Uitvoerende Raad het hierna nietemin in die geheim vergader om die doel van die mobilisasie van die Kaapse eskader te bespreek, aangesien daar uit Europa verneem is dat die vloot Inyaca-eiland, wat die ingang tot Delagoabaai beheer, sou beset. Daar is tot die slotsom gekom dat hoewel daar geen sprake van die verkoop van Portugese grondgebied was nie, die moontlikheid nie uitgesluit kon word dat die Britse vloot onderweg was om Delagoabaai met Portugal se toestemming te beset nie. In die lig hiervan is besluit om geen onkoste te ontsien in 'n poging om die Inhambane-koncessie te laat herleef nie. Dié koncessie, wat reeds in 1893 die aandag van die Transvaalse regering geniet het, het vir die aanleg van 'n spoorweg tussen die Z.A.R. en Inhambane voorsiening gemaak. Tot tyd en wyl Leyds in Europa sou arriveer, sou George solank die oorspronklike koncessionaris, Greenfield de Mello, versoek om met die Portugese regering in onderhandeling te tree en tot vinnige optrede aan te spoor.⁹ Sover vasgestel kan word, het daar egter niks van hierdie poging gekom nie.

In die Koloniale Kantoor, wat deur Greene op die hoogte van die Uitvoerende Raad se besluit gestel is, is vermoed dat die Z.A.R. 'n spoorweg tussen Pietersburg en Inhambane wou bou ingeval Delagoabaai in Britse hande val. Daar is ook aanvaar dat die Z.A.R. van omkoperij in Lissabon gebruik sou maak om hierdie doel te bereik. Oor wat die Z.A.R. tot hierdie optrede beweeg het, was daar by Fiddes geen twyfel nie: "They evidently think that the fleet means business at Delagoa Bay, and don't trust their Portuguese friends ..." het hy aan Graham opgemerk.¹⁰ Omdat Chamberlain van mening was dat Portugal beter weerstand teen die

---

8. LA 252, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 22.4.97.

9. Africa South, Nr.50, Rosmead-Chamberlain, 14.3.97 (telegram); Nr.43, Rosmead-Chamberlain, 8.4.97 (telegram); CO 537/131, Nr.263, Rosmead-Chamberlain, 4.4.97 (telegram); Rosmead-Chamberlain 8.4.97 (telegram).

10. CO 537/131, Nr.270, Fiddes-Graham, 15.4.97.

Transvaalse intriges kon bied as hulle bewus was dat Brittanje daarvan kennis dra,¹¹ het MacDonell die Uitvoerende Raad se besluit onder Carvalho se aandag gebring deur voor te gee dat hy die inligting in Portugal bekom het. Carvalho het hom vir die inligting bedank en versoek om hom op die hoogte van sake te hou, aangesien hy nie in staat was om sulke "minute details" in die hande te kry nie!¹²

Hoewel die beoogde Britse besetting van Inyaca-eiland deur die Britse Departement van Buitelandse Sake ontken is, het die vertrek van die eerste oorlogsskepe uit Simonstad op 12 April 1897 tot hernieude gerugte van 'n Britse besetting van Delagoabaai gelei.¹³ Selfs 'n Reuterberig dat die Britse regering enige spesifieke instruksies aan Rawson ontken het, kon nie daarin slaag om 'n einde aan die gerugte te maak nie.¹⁴ The Press het die Reuterberig as belaglik bestempel omdat Rawson nie 'n enkele skip sonder instruksies van die Admiraliteit kon beweeg nie, en die mobilisasie van 'n vloot in vrede tyd 'n duur onderneming was wat geen admiraal op eie verantwoordelikheid sou onderneem nie. Die koerant het sy lesers daarop gewys dat hoewel Portugal die verkoop van Delagoabaai ontken het, dit nie 'n besetting daarvan uitgesluit het nie, aangesien Brittanje Egipte ook nie gekoop het nie, maar nogtans beset het. Die feit dat die Kaapse eskader in die omgewing van Oos-Londen gewaar is, het verdere geloofwaardigheid aan Delagoabaai as die eindbestemming van die vloot verleen.¹⁵

Die aankoms van die Kaapse eskader buite Durban, en die ewe

-
11. FO 7031, Nr.53, Colonial Office-Foreign Office, 20.4.97; CO 537/133, Nr.280, Foreign Office-MacDonell, 17.4.97 (geheim).
  12. FO 7031, Nr.57, MacDonell-Salisbury, 20.4.97 (vertroulik).
  13. CO 537/133, Nr.280, MacDonell-Salisbury, 11.4.97 (geheim)(kopie); The Press, 12.4.97.
  14. The Press, 16.4.97 (redaksioneel).
  15. Ibid.

onverwagse verskyning van drie oorlogsskepe van die Indiese- en Middellandse See-eskader, het die geheimsinnigheid rondom die eindbestemming van die vloot verdiep. Daar is vol vertroue berig dat Brittanje, met die oog op die Bern-uitspraak, besluit het om 'n vloot na Delagoabaai te stuur "with the object of showing to all concerned that she intended to be first in the field with a sufficient force to overawe any other aspirants to the possession of that important harbour".¹⁶ Luidens 'n ander gerug het Delagoabaai reeds van eienaar verwissel en sou die Britse vlag binne enkele dae oor die hawe wapper.¹⁷ Hoewel daar in Pretoria ernstige bedenkinge oor hierdie nuus bestaan het, het De Volksstem nogtans toegegee dat die Britse regering deur die maritieme maneuvres aan die Ooskus deels daarin geslaag het om "een zekere prikkeling en een nuwe bron van onrus" te skep. Volgens die koerant sou daar eers gerustheid oor die gerugte van 'n Britse oorname van Delagoabaai verkry word wanneer die "misterieuse sending" van die Kaapse eskader opgeklar is.¹⁸

Hoewel dit kort hierna bekend gemaak is dat die Z.A.R.-regering amptelik in kennis gestel is dat Portugal nóg Delagoabaai verkoop het, nóg van voorneme was om enige kolonie in Suid-Afrika aan 'n ander moondheid af te staan, het die gerugte van 'n Britse oorname van Delagoabaai bly voortduur.¹⁹ The Standard and Diggers' News het byvoorbeeld beweer dat Portugal 'n kommersiële oktrooi oor Delagoabaai aan Brittanje verleen het - ingevolge waarvan Portugal steeds die volle politieke, regterlike en administratiewe regte oor die hawe, dorp en kolonie sou behou. In ruil vir die kommersiële oktrooi oor Delagoabaai sou Brittanje Portugal van alle onkoste met betrekking tot die Bern-uitspraak onthef.²⁰

---

16. The Press, 20.4.97 (redaksioneel).

17. Ibid.

18. De Volksstem, 10.4.97.

19. Ibid.

20. Ibid.

Die onsekerheid oor die eindbestemming van die Kaapse eskader is op 15 April 1897 uit die weg geruim toe Greene twee briewe van Chamberlain oor die Vreemdelingewet en die Londen-konvensie, asook 'n privaatskrywe aan Greene oor die doel van die Britse vlootdemonstrasie, aan Kruger voorgelees het. Kruger is meegedeel dat aangesien die Z.A.R. herhaaldelik die bepalings van die Londen-konvensie omseil en geïgnoreer het die Britse regering besluit het dat "a considerable force of ships ... should rendezvous at Durban and then at Delagoa Bay, thereby indicating their intention to all the world of preserving the status at that place ..."²¹ Kruger was hewig ontsteld oor die verwysing na die Britse vloot en wou van Greene weet wat die vloot in Delagoabaai gaan doen. Die President is daarop meegedeel dat die maritieme demonstrasie as 'n waarskuwing en afskrikmiddel teen die Vreemdelingewet beskou moes word, en dat Chamberlain gehoop het dat die Z.A.R. die "juiste conclusie uit dit alles zal trekken".²² Volgens Greene het Kruger daarop geantwoord "that I was holding a knife to his throat, and pressing for an answer".²³

Tot groot ontsteltenis van Chamberlain en die Koloniale Kantoor het Kruger egter nie onmiddellik aan die Britse eise rakende die Vreemdelingewet toegegee nie. Hoewel die maritieme demonstrasie en die moontlikheid van 'n Anglo-Portugese ooreenkoms oor Delagoabaai Kruger verontrus het, het hy steeds die hoop gekoester dat Duitsland en Frankryk oorlogskepe na Delagoabaai sou stuur.

---

21. Africa South, Nr.53, Rosmead-Chamberlain, 17.4.97 (telegram); CO 537/131, Nr. 276. Greene is in die Koloniale Kantoor verkwalik dat hy Chamberlain se privaatskrywe oor die doel van die vlootdemonstrasie aan Kruger bekend gemaak het. Aangesien die Britse oorlogskepe nie onbepaald in die Baai kon vertoef nie, het die vrees ontstaan dat Kruger sou sloer met 'n besluit oor die wetgewing en dat die demonstrasie dan as 'n "demonstration only demonstrating the impotence of Her Majesty's Government", beskou sou word.

22. LA 252, Regering-Leyds, 15.4.97 (telegram).

23. Ibid; J.S. Marais, p.150.

Dit was eers aan die begin van Mei 1897 dat Kruger, na 'n waarskuwing deur Greene dat verdere uitstel tot 'n aansienlike versterking van die Britse magte in Suid-Afrika sou lei, aan Chamberlain se eise toegee het.²⁴

Intussen het die nege skepe van die Britse eskader met dagbreek op 21 April 1897 in die mond van Delagoabaai anker gegooi. Die vloot het bestaan uit Rawson se vlagskip, die eersteklas kruiser St. George, die slagskip Monarch en sewe tweede- en derdeklas kruisers. 'n Eersteklas kanonneerboot, die Maggie, het later by die eskader aangesluit. Die grootte van die oorlogsskepe het gewissel tussen 805 en 8930 ton, elk bewapen met tussen 6 en 12 kanonne. Omdat die St. George en Monarch te veel water getrek het, het Rawson die volgende oggend met ses van die kleiner oorlogsskepe die Baai binnegevaar en sowat een-en-'n-half kilometer van Lourenco Marques anker gegooi. Rawson het hierna in die geselskap van ses stafoffisiere aan wal gegaan om koninklike kommissaris Albuquerque en Goewerneur Eca te ontmoet. Wat bespreek is, is onbekend, maar gelet op die gerugte wat die aankoms van die Britse eskader voorafgegaan het, is dit nie onwaarskynlik dat Rawson die Portugese oor die doel van sy besoek gerusgestel het nie.²⁵

Die aankoms van 'n Franse kruiser op dieselfde dag as die Britse eskader en gerugte dat nog twee Franse en ses Duitse oorlogsskepe buite die Baai gelê het, het egter vir 'n kortstondige oomblik verwarring geskep.²⁶ De Volksstem het berig dat die Duitse en Franse oorlogsskepe Delagoabaai binnegevaar het en dit beskou as 'n

---

24. R.H. Wilde, pp.58-59. Greene het berig dat die Uitvoerende Raad tydens 'n geheime sessie tot die gevolgtrekking gekom het dat Brittanje "from its attitude and movement of the fleet combined will never submit case to arbitration as suggested by Attorney-General". (CO 537/132, Nr.306, Rosmead-Chamberlain, geen datum.)

25. Admiralty 1/7331, R 82/1897, Rawson-Admiralty, 29.4.97; The Press, 23.4.97; 24.4.97.

26. The Press, 23.4.97.

bewys dat Duitsland en Frankryk, ten spyte van Europese probleme, net soos Brittanje ewe spoedig hul vlote in Suid-Afrikaanse waters kon versamel om enige skending van grondgebied te verhinder. Na De Volksstem se mening het die Britse vlootdemonstrasie weens die optrede van die Duitse- en Franse regering veel van sy krag ingeboet.²⁷ 'n Paar dae later het dit egter aan die lig gekom dat die gerugte oor Duitse en Franse oorlogskepe in die nabyheid van Delagoabaai van alle waarheid ontbloot was.²⁸

Die Britse maritieme demonstrasie het egter nie ongesiens in Franse en Duitse regeringskringe verbygegaan nie. Met die oog op Frankryk se belange in Madagaskar en die moontlikheid van militêre en maritieme operasies teen die Z.A.R. het die Franse Minister van Buitelandse Sake, G.M. Hanotaux, teenoor sir Edward Monson, die Britse Minister in Parys, die vrees uitgespreek dat Brittanje une coup de main in Delagoabaai beplan het. Monson het die Minister egter gerusgestel dat die Britse optrede uitsluitlik daarop gemik was om aan te toon dat Brittanje oor die mag beskik het om die status quo in Delagoabaai te handhaaf, en geen inbreuk op hul regte sou duld nie.²⁹

Wat Duitsland betref, het die Britse vlootdemonstrasie tot 'n herwaardering van die Duitse beleid in Suidoos-Afrika gelei. Hoewel keiser Wilhelm II in Oktober 1894 bereid was om Duitse

27. De Volksstem, 20.4.97.

28. The Press, 27.4.97 (Greene het op 26 April 1897 berig dat die Z.A.R.-regering van 'n geheime Anglo-Portugese verstandhouding kennis geneem het waarvolgens Brittanje in geval van sekere gebeurlikhede die reg sou hê om Delagoabaai te blokkeer en Portugal dan later skadeloos te stel. Greene het terselfdertyd ook berig dat Leyds na bewering die Duitse en Franse regerings aangeraai het om 'n teen-demonstrasie in Delagoabaai te loods. Ofskoon Chamberlain aanbeveel het dat hierdie inligting onder die aandag van die Britse kabinet gebring word, kon daar geen bewyse vir Greene se beweringe in die dokumente van die Z.A.R.-regering gevind word nie. Kyk CO 537/133, Nr.285, High Commissioner-Foreign Office, 24.6.97 (telegram).

29. FO 7031, Nr.51, Monson-Salisbury, 15.4.97 (geheim).

oorlogsskepe na Delagoabaai te stuur, was Duitse regeringsluis dit in April 1897 eens dat dit nie in Duitsland se belang was om ter wille van die Z.A.R. met Brittanje oor Delagoabaai swaarde te kruis nie. Holstein het derhalwe die Keiser aangeraai om enige voorstelle vir Duitse optrede in Delagoabaai met alle mag teen te staan, aangesien dit Duitsland in konflik met Brittanje en Frankryk sou bring.³⁰ Hatzfeldt was eweneens oortuig dat 'n Duitse protes teen die vlootdemonstrasie, of die stuur van hulptroepe na Delagoabaai, Chamberlain nie sou weerhou om aggressief teen die Z.A.R. op te tree nie. "The sole result of such steps", het hy aan Holstein opgemerk, "would be a conflict between England and ourselves, in which we could do absolutely nothing against the English; whereas they could take Heligoland away from us again and perhaps bombard Hamburg."³¹ Hatzfeldt het die moontlikheid van Duitse inmenging in Delagoabaai onder sulke omstandighede as dwaas bestempel en die moontlikheid van 'n sameswering tussen Salisbury en Hanotaux nie uitgesluit nie. As Brittanje wel aggressiewe oogmerke teen die Z.A.R. gekoester het, was daar volgens Hatzfeldt vir Duitsland slegs een weg oop: Hulle moes 'n verklaring uitreik dat Duitsland geen rede gehad het om Salisbury se herhaalde versekerings, dat hy nie die status quo in Suid-Afrika wou verander nie, te betwyfel nie, en dat die Britse vloot geen opdragte in stryd met hierdie versekerings ontvang het nie. Indien laasgenoemde nie die geval was nie moes Duitsland druk op Brittanje vir kompensasie uitoefen ten einde die Duitse openbare mening tevrede te stel.³²

Met die aankoms van die Britse vloot in Delagoabaai is Hatzfeldt egter deur sir Thomas Sanderson, die Britse Onder-minister van Buitelandse Sake, verseker dat Brittanje die status quo in Suid-Afrika wou handhaaf en geen optrede teen die Z.A.R. vanuit

---

30. Holstein-Hatzfeldt, 12.4.97 (The Holstein Papers Vol. 4).

31. Hatzfeldt-Holstein, 22.4.97 (The Holstein Papers Vol 4).

32. Ibid; P.J. van Winter II, pp.277-278.

Delagoabaai oorweeg het nie. Hoewel Hatzfeldt in die lig van hierdie versekering enige sprake van Britse optrede teen die Z.A.R. as voor die tyd bestempel het, het hy 'n geknoeiery deur Salisbury, Chamberlain en Rhodes agter die skerms nie uitgesluit nie.³³ Met die oog op 'n moontlike koloniale verstandhouding met Brittanje is Holstein nietemin versoek om 'n herhaling van die Krugertelegram of die dreigement van koloniale troepe te voorkom en niks te doen wat op 'n konflik tussen die twee moondhede kon uitloop nie. Volgens Hatzfeldt kon Duitsland dit nie waag om sonder 'n vloot by 'n Anglo-Boereoorlog in te gryp nie, en sou hulle daardeur bowendien hul kans om 'n deel van Mosambiek in die hande te kry, verspeel. Hoewel teensinnig, het die Keiser hom met Hatzfeldt se standpunte vereenselwig.³⁴ Duitsland se versuim om vir die Z.A.R. in die bresse te tree, moet dan ook as een van die belangrikste gevolge van die Britse vlootdemonstrasie beskou word. In dié verband is dit interessant om daarop te let dat dit ten tye van die vlootdemonstrasie bekend geword het dat Pfeil Lourenco Marques gaan verlaat. Geen rede vir die stap is verstrek nie.³⁵

Die Britse vlootdemonstrasie het ook Portugese regeringslui ontstel. Gerugte dat 'n groot aantal Britse oorlogsskepe na Delagoabaai onderweg was, het reeds aan die begin van April 1897 die aandag van die Portugese regering geniet. Die Portugese regering kon geen regverdiging vir die uitdagende Britse optrede vind nie, en het die vrees gekoester dat dit dalk tot 'n krisis in Suid-Afrika kon lei. Hoewel MacDonell geen kennis aangaande die bewegings van die Britse oorlogsskepe gedra het nie, het hy Carvalho nogtans verseker dat die vaart na Delagoabaai deel van die Kaapse eskader se normale werksaamhede uitgemaak het!

---

33. Hatzfeldt-Holstein, 23.4.97. (The Holstein Papers Vol 4).

34. Ibid; P.J. van Winter II, p.277-278.

35. The Press, 3.5.97. Volgens 'n berig in The Press het Pfeil op 17 Junie 1897 via Pretoria na Duitsland vertrek. (The Press, 18.6.97.)

Carvalho is egter ook verseker dat as die vloot opdrag ontvang het om na Delagoabaai te vaar, daar 'n goeie rede voor moes gewees het en dat dit as 'n voorkomende, en nie 'n uitdagende maatreël nie, beskou moes word. Hy het in dié verband verwys na die gespanne betrekkinge tussen die Z.A.R. en Brittanje en die feit dat die Boere, deels as gevolg van wapeninvoere deur Lourenco Marques, tot die tande toe gewapen was. Boonop was Portugal nie in staat om Lourenco Marques of die spoorweg na die Z.A.R. te beskerm nie. In die lig hiervan was Brittanje, aldus MacDonell, vasbeslote om hul regte met betrekking tot Delagoabaai en die Londen-konvensie te beskerm en Portugal se soewereiniteit in Suidoos-Afrika te handhaaf. Carvalho is derhalwe verseker dat daar geen rede tot kommer oor die beweging van die Britse vloot aan die Kaap hoef te bestaan nie. Dit moes eerder as 'n gerusstelling vir Portugal dien dat Brittanje vasbeslote was om Portugal se gesag aan die Ooskus te handhaaf.³⁶

MacDonell se pogings om Carvalho oor die sending van die Kaapse eskader gerus te stel, is deur kwaadwillige berigte in die Britse en Europese pers in die wiele gery. Die Portugese was veral bekommerd oor berigte uit Londen dat die Britse oorlogsskepe na Delagoabaai onderweg was met die doel om 'n geleentheid vir die besetting van Lourenco Marques te skep. Hoewel MacDonell verseker is dat die Portugese regering die volste vertroue in die versekerings van die Britse regering gehad het, is hy nogtans versoek om in 'n amptelike nota aan Carvalho te verklaar dat Brittanje vasbeslote was om Portugal se gesag in Mosambiek te ondersteun en die status quo te handhaaf.³⁷ Weens verskeie redes, wat nie direk met die vlootdemonstrasie verband gehou het nie, het daar egter niks van die nota gekom nie.³⁸

Die aankoms van die Kaapse eskader in Delagoabaai het opnuut die

---

36. FO 7031, Nr.44, MacDonell-Salisbury, 6.4.97 (geheim).

37. FO 7031, Nr.42, MacDonell-Salisbury, 11.4.97 (telegram).

38. Hierdie aangeleentheid word op bladsy 244 verder behandel.

betrekkinge tussen Brittanje en Portugal vertroebel. 'n Hoogs ontstelde Carvalho het persoonlik by MacDonell beswaar aangeteken oor die "false and awkward position" waarin die Portugese regering deur die verskyning van die Britse oorlogskepe geplaas is. MacDonell is verkwalik dat nóg Carvalho, nóg Soveral vooraf oor die beoogde vlootdemonstrasie ingelig is. Volgens Carvalho het die teenwoordigheid van 'n Britse vloot in Delagoabaai bedenkinge oor die integriteit van die Portugese regering laat ontstaan en die Portugese volk diep gekrenk. Hoewel MacDonell daarin geslaag het om Carvalho te kalmeer, kon hy nie die Minister of Soveral van 'n moontlike verbreking van diplomatieke bande tussen Brittanje en die Z.A.R. of die moontlikheid dat Duitsland 'n magsvertoon aan die Ooskus beoog het, oortuig nie. Die gesprek is beëindig met 'n versoek van Carvalho om meer inligting ten einde buitelandse verteenwoordigers oor die doel van die Britse vlootdemonstrasie te woord te staan.³⁹

Die Britse Departement van Buitelandse Sake was egter nie bereid om oop kaarte met Carvalho oor die doel van die vlootdemonstrasie te speel nie. Al inligting wat tot MacDonell se beskikking gestel is, was 'n mededeling van 21 April 1897 aan Rawson wat soos volg gelui het: "When asked object of our squadron gathering (at) Durban (and) proceeding to Delagoa Bay state that you visit Natal just as other colonies have been visited by other squadrons and that our great interest in those parts of South Africa have caused your cruise to Delagoa Bay."⁴⁰ Dit wil voorkom asof Carvalho hiermee vir lief geneem het, aangesien hy die aangeleentheid nie weer aangeroer het nie. Die rustige gang van sake in Delagoabaai ná die aankoms van die Kaapse eskader het waarskynlik ook die ergste Portugese vrese uitgeskakel.

---

39. FO 7031, Nr.54, MacDonell-Salisbury, 22.4.97
(telegram)(vertroulik); CO 537/133, Nr.325,
MacDonell-Salisbury, 23.4.97 (geheim).

40. FO 179/331, Bertie-MacDonell, 23.4.97 (vertroulik); FO
179/333, MacDonell-Bertie, 24.4.97 (vertroulik).

Op die oog af het die maandlange besoek van die Britse eskader aan Delagoabaai rustig en sonder enige voorvalle verloop.⁴¹ Albuquerque, Eca en hul eggenotes het 'n dag aan boord van die St. Georges as gaste van Rawson deurgebring; 'n krieketwedstryd is tussen die bemanning van H.M.S. Fox en 'n Lourenco Marques-elftal gereël en talle Transvalers het van die geleentheid gebruik gemaak om die moderne oorlogskepe van nader te besigtig.⁴²

Agter die skerms was sake egter anders gesteld. Kort na die vloot se aankoms het 'n gerug in Lourenco Marques die ronde gedoen dat die Z.A.R., met die stilswyende goedkeuring van die Portugese owerheid, 'n verrassingsaanval op die hawe sou loods. Met die oog op so 'n aanval het Rawson derhalwe toestemming by die Britse Admiraliteit gevra dat sy vlagoffisier per trein na Pretoria reis om spoorwegbrûe en ander strategiese installasies te bestudeer. Die Britse regering het egter 'n Transvaalse aanval op Delagoabaai onwaarskynlik geag en hul toestemming geweier.⁴³

Die moontlikheid van 'n Transvaalse aanval op Delagoabaai het ook Casement se aandag geniet. Hy het op goeie gesag uit die Z.A.R. verneem dat die Boere in geval van 'n oorlog met Brittanje eerste Lourenco Marques sou beset. Omdat dit 'n verklaring kon bied vir die groot hoeveelheid wapentuig wat die Boere deur die hawe ingevoer het, en daar boonop aanduidinge was dat die Portugese so 'n oorname sou verwelkom, het Casement 'n Transvaalse aanval nie as vergesog geag nie. Hy het Lourenco Marques weens verskeie redes besonder kwesbaar teen 'n aanval uit die Z.A.R. beskou. Daar was 'n tekort aan Portugese troepe en grofgeskut en boonop kon 'n Boerekommando Delagoabaai binne drie dae bereik. Volgens

41. Africa South Nr.532, Nr.91, Milner-Chamberlain, 5.6.97; The Press, 24.4.97 en 28.4.97.

42. The Press, 26.4.97; 27.4.97; 28.4.97 en 25.5.97. (The Press het spesiaal 'n fotograaf na Lourenco Marques gestuur om die Britse vloot te fotografeer, maar ongelukkig kon daar geen spoor van die foto's gevind word nie.)

43. CO 537/133. Nr.287, Commander-in-Chief-Admiralty, 26.4.97; Admiralty-Commander-in-Chief, geen datum.

Casement kon die Boere, deur van die Delagoabaaispoorweg en selfs die moontlike samewerking van die Portugese owerheid gebruik te maak, Lourenco Marques binne tien dae in 'n gewapende vesting omskep. Die Boere moes net besluit om Lourenco Marques aan te val "and the rest would almost naturally follow". Vir die berede Boerekryger was daar volgens die Konsul niks onprakties aan so 'n plan nie. Die Jamesoninval het immers bewys dat die Boere op enige gebeurlikheid voorbereid was. Boonop kon die groter skepe van die Kaapse vloot Delagoabaai slegs twee maal per maand met hoogwater binnevaar. Casement was derhalwe oortuig dat die Boere hulself deeglik sou kon ingrawe voordat hulle effektief teengestaan kon word.⁴⁴

Casement se standpunt is gedeeltelik deur Greene onderskryf. Hoewel Greene getwyfel het of die Boere se militêre organisasie daartoe in staat was, het hy 'n aanval op Lourenco Marques in die lig van die Boer se "absurd confidence in his own divine mission, and his burning desire to get to the sea at any cost,"⁴⁵ nie buite rekening gelaat nie. Hy was nietemin oortuig dat die Britse vloot opgewasse was vir 'n Transvaalse besetting van Delagoabaai. Dit wil voorkom asof Britse regeringslui Greene se standpunt gedeel het, aangesien nóg die Koloniale Kantoor, nóg die Britse Departement van Buitelandse Sake verder aandag aan so 'n moontlikheid geskenk het.

Die moontlikheid dat die Z.A.R. in geval van 'n Anglo-Boere-oorlog 'n aanval op Lourenco Marques sou loods, het ook in die Portugese pers ter sprake gekom. Hoewel aanvaar is dat Portugal in geval

---

44. FO 7031, Nr.67, Chamberlain-Salisbury, 18.4.97 (vertroulik). Casement se kommer oor die Portugese se vermoë om Lourenco Marques teen 'n aanval uit die Z.A.R. te beskerm, was nie ongegrond nie. In 1897 is Lourenco Marques se ongeveer 5000 inwoners (2242 Blankes, 913 Asië en 1747 Swartes), in die afwesigheid van enige verdedigingswerke deur 'n polisiemag van 120 Blankes en tussen 300 en 400 oorwegend Swart troepe, beskerm. WO 33/154, Military Notes on the Dutch Republics of South Africa, p.53.)

45. Africa South Nr.532, Nr.113, Milner-Chamberlain, 14.7.97.

van 'n Anglo-Boere-oorlog neutraal sou staan, is daar probleme met die neutraliteit van Lourenco Marques voorsien. Daar is beweer dat die dorp aan die genade van die Z.A.R. of avonturiers uit ander buurstate oorgelewer sou wees, en dat die meerderheid van sy inwoners Britte of Transvalers was. Omdat die neutraliteit van Lourenco Marques onder sulke omstandighede nie net deur goeie voornemens gehandhaaf kon word nie, is die Portugese regering aangeraai om langs diplomatieke kanale beskerming vir die dorp te soek. Terselfdertyd is aanbeveel dat die verdediging van die hawe opgeknop word deur soveel oorlogsskepe as moontlik daarheen te stuur en die dorp deur soldate te laat patrolleer.⁴⁶

Die bespiegeling rondom 'n Transvaalse aanval op Lourenco Marques is egter kortgeknip deur die nuus dat die Kaapse eskader Delagoabaai gaan verlaat. Die eerste Britse oorlogsskepe het op 14 Mei 1897 anker gelig, maar in teenstelling met die vloot se aankoms, het hul vertrek weinig of geen kommentaar in die Suid-Afrikaanse pers uitgelok nie.⁴⁷ Dat die demonstrasie 'n ongekwalifiseerde sukses was, is nie te betwyfel nie.⁴⁸ Greene het die sukses daarvan aan die aanvanklike geheimsinnigheid rondom die eindbestemming van die Kaapse eskader asook die spoed waarmee die demonstrasie uitgevoer is, toegeskryf. Na sy mening het die snelle mobilisasie van die Britse vloot op 'n tydstip toe Leyds besig was met "a fearful and wonderful programme for the alteration of the status quo in Lourenco Marques", die Z.A.R.-regering soos 'n donderslag getref. Aan die ander kant het Greene erken dat die Boere, "perhaps only naturally" en weens hul onkunde oor die bewapening van 'n moderne oorlogskip, nie in staat was om die betekenis van 'n maritieme demonstrasie ten volle te

-
46. FO 7031, Nr.43, MacDonell-Salisbury, 5.4.97 (vertroulik); The Press, 24.4.97.
47. Admiralty 1/7331, R 83/1897, Rawson-Admiralty, 24.5.97; The Press, 15.5.97; 17.5.97 en 22.5.97; Africa South Nr.532, Nr.84, Milner-Chamberlain, 20.5.97.
48. R.H. Wilde, pp.59-60.

begryp nie.⁴⁹

Wat die verdere verloop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis sou gewees het as Kruger nie aan Chamberlain se eise toegegee het nie, of as die Z.A.R. 'n aanval op Lourenco Marques sou geloods het, is natuurlik 'n ope vraag!⁵⁰

Die Britse vlootdemonstrasie was nie die enigste gebeurtenis wat die aandag op Delagoabaai gevestig het nie. Reeds in Februarie 1897 het die val van die pro-Britse Ribeiro-regering tot hernieude spekulاسie oor die toekoms van Mosambiek, en Delagoabaai in die besonder gelei. Aangesien die regeringsverandering aan Franse druk en die Ribeiro-regering se sogenaamde "Engelse" beleid toegeskryf is, is die verwagting gekoester dat die nuwe premier, Luciano de Castro, 'n meer onafhanklike koloniale beleid sou volg. Die aanstelling van 'n groot teenstander van 'n pro-Britse beleid, Barros Gomes, as Minister van Kolonies, het verdere geloofwaardigheid aan hierdie gedagterigting verleen.⁵¹

Van die verwagte koersverandering in die Portugese koloniale beleid het egter nie veel tereggekome nie. Inteendeel, Gomes het MacDonell reeds met hul eerste ontmoeting verseker dat die nuwe regering graag vriendskaplike betrekkinge met Brittanje wou handhaaf, en dat hy beïndruk was met die talle bewyse van Brittanje se bereidwilligheid om Portugal se belange te bevorder.⁵² In antwoord hierop het MacDonell verklaar dat die vriendskaplike betrekkinge tussen Brittanje en Portugal op die strenge handhawing van die status quo in Mosambiek berus het, en

---

49. Africa South Nr.532, Nr.91, Milner-Chamberlain, 5.6.97.

50. R.H. Wilde, p.60.

51. FO 7031, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 17.2.97 (vertroulik); CO 537/133, Nr.325, MacDonell-Salisbury, 23.4.97 (geheim); A.N. Porter, p.96.

52. FO 7031, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 17.2.97 (vertroulik).

verwys na die probleme wat kon voortspruit uit die beweerde onreëlmatighede met die toekenning van konsessies in Mosambiek. Gomes is ook gewaarsku teen die gevaar wat Lourenco Marques in die gesig gestaar het weens die intriges van diegene wat verdeeldheid tussen Portugal en Brittanje wou bevorder. As Portugal hul oë daarvoor wou sluit, kon dit die vriendskaplike betrekkinge tussen die twee lande in gevaar stel. Brittanje het slegs verlang dat Portugal hul koloniale besittings behou en sou nie die vervreemding van enige Portugese grondgebied of soewereine regte duld nie.⁵³

Gomes het MacDonell bedank vir die reguit manier waarop hy die Britse standpunt gestel het en die hoop uitgespreek dat die goeie betrekkinge tussen die twee lande nie deur 'n krisis in Delagoabaai sou skade ly nie. Hy was nietemin nie bereid om die aansprake van die konsessiehouers te ignoreer nie, aangesien dit vir Portugal van kardinale belang was om die onontwikkelde dele van Mosambiek deur middel van Portugese maatskappye te ontwikkel. MacDonell is egter verseker dat hoewel die kapitaal van die maatskappye uit die buiteland afkomstig was, die Portugese regering sou sorg dat dit bona-fide Portugese ondernemings bly.⁵⁴

Britse kommer oor die handhawing van die status quo in Mosambiek het voortgespruit uit gerugte dat die Ribeiro-regering twee konsessies aan die suidelike oewer van Delagoabaai aan Duitse en Z.A.R.-agente toegeken het. Daarbenewens het die Britse regering ook verneem dat Leyds Berlyn sou besoek om 'n vaste reëling vir die bevordering van die twee state se gemeenskaplike belange in die hawe te tref. Dit sou onder meer die aanleg van 'n steenkooldepot op die Catembe-grondgebied behels. Aangesien hoofsaaklik Duitse skepe van die steenkooldepot gebruik sou maak, is die vrees gekoester dat dit Duitsland van 'n vastrapplek kon

---

53. Ibid.

54. Ibid.

verseker en dat dit in oorlogstyd as 'n Duitse vlootbasis kon dien.⁵⁵ Boonop het die voormalige Portugese Konsul in Pretoria, Eduard Cohen, Greene gewaarsku dat die Ribeiro-regering met Duitsland, Frankryk en die Z.A.R. oor die toekoms van Delagoabaai onderhandel het, en dat die Z.A.R. Brittanje in Delagoabaai sou voorspring as hulle nie op hul hoede is nie.⁵⁶ Greene het terselfdertyd bewyse gevind dat die Duitse en Franse konsuls in Pretoria en Lourenco Marques saamgesweer het om hul lande se handel met Delagoabaai ten koste van Brittanje uit te brei.⁵⁷

In die lig van hierdie omstandighede het die Britse Departement van Buitelandse Sake die mening gehuldig dat Duitse, Franse en Transvaalse kapitaliste met die oog op toekomstige inmenging deur hul regerings veral in die Catembe- en Inhambane-konsessie belang gestel het. Aangesien geen soewereine regte egter ter sprake was nie, is die slotsom bereik dat die bepalinge van die konsessies niks bevat het waarteen Brittanje beswaar kon aanteken nie,⁵⁸ en dat hulle slegs sou kon ingryp indien 'n konsessie die waarde van die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier sou verminder.⁵⁹ Chamberlain daarenteen was so besorgd oor die politieke implikasies van die Catembe- en Inhambane-konsessie dat hy beveel het dat enige transaksies rakende die konsessies fyn dopgehou moes word.⁶⁰ In die tussentyd sou probeer word om 'n versekering van Soveral te verkry dat Portugal ook na die

---

55. CO 537/131, Nr.217, Greene-Rosmead, 30.1.97 (geheim); Nr.231, Greene-Rosmead, 11.2.97 (geheim).

56. CO 537/131, Nr.213, Greene-Rosmead, 22.1.97.

57. CO 537/131, Nr.212, Rosmead-Chamberlain, 29.1.97 (geheim); Britse Agent-Hoë Kommissaris, 21.1.97 (geheim); Nr.231, Greene-Rosmead, 11.2.97 (geheim).

58. FO 7031, Nr.26, Memorandum deur sir C. Hill oor die Inhambane- en Catembe-konsessies, 23.2.97.

59. FO 179/330, Nr.36, Salisbury-MacDonell, 15.3.97.

60. FO 7031, Nr.40*, Colonial Office-Foreign Office, 5.4.97 (vertroulik).

Bern-uitspraak geen konsessies grensende aan die Z.A.R., of in die omgewing van Lourenco Marques, sou verleen of bekragtig sonder om vooraf met Brittanje oorleg te pleeg nie.⁶¹

Afgesien van die beweerde Duitse en Transvaalse intriges in Mosambiek was Britse regeringslui ook verontus oor Frankryk se houvas op Portugal se finansies en hul doelbewuste pogings om Brittanje se posisie in Delagoabaai te ondergrawe. Hoewel Frankryk se belangstelling in Delagoabaai tot die nabygeleë Madagaskar en Franse kapitaal in die Z.A.R. beperk was, het Franse invloed in Portugal oorheers. 'n Groot aantal Portugese ondernemings; onder andere die nasionale spoorweë, was in Franse hande, terwyl Frankryk by verre Portugal se grootste buitelandse krediteur was. Daar is gevrees dat tensy Brittanje Portugal finansiëel te hulp snel die Portugese regering ná die Bern-uitspraak deur Duitse en Franse Konsessiesoekers oorval sou word, en dat dit ramspoedige gevolge vir Brittanje kon inhou.⁶²

MacDonell het derhalwe reeds in Februarie 1897 aan die Portugese Minister van Finansies voorgestel dat Brittanje, in ruil vir 'n lening aan Portugal, beheer oor Delagoabaai verkry. Die Portugese regering was egter buitengewoon sensitief vir enige voorstelle wat Portugal se soewereiniteit oor Mosambiek in gedrang kon bring, met die gevolg dat daar niks van MacDonell se voorstel gekom het nie.⁶³

Daar was egter ook 'n ander rede vir Britse belangstelling in Portugal se finansies. Met die oog op die verslegtende betrekkinge tussen Brittanje en die Z.A.R. was sowel Salisbury as

---

61. FO 179/330, Nr.31, Foreign Office-MacDonell, 1.3.97; FO 7031, Nr.31, Foreign Office-Colonial Office, 4.3.97 (vertroulik).

62. FO 63/1359, MacDonell-Bertie, 24.2.97; CO 537/129, Nr.183, MacDonell-Sanderson, 19.10.96 (kopie); Graham-Fairfield, 28.10.96; A.N. Porter, p.96.

63. J.A.S. Grenville, Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, p.183; R.J. Hammond, pp.205-215.

Chamberlain gretig om in ruil vir finansiële hulp aan Portugal 'n houvas op Mosambiek te verkry. Derhalwe het Francis Bertie, die hoof van die Afrika-afdeling in die Britse Departement van Buitelandse Sake, reeds aan die begin van Maart 1897 'n memorandum oor so 'n moontlikheid opgestel. Bertie het aanvaar dat Brittanje enige poging deur die Z.A.R. of 'n ander staat om besit of beheer oor die Republiek se toegang tot die see deur Mosambiek te verkry, met geweld sou teenstaan. Hy het derhalwe voorgestel dat Brittanje die Portugese besittings suid van die Zambesirivier waarborg in ruil vir 'n Portugese onderneming om, met die uitsondering van die Delagoabaaispoorweg, geen spoor-, trem- of rivierverbinding met die Z.A.R. toe te laat nie.⁶⁴ Voorts sou Brittanje en Portugal 'n ooreenkoms sluit waarvolgens 'n nuwe Anglo-Portugese maatskappy die skadevergoeding van die Bern-uitspraak sou betaal en die beheer van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg oorneem. Brittanje en Portugal sou elk ten minste een direkteur benoem en 'n deel van die wins van die spoorweg sou aan Portugal gaan. Dieselfde maatskappy, of 'n ander indien nodig, sou die verantwoordelikheid aanvaar om hawefasiliteite en ander noodsaaklike konstruksies in Lourenco Marques op te rig. Portugal sou ook onderneem om geen konsessies binne 'n sekere radius van Lourenco Marques te verleen of te bekragtig nie. Op versoek van die Koloniale Kantoor is 'n voorstel bygevoeg dat Brittanje in geval van 'n oorlog met die Z.A.R. die reg sou hê om Lourenco Marques tydelik te beset ten einde die deurvoer van wapens en ammunisie na die Z.A.R. te verhoed.⁶⁵

Bertie het ook met die oog op 'n lening aan Portugal by die Rothschildbankiershuis om hulp aangeklop. Sowel lord Rothschild as sy broer Alfred was gretig om te help, maar bevrees dat die lening kon skipbreuk ly as Brittanje nie 'n minimum rente daarop kon waarborg nie. In oorleg met Chamberlain is daar toe besluit

---

64. FO 63/1359, Memorandum van Bertie, 10.3.97.

65. Ibid.

om eerder op Soveral se terugkeer na Londen te wag en vas te stel of die Portugese bereid sou wees om te onderhandel.⁶⁶

Die moontlikheid dat Portugal Delagoabaai aan Brittanje sou verhuur, het intussen ook die aandag van die Britse Departement van Buitelandse Sake geniet. 'n Voormalige agent van Rhodes, Herbert Maguire, het daarop aanspraak gemaak dat hy 'n graaf Maser, 'n Lissabonse bankier, oor genoeg invloed onder Portugese regeringslui beskik om so 'n transaksie te beklink.⁶⁷ Maguire se plan het egter ernstige besware van Sanderson ontlok. Hy was bevrees dat dit tot 'n oorlog met die Z.A.R. en Duitsland kon lei en dat Duitsland ernstig beswaar sou aanteken as Brittanje Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in die hande kry sonder dat daar vir die vrye deurgang van goedere na die Z.A.R. voorsiening gemaak word. Duitse antagonisme sou boonop vererger word indien Brittanje beheer oor Mosambiek verkry. Volgens Sanderson sou Duitsland slegs in 'n Britse oorname van Delagoabaai berus as hulle die res van Mosambiek in die hande kon kry; enigiets minder sou die twee moondhede tot op die rand van oorlog bring.⁶⁸ Sanderson het dit nietemin die moeite werd geag om Maguire se voorstel op te volg ten einde vas te stel of die Portugese regering in beginsel bereid was om so 'n ooreenkoms te oorweeg. Hy, asook sir Michael Hicks-Beach van die Koloniale Kantoor, wou dit egter tot Delagoabaai beperk.⁶⁹

-
66. FO 63/1359, Memorandum van Bertie, 22.3.97; Bertie-Salisbury, 1.3.97.
67. FO 64/1466, Curzon-Salisbury, 9.3.97; Ongedateerde en ongetekende memorandum.
68. In die lig van Sanderson se bedenkinge fouteer Grenville deur te beweer dat in 1897 "neither Chamberlain nor indeed anyone else in the Cabinet gave much thought to the possibility that the Germans might demand compensation for allowing Britain control of Delagoa Bay. It seemed to the British ministers a purely Anglo-Portuguese affair". (J.A.S. Grenville, p.182.)
69. FO 64/1466, Memorandum van Sanderson, 12.3.97; Memorandum van Curzon, 13.3.97.

Hoewel Salisbury Maguire se plan as 'n droombeeld bestempel het, het hy dit om dieselfde rede as Sanderson nie summier van die hand gewys nie. MacDonell is derhalwe op 16 Maart 1897 versoek om Maser se finansiële posisie en politieke verbintenisse te ondersoek en vas te stel wat die Portugese regering in die mou voer.⁷⁰ Dit wil voorkom asof die uitslag van sy ondersoek sodanig was dat die Britse regering, nieteenstaande Maguire se aanspraak dat hy op Castro en Gomes se steun kon reken, die plan laat vaar het.⁷¹

Terwyl hierdie verwickelinge aan die gang was, het Salisbury verneem dat Portugal met die oog op die Bern-uitspraak verskeie beloftes van finansiële hulp, in ruil vir toegewings in Delagoabaai en elders in Mosambiek, ontvang het. Uit vrees dat die Portugese hulle kon kompromitteer, is MacDonell derhalwe op 18 Maart 1897 gelas om die Portugese regering te versoek om geen finansiële ooreenkoms met betrekking tot Mosambiek te sluit voordat Brittanje nie geraadpleeg is nie. MacDonell moes die Portugese regering ook vriendelik waarsku dat hoewel Brittanje bereid was om 'n ooreenkoms tot voordeel van Portugal te sluit, hulle enige vervreemding van Portugese grondgebied waaroor Brittanje 'n eerste opsie besit het, ten sterkste sou teenstaan en die nodige stappe sou neem om hul belange te beskerm. Indien die berigte oor finansiële hulp aan Portugal egter vals was, sou die Britse regering graag so 'n verklaring van die Portugese regering wou ontvang.⁷²

MacDonell het Salisbury se boodskap aan Carvalho oorgedra en terselfdertyd sy aandag op die verslegtende betrekkinge tussen Brittanje en die Z.A.R. gevestig. Aangesien die betrekkinge op 'n krisis afgestuur het en Portugal daarby betrek kon word, is

---

70. Ibid; Memorandum van Salisbury, geen datum.

71. FO 64/1466, Bertie-MacDonell, 16.3.97 (telegram) (vertroulik).

72. CO 537/133, MacDonell-Salisbury, 24.3.97 (geheim); FO 179/333, konsepkrywe aan MacDonell, geen datum; FO 63/1359, Bertie-Salisbury, 18.3.97.

Carvalho versoek om Salisbury se boodskap ernstig op te neem. Carvalho is daarop gewys dat Brittanje se bereidwilligheid om 'n ooreenkoms met Portugal te sluit nie net bedoel was om die status quo in Mosambiek te handhaaf nie, maar ook 'n poging was om Portugal teen "eventualities of vital importance to herself", te beskerm. Carvalho is ook daaraan herinner dat sy voorganger beloof het dat Portugal in alle sake rakende Suid-Afrika sou optree asof hulle belange dieselfde as Brittanje s'n was, en dat koning Carlos dieselfde versekering aan Salisbury gegee het.⁷³

Omdat Carvalho eers sy kollegas oor Salisbury se boodskap en aanbod wou raadpleeg, het MacDonell intussen ook vir Soveral daarvan in kennis gestel. Soveral is gewaarsku dat hy met sy aankoms in Londen in staat sou moes wees om 'n duidelike uiteensetting te gee van die beleid wat Portugal in geval van 'n krisis in die Z.A.R. sou volg. Die Minister is daarop gewys dat Mosambiek uiters kwesbaar teen 'n buitelandse aanval was en dat die Portugese in Lourenco Marques hulle in geval van 'n krisis in die Z.A.R. tussen 'n Transvaalse kommando en 'n Duitse vloot kon bevind. MacDonell het in dieselfde asem na Portugal se vlerkslepery by ander moondhede, en in die besonder die toenemende politieke en ekonomiese invloed van Frankryk, verwys. Hoewel finansiële oorwegings waarskynlik ten grondslag daarvan gelê het, wou dit vir Brittanje voorkom asof Portugal deur middel van 'n vae en opportunistiese beleid besig was om hulself oral te kompromitteer. Volgens MacDonell was die tyd derhalwe geleë vir 'n belofte van die Portugese regering dat dit hul erns was om in oorleg met Brittanje op te tree.⁷⁴

Hoewel Soveral die gespanne betrekkinge tussen Brittanje en die Z.A.R. en die beweerde Duitse intriges nie in 'n ernstige lig beskou het nie, is MacDonell verseker dat Portugal tot op datum sy verpligtinge teenoor Brittanje nagekom het. Daarby was dit

---

73. Ibid.

74. Ibid.

Portugese beleid om vriendskaplike betrekkinge met alle nasies, en in die besonder Engeland, te handhaaf. Volgens Soveral kon daar dus geen sprake wees dat Portugal koloniale grondgebied aan Duitsland sou afstaan, of hulself aan Frankryk sou verpand nie.⁷⁵

Salisbury se aanbod van 'n Anglo-Portugese ooreenkoms is dan ook deur die Portugese regering van die hand gewys omdat dit slegs slapende honde sou wakker maak. Die Portugese regering het dit boonop onnodig geag om aan hul verpligtinge teenoor Brittanje herinner te word, aangesien daar geen voorneme bestaan het om enige grondgebied of soewereine regte in Mosambiek af te staan nie. MacDonell is verseker dat Portugal reeds maatreëls getref het om enige eis om skadevergoeding wat uit die Bern-uitspraak kon voortspruit, te betaal, en dat daar geen waarheid gestee het in die berigte wat die Britse regering daarvoor ontvang het nie. Aangesien die Portugese regering boonop van plan was om geen finansiële voorstelle met betrekking tot die Bern-uitspraak te oorweeg nie, kon hulle geen rede insien om met Brittanje daarvoor oorleg te pleeg nie. MacDonell is nietemin daaraan herinner dat groot dele van Mosambiek onontwikkeld was en dat die ontwikkeling daarvan die Portugese regering se verantwoordelikheid was. Wat Portugal se onderhandelinge met Franse finansiers betref, het Carvalho opgemerk dat die Franse finansiële mark die enigste was waartoe Portugal nog toegang gehad het, en dat die onderhandelinge geen politieke motiewe gehad het nie.⁷⁶

Carvalho se mededeling het MacDonell nie heeltemal tevrede gestel nie. Hy kon nie insien hoe Portugal, selfs met die hulp van Franse finansiers, hul finansiële probleme kon oorbrug nie. Hy het derhalwe veronderstel dat Portugal se besware teen Britse finansiële hulp ook op ander moondhede van toepassing was en Carvalho gewaarsku dat Brittanje nie sou terugsit as Portugal,

---

75. Ibid.

76. CO 537/133, MacDonell-Salisbury, 29.3.97 (geheim).

"after declining the disinterested assistance of Her Majesty's Government", direk of indirek onder beheer van 'n ander moondheid sou kom nie. Met verwysing na die ontwikkeling van die Portugese kolonies het MacDonell weer eens kritiek op die verlening van konsessies in Mosambiek uitgespreek. Hoewel Britanje nie die ontwikkeling van die gebied aan bande wou lê nie, was hulle besorgd oor die konsessiesoekers se motiewe en die feit dat hulle namens regerings, "who have a political object in overriding the recognised claim of the British Government", opgetree het. Daarbenewens het die Portugese regering in die meeste gevalle onder die invloed van gewetelose politici konsessies in Mosambiek verleen sonder om op die bona fides van die applikante ag te slaan. Om sodanige komplikasies te vermy en omdat Brittanje 'n eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier besit het, was dit niks meer as billik dat hulle geraadpleeg sou word "on a point of paramount importance both to Great Britain and Portugal". Carvalho is dan ook gewaarsku dat hoewel dit Britse beleid was om Portugal se Afrika-kolonies teen buitelandse inmenging te beskerm, Brittanje eerste na sy eie belange sou omsien indien omstandighede in Suid-Afrika daartoe lei dat Portugal nie sy territoriale integriteit kon handhaaf nie.⁷⁷

Op hierdie stadium het die mobilisering van die Kaapse eskader vir 'n nuwe verwikkeling gesorg. Om die kwaadwillige gerugte oor die Kaapse eskader die nek in te slaan, het Carvalho voorgestel dat Brittanje in 'n amptelike nota aan Portugal verklaar dat hulle vasbeslote was om die status quo in Mosambiek te handhaaf. MacDonell het die voorstel verwelkom, aangesien dit vir hom wou voorkom asof die Portugese regering bereid was om Salisbury se aanbod van finansiële hulp te heroorweeg.⁷⁸ Salisbury was

---

77. Ibid.

78. FO 7031, Nr.42, MacDonell-Salisbury, 11.4.97 (telegram). In die lig van die Portugese regering se "onbevredigende houding" teenoor Salisbury se voorstelle het Bertie aan sy premier voorgestel dat die Portugese regering nie vooraf oor die Britse vlootdemonstrasie ingelig word nie. Indien die

bereid om aan Carvalho se versoek te voldoen op voorwaarde dat daar ook na Portugal se verpligtinge teenoor Brittanje in Mosambiek en in die besonder Brittanje se eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier verwys word. Carvalho wou egter, met die oog op die publikasie van die Britse nota in die Portugese pers, liefs enige verwysing na Portugal se verpligtinge teenoor Brittanje verswyg. Hy was nietemin bereid om na die publikasie van die Britse nota 'n soortgelyke nota aan Brittanje te rig wat aan Salisbury se wense sou voldoen. Indien Salisbury met hierdie optrede akkoord sou gaan, sou Soveral onmiddellik na Londen vertrek om oor Britse finansiële hulp aan Portugal te onderhandel.⁷⁹

Met die oog op Salisbury se goedkeuring het MacDonell gevolglik die Britse en Portugese konsepnotas aan die Britse Departement van Buitelandse Sake getelegrafeer. In albei notas is die voorneme uitgespreek om die status quo in Mosambiek te handhaaf, maar in die Portugese nota is verder verklaar "that it never was, it is not, and can never be the intention of the Portuguese Government to alienate the smallest portion of their possessions".⁸⁰ Salisbury was bereid om die uitruil van notas goed te keur op voorwaarde dat die woorde "in any direct or indirect way" aan die Portugese nota toegevoeg word. Carvalho was egter bevrees dat die voorgestelde wysiging Brittanje die reg tot inmenging in die Portugese planne vir die ontwikkeling van Mosambiek sou verleen. Volgens die Portugese reg het die term "vervreemding" alle vorme

---

Portugese regering navraag oor die demonstrasie sou doen, sou bloot geantwoord word dat die oorlogskepe daar was om Britse belange in Delagoabaai te beskerm. Bertie se voorstel het die steun van Chamberlain geniet. Of dit deur Salisbury aanvaar is, is onbekend. Dit is nietemin insiggewend dat, soos reeds vermeld, Portugal nie vooraf oor die ware doel van die Britse vlootdemonstrasie ingelig is nie. (FO 63/1359, Bertie-Selborne, 8.4.97 (privaat).

79. FO 7031, Nr. 48, MacDonell-Salisbury, 14.4.97 (telegram) (geheim).
80. FO 63/1359, MacDonell-Bertie, 20.4.97 (privaat); FO 179/331, Salisbury-MacDonell, 18.4.97.

van verbandlegging gedek en die Portugese regering kon derhalwe nie die noodsaaklikheid van die voorgestelde wysiging insien nie. Omdat nie een van die twee regerings wou kopgee nie, het die uitruil van notas gevolglik deur die mat geval.⁸¹

MacDonell was nietemin steeds optimisties oor 'n Anglo-Portugese ooreenkoms en die moontlikheid dat Brittanje sekere toegewings in Delagoabaai kon verkry.⁸² Hy het egter geen illusies oor 'n Britse oornome van Delagoabaai gekoester nie. Weens sy jarelange verblyf in Lissabon was die Minister oortuig dat nóg die Portugese skuldias, nóg enige finansiële lokaas die Portugese sou oorreed om die hawe aan Brittanje te verkoop. Syns insiens sou Brittanje slegs deur middel van 'n invloedryke Britse finansier en 'n bonafide Portugese onderneming 'n houvas oor die spoorweg en hawe kon verkry.⁸³

Intussen was Chamberlain, aangevuur deur die vrees dat die Z.A.R. en Duitsland een of ander "coup" met die oog op die uitspraak van die Bernse arbitrasiehof beplan het, gretig om 'n ooreenkoms met Portugal oor Delagoabaai te bereik. Syns insiens het Delagoabaai die sleutel tot die Suid-Afrikaanse vraagstuk ingehou, en was die situasie eenvoudig: die Portugese moes besluit of hulle Brittanje as vriend of as vyand wou hê. As hulle die MacMahon-uitspraak en Brittanje se eerste opsie op die Portugese grondgebied suid van die Zambesiriver sou respekteer, sou hy uit sy pad gaan om hulle te help. Maar as Britse belange deur Portugese intriges met buitelanders benadeel sou word, sou hy nie huiwer om op te tree nie; daarvoor was daar vir Brittanje te veel in Suid-Afrika op die spel.⁸⁴

---

81. FO 63/1359, MacDonell-Bertie, 20.4.97 (privaat); CO 537/133, Nr.325, MacDonell-Salisbury, 23.4.97 (geheim).

82. CO 537/133, Nr.325, MacDonell-Salisbury, 23.4.97 (geheim).

83. FO 64/1466, MacDonell-Bertie, 7.4.97 (privaat).

84. FO 63/1359, Memorandum van Chamberlain, 11.4.97; J.A.S. Grenville, p.184.

Chamberlain en Soveral se eerste samesprekings het op 10 Mei 1897 in die Koloniale Kantoor plaasgevind. Chamberlain het na Brittanje se goeie gesindheid teenoor Portugal, hul tradisionele bondgenootskap, gemeenskaplike kommersiële belange en Portugal se strategiese ligging verwys, en sy kommer oor die toekoms van Delagoabaai en die Portugese besittings aan die suidweskus van Afrika uitgespreek. Aangesien belangrike Britse belange op die spel was, wou hy graag verneem of Portugal bereid en in staat was om die status quo te handhaaf. Daarbenewens was Brittanje ook besorgd oor Portugal se finansiële probleme en bevrees dat hulle nie die skadevergoeding wat uit die Bernse arbitrasiehof kon voortspruit, sou kon betaal nie. In die lig van hierdie kommerwekkende omstandighede sou Brittanje Portugal graag wou help om die status quo te handhaaf.⁸⁵

Soveral het die moontlikheid dat Portugal sy soewereiniteit oor Delagoabaai of enige ander koloniale besitting sou prysgee ten sterkste ontken. Hy het egter terselfdertyd die moontlikheid van Britse beheer oor die Delagoabaaispoorweg en -hawe geopper as Brittanje bereid sou wees om Portugal se Wes- en Oos-Afrikaanse besittings teen enige Europese moondheid te beskerm en Duitse druk op Portugal te verlig. Soveral het erken dat Portugal se finansiële probleme op hoë vlak aandag geniet, maar hy het onder die indruk verkeer dat Chamberlain 'n voorstel daarvoor aan die Portugese regering sou voorlê. Die Koloniale Sekretaris is egter daarop gewys dat daar in so 'n geval deeglik met die naywer van Frankryk en Duitsland rekening gehou sou moes word. Portugal was diep in die skuld by Frankryk en sou hulle vir 'n verdere lening waarskynlik weer daarheen moes wend.

Wat Duitsland betref, was daar die kwalik bedekte dreigement dat indien Portugal 'n reëling met Brittanje sou tref wat nie Duitsland se goedkeuring sou wegdra nie, Duitsland Tigerbaai in

---

85. CAB 37/44, Nr.19, Portuguese interests in Africa: Delagoa Bay, 10.5.97.

die suide van Angola sou beset. Dit sou 'n gevoelige slag vir Portugal wees, aangesien Angola hul enigste winsgewende kolonie in Afrika was. Soveral was nogtans bereid om Chamberlain se beweerde plan aan sy regering voor te lê.⁸⁶

Chamberlain het enige sprake van 'n Britse plan ontken alvorens daar duidelikheid was oor die grondslag waarop die Portugese regering wou onderhandel. Desnieteenstaande het hy tog die voorstelle bevat in Bertie se reeds vermelde memorandum aan Soveral voorgelees, maar die bepaling omtrent Brittanje se reg om Delagoabaai in geval van oorlog te beset, verswyg. Volgens Chamberlain was die voorstelle in wese dieselfde as Soveral s'n, behalwe dat daar slegs na 'n waarborg van Portugal se Wes-Afrikaanse besittings verwys is. Soveral het veral belang gestel in die finansiële hulp wat Brittanje kon aanbied, maar Chamberlain wou hom nie daarvoor uitlaat voordat daar nie meer duidelikheid oor die standpunte van die Portugese regering bestaan het nie. Hy het egter voorgestel dat Portugal 'n lening in Londen sluit waarvoor die Portugese besittings in Afrika, insluitende spoorweë en inkomste, as sekuriteit sou dien. Dit kon as regverdiging dien vir Brittanje se waarborg van die Portugese besittings in Afrika. Soveral was ten gunste van die voorstel en die samesprekings is verdaag sodat hy sy regering kon raadpleeg.⁸⁷

Die Portugese regering was egter nie bereid om enige ooreenkoms te sluit wat die status quo van Mosambiek in die gedrang kon bring nie. Hulle was bevrees dat die openbare mening in Portugal dit nie sou duld nie en dat dit tot Duitse en Franse vlootdemonstrasies aan die Oos-Afrikaanse kus kon aanleiding gee. Weens Portugal se finansiële verknorsing is Soveral nietemin gemagtig om aan Chamberlain voor te stel dat Portugal die status quo van Delagoabaai sou waarborg in ruil vir 'n Britse lening

---

86. Ibid.

87. Ibid.

waarvoor die inkomste van die Portugese besittings in Afrika, met die uitsondering van die Lourenco Marques-provinsie, as sekuriteit sou dien. 'n Deel van die lening sou in die hande van die Rothschildbankiershuis gelaat word om die onkoste van die Bern-uitspraak en die ontwikkeling van die Delagoabaaispoorweg en -hawe te dek. Portugal sou ook onderneem om nie die inkomste van Lourenco Marques aan enige finansiële transaksie te koppel of, volgens Soveral se interpretasie, enige konsessie in die Lourenco Marques-provinsie sonder Brittanje se goedkeuring te verleen nie.⁸⁸

Chamberlain het nie veel waarde aan die Portugese voorstelle geheg nie omdat Brittanje, syns insiens, reeds die reg besit het om beswaar aan te teken teen enige konsessie in Mosambiek wat hul regte kon benadeel. Chamberlain het in elk geval net in Delagoabaai, en nie in die Portugese besittings in Wes-Afrika nie, belang gestel. Soveral het Chamberlain se standpunt betwis deur aan te voer dat Portugal sy reg om konsessies in Mosambiek te verleen nog nooit prysgegee het nie, en dat Brittanje se regte tot 'n eerste opsie en niks meer nie beperk was. Volgens die Portugese voorstel sou Brittanje egter die reg verkry waarop Chamberlain aanspraak gemaak het.⁸⁹

Tydens verdere samesprekings in Junie 1897 was dit duidelik dat die onderhandelinge oor 'n Anglo-Portugese ooreenkoms 'n dooiepunt bereik het. Anders as wat Soveral vermoed het, was die Portugese regering nie bereid om die verlening van konsessies in die Lourenco Marques-provinsie aan Brittanje se goedkeuring te onderwerp nie. Vir Chamberlain daarenteen was 'n ooreenkoms daarsonder nutteloos. Hy was bevrees dat sodanige konsessies aan buitelandse regerings oorgedra kon word en dat dit dan, soos in die geval van Swaziland, as grondslag vir verdere aansprake ten

---

88. FO 63/1359, Memorandum van Chamberlain, 29.5.97 (geheim).

89. Ibid.

koste van Britse belange kon dien.⁹⁰

Hoewel Soveral steeds gretig was om Chamberlain tegemoet te kom, wou hy ter wille van Portugese gevoelens enige verwysing na Brittanje se goedkeuring verswyg. Chamberlain het derhalwe voorgestel dat Portugal, in ruil vir Britse hulp om 'n buitelandse lening te sluit, onderneem om geen konsessie binne 'n bepaalde radius van Lourenco Marques te verleen nie. Soveral wou egter 'n belofte hê dat Brittanje die Portugese besittings in Afrika sou waarborg, maar Chamberlain was alleen daartoe bereid indien Brittanje beheer oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg kon verkry. Soveral het ook nie veel waarde aan die beloofde Britse finansiële hulp geheg nie, aangesien sy regering alreeds 'n Franse aanbod in die hand gehad het. Die Portugese regering was buitendien van mening dat die Delagoabaaispoorweg en hul Afrika-besittings as sekuriteit vir 'n lening deur Duitsland, Frankryk en Brittanje kon dien. Chamberlain het die aanname betwis en Soveral gewaarsku dat Brittanje so 'n stap as 'n "unfriendly act" sou beskou. Soveral het nietemin sy voorneme herhaal om tot 'n vergelyk met Chamberlain te kom en die samesprekings is onderbreek sodat hy sy regering kon raadpleeg.⁹¹

Die onderhandelinge het egter skipbreuk gely omdat die Portugese regering nie bereid was om enige ooreenkoms te sluit wat afbreuk aan Portugese soewereiniteit sou doen nie. Aan Britse kant is vermoed dat Soveral verder as sy regering wou gaan om 'n ooreenkoms met Brittanje te bereik, maar 'n paar maande later is vasgestel dat die Portugese regering se hande met betrekking tot Delagoabaai gebonde was as gevolg van versekerings aan Duitsland en Frankryk.⁹²

---

90. FO 63/1359, Memorandum van Chamberlain, 18.6.97.

91. Ibid.

92. FO 63/1359, Memorandum van Bertie, 10.1.98.

HOOFSTUK 8STRYD AGTER DIE SKERMS

Afgesien van Brittanje het die Z.A.R. ook gedurende die eerste helfte van 1897 verskeie pogings aangewend om hulle belange in Delagoabaai te bevorder en te beveilig. Hierdie pogings het, wat aard en omvang betref, aanmerklik van Britse pogings verskil. Waar Brittanje veral deur middel van die vlootdemonstrasie en 'n nuwe Anglo-Portugese verstandhouding hul belange in die Baai probeer bevorder het, het die Z.A.R. van verskeie metodes gebruik gemaak. Dit het onder meer behels: die eksploitasie van die Catembe-konsessie, die subsidiëring van 'n nie-Britse skeepvaartverbinding tussen Europa en Delagoabaai, die neutralisering van Delagoabaai en die verkryging van regte of beheer oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Die belangrikste hiervan was ongetwyfeld die poging om deur middel van die Catembe-konsessie 'n vaste voet in Delagoabaai te verkry.

Soos reeds vermeld, het Eiffe met die oog op die bevordering van die Catembe-aangeleentheid Europa aan die einde van 1895 besoek. Sy pogings om Duitse steun te verkry, het gou vrugte afgewerp. Reeds op 6 Januarie 1896 het hy die Catembe-konsessie met Von Marschall en Kayser bespreek en die versekering ontvang dat Duitsland nie 'n Britse anneksasie van Delagoabaai sou duld nie. Eiffe het ook kennis geneem van 'n gesprek tussen Von Marschall en Leyds oor die Catembe-konsessie, maar wat tussen hulle bespreek is, is ongelukkig onbekend.¹ In die lig van Eiffe se verdere optrede lyk dit egter redelik seker dat hy en die Z.A.R.-regering op die steun van die Duitse regering staatgemaak het. Eiffe het vervolgens aan die einde van Januarie 1896 'n lang gesprek met die Duitse Staatsekretaris van Marine, admiraal Hollmann, oor die oprigting van 'n droogdok en steenkooldepot in Lourenco Marques

---

1. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1896.

gevoer. Hollman het die gedagte verwelkom en verklaar dat dit voldoende sou wees as die beoogde droogdok skepe van die Condor se grootte kon akkommodeer. Hy het Eiffe ook versoek om 'n besending Transvaalse steenkool vir ondersoek na Wilhelmshaven te stuur. Eiffe se plan vir die oprigting van 'n steenkooldepot is ook deur die DOAL verwelkom, wat inligting aangaande die grootte van die maatskappy se skepe aan hom beskikbaar gestel het.²

Eiffe se planne is egter ernstig in die wiele gery deur die Portugese besluit om op die Catembestrand beslag te lê. Hoewel die Portugese optrede 'n groot terugslag was, het Eiffe uit vrees vir verdere komplikasies slegs ligweg protes aangeteken. Hy het hom nietemin nie deur die Portugese optrede van stryk laat bring nie, en in Julie 1896 namens die Z.A.R. 'n verdere kwart aandeel in die Catembe-konsessie in die hande gekry. Daardeur is die Z.A.R. se aandeel in die konsessie op sewe-agtstes te staan gebring.³ Eiffe het ook met die oog op die noodsaaklike voorbereidings in Delagoabaai 'n ervare ingenieur en jeugvriend van Hintze Ribeiro, Thomas Ivens, in diens geneem.⁴ Wat die oprigting van 'n Portugese maatskappy in Lissabon betref, kon Eiffe en sy vennoot, Seeman, nieteenstaande 'n onderhoud met die Portugese premier nie veel hond haaraf maak nie. Hoewel Seeman 'n konsepstatute opgestel het, is daar aan die einde van 1896 besluit om die beoogde maatskappy eerder in Lourenco Marques op te rig. Met dié doel voor oë, en om met Leyds oorleg te pleeg, het Eiffe in Januarie 1897 na Suid-Afrika teruggekeer.⁵

Na samesprekings in Pretoria het Eiffe op 24 Maart 1897 'n kontrak met die Z.A.R.-regering gesluit ingevolge waarvan hy onderneem het om 'n openbare maatskappy, die Companhia Industrial de Lourenco Margues, met 'n aandeelkapitaal van £250 000 in Lourenco Marques

-
2. LA 77, Eiffe-Leyds, 28.1.96.
  3. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1896-1897.
  4. LA 77, Eiffe-Leyds, 20.2.96.
  5. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1896-1897.

op te rig. Die maatskappy sou hom vir die aanleg van 'n hawehoof, 'n drywende droogdok en dorpsontwikkeling op Catembe beywer. Eiffe is gemagtig om tot £25 000 van die aandeelkapitaal elders te plaas; op voorwaarde dat die Z.A.R. die meerderheid stemme behou. Sewe-agtstes van die aandeelkapitaal sou aan die Z.A.R.-regering oorhandig word, asook 'n aantal aandele gelykstaande aan die bedrag wat die Z.A.R. tot op daardie stadium aan die beoogde maatskappy voorgeskiet het. Eiffe het ook onderneem om die wense van die Z.A.R.-regering met betrekking tot die doel en bestuur van die maatskappy uit te voer, en te sorg dat die Portugese regering dit nie in die wiele ry nie.⁶

Die Z.A.R.-regering het op hul beurt onderneem om £200 000 vir die onderneming aan Eiffe beskikbaar te stel, waarvoor hulle 'n volopbetaalde aandeel tot gelyke bedrag terug sou ontvang. Eiffe sou ook vir al sy dienste tot op datum, asook dié in die toekoms, vergoed word. Ten slotte is bepaal dat die ooreenkoms vir 'n onbepaalde tydperk sou geld, maar dat die Z.A.R.-regering dit te eniger tyd kon opsê. Eiffe sou aan 'n opseggingstyd van een jaar gebonde wees.⁷

Eiffe het nie gras onder sy voete laat groei nie en op 29 Maart 1897 die Companhia Industrial in Lourenco Marques opgerig. Met die oog op die registrasie van die maatskappy is die statute, ná oorlegpleging met Albuquerque, aan die staatsprokureur gestuur. Die voorlopige oogmerke van die maatskappy is aangedui as die konstruksie van 'n drywende droogdok, 'n klein hawehoof asook dorpsontwikkeling op die Catembegrondegebied.⁸

---

6. LA 78, Ooreenkoms tussen Z.A.R.-regering en Eiffe kragtens geheime UR-besluit, dd.24.3.97, art.21; Memorandum van Eiffe, 1897.

7. Ibid.

8. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1897; Van Eelde-Staatsekretaris, 9.4.97; LA 77, Denkschrift betreffend die bisheringe Entwicklung der Bersitzung Catembe, dd.30.9.97; Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

Die Z.A.R.-regering het die aanleg van 'n drywende droogdok van groot belang geag omdat daar tussen Kaapstad en Bombaai geen hawe was wat oor so 'n fasiliteit beskik het nie. Daar is geglo dat dit die skeepsverkeer na Delagoabaai aansienlik sou bevorder. Wat die hawehoof betref, was die plan dat dit van so 'n omvang moes wees dat groot skepe met enige gety daaraan kon vasmeer. Dit sou later per spoor met die Delagoabaaispoorweg verbind word.⁹ Met die oog op die konstruksie van 'n hawehoof en drywende droogdok het Eiffe vir Ivens en Van Eelde, 'n ingenieur van die NZASM, na Europa gestuur om die nuutste skepswerwe te bestudeer en detailplanne op te stel.¹⁰ Aangesien Catembe 'n gesonder ligging as Lourenco Marques gehad het, het die moontlikheid van dorpontwikkeling ook die aandag van die Z.A.R.-regering geniet. Daar is onder andere aan die oprigting van 'n hotel en swemfasiliteite aandag geskenk. In die geheel gesien, was die oogmerke van die Z.A.R. met die Companhia Industrial daarop gemik om die ontwikkeling van Lourenco Marques as hawe op alle moontlike wyses te bevorder ten einde handelsverkeer daarheen te lok.¹¹

Hierdie oogmerke is met sowel Albuguerque as die plaaslike owerhede bespreek en wat almal geen beswaar geopper het nie. Trouens, Albuquerque het Eiffe verseker dat alles in orde was en dat hy hom van die publikasie van die statute in die Mosambiekse staatskoerant in kennis sou stel. Met sy vertrek na Europa, aan die einde van Mei 1897, was Eiffe dan ook vol vertroue dat die statute van die maatskappy deur die prokureur-generaal van Mosambiek goedgekeur sou word.¹²

---

9. LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

10. LA 78, Van Eelde-Staatsekretaris, 9.4.97; Van Eelde-Leyds, 1.7.97.

11. LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

12. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1897; Van Eelde-Leyds, 10.4.97; Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

Danksy Casement se rapporte het Eiffe se besoek aan Suid-Afrika nie ongemerk in Britse regeringskringe verbygegaan nie. Casement het onder andere beweer dat Eiffe alles in sy vermoë gedoen het om goedkeuring vir die oprigting van hawefasiliteite op Catembe te verkry, en het selfs die aanleg van 'n Duitse vlootbasis nie uitgesluit nie. Daarbenewens is Salisbury se aandag ook daarop gevestig dat Eiffe Catembe en die Z.A.R. in die geselskap van Pfeil besoek het. Salisbury het dit derhalwe raadsaam geag om die Portugese regering oor Leyds se planne in te lig en hulle te waarsku dat die verlening van enige konsessies in Delagoabaai Brittanje se reg van 'n eerste opsie in gedrang sou bring. Hy is egter deur Soveral gerusgestel dat daar geen voorneme bestaan het om 'aan enige buitelandse maatskappy of regering regte in Delagoabaai toe te staan nie.¹³

Leyds se beweerde onderhandelinge in verband met die Catembe-konsessie het die Britse regering verder op hul hoede gestel. Daar was sprake dat Leyds, voorsien van die nodige fondse, kragtige pogings in Lissabon sou aanwend om die bepalinge van die Catembe-konsessie te wysig sodat dit as grondslag vir die oprigting van 'n hawe op Catembe kon dien. Leyds het glo gehoop dat hy op die steun van die Franse, Duitse en Nederlandse Ministers in Lissabon sou kon staatmaak. Indien hy suksesvol sou wees, sou Duitse kapitaliste, in samewerking met die Z.A.R., die Companhia Industrial se aanvangskapitaal tot £500 000 verhoog.¹⁴ Omdat die Britse regering die Catembestrand as die

---

13. FO 7031, Nr.41, Casement-Salisbury (vertroulik), 7.3.97; Nr.47, Salisbury-MacDonell (geheim) (telegram), 12.4.97; Nr.58, Casement-Salisbury (vertroulik), 1.4.97; Nr.59, Casement-Salisbury (vertroulik), 3.4.97; CO 537/133, Nr.355, Foreign Office-Colonial Office, 27.7.97 (geheim); P.J. van Winter II, p.280.

14. Africa South Nr.532, Nr.52, Rosmead-Chamberlain, 31.3.97 (geheim); Nr.104, Milner-Chamberlain, 14.7.97 (telegram); FO 7031, Nr.80, Colonial Office-Foreign Office, 19.7.97; CO 537/131, Memorandum van Lambert, 14.7.97; Memorandum van Chamberlain, 20.7.97. Porter (p.137) se bewering as sou Leyds Lissabon in 1897 besoek het om oor die Catembe-konsessie te onderhandel, is foutief. (L.E. van

sleutel tot die situasie beskou het, is Soveral weer eens gewaarsku dat die verlening van enige regte met betrekking tot die strandgebied Brittanje se reg van 'n eerste opsie in gedrang sou bring.¹⁵

Die teenstrydige belange wat by die Catembe-konsessie ter sprake was, en veral die druk wat die Britse regering uitgeoefen het, het die Portugese regering in 'n moeilike posisie geplaas. Die mening is aanvanklik gehuldig dat sowel Ennes as die plaaslike owerheid in Lourenco Marques hul magte met die toekenning van die Catembe-konsessie oorskry het, en dat die konsessie sonder die goedkeuring van die Cortes waardeloos was. Nadere ondersoek het egter aan die lig gebring dat Ennes en die plaaslike owerheid binne hul mag opgetree het en dat die konsessie derhalwe geldig was. Hoewel die Portugese regering die moontlikheid oorweeg het om die Catembe-konsessie tot niet te verklaar, is die gedagte uit vrees vir Duitse optrede laat vaar. In plaas daarvan is besluit om die statute van die Companhia Industrial noukeurig te bestudeer, en enige afwyking van die voorwaardes van die Catembe-konsessie as verskoning te gebruik om hul finale goedkeuring te weerhou.¹⁶

Albuquerque is derhalwe in Junie 1897 versoek om die statute van die Companhia Industrial, asook alle ander dokumente wat op die Catembe-konsessie betrekking gehad het, na Lissabon te stuur. Navrae deur Seeman en Ivens in Lissabon het aan die lig gebring dat die Portugese regering geen beswaar teen die statute gehad het nie, maar dat die Britse regering amptelike inspraak daarin verlang het. Hulle is verder meegedeel dat die Britse regering bekommerd was dat die Companhia Industrial Duitse invloed in

---

Niekerk, Dr. Leyds as Gesant van die Z.A.R. pp.18-35.)

15. FO 7031, Nr.87, Salisbury-MacDonell, 3.8.97 (geheim); CO 537/132, Nr.351, Memorandum van Chamberlain, 20.7.97.
16. FO 7031, Nr.100, MacDonell-Salisbury, 1.11.97 (vertroulik).

Delagoabaai sou versterk en Britse belange sou benadeel.¹⁷

Om Britse teenkanting uit die weg te ruim, het Ivens na Londen gereis, waar hy op 21 September 1897 deur sir Thomas Sanderson te woord gestaan is. Sanderson het egter ontken dat Brittanje enige stappe in Lissabon geneem het om die oprigting van die Catembe-maatskappy in die wiele te ry, met die gevolg dat Ivens onverrigter sake na die vasteland teruggekeer het.¹⁸

Die verloop van gebeure in Lissabon en Londen het Eiffe egter oortuig dat die Britse regering enkel en alleen vir die dwarsboming van die Companhia Industrial verantwoordelik was. Gevolglik het hy op 30 September 1897 'n lywige memorandum oor die lotgevalle van die Catembe-konsessie aan die Duitse regering gerig, waarin hul aandag op die belangrikheid van die konsesie vir Duitse en Transvaalse belange gevestig is.¹⁹ Die Duitse Onderstaatsekretaris van Buitelandse Sake, Von Richthofen, het Eiffe die steun van die Duitse regering verseker, maar hom aangeraai om te wag op die aankoms van die nuwe Duitse Minister in Lissabon, graaf Tattenbach, alvorens hy verdere stappe neem.²⁰ Dit het daartoe gelei dat Eiffe eers op 3 Januarie 1898 deur die Portugese Minister van Marine, Dias Costa, in die teenwoordigheid van Albuquerque, te woord gestaan is. Die Minister het Eiffe

17. LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99; Denkschrift betreffend die bisherige Entwicklung der Besetzung Catembe, dd.30.9.97; P.J. van Winter II, p.280.

18. LA 77, Ivens-Sanderson, 21.9.97; Sanderson-Ivens, 5.10.97; Ivens-Sanderson, 11.10.97; Ivens-Sanderson, 13.10.97; Bertie-Ivens, 22.10.97. (Die Britse regering was bewus van Ivens se verbintenis met Eiffe en het hom nie vertrou nie. Kyk CO 537/133, Nr.187, Memoranda van Lambert en Just, 7 en 9.10.97.)

19. Denkschrift betreffend die bisherige Entwicklung der Besetzung Catembe, 30.9.97.

20. LA 78 Memorandum van Eiffe, 1897; LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99; FO 7031, Nr.100, MacDonell-Salisbury, 1.11.97 (vertroulik).

verseker dat die statute van die Companhia Industrial aan die Portugese koning vir ondertekening voorgelê sou word sodra enkele minder belangrike wysigings aangebring is. Volgens die Minister sou die veranderinge aan die statute slegs 'n paar dae in beslag neem. By nadere ondersoek het dit egter geblyk dat die veranderinge reeds in die statute opgeneem is en dat die Portugese regering baie oppervlakkig daarvoor ingelig was. Eiffe was nietemin vol vertroue dat die finale goedkeuring van die statute 'n formaliteit was, en het gevolglik inmenging aan die kant van die Duitse regering onnodig geag.²¹

Eiffe was egter onbewus van die feit dat daar op 7 Januarie 1898, tydens samesprekings tussen Gomes, Albuquerque en MacDonell, ingrypende besluite aangaande die Catembe-konsessie geneem is. Daar is onder meer besluit dat geen gedeelte van die Catembestrand 'n deel van die konsessie sou vorm nie, en dat dit in ooreenstemming met Portugese wette sodanig beperk sou word "as to deprive it of any material importance or political value". Die konsessionarisse sou egter kragtens die bepalings van die oorspronklike konsessie toegelaat word om 'n hawehoof op te rig, ten einde hul werksaamhede op Catembe voort te sit.²²

Eiffe se hoop dat die statute van die Companhia Industrial goedgekeur sou word, is dan ook gou verydel. Sowel die Portugese Premier, Ribeiro, as die Departement van Marine het spoedig nuwe besware teen die statute geopper. Hierdie besware, asook die wyse van regstelling wat vereis is, was van so 'n omslagtige aard dat Eiffe vermoed het dat dit met opset gedoen is om die registrasie van die Companhia Industrial te verhoed. Eiffe het gevolglik van 'n invloedryke finansier gebruik gemaak om 'n onderhoud met Gomes te bewerkstellig. Gomes, wat baie goed oor die Catembe-konsessie

---

21. LA 77, Eiffe-Von Wangenheim, 3.1.98. Eiffe was onbewus daarvan dat die Duitse regering 'n gedragslyf van "volledige terughouding" op 10 Januarie 1898 aan Von Wangenheim voorgeskryf het. (F.J. van Winter II, p.281.)

22. FO 7213, Nr.2, MacDonell-Salisbury, 8.1.98 (vertroulik).

ingelig was, het Eiffe meegedeel dat die statute slegs goedgekeur sou word as dit in ooreenstemming met Portugese wette was, nie aanleiding tot internasionale verwickelinge kon gee nie en ook nie die beoogde ontwikkeling van Lourenco Marques in die wiele sou ry nie. Volgens Gomes was sy regering van Eiffe se erns en lojale voornemens met die maatskappy oortuig en nie van plan om hom enige moeilikheid te besorg nie; solank daar net aan bogenoemde voorwaardes voldoen word.²³

Verdere samesprekings met Albuquerque het Eiffe egter oortuig dat die Portugese en die Britse regering kop in een was om die Companhia Industrial in die wiele te ry. Albuquerque het erken dat hoewel die Portugese regering nie die wetlike en tegniese aspekte van die saak begryp het nie, hulle aan Britse druk onderhewig was, en dat dit die Portugese regering kopsku gemaak het om die statute goed te keur. Die kern van die Britse besware was glo gemik teen die oprigting van 'n klein hawehoof aan die Catembestrand. Die Goewerneur-generaal was oortuig dat Brittanje, en in die besonder Chamberlain, elke poging om Lourenco Marques te ontwikkel sou probeer verhinder. Hy het Eiffe derhalwe aangeraai om op gunstiger betrekkinge tussen die Z.A.R. en Groot-Brittanje te wag alvorens hy die saak verder voer.²⁴

'n Ander moontlikheid wat aan Eiffe voorgehou is, was dat hy 'n hawehoof vir algemene gebruik, namens die Portugese regering, aan die Catembestrand oprig. Die Portugese regering sou Eiffe dan vir sy boukoste vergoed en hom toelaat om die hawehoof vir alle doeleindes te benut. Hoewel Albuquerque oortuig was dat dit Britse besware sou uitskakel, was Eiffe nie vir so 'n stap te vind nie. Syns insiens was die enigste oplossing dat die Portugese regering die statute van die Companhia Industrial goedkeur, die strandgedeelte aan Eiffe oordra, en dat Albuquerque as

---

23. LA 77, Eiffe-Von Wangenheim, 18.1.98.

24. LA 77, Eiffe-Von Wangenheim, 7.3.98.

regeringsverteenwoordiger 'n ooreenkoms met hom sluit.²⁵

Om druk op die Portugese regering uit te oefen, het Eiffe hom in Maart 1898 weer tot graaf Tattenbach gewend. Sy besluit het gou vrugte afgewerp, want aan die einde van Maart 1898 is hy meegedeel dat Tito de Carvalho, die hoofamptenaar van die Portugese Departement van Marine, met die Catembesaak belas is en dat die hele aangeleentheid binne twee weke afgehandel sou wees. Tattenbach het 'n soortgelyke versekering van Gomes ontvang. Eiffe en De Carvalho het sonder enige moeite tot 'n vergelyk oor die statute gekom, waarna dit vir goedkeuring aan Dias Costa en Barros Gomes gestuur is. Eiffe is nietemin verseker dat Albuquerque voor sy terugkeer na Mosambiek aan die einde van April 1898 toestemming sou ontvang om die statute van die Companhia Industrial goed te keur.²⁶

Hiervan het egter niks tereggekome nie. Albuquerque het weliswaar aan die einde van April 1898 na Mosambiek vertrek, maar sonder enige instruksies rakende die Companhia Industrial. Navrae deur Tattenbach het aan die lig gebring dat daar nog steeds wesenlike beware by die Portugese regering teen die Catembe-konsessie bestaan het. Daar is ewe skielik beweer dat die verlening van eiendomsreg aan die Catembestrand, asook Ennes se dekrete van April en Junie 1895, strydig was met 'n Portugese wet van 1856. Volgens die wet was 'n strook 80 meter breed langs die Mosambiekse kus onvervreembaar. Daarbenewens is aangevoer dat die bou van 'n hawehoof op Catembe aan die goedkeuring van die Cortes onderhewig was, en dat die beoogde hawefasiliteite die Portugese regering se planne vir die ontwikkeling van Lourenco Marques in die wiele sou ry.²⁷ Hoewel Eiffe nogmaals deur Gomes te woord gestaan is, moes hy aan die begin van Mei 1898 onverrigter sake na Hamburg

---

25. Ibid.

26. LA 77, Eiffe-Von Tattenbach, 20.4.98.

27. LA 77, Eiffe-Von Tattenbach, 29.4.98.

terugkeer.²⁸

Die statute van die Companhia Industrial het intussen heelwat aandag in die Britse Departement van Kolonies geniet. Chamberlain was bekommerd dat die statute skuiwergate bevat het waardeur Brittanje se belange in Delagoabaai benadeel kon word. Hy was veral besorgd oor die moontlikheid dat die Z.A.R. of Duitsland dalk die beweerde steenkoolneerslae op Catembe vir 'n steenkooldepot in die hawe kon benut; dat 'n belangrike dorpsontwikkeling kon plaasvind op grondgebied wat deur buitelanders beheer word, en dat die oogmerke van die maatskappy uiteenlopend en vaag was. Chamberlain het derhalwe aan Salisbury voorgestel dat daar druk op die Portugese regering uitgeoefen word om die statute tot die oogmerke van die oorspronklike konsessie, naamlik landbou, te beperk. Daarbenewens moes die Portugese regering die geringste afwyking in die statute van die oorspronklike konsessie-voorwaardes as verskoning gebruik om hul goedkeuring te weerhou.²⁹

Chamberlain se belangrikste beswaar teen die statute was die bepaling dat die konsessionaris enige konstruksie op die strandgebied kon oprig; iets wat immers onontbeerlik vir die eksploitasie van Catembe was. Die bepaling was vir Chamberlain onaanvaarbaar, aangesien dit enersyds moeilik sou wees om vas te stel wat onontbeerlik vir die eksploitasie van die grondgebied was, en andersyds weens die omvangryke operasies waarvoor dit as grondslag kon dien. Chamberlain was derhalwe van mening dat daar met betrekking tot die konstruksie van kaaie en hawehoofde op Catembe baie sterk druk op die Portugese regering uitgeoefen moes word om die bepalings van die oorspronklike konsessie te handhaaf, en om die bekragtiging van Ennes se 1895-dekrete te opponeer. Hoewel Chamberlain se besware onder die aandag van die Portugese

---

28. LA 77, Eiffe-Versmann, 29.6.98; Eiffe-Auswartige Amt, 3.9.98.

29. FO 7213, Nr.74, Colonial Office-Foreign Office, 3.5.98 (geheim).

regering gebring is, is dit vanweë die Anglo-Portugese en Anglo-Duitse onderhandelinge van Junie 1898 voorlopig op die agtergrond geskuif.³⁰ Hierdie onderhandelinge, en veral dié tussen Brittanje en Duitsland, het meegebring dat die Catembe-konsessie eers aan die einde van 1898 weer die aandag van die Britse en die Transvaalse regering geniet het.

Afgesien van die Catembe-konsessie het die Z.A.R. ook deur middel van 'n onafhanklike skeepvaartverbinding tussen Europa en Delagoabaai hulle belange in die hawe probeer bevorder. Hoewel die gedagte van 'n Republikeinse skeepsredery in 1893 weens finansiële oorwegings laat vaar is, het die Z.A.R. nie in die byna Britse monopolie van skeepvaart tussen Europa en Suid-Afrika berus nie. Gevolglik het die moontlikheid om deur middel van 'n subsidie aan Duitse en Franse rederye 'n onafhanklike skeepvaartverbinding tussen Europa en Delagoabaai te bewerkstellig gedurende 1895-1896 heelwat aandag in Transvaalse regeringskringe geniet.³¹ Dit het daartoe gelei dat die Uitvoerende Raad in Desember 1896 besluit het dat "eener mailstoombootverbinding" langs die Ooskus met Europa in landsbelang, was.³² Die Eerste Volksraad het hulle met die besluit vereenselwig en die regering gemagtig om die nodige ooreenkomste vir die totstandkoming van die skeepvaartverbinding te sluit.³³

---

30. Ibid.

31. J.A. Mouton, Genl. Piet Joubert in die Transvaalse Geskiedenis, p.200; SSa.181, RA249/95, Lippert-Staatsekretaris, November 1894; B524/95, Staatsekretaris-Beelaers van Blokland, 18.4.95; Memorandum van Leyds, 16.4.95; B524/95, Staatsekretaris-Beelaerts van Blokland, 18.4.95; B516/95, Leyds-Aubert, 18.4.95; B1039/95, Leyds-Beelaerts van Blokland, 31.7.95; RA 3352/96, Aubert-Staatsekretaris, 4.7.96; B1433/96, Staatsekretaris-Aubert, 7.7.96; RA 3558/96, Aubert-Leyds, 18.7.96; RA 4038/96, Pierson-Leyds, 22.7.96; SSa 183, Pierson-Leyds, 11.8.96; SSa 182, RA 6034/96, Munder-Leyds, 19.12.96.

32. SSa 182, R 17131/96, Sekretaris UR-Staatsekretaris, 8.12.96 waarby 'n kopie van URB art.1060 dd. 7.12.96 ingesluit is.

33. SSa 182, R 17540/96, Sekretaris EVR-Staatsekretaris, 14.12.96 waarby 'n kopie van art.2287, dd.10.12.96 ingesluit is.

Leyds het veral met die oog op politieke oorwegings die moontlikheid oorweeg om deur middel van die DOAL en 'n beoogde nuwe Franse skeepvaartonderneming 'n vinnige en gereelde diens tussen Delagoabaai en Europa tot stand te bring. Daar is gedink aan die moontlikheid dat die rederye elk 'n tweeweeklikse diens sou instel en dat 'n weeklikse verbinding met Europa daardeur bewerkstellig kon word. Sowel Von Herff as Aubert was baie entoesiasties oor Leyds se planne, maar die DOAL was nie bereid om so 'n diens in samewerking met en volgens die denkbeelde van die Franse onderneming in te rig nie. Hulle was eerder bereid om teen betaling van 'n subsidie 'n weeklikse of tweeweeklikse sneldiens van Delagoabaai deur die Suezkanaal in te rig.³⁴ Ook Von Herff was nie ten gunste van 'n gesamentlike Duits-Franse vaart na Delagoabaai nie. Hoewel Leyds hom meegedeel het dat die bedoeling was dat die twee rederye 'n aparte roete moes volg, was die Konsul van mening dat die Z.A.R. se subsidie aan die Franse redery Duitse belange sou skaad. Gevolglik het Leyds beloof om tydens sy aanstaande besoek aan Europa ondersoek in te stel of dit nie moontlik was om "die wirtschaftlichen Interessen Frankreichs auf anderen Gebieten zu berücksichtigen".³⁵

Afgesien van die Duitse en Franse aanbiedinge het die Z.A.R.-regering ook 'n aanbod van die vroeëre Amsterdam-komitee ontvang. Die Amsterdammers het aan 'n kombinasie van Nederlandse met Duitse of Franse rederye gedink en daar was selfs sprake van finansiële steun deur die NZASM.³⁶ Hierdie voorstelle is in April 1897 aan Leyds tydens sy besoek aan Europa voorgelê. Die Staatsekretaris is egter afgeskrik deur die hoë koste verbonde aan

---

34. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, p.107 en p.271; SSA.182, RA 304/97, Munder-Staatsekretaris, 20.1.97.

35. G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 II, p.28.

36. P.J. van Winter II, p.107; SSA 181, RA 2554/97, Mesdag-Staatsekretaris, 30.4.97.

die instelling van 'n nuwe diens tussen Europa en Delagoabaai, met die gevolg dat daar niks van gekom het nie.³⁷ Leyds het nietemin nie tou opgegooi nie en in Junie 1897 baron Tindal, 'n skeepvaartkenner, versoek om met die oog op die daarstelling van 'n stoomvaartlyn tussen Europa en Delagoabaai die verskillende aanbiedinge aan die Z.A.R.-regering te evalueer. Tindal het van die standpunt uitgegaan dat die Z.A.R. 'n onafhanklike posbootdiens wou besit wat met die Britse rederye na Kaapstad kon meeding en waarby desnoods die passasiers- en goedereverkeer 'n ondergeskikte rol sou speel. In die lig hiervan het hy die totstandkoming van 'n sneldiens tussen Marseilles en Delagoabaai onder die Franse vlag aanbeveel. Deur dit met 'n goederediens in Noord-Europa te kombineer en 'n subsidie van die Franse regering te beding, kon 'n relatief goedkoop pos-, passasiers- en goederediens tussen die Z.A.R., Delagoabaai en Europa verseker word.³⁸

Wat Leyds se reaksie op Tindal se voorstelle was, is onbekend, maar dit lyk redelik seker dat finansiële oorwegings die deurslag gegee het in die Z.A.R. se besluit om die subsidiëring van 'n skeepvaartdiens tussen Delagoabaai en Europa te laat vaar.³⁹

Die Britse regering was vanselfsrekend verontrus oor die Z.A.R. se planne om 'n nuwe skeepvaartverbinding tussen Delagoabaai en Europa tot stand te bring. Die moontlikheid dat skepe van die DOAL onder die Vierkleur na Delagoabaai sou vaar, het reeds in Maart 1895 die aandag van die Britse regering geniet,⁴⁰ en in

37. P.J. van Winter II, p.271.

38. SSa 183, Tindal-Leyds, 17.6.97; Tindal-Leyds, 6.8.97 (geheim).

39. G.D. Scholtz, p.28; P.J. van Winter II, p.271. Raadpleeg W.N.C. van Walree se nota van Maart 1897 oor die groot uitgawes wat 'n skeepvaartverbinding tussen Delagoabaai en Europa sou vereis. (SSa 181, RA 2554/97).

40. FO 6773, Nr.54, Colonial Office-Foreign Office, 29.3.95 (vertroulik); Nr.64, Foreign Office-Colonial Office, 19.4.95.

Junie 1896 het Chamberlain navraag gedoen of die Z.A.R. 'n ooreenkoms aangegaan het vir die instelling van 'n skeepvaartdiens tussen Delagoabaai en Marseilles. Die instelling van 'n tweede Franse skeepvaartdiens tussen Frankryk, Delagoabaai en Madagaskar in Julie 1896 het die Britse regering verder verontrus. Hoewel die standpunt gehuldig is dat die Franse en Duitse skeepsrederye nie 'n bedreiging vir Britse handel met Suid-Afrika ingehou het nie, was daar tog kommer dat dit kon meewerk om Transvaalse invloed in Lourenco Marques te versterk.⁴¹

Die Eerste Volksraad se besluit in Desember 1896 in verband met die instelling van 'n nuwe skeepvaartdiens langs die Ooskus het hierdie vermoede versterk.⁴² In die Koloniale Kantoor is daar vermoed dat die Z.A.R. meer as net 'n nie-Britse skeepvaartverbinding met Europa in gedagte gehad het. "The object of the Z.A.R.," het Lambert aan Selborne opgemerk, "is not to create a navy or even to harass British trade by giving secret preferential rates to German goods, so much as to tighten their hold on Delagoa Bay."⁴³ Volgens Lambert kon die Republiek deur middel van 'n gesubsidieerde skeepvaartonderneming 'n politieke en ekonomies oorheersende posisie in Lourenco Marques verkry. Dit kon dan gebruik word om spesiale konsessies, soos die oprigting van hawefasiliteite, van die Portugese te beding. Chamberlain het Lambert se kommer gedeel en Salisbury versoek dat MacDonell beswaar moes aanteken teen enige voorregte aan die beoogde Transvaalse skeepvaartonderneming wat dalk op Britse regte inbreuk kon maak.⁴⁴

---

41. CO 417/196, Nr.9890, Chamberlain-Robinson, 7.5.96; CO 417/192, Nr.14942, MacDonell-Salisbury, 6.7.97; Fiddes-Fairfield, 20.7.96; Nr.15334, Howard-Salisbury, 11.7.96; G.D. Scholtz, pp.28-29.

42. BA 15, Greene-Hoë Kommissaris, 31.12.96 (vertroulik).

43. CO 417/214, Nr.2261, Hoë Kommissaris-Chamberlain, 7.1.97; Lambert-Selborne, 2.2.97.

44. CO 417/214, Nr.2261, Colonial Office-Foreign Office, 12.2.97.

Chamberlain het die aangeleentheid egter nie daar gelaat nie en in Mei 1897 by Greene probeer kers opsteek oor die Z.A.R. se voorneme om 'n Franse lyn na Delagoabaai te subsidieer. Greene kon nie veel agterkom nie, maar het veronderstel dat die beoogde Franse lyn niks met die Volksraadbesluit van Desember 1896 te doen gehad het nie. In die lig van die Z.A.R. se finansies het hy die plan as "somewhat visionary" beskryf, maar bygevoeg dat dit ongelukkig nog glad nie laat vaar is nie. Chamberlain is derhalwe gewaarsku dat dit steeds die Z.A.R. se doel was "to divert South African trade as far as possible from its present channels, and to encourage its transport by the East Coast route", en dat die beoogde subsidie aan 'n Franse redery 'n stap in dié rigting was.⁴⁵ Dat Chamberlain hierdie planne nie goedgesind was nie, spreek vanself. Die Britse Departement van Buitelandse Sake is gevolglik versoek om 'n oog oor die Z.A.R. se skeepvaartplanne te hou en toe te sien "that such steamers do not obtain a preponderating position in the port of Lourenco Marques".⁴⁶

Hoewel die Z.A.R. uiteindelik gefaal het in hul doel om hul onafhanklikheid ter see gewaarborg te kry, is die teleurstelling versag deur die wete dat die Republiek steeds op die gereelde dienste van die DOAL en die Franse rederye kon reken. Trouens, dit sou tot 1900 duur voordat die Z.A.R. se lewenslyn na Europa deur die optrede van die Britse vloot en die Portugese owerheid in Lourenco Marques afgesny is.⁴⁷

Die Catembe-konsessie en die Republiek se skeepvaartplanne was nie die enigste aangeleenthede rakende Delagoabaai wat die Britse regering verontrus het nie. Aan die einde van Maart 1897 het Greene berig dat Leyds tydens 'n geheime sitting van die Uitvoerende Raad op 24 en 25 Maart 1897 'n reeks opdragte ontvang

---

45. Africa South Nr.536, Nr.154, Milner-Chamberlain, 20.5.97 (vertroulik) Bylaag 1, Britse Agent-Hoë Kommissaris, 11.5.97 (vertroulik); De Volksstem, 11.5.97.

46. CO 417/218, Nr.12766, Britse Agent-Hoë Kommissaris, 11.5.97.

47. G.D. Scholtz, p.29.

het; die belangrikste waarvan die bevordering van die Republiek se belange in Delagoabaai. Volgens Greene moes Leyds tydens sy aanstaande besoek aan Europa⁴⁸ die Portugese regering oorreed om Britse druk te verontagsaam en Delagoabaai in 'n neutrale hawe onder Portugese administrasie te omskep. Die neutraliteit van die hawe sou dan deur die Z.A.R., O.V.S. en Europese moondhede gehandhaaf word. In hierdie verband is Leyds die steun van die Duitse en Nederlandse ministers in Lissabon beloof. Indien Leyds hierin misluk, sou hy die Europese moondhede probeer oorreed om 'n beroep op Portugal te doen om Delagoabaai nolens volens te neutraliseer.⁴⁹

Afgesien van die neutralisasie van Delagoabaai moes Leyds die samewerking van die Duitse regering vir die oprigting van 'n vlootbasis op die Catembe-grondgebied probeer verkry. Indien hy daarin kon slaag, sou hy die Portugese regering probeer oorreed om hul teenkanting teen die Catembe-konsessie te laat vaar. Leyds is ook gemagtig om die Portugese regering met die oog op die Bern-uitspraak ruim finansiële hulp, in ruil vir 'n quid pro quo soos die verhuur van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, aan te bied.⁵⁰

Ofskoon daar in die notules van die Uitvoerende Raad geen sodanige opdrag vermeld word nie, kan Greene se bewering in dié verband nie sonder meer geignoreer word nie, aangesien, soos later sal blyk, Leyds wel tydens sy verblyf in Europa daadwerklik aandag aan die neutralisasie van Delagoabaai geskenk het.⁵¹

---

48. In Maart 1897 is daar met die afsterwe van Beelaerts van Blokland besluit om Leyds na Europa te stuur. (P.J. van Winter, II, p.278; L.E. van Niekerk, Kruger se Regterhand, pp.152-153.)

49. Africa South Nr.532, Nr.52, Rosmead-Chamberlain, 31.3.97 (geheim), Bylaag 1, Greene-Rosmead, 26.3.97 (privaat en geheim).

50. Ibid.

51. Die Uitvoerende Raad het weliswaar op 23 Maart 1897 'n geheime besluit aangaande Leyds se voorgenome besoek aan

Greene het Leyds se opdragte as vermetel en belaglik afgemaak. Die gedagte dat die Z.A.R. en ander Europese moondhede die neutraliteit van Delagoabaai sou waarborg, het hom herinner aan die fabel van die padda wat hom so groot soos 'n os probeer opblaas het! Wat sou met die Z.A.R. gebeur as dit hul werklike aspirasies was? Volgens Greene sou Chamberlain Leyds 'n guns bewys deur hom by sy aankoms in Engeland die adres van 'n gestigte verskaf!⁵² In die Koloniale Kantoor is Greene egter verkwalik dat hy nie die ernstige implikasies van Leyds se opdragte kon insien nie. Trouens, Fiddes, wat aanstons as Imperiale Sekretaris na die Kaap sou vertrek, kon in die lig van Leyds se opdragte geen bevredigende oplossing vir die Suid-Afrikaanse vraagstuk, behalwe oorlog, voorsien nie. Hoe langer dit uitgestel word, hoe groter sou die probleme wees waarmee Brittanje uiteindelik gekonfronteer sou word.⁵³

Leyds se beweerde planne in verband met Delagoabaai het vanuit die staanspoor die wind van voor gekry. Pas na sy aankoms in Europa het koning Carlos verklaar dat Portugal onder geen omstandighede van Delagoabaai sou afstand doen nie, en dat daar eweneens geen voorneme bestaan het om enige regte te verleen of te verkoop nie.⁵⁴ Leyds was nietemin oortuig dat die Portugese geldnood so hoog was dat hulle tog 'n aanbod van 'n internasionale sindikaat "omtrent regten te Delagoabaai" sou aanneem. Gevolglik het hy in 'n onderhoud met Hanotaux die moontlikheid geopper om 'n internasionale sindikaat met die oog op die verkryging van regte

---

Europa geneem. Hierdie besluit het egter met die teenwerking van die vyandige propaganda teen die Z.A.R. in Europa verband gehou. (L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Zuid-Afrikaansche Republiek, p.86.)

52. African South Nr.532, Nr.52, Rosmead-Chamberlain, 31.3.97 (geheim), Bylaag 1, Greene-Rosmead, 26.3.97 (privaat en geheim).
53. CO 537/131, Nr.272, Fiddes-Graham, 17.4.97.
54. CO 537/133, Nr.361, Mededelings van A. Beit, 13.5.97; The Press, 12.6.97 en 5.7.97.

in Delagoabaai tot stand te bring. Hanotaux het so 'n moontlikheid nie uitgesluit nie, maar op sy beurt die moontlikheid voorgehou dat 'n groot internasionale maatskappy of sindikaat die beheer van Delagoabaai oorneem en terselfdertyd 'n skeepvaartonderneming en 'n kabelverbinding tussen Lourenco Marques en Europa tot stand bring. Leyds wou hom nie oor die Minister se denkbeeld uitlaat nie, behalwe om op te merk dat dit hom heelwat stof tot nadenke gegee het.⁵⁵

Benewens Hanotaux het Leyds ook met 'n invloedryke Portugese bankier, graaf Burnay, oor die verkryging van regte in Delagoabaai onderhandel. Burnay het na bewering van die Portugese regering opdrag ontvang om met die medewerking van die Z.A.R. 'n internasionale maatskappy, met 'n oktrooi oor Delagoabaai, op die been te bring. Die samesprekings het egter op niks uitgeloop nie.⁵⁶ Leyds is ook deur 'n direkteur van die Mosambiek-maatskappy, Ochs Frere, genader met 'n plan waarvolgens die Z.A.R. en die maatskappy, deur middel van 'n oënskynlik Portugese maatskappy, beheer oor die spoorweg en hawe sou uitoefen. Leyds het Ochs na die NZASM verwys, maar vanweë die groot finansiële opofferinge wat die plan van die Z.A.R. sou verg, het die onderhandelinge skipbreuk gely.⁵⁷

Leyds se onderhandelinge met Ochs het nie lank geheim gebly nie.

-
55. LA 252, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 28.5.97 (geheim) (Volgens Greene het Leyds die oordrag van Delagoabaai aan 'n internasionale sindikaat aan 'n woordvoerder van die Franse regering voorgestel. Die Z.A.R. en Brittanje sou deel van die sindikaat uitmaak hoewel Portugal steeds in besit van die hawe sou bly en uit die ontwikkeling daarvan voordeel sou trek. Die Franse regeringwoordvoerder het die plan glo in beginsel goedgekeur, maar was nie bereid om sy regering te kompromitteer nie. CO 537/133, Nr.361, Mededelings van A. Beit, Mei-Junie 1897)
56. LA 252, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 21.5.97.
57. Ibid; P.J. van Winter II, pp.278-279; LA 32, GZR 102/97, Ochs Freres-Leyds; (LA 252, Regering-Leyds, 29.6.97; Leyds-Regering, 5.7.97) L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., p.27.

Aan die begin van Julie 1897 het die Londense Daily Mail berig dat Leyds, met die goedkeuring van die Portugese regering, daarin geslaag het om met Duitse en Franse kapitaal 'n beherende aandeel in die Mosambiek-maatskappy te verkry, en dat die jurisdiksie van die maatskappy suidwaarts uitgebrei sou word om Inhambane en Delagoabaai in te sluit.⁵⁸ Hoewel Albuquerque die berig as vals afgemaak het, was Gomes verplig om die bestaan van 'n Duits-Transvaalse sindikaat, wat Delagoabaai sou oorneem, in die Cortes te ontken.⁵⁹

Die moontlikheid dat die Mosambiek-maatskappy beheer oor Delagoabaai kon verkry, het weer in Julie 1898 die aandag van die Z.A.R.-regering geniet. Daar was sprake dat die maatskappy sy oktrooi oor Lourenco Marques wou uitbrei en 'n nuwe kombinasie met die British South Africa Company wou vorm. Om hierdie gevaar die hoof te bied, het Leyds 'n aanbod van Ochs oorweeg waarvolgens die Republiek honderdduisend aandele in die maatskappy sou aankoop, en met behulp van Ochs beheer oor die Mosambiek-maatskappy sou verkry. Hoewel die Transvaalse regering die saak goedgesind was, het die onderhandelinge deur die mat geval omdat Leyds Ochs se plan as vaag, onuitvoerbaar en vol risiko's vir die Z.A.R. beskou het.⁶⁰

Intussen het die NZASM egter van die Nederlandse Departement van Buitelandse Sake verneem dat Van Heeckeren die moontlikheid om voorregte met betrekking tot die eksploitasie van die Delagoabaaispoorweg of -hawe te verkry, gunstig geag het. Leyds

---

58. De Volksstem, 7.7.97; The Press, 6.7.97 en 7.7.97. 'n Soortgelyke berig het op 5 Julie 1897 in 'n ander Britse blad, The Financial Truth, verskyn. (L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., pp.29-30.)

59. The Press, 12.7.97 (redaksioneel).

60. LA 32, GZR 215/98, Kode-telegram aan Pretoria, 11.7.98; Leyds-Staatsekretaris, 4.8.98; GZR 873/98, Kode-telegram aan Pretoria, 4.10.98; GZR 1625/98, Kode-telegram aan Leyds, 19.10.98; Leyds-Staatsekretaris, 4.11.98; GZR 1629/98, De Vries-Leyds, 9.11.98, B693/98, Leyds-Staatsekretaris, 11.11.98; GR 8/99, Reitz-Leyds, 11.1.99.

het die inligting so belangrik beskou dat daar besluit is om die Administrateur van die NZASM, Van Kretschmar, onmiddellik incognito na Lissabon te stuur.⁶¹ Kretschmar het op 22 Mei 1897 na Lissabon vertrek, waar hy deur Van Heeckeren en George op die hoogte van sake gestel is. Albei was van mening dat hoewel die Portugese regering geneigd sou wees om in ruil vir 'n aansienlike som geld sekere voorregte in Delagoabaai beskikbaar te stel, daar nie die geringste kans was dat hul die hawe of spoorweg sou verhuur of verkoop nie. Omdat die Portugese skroomvallig was om aan enige persoon of staat enige regte in die Lourenco Marques-distrik toe te staan, is daar besluit dat selfs die skyn om daar oor te wil onderhandel, vermy moes word. Kretschmar is derhalwe aangeraai om nie in sy amptelike hoedanigheid met enige minister te onderhandel nie, maar liever van 'n tussenganger wat die Minister se vertroude geniet het, gebruik te maak. Op voorstel van George is daar toe besluit om van 'n betroubare tussenganger gebruik te maak en om, in plaas van Barros Gomes, eerder die Minister van Finansies, Ressano Garcia, te nader.⁶²

Die tussenganger wat George in gedagte gehad het, het egter alreeds tot 'n soortgelyke versoek van die Banque de Paris et des Pays Bas ingestem, en was slegs bereid om sy samewerking te verleen indien Kretschmar se planne nie in stryd met die bank s'n was nie. Kretschmar het egter nieteenstaande die voorbehoud besluit om met die tussenganger in verbinding te tree, aangesien hy dalk met die bank se planne kon inval en dit buitendien sy enigste kans op sukses was. Nadat Kretschmar sy planne aan die tussenganger verduidelik het, is daar besluit om op die aankoms van die direkteur van die Banque de Paris et des Pays Bas, De Villars, te wag. De Villars was bereid om saam te werk en 'n ontmoeting met Kretschmar is toe aan huis van die tussenganger gereël. De Villars het 'n lening aan die Portugese regering, in

---

61. LA 252, Leyds-Waarnemende Staatsekretaris, 21.5.97; P.J. van Winter, p.279.

62. LA 252, Memorandum van Van Kretschmar, 10.7.97 (geheim).

ruil vir 'n oktrooi oor die Delagoabaaispoorweg en -hawe, beoog. Maar hy wou eers die Portugese regering oor so 'n moontlikheid pols alvorens hy 'n definitiewe voorstel sou maak. Kretschmar het desnieteenstaande De Villars sy volle samewerking in die finansiering van die skema belowe.⁶³

De Villars kon Ressano Garcia 'n paar maal spreek sonder om aandag te trek, aangesien hy op daardie stadium met onderhandelinge oor 'n spiritusfabriek in die Lourenco Marques-distrik besig was. Garcia het besluiteloos voorgekom en was uit vrees vir Britse teenkanting nie geneë om enige regte in die Lourenco Marques-distrik af te staan nie. Dit wou voorkom asof De Villars se planne slegs deur 'n Portugese maatskappy, gerugsteun deur internasionale kapitaal, verwesenlik kon word. Maar selfs dan sou daar nie met sekerheid op Garcia se steun gereken kon word nie.⁶⁴

Dit was onder hierdie omstandighede dat Kretschmar aan die einde van Mei 1897 na Parys teruggekeer het om 'n einde te maak aan die gerugte wat langsaam hand oor sy teenwoordigheid in Lissabon begin versprei het. Voor sy vertrek het Kretschmar op aanbeveling van Van Heeckeren vir Von Derenthal oor die verloop van die onderhandelinge ingelig. Die Duitse Minister het met groot belangstelling na Kretschmar se uiteensetting geluister en hom verseker dat Duitsland die NZASM-plan simpatiekgesind sou wees. Hy was egter bevrees dat enige sprake van samewerking tussen die Z.A.R. en Duitsland, vanweë gerugte van 'n Z.A.R.-Duitse verbond teen Brittanje, die NZASM-plan in die wiele sou ry. Von Derenthal het die NZASM-plan nogtans van genoegsame belang geag om sy regering daarvan in kennis te stel. Wat die houding van die Duitse regering daaromtrent was, is onbekend.⁶⁵

---

63. Ibid.; P.J. van Winter II, p.279.

64. LA 252, Memorandum van Van Kretschmar, 10.7.97 (geheim).

65. Ibid.; P.J. van Winter II, p.279.

Hoewel die Portugese regering in Junie 1897 daarin geslaag het om hul ergste finansiële probleme tydelik op die lange baan te skuif, het Kretschmar die gedagte om 'n konsessie in Delagoabaai te verkry nie prysgegee nie. Hy was oortuig dat Portugal eerlank weer in geldelike nood sou verkeer en dat hulle dan vatbaar vir sodanige voorstelle sou wees. Kretschmar se verdere bemoeienis in dié verband het egter op niks uitgeloop nie.⁶⁶

Intussen het Green se berigte oor die Z.A.R. se beweerde planne met Delagoabaai die Britse regering steeds verontrus. Greene, wat geen kennis van Kretschmar se onderhandelinge gedra het nie, het sy vroeëre berig bevestig dat Leyds met behulp van Duitsland en Frankryk die neutralisering van Delagoabaai wou bewerkstellig. Hy het voorts beweer dat die Z.A.R.-regering nie veel waarde aan Koning Carlos se verklaring in die Cortes oor Delagoabaai geheg het nie, en dat Leyds hom na Berlyn sou haas om die steun van die Duitse regering vir sy planne te verkry. Daarbenewens is die Z.A.R. ook glo deur Pfeil aangeraai om, met die oog op die verkryging van regte in Delagoabaai, Albuquerque se vooroordeel teen Engeland uit te buit.⁶⁷

Afgesien van die Z.A.R. se beweerde intriges in Delagoabaai het 'n wetsontwerp, wat vir die aanleg van hawefasiliteite en die ontwikkeling van Lourenco Marques voorsiening gemaak het, ook die aandag van die Britse regering geniet. Barros Gomes het die wetsontwerp in Julie 1897 aan die Cortes voorgelê en met die oog op die uitvoering daarvan drie moontlikhede voorgestel: dat die

---

66. P.J. van Winter ii, p.280. (Kretschmar het sy hoop gevestig op inligting uit 'n betroubare bron dat Portugal in die volgende vier jaar £8 000 000 sou benodig het om hulle finansies in orde te kry, maar slegs £3 000 000 uit binnelandse bronne sou kon verhaal. Aangesien die uitstaande bedrag van £5 000 000 in die buiteland geleen sou moes word, was Kretschmar derhalwe oortuig dat as die geleentheid hom sou voordoën, hy vir dieselfde bedrag 'n konsessie in Lourenco Marques kon verkry).

67. Africa South Nr.532, Nr.82, Milner-Chamberlain, 15.5.97 (telegram); CO 537/133, Nr.361, Mededelings van A. Beit, Mei-Junie 1897.

Portugese regering die ontwikkeling self onderneem, dat dit op tender uitgegee word, of dat die ontwikkeling en administrasie van Lourenco Marques aan 'n Portugese maatskappy toevertrou word. Die laaste moontlikheid het onmiddellik gelei tot beweringe dat die Portugese regering reeds met buitelandse banke en sindikate oor die oprigting van so 'n maatskappy onderhandel het. Gomes het die beweringe ten sterkste ontken en dit beskryf as 'n poging om die openbare mening op te sweep en Portugal in 'n swak lig te stel. Hy het die ontwikkeling van Lourenco Marques as 'n saak van internasionale belang beskryf en in dié verband verwys na die talle klagtes wat die Portugese regering oor die hawe ontvang het. Syns insiens het Portugal se eer en trots dit vereis dat die verbeteringe sonder versuim uitgevoer word.⁶⁸

Die Lourenco Marques-wetsontwerp het nie MacDonell se aandag ontgaan nie. Met die oog op die handhawing van die status quo in Delagoabaai is Carvalho versoek om die ontwikkeling van Lourenco Marques nie aan 'n Portugese maatskappy toe te vertrou nie, aangesien gewetelose Portugese spekulante die maatskappy kon uitlewer aan diegene "whom it was desirable to keep from interfering in ... Lourenco Marques".⁶⁹ Carvalho was dit eens met MacDONell en het die hoop uitgespreek dat die Cortes die werk aan die Portugese regering sou toevertrou.

Die Lourenco Marques-wetgewing is in September 1897 deur die Cortes goedgekeur. Die ontwikkeling van Lourenco Marques is in 'n aantal opeenvolgende kontrakte verdeel, wat aan parlementêre goedkeuring en regeringsbeheer onderhewig sou wees. Die eerste kontrak het vir die aanleg van hawefasiliteite teen 'n geraamde koste van £300 000 voorsiening gemaak en moes binne twee jaar voltooi word. Daarvoor het die Cortes 'n buitelandse lening

---

68. FO 7031, Nr.75, MacDonell-Salisbury, 5.7.97; Nr.77, MacDonell-Salisbury, 12.7.97, Bylaag 1, Journal do Commercio, 8.7.97.

69. FO 7031, Nr.75, MacDonell-Salisbury, 5.7.97.

goedgekeur, waarvan 'n deel gebruik sou word om 'n voorskot van £66 000 aan die Banco Ultramarine terug te betaal.⁷⁰

Hierdie besluite het Greene laat onraad merk, aangesien die president van die Lourenco Marques-stadsraad kort tevore 'n lening in Johannesburg probeer sluit het om 'n tekort van £66 000 in die skatkis van die dorp aan te vul. Greene het vermoed dat daar 'n verband tussen die £66 000, die beoogde ontwikkeling van Lourenco Marques en Leyds, Middelberg en spoorwegkommissaris J.S. Smit se herhaalde besoeke aan Delagoabaai bestaan het. Uit inligting tot sy beskikking wou dit voorkom asof Leyds die Portugese tot 'n gesamentlike lening, waarvoor die Lourenco Marques-hawewerke as sekuriteit sou dien, wou oorhaal, en dat die Z.A.R. in ruil vir 'n "geskikte" konsessie in Delagoabaai bereid was om toegewings met die afbakening van die Swazilandgrens aan Portugal te maak. Greene was derhalwe oortuig dat die Z.A.R. steeds besig was met pogings om 'n vastrapplek in Delagoabaai te verkry.⁷¹

Greene se bedenkinge oor die Lourenco Marques-wetgewing het tot ernstige kommer in Britse regeringskringe gelei. Daar is vasgestel dat die wetgewing bepaalings bevat het waardeur die Z.A.R. of ander regerings, deur middel van skuldbriewe of lenings, 'n houvas op die hawe, "prejudicial to the preemptive rights of Her Majesty's Government", kon verkry. Sowel Chamberlain as Salisbury het dit baie belangrik geag dat Portugal nie aan buitelandse druk onderwerp moes word nie, en MacDonell is derhalwe versoek om die Portugese regering se aandag op die reëlings te vestig, asook die belangrikheid wat Brittanje daaraan geheg het.⁷²

Gomes het aan MacDonell erken dat Albuquerque met die oog op 'n

---

70. FO 7031, Nr.94, MacDonell-Salisbury, 2.9.97.

71. FO 7031, Nr.105, Colonial Office-Foreign Office, 4.12.97, Bylaag 2, Greene-Milner, 3.11.97 (geheim); CO 537/132, Nr.353, Greene-Milner, 20.7.97 (geheim).

72. FO 7031, Nr.108, Salisbury-MacDonell, 21.12.97.

lening voelers na die Randse geldmark uitgestoot het, maar dat daar nog geen besluit geneem is nie. MacDonell is egter verseker dat Albuquerque en die Portugese owerheid van Leyds en ander Z.A.R.-beampies se "planne" in dié verband bewus was. Tydens 'n daaropvolgende gesprek met Albuquerque het MacDonell probeer vasstel waar hy die lening wou sluit en wat as sekuriteit daarvoor sou dien. Albuquerque het na verskeie aantreklike aanbiedinge van Transvaalse kapitaliste verwys en verklaar dat hy dit ná sy terugkeer na Afrika sou ondersoek en vergelyk; mits die Portugese regering sy planne vir die ontwikkeling van Mosambiek goedkeur. Die doeane-inkomste van Inhlabane en Mosambiekeiland sou as sekuriteit vir die lening dien. MacDonell het daarop 'n ernstige versoek tot Albuquerque gerig om geen geleentheid vir Z.A.R.-intriges te skep nie en hom gewaarsku "that he would assuredly live to regret the day when he allowed the Boers to gain a footing on Portuguese soil". In antwoord hierop het Albuquerque dit benadruk dat indien hy 'n lening in Suid-Afrika sou sluit dit uit Britse bronne afkomstig sou wees en dat die Lourenco Marques-distrik nie as sekuriteit daarvoor sou dien nie. Daarby is die aangeleentheid voorlopig gelaat.⁷³

Die Lourenco Marques-wetgewing was nie die enigste aangeleentheid rakende Delagoabaai wat Britse regeringslui verontus het nie. In Julie 1897 is verneem dat Kruger in 'n geheime sitting van die Eerste Volksraad nouer samewerking met die O.V.S. bepleit het ten einde 'n sé in die administrasie van Delagoabaai te verkry. Kruger het blykbaar geglo dat nouer samewerking met die O.V.S. die beperkinge van die Londen-konvensie op die Z.A.R. se buitelandse beleid sou ophef. Nieteenstaande die vaagheid van Kruger se planne is daar in die Koloniale Kantoor geglo dat hy Delagoabaai wou inpalm en die Boererepublieke konsolideer. Oor hoe hy 'n sé in die beheer van Delagoabaai wou verkry, was daar onsekerheid, hoewel die moontlikheid van regeringsaandele in die Catembe-koncessie geopper is. Omdat Kruger se planne 'n gevaar vir Brittanje se posisie in Suid-Afrika ingehou het, is daar

---

73. FO 7213, Nr.2, MacDonell-Salisbury, 8.1.98 (vertroulik).

besluit om dit onder die aandag van die Portugese regering te bring en as bewys aan te voer van die Z.A.R. se "secret aggressive intentions", asook die risiko wat Portugal geloop het "by not having a plain understanding with Her Majesty's Government".⁷⁴

Voordat dit egter kon geskied, is verneem dat Leyds van plan was om met die steun van die Duitse, Franse en Nederlandse Ministers in Lissabon die goedkeuring van die Portugese regering vir die aanleg van 'n hawe op die Catembe-grondgebied te verkry.⁷⁵ Op aandrang van Salisbury is Soveral onmiddellik hiervan in kennis gestel, maar die Portugese Minister het ontken dat daar enige plan was om regte in Delagoabaai aan buitelanders te verleen. Hoewel Salisbury sy tevredenheid uitgespreek het, is MacDonell nietemin versoek om, sonder om sy bron te vermeld, Leyds se planne onder Carvalho se aandag te bring.⁷⁶ Carvalho was verras om van Leyds se planne te verneem en het MacDonell beloof dat die Portugese regering dit in die hantering van wetgewing oor konsessies in Mosambiek in gedagte sou hou. MacDonell is dan ook verseker dat Portugal vasbeslote was om hul beloftes aan Brittanje na te kom en die Z.A.R. se planne met Delagoabaai ten sterkste teen te staan. Carvalho was selfs bereid om te bedank as een van sy kollegas van hierdie beleid sou afwyk.⁷⁷

Carvalho se versekering het die Britse regering slegs tydelik gerusgestel. In November 1897 is verneem dat Albuquerque die oprigting van 'n Transvaalse piermaatskappy, Wilken en Ackerman, goedgekeur het, en dat Kruger sy hoop op die maatskappy gevestig

---

74. CO 537/132, Nr.350, Milner-Chamberlain, 13.7.97 (telegram); Lambert-Graham, 14.7.97; Colonial Office-Foreign Office, 23.7.97 (geheim).

75. CO 537/132, Nr.351, Milner-Chamberlain, 14.7.97; Colonial Office-Foreign Office, 27.7.97.

76. FO 7031, Nr.87, Salisbury-MacDonell, 3.8.97 (geheim); Africa South Nr.532, Nr.111, Foreign Office-Colonial Office, 27.7.97 (geheim).

77. CO 537/133, Nr.374, MacDonell-Salisbury, 25.8.97 (geheim).

het om 'n vastrapplek in Delagoabaai te verkry. Chamberlain wou onmiddellik by die Portugese regering protes aanteken, maar aangesien daar niks oor die nuwe maatskappy in die Koloniale Kantoor bekend was nie, is MacDonell eers versoek om ondersoek in te stel.⁷⁸ MacDonell het egter van Albuquerque verneem dat die betrokke pier noodsaaklik vir die regering se beoogde haweverbeterings was, maar daarna gesloop sou word. Hoewel Albuquerque bewus was dat Lewis en Marks 'n aandeel in Wilken en Ackerman se piermaatskappy besit het, is MacDonell verseker dat die goedkeuring van die pierkonsessie 'sodanig was "as to effectually guard against the gain of a footing in Lourenco Marques". In die lig van Albuquerque se verduideliking en versekering het MacDonell dit onnodig geag om die aangeleentheid weer aan te roer.⁷⁹

Die Z.A.R. se beweerde planne om 'n houvass op die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry, het die Britse regering ook talle hoofbrekens besorg. In September 1897 het die Direkteur van Britse Militêre Inligting in Suid-Afrika, Altham, van 'n invloedryke voormalige Transvaalse Volksraadslid verneem dat dit Leyds se oogmerk was om beheer oor die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry. Deur die tariewe op die spoorweg te verminder en terselfdertyd dié op die Johannesburg-Vereenigingstrajek te verhoog, sou Leyds glo die Z.A.R. se handel deur Delagoabaai kanaliseer en sodoende die kuskolonies ruineer of ten minste in sy mag kry. Volgens die gewese Volksraadslid sou die Bern-uitspraak Leyds 'n kans bied om sy planne te verwesenlik: In ruil vir beheer oor die Portugese spoorweg sou die Z.A.R. geld aan Portugal verskaf om die verwagte skadevergoeding te betaal. Die feit dat die Z.A.R. se Regeringskommissaris vir Spoorweë, J.S. Smit, juis op daardie stadium in Lourenco Marques was om 'n oog oor die Catembe-konsessie te hou, was vir Altham genoegsame bewys van

---

78. CO 537/133, Nr.408, Mededelings van A. Beit, 6.11.97.

79. CO 537/134, Nr.433, MacDonell-Salisbury, 1.2.98 (geheim).

Leyds se spoorwegplanne.⁸⁰

Britse vermoedens is verder aangewakker toe Leyds kort hierna tydens Albuquerque se besoek aan Pretoria na bewering die kwessie van 'n nuwe verstandhouding met betrekking tot die Delagoabaaispoorweg geopper het. Wat die nuwe verstandhouding sou behels het, is onbekend, maar Greene het vermoed dat dit verband gehou het met die wysiging van die Oranje-Vrystaat se verdrag met Portugal oor invoerregte. Leyds sou daardeur 'n houvas op die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg verkry - 'n vermoede wat ook deur die Portugese saakgelastigde in Pretoria gedeel is.⁸¹

Hoewel daar in die Koloniale Kantoor onsekerheid was oor hoe Leyds deur middel van die O.V.S. 'n houvas op die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou verkry, is die moontlikheid geopper dat hy 'n spoorwegooreenkoms tussen die O.V.S. en Portugal wou bewerkstellig, "which would serve the S(outh) A(frican) R(epublic) and to which Her Majesty's Government would have no locus standi for objecting".⁸² Hierdie vermoede was klaarblyklik in die kol, want in Desember 1897 is verneem dat Leyds die O.V.S. genader het om, met die oog op nouer samewerking tussen die Z.A.R. en O.V.S., 'n nuwe ooreenkoms met Portugal te sluit. Greene het vermoed dat Leyds deur gesamentlike beheer oor die Delagoabaai- en Vrystaatse spoorweë die koloniale spoorweë wou ondergrawe.⁸³

Dit was onder hierdie omstandighede dat die senior amptenaar in

---

80. CO 537/133, Nr.377, Director Military Intelligence-Colonial Office, 24.9.97, Bylaag 1, Memorandum van E.A. Altham, 21.9.97.

81. Africa South Nr.532, Nr.135, Milner-Chamberlain, 30.11.97, Bylaag 1, Britse Agent-Hoë Kommissaris, 23.11.97 (geheim).

82. CO 537/132, Nr.135, Milner-Chamberlain, 30.11.97, Bylaag 1, Greene-Milner, 23.11.97 (geheim); Memoranda van Lambert en Just, 21.12.97.

83. Africa South Nr.532, Nr.137, Milner-Chamberlain, 8.12.97 (geheim), Bylaag 1, Britse Agent-Hoë Kommissaris, 1.12.97.

die Koloniale Kantoor, Lambert, in Desember 1897 'n memorandum oor Delagoabaai opgestel het. Duitsland se pogings om Britse belange in Delagoabaai te benadeel, is as die belangrikste kenmerk van die voorafgaande twee jaar uitgesonder. In dié verband is verwys na die Duitse poging tydens die Jameson-inval om troepe in Lourenco Marques aan wal te sit en opgemerk "(that) it is impossible to suppose that the action of the German Government in this matter was dictated solely by the desire to protect German life and property". Duitsland se optrede in Desember 1896, ná die aanranding op Pfeill, is eweneens gesien as "an intention of occupying the place (Lourenco Marques) if any excuse could be found". Lambert het derhalwe tot die slotsom gekom dat die Duitse beleid daarop gemik was om Britse invloed in Delagoabaai te beperk, en die vreedsame kommersiële federasie van Suid-Afrika te verhoed. Die oortuiging is ook gehuldig dat Duitsland van die eerste geleentheid gebruik sou maak om óf deur middel van konsessies, óf deur die landing van troepe 'n houvas oor Delagoabaai te verkry.⁸⁴

In die memorandum is daar ook aandag geskenk aan die verwickelinge rondom die Catembe- en die Inhambane-konsessie en die Z.A.R. se pogings om deur middel van die Mosambiek-maatskappy plus 'n lening aan Portugal, vaste voet in Delagoabaai te verkry. Daar is tot die slotsom gekom dat die Z.A.R., "acting in close concert with Germany", vasbeslote was om deur middel van konsessies 'n retensiereg op die spoorweg en hawe te bekom, en dat hulle Lourenco Marques in geval van 'n oorlog met Brittanje onmiddellik sou beset. Die feit dat Portugal die sleutel tot die situasie gehou het, het egter die meeste kommer gewek. Die aandag is daarop gevestig dat die Portugese regering 'n weifelende beleid gevolg het en dat daar aan Britse kant twyfel oor hul bona fides bestaan het. Volgens Lambert sou die Portugese, insoverre dit Delagoabaai betref, die weg van die minste weerstand volg tensy Brittanje hulle te hulp snel. Wat Brittanje se posisie betref,

---

84. Africa South No.548, Memorandum supplementary to Memorandum African (South) No.508, H. Lambert, 28.12.97.

het Lambert daarop gewys dat hulle nog nooit 'n skriftelike waarborg van Portugal ontvang het dat Brittanje se regte na die Bern-uitspraak gehandhaaf sou word nie. Volgens Lambert sou Portugal Brittanje se regte respekteer in dieselfde mate waarin Brittanje daarop sou aandring.⁸⁵

Die moontlikheid dat Brittanje belangrike regte in Delagoabaai kon verkry, het kort hierna tydens 'n gesprek tussen Bertie en Soveral ter sprake gekom. Soveral was baie bekommerd oor Duitsland se beslaglegging op Kiaochow.⁸⁶ Hy was die mening toegedaan dat slegs Britse finansiële hulp Portugal van 'n soortgelyke Duitse optrede sou vrywaar. Hy was selfs bereid om in ruil vir 'n Britse waarborg van Portugal se Afrika-kolonies die praktiese beheer oor Delagoabaai vir Brittanje te verkry. Op Bertie se vraag hoe hy die Cortes se goedkeuring vir so 'n stap sou verkry, het Soveral geantwoord dat dit slegs deur 'n ooreenkoms tussen die verskillende monargistiese partye bewerkstellig kon word. In só 'n geval sou hy die verantwoordelikheid op hom neem om 'n ooreenkoms met Brittanje te beklink. Hoewel sowel Salisbury as Chamberlain van Soveral se standpunt kennis geneem het,⁸⁷ is die aangeleentheid nie verder gevoer nie.⁸⁸

Brittanje se regte in Delagoabaai het ook MacDonell en Carvalho se aandag geniet. Op versoek van Carvalho het MacDonell op 8

85. Ibid.

86. Duitsland het in November 1897, na die moord op twee Duitse sendelinge, die Sjinese nedersetting Kiachow beset. Die Duitse stap het tot 'n internasionale krisis gelei en veral die kleiner Europese koloniale moondhede verontrus. In 'n poging om Britse steun te verwerf, is Hatzfeldt gemagtig om Brittanje 'n vrye hand in Suid-Afrika en die suidelike gedeelte van Mosambiek, insluitende Delagoabaai, aan te bied. Dit is nie seker of die Duitse voorstel aan Salisbury voorgelê is nie. (W.L. Langer, The Diplomacy of Imperialism, pp.451-453; J.A.S. Grenville, p.187; Grosse Politik, Band 14, Nr's. 3702, 3708, 3709 en 3710.)

87. FO 63/1359, Memorandum van Bertie, 10.1.98.

88. A.N. Porter, p.152; J.A.S. Grenville, p.187.

Januarie 1898 samesprekings met Carvalho, Gomes en Albuquerque oor verskillende vraagstukke rakende Lourenco Marques gevoer. MacDonell het die Portugese regeringslui ten aanvang daarop gewys dat hoewel Brittanje nie die ontwikkeling van Mosambiek aan bande wou lê nie, hulle vasbeslote was om ten alle koste Britse oppergesag in Suid-Afrika en hul reg van 'n eerste opsie op Delagoabaai te handhaaf. Brittanje kon ook nie anders as om ag te slaan op die vasberade pogings van ander state, en in dié besonder die Z.A.R., om 'n vastrapplek in Delagoabaai te vewerf nie. MacDonell het dit derhalwe sy plig geag om Carvalho te waarsku teen die valstrikke van diegene wat die goeie betrekkinge tussen Brittanje en Portugal wou versteur. Hoewel die Britse regering hul ten doel gestel het om goeie betrekkinge met Portugal te handhaaf en alles in hul vermoë sou doen om Portugese belange te bevorder, sou Brittanje geen verandering in die status quo van Delagoabaai duld nie.⁸⁹

Gomes het MacDonell verseker dat Portugal graag vriendskaplike betrekkinge met Brittanje wou handhaaf en dat hulle vasbeslote was om hul traktaatverpligtinge teenoor Brittanje na te kom. MacDonell is egter versoek om nie die gerugte oor Delagoabaai ernstig op te neem nie, aangesien dit doelbewus versprei is om die goeie betrekkinge tussen die twee lande te vertroebel. Aan die ander kant, met klaarblyklike verwysing na Duitsland en Frankryk, moes die Britse regering dit nie uit die oog verloor nie dat Portugal nie ander moondhede se wettige aansprake kon ignoreer of 'n onvriendelike houding teenoor hulle inneem nie. Dit kon lei tot vraagstukke wat in Brittanje en Portugal se wedersydse belang vermy moes word. Gomes het nietemin aangebied om in die toekoms elke belangrike administratiewe reëling in verband met die Lourenco Marques- en Inhambanegebied aan MacDonell voor te lê.⁹⁰

---

89. FO 7213, Nr.2, MacDonell-Salisbury, 8.1.98 (vertroulik).

90. Ibid. Wat betref die Inhambane-konsessie het Gomes Chamberlain se standpunt gedeel dat dit van te groot politieke belang was om in die huidige vorm goedgekeur te word. Die Portugese regering sou probeer om die konsessie in hul eie hande te behou, of indien daar druk op hulle

Afgesien van die Z.A.R. se beweerde intriges in Delagoabaai het gerugte dat die Mosambiek-maatskappy van voorneme was om hul jurisdiksie oor die hawe uit te brei ook Britse regeringslui ontstel. MacDonell het van Kekewich, die prokureur van die Engelse direkteure van die Mosambiek-maatskappy, verneem dat so 'n plan op 'n direksievergadering bespreek is en dat daar met die oog op die goedkeuring van die Cortes besluit is om die plan in die Portugese pers te propageer. Sover MacDonell kon vasstel, sou die maatskappy Lourenco Marques onder hul oktrooi inkorporeer en die nodige verbeteringe aan die spoorweg en hawe aanbring. Daarvoor sou die Portugese regering 'n bedrag van £1 000 000, met die oog op die Bern-uitspraak, ontvang. 'n Verdere £2 000 000 sou aan Portugal betaal word indien drie konsessies in die Inhambanedistrik onder die maatskappy se oktrooi ingesluit sou word. Die Mosambiek-maatskappy sou dus byna al die Portugese grondgebied tussen die Zambesirivier en Amatongaland beheer.⁹¹

MacDonell het geen poging aangewend om die voor- of nadele van die plan met Kekewich te bespreek nie; grootliks omdat Kekewich die indruk geskep het dat die Britse regering daarvan kennis gedra het. Hy het Kekewich egter daarop gewys dat hoedanig die plan die Portugese regering ook mag geval, dit in sekere opsigte tot nadeel van Britse belange kon strek. Die Britse direkteure was 'n minderheid op die direksie en hoewel dit in naam 'n Portugese maatskappy was, is dit feitlik uitsluitlik deur 'n groep Franse bankiers gefinansier. Boonop was dit 'n ope vraag hoe die Portugese regering die plan met hul traktaatverpligtinge teenoor Brittanje kon versoen.⁹²

MacDonell se verslae oor sy samesprekinge met Kekewich en die

---

uitgeoefen word dit so te wysig "as will secure them from all risk". Die Britse regering sou in elk geval vooraf van die wysigings in kennis gestel word.

91. FO 7213, Nr.14, MacDonell-Salisbury, 7.2.98 (geheim).

92. Ibid.

Portugese regeringslui is met ontsteltenis in die Koloniale Kantoor ontvang. Lambert was oortuig dat daar nie op die mondelinge versekeringe van die Portugese regering vertrou kon word nie en dat Portugal geld sou moes leen om die skadevergoeding van die Bern-uitspraak te betaal. Hy het in dié verband opgemerk: "To allow her (Portugal) to pledge L(ourenco) M(arques) to any foreign power in return for the money would be absolutely fatal to us".⁹³ Omdat dit ewe gevaarlik sou wees as Portugal die spoorweg en hawe aan 'n buitelandse sindikaat toevertrou, het Lambert voorgestel dat Brittanje dit oorweeg om self in te gryp. Dit sou egter op 'n ferm en besliste wyse moes geskied, aangesien hulle op sowel die Z.A.R. as Duitsland se teenstand sou moes reken. Daarbenewens sou Frankryk, weens hul houvas op Portugal se finansies en hul belange op Madagaskar, nie daarmee genoeg neem dat Delagoabaai in die hande van 'n sterk moondheid (Brittanje) beland nie. "But it is worth risking a good deal to get hold of D(elagoa) B(ay)," het Lambert teenoor Graham opgemerk, "for once we hold that, South Africa must be British."⁹⁴

Ook Just, die senior klerk in die Suid-Afrika-afdeling, en Wingfield, die Permanente Ondersekretaris, was van mening dat Brittanje met die oog op die naderende Bern-uitspraak en Portugal se benarde finansiële posisie moes ingryp. Just het 'n lening aan Portugal in ruil vir aansienlike seggenskap in die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg bepleit, terwyl Wingfield sterk druk op die Portugese regering wou uitoefen om die Britse voorstelle van Maart 1897 te aanvaar.⁹⁵

Chamberlain was bevrees dat Portugal met die oog op die Bern-uitspraak moontlik verplig sou wees om 'n groot lening te sluit en in die versoeking kon kom om 'n retensiereg oor Mosambiek

---

93. CO 537/134, Nr.433, Lambert-Graham, 17.2.98.

94. Ibid.

95. CO 537/134, Memorandum van Just, 18.2.98; Memorandum van Wingfield, 19.2.98.

aan buitelandse regerings of maatskappye te verleen. Hoewel hy tevrede was dat MacDonell vir Albuquerque teen die aanvaarding van Transvaalse finansiële hulp gewaarsku het, het hy die gedagte dat Portugal in ruil vir 'n buitelandse lening die doeane-inkomste van Inhambane en Mosambiekeiland sou afstaan ongewens geag. Chamberlain het ook sy besorgdheid oor die planne van die Mosambiek-maatskappy teenoor Salisbury gelug. Syns insiens het daar ernstige besware bestaan "to allowing any private company to acquire the Port or Railway", veral in die geval van die Mosambiek-maatskappy, wat vir alle praktiese doeleindes 'n Franse onderneming was. Omdat hy oortuig was dat die situasie kommerwekkend sou bly solank daar twyfel oor Portugal se finansiële vermoëns bestaan het, het hy aan Salisbury voorgestel dat daar druk op die Portugese regering uitgeoefen word om Salisbury se aanbod van Maart 1897 te aanvaar.⁹⁶

Salisbury het hom geheel en al met Chamberlain se standpunte vereenselwig en MacDonell aan die begin van Maart 1898 gelas om weer die kwessie van 'n Anglo-Portugese ooreenkoms by die Portugese regering aan te roer.⁹⁷ MacDonell is terselfdertyd in kennis gestel dat die Mosambiek-maatskappy se planne met Delagoabaai nie die goedkeuring van die Britse regering geniet nie.⁹⁸ MacDonell het egter intussen verneem dat Albuquerque met die oog op konsultasie en rapprochement met die Britse regering, Londen eersdaag sou besoek, en dat hy gemagtig was om openlik en onvoorwaardelik alle beleidsake met betrekking tot Mosambiek te bespreek. Hy het derhalwe besluit om eers op die uitslag van Albuquerque se overtures in Londen te wag alvorens hy weer die moontlikheid van 'n Anglo-Portugese ooreenkoms by die Portugese regering aanroer.⁹⁹

---

96. FO 7213, Nr.24, Colonial Office-Foreign Office, 26.2.98 (geheim).

97. CO 537/134, Salisbury-MacDonell, 9.3.98 (vertroulik).

98. Ibid.

99. CO 537/134, Nr.451, MacDonell-Salisbury, 13.3.98; Nr.454,

Albuquerque is op 21 Maart 1898 deur Chamberlain en Balfour in die teenwoordigheid van Soveral te woord gestaan. Hoewel Chamberlain die moontlikheid geopper het dat die inkomste van die Portugese kolonies as sekuriteit vir 'n lening aan Portugal kon dien en dat Brittanje die Portugese kolonies in Afrika sou waarborg, wou Albuquerque niks daarvan weet nie. Hy het meer belang gestel in Chamberlain se plan dat Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan 'n Anglo-Portugese maatskappy toevertrou word. Die maatskappy, met hoofkwartier in Lissabon, sou hoofsaaklik deur Britse kapitaal gefinansier word en 'n aansienlike aantal Britte sou sitting op die direksie hê. Die maatskappy sou die spoorweg en hawe ontwikkel en deur die uitreik van skuldbriewe die Portugese regering in staat stel om in hul dringendste finansiële behoeftes te voorsien.¹⁰⁰

Hoewel Chamberlain van mening was dat sy eerste en omvattender voorstel meer voordeel vir Portugal ingehou het, is die samesprekinge kortgeknip omdat Albuquerque nie gemagtig was om met Brittanje te onderhandel nie. Chamberlain is nietemin verseker dat Albuquerque tydens sy eerskomende besoek aan Berlyn en Parys nie na overtures ten nadeel van Britse belange sou luister nie.¹⁰¹

Albuquerque se besoek aan Berlyn het egter tot die gebruikelike sensasionele berigte oor Delagoabaai aanleiding gegee. 'n Onbevestigde berig dat Albuquerque as Portugese gesant in Berlyn aangestel is, het die vermoede gewek dat Portugal die Delagoabaai-vraagstuk wou gebruik om Duitsland teen Engeland af te speel.¹⁰² Onmiddellik hierna het die Times berig dat

---

MacDonell-Salisbury, 16.3.98.

100. FO 64/1466, Memorandum van T.H. Sanderson, 21.3.98.

101. Ibid.

102. Hoewel De Volksstem bedenkinge oor die egtheid van die inligting gehad het, het hulle die aanstelling verwelkom,

Albuquerque in 'n onderhoud met 'n Berlyne joernalis sy besoek as 'n poging "to secure permanent protection for Delagoa Bay and Lourenco Marques against attempts on the part of England to establish herself in those places",¹⁰³ beskryf het. Die Portugese regering het glo staatgemaak op die steun van die Z.A.R., asook Duitse en Franse inwoners van die Republiek, omdat dit in hulle belang was om Delagoabaai uit Britse hande te hou.¹⁰⁴

Soos te verwagte het hierdie berigte, wat van alle waarheid ontbloom was, Britse regeringslui onrustig gestem. Salisbury wou weet of MacDonell enige kennis van die beweerde onderhandelinge gedra het en hom versoek om Soveral se aandag privaat op Albuquerque se beweerde onvleiende opmerkings te vestig. MacDonell het egter vasgestel dat Albuquerque die beweerde opmerkings kategories ontken het en dat die Portugese regering die hele aangeleentheid as 'n doelbewuste samesweerdery beskou het. 'n Versoek is aan die Times se korrespondent gerig om sy beweringe te ontken en die Portugese regering sou die beweringe amptelik ontken as dit in die Portugese pers verskyn. MacDonell is verseker dat Albuquerque tydens sy besoek aan Berlyn reg aan Portugal se verstandhouding met Brittanje laat geskied het.¹⁰⁵

Enige twyfel oor Albuquerque se bona fides is kort hierna in 'n gesprek met MacDonell oor sy voorgenome beleid in Mosambiek uit die weg geruim. Hoewel hy vasbeslote was om die bes moontlike betrekkings met die Z.A.R. en Duitsland te handhaaf insoverre 'n hegte verstandhouding met Brittanje dit sou toelaat, was hy terdeë

---

aangesien Albuquerque nie sou stilsit as een of ander moondheid 'n aanslag op Delagoabaai loods nie. (De Volksstem, 2.4.98)

103. FO 179/338, Salisbury-MacDonell, 4.4.98 (telegram).

104. Ibid.

105. Ibid.; FO 179/338, Salisbury-MacDonell, 4.4.98 (telegram); FO 7213, MacDonell-Salisbury, 6.4.98 (telegram); FO 179/388, Nr.50, Foreign Office-MacDonell, 13.4.98.

bewus van die bedreiging wat Duitsland vir Portugal se belange in Afrika ingehou het. Hy het 'n koloniale beleid, gebaseer op 'n "complete understanding" met Brittanje, as die enigste oplossing vir Portugal se finansiële en koloniale probleme voorsien en net soos Soveral 'n Anglo-Portugese ooreenkoms bepleit. Volgens die ooreenkoms sou Portugal 'n lening in Engeland sluit waarvoor die inkomste van die Portugese kolonies, insluitende Lourenco Marques, as sekuriteit sou dien.¹⁰⁶

In die lig van Albuquerque se standpunt het Bertie derhalwe die tyd geleë geag om uitsluitstel oor die Britse beleid teenoor die Portugese kolonies in Afrika, en in die besonder Delagoabaai, te verkry. Volgens Bertie het die stand van sake sedert die mislukte Anglo-Portugese onderhandelinge van Junie 1897 aansienlik verander. Orals waar Portugal om finansiële hulp aangeklop het, is hulle uitgenooi "to throw in Lourenco Marques and its port and railway as security" en boonop sou hulle binnekort, met die oog op die Bern-uitspraak, verdere finansiële voorsorg moes tref. Bertie het derhalwe aandag geskenk aan die moontlikheid dat Brittanje, in ruil vir 'n Portugese belofte om die status quo in Delagoabaai te handhaaf, Portugal sou help om 'n lening te sluit. Die probleem was dat Portugal nie 'n buitelandse lening kon sluit sonder om eers met hul Duitse en Franse krediteure 'n vergelyk te tref nie. Dit kon tot 'n internasionale kommissie van ondersoek na Portugal se finansies lei en die moontlikheid kon nie uitgesluit word nie dat die kommissie Delagoabaai aan Portugal se krediteure kon verpand. So 'n stap sou vanselfsprekend tot nadeel van Brittanje se belange strek.¹⁰⁷

Om buitelandse inmenging of beheer oor die Portugese kolonies in Afrika, en in die besonder Delagoabaai, te verhoed, het Bertie aan die hand gedoen dat Brittanje, in ruil vir 'n eerste opsie

---

106. FO 7213, Nr.66, MacDonell-Salisbury, 20.4.98 (geheim).

107. Memorandum by Mr Bertie on England and Portugal in Africa, Foreign Office, May 1, 1898 (British Documents on the Origins of the War 1898-1914 Vol. 1, p.44).

daaroor, onderneem om dit teen buitelandse aanvallers te beskerm. Daarbenewens sou Brittanje aan Portugal 'n lening toestaan waarvoor die inkomste van die Portugese koloniale besittings, insluitende Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg, as sekuriteit sou dien. Die lening sou aangewend word om die Portugese skuld te vereffen; die skadevergoeding van die Bernse-arbitrasiehof te betaal en Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te ontwikkel. As teenprestasie sou Portugal onderneem om geen gedeelte van Delagoabaai of enige toegang tot die Z.A.R. van die see deur sessie, konsessie, verhuring of andersins te vervreem nie. Portugal moes ook onderneem om geen konsessie binne 'n bepaalde radius van Lourenco Marques sonder Britse toestemming te verleen of bekragtig nie.¹⁰⁸

Bertie was van mening dat die Portugese regering graag so 'n voorstel sou aanvaar en het voorgestel dat daar dan deur die uitruil van geheime notas voorsiening gemaak word dat Brittanje Lourenco Marques, in geval van vyandelikhede met die Z.A.R., tydelik kon beset. Dit sou die deurvoer van krystuig en troepe na die Z.A.R. verhoed en Brittanje terselfdertyd van 'n toegangsroete daarheen verseker.¹⁰⁹

As gevolg van Soveral se afwesigheid uit Londen gedurende April en Mei 1898 kon die Anglo-Portugese onderhandelinge nie dadelik hervat word nie. Op 23 Mei 1898 is Salisbury egter uit die bloute deur Soveral versoek om 'n voorskot van £200 000 vir Portugal te verkry. Die voorskot was benodig om in Portugal se dringende finansiële behoeftes te voorsien en om te verhoed dat die Portugese regering hul tot die Franse finansiële mark wend waar toegewings met betrekking tot Delagoabaai geëis sou word. Salisbury het hom tot lord Rothschild gewend, maar vanweë Portugal se skuldias het hy nie daarvoor kans gesien nie. Rothschild was

---

108. Ibid.

109. Ibid.

nietemin bereid om die £200 000 aan Portugal te leen as dit 'n Anglo-Portugese ooreenkoms oor Delagoabaai sou bevorder, en die Britse regering die terugbetaling van die lening sou waarborg.¹¹⁰

Rothschild se aanbod is deur sowel Salisbury as Bertie verwelkom. Hoewel Salisbury 'n lening aan Portugal riskant geag het, was hy van mening "that the added strength it would give to our position in South Africa", dit dubbel en dwars die moeite werd gemaak het. Bertie het dit as 'n uitstekende geleentheid beskou om met die oog op die komende Anglo-Portugese onderhandelinge 'n finansiële houvas op die Portugese regering te verkry. Met die oog op die Britse belange in Delagoabaai het die Britse regering syns insiens nie veel van 'n keuse gehad of hulle Rothschild se aanbod wou aanvaar of nie: "If we do not do what M. de Soveral asks," het hy aan Salisbury geskryf, "the Portuguese Government will say to him that an understanding with us does not seem probable when we hesitate to get the small sum of £200 000 for them in their dire financial straits. If we found the money and the Portuguese Government cannot pay we can make our terms in regard to Delagoa Bay all the better. If the French find the money it will be on some understanding as to the Portuguese not committing themselves to us without consultation with the French, and the Portuguese will, when we ask for assurances about Delagoa Bay, probably say that as we could not help them they were forced to accept French terms and they therefore cannot do what we want."¹¹¹ Bertie was ook bevrees dat as Portugal versuim om 'n Franse lening terug te betaal die Duitse regering namens Portugal se Duitse krediteure kon ingryp en "material pledges" bemagtig.¹¹²

Na samesprekinge tussen Chamberlain en Goschen, die Britse

---

110. FO 179/338, Nr.11, Salisbury-MacDonell, 25.5.98; FO 63/1359, Rothschild-Bertie, 24.5.98.

111. FO 63/1359, Bertie-Salisbury, 24.5.98.

112. Ibid.

Minister van Finansies, is daar besluit om in ruil vir die waarborg aan Rothschild 'n tasbare vorm van sekuriteit, soos 'n retensiereg oor die Delagoabaaispoorweg, -hawe of doeane-inkomste, van Portugal te eis. Bertie het so 'n voorstel aan die Portugese saakgelastigde in Londen voorgelê, maar dit het deur die mat geval met die nuus dat die Portugese regering 'n voorskot by die Bank van Portugal verkry het. Salisbury is egter nogtans deur premier Castro bedank vir sy bereidwilligheid om Portugal in hul tydelike finansiële verleentheid te hulp te snel.¹¹³

Die Anglo-Portugese onderhandelinge oor Delagoabaai is nietemin aan die begin van Junie 1898 met Soveral se terugkeer na Londen hervat. Salisbury is op 8 Junie 1898 meegedeel dat die Portugese regering bereid was om die eksploitasie en ontwikkeling van Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan 'n Anglo-Portugese maatskappy af te staan. Watter beheer die Britse regering oor die maatskappy sou hê, is nie deur Soveral gespesifiseer nie. As teenprestasie is verwag dat Brittanje die Anglo-Portugese verdrae van 1661, 1703 en 1710, wat 'n Britse waarborg van alle huidige en toekomstige Portugese grondgebied ingesluit het, sou bekragtig. Daarbenewens moes Brittanje 'n lening aan Portugal waarborg en 'n bedrag in Engeland deponeer om die rente aan Duitse en Franse obligasiehouers te betaal.¹¹⁴

Salisbury het Soveral na enkele vrae oor die voorstelle na Chamberlain verwys, wat hom op 15 Junie 1898 te woord gestaan het. Tydens hierdie gesprek het dit aan die lig gekom dat die Portugese regering op grond van Soveral en Albuquerque se advies besluit het om Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in te sluit by enige ooreenkoms waar Brittanje Portugal met die verkryging van 'n lening behulpsaam sou wees. Die Portugese regering was ook van plan om die beoogde

---

113. FO 63/1359, Chamberlain-Bertie, 24.5.98; Memorandum van Bertie, 25.5.98; FO 179/340, MacDonell-Salisbury, 27.5.98 (telegram).

114. FO 179/338, Nr.62, Salisbury-MacDonell, 15.6.98.

verstandhouding met Brittanje deur die uitruil van notas te bewerkstellig en sodoende parlementêre goedkeuring te omseil.¹¹⁵

Na 'n lang bespreking oor die besonderhede van 'n moontlike ooreenkoms het Chamberlain 'n lys van nege vrae en voorwaardes aan Soveral oorhandig. Dit moes as gronslag vir 'n Anglo-Portugese ooreenkoms kon dien. Daaruit was dit duidelik dat Chamberlain vir Brittanje gesamentlike beheer met Portugal oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg wou bewerkstellig, en 'n Britse lening aan Portugal oorweeg het. Indien Portugal in gebreke sou bly om die rente op die lening te betaal, sou Britse amptenare die administrasie van die hawe en spoorweg oorneem. Daarbenewens wou Chamberlain die reg verkry om die spoorweg en hawe in geval van oorlog te gebruik, asook 'n versekering verkry dat die Portugese regering geen toegang tot die Z.A.R., behalwe deur Lourenco Marques, sou verleen nie. Soveral is ook versoek om die presiese bedrag wat Portugal benodig het, en die sekuriteit wat hulle kon aanbied, vas te stel.¹¹⁶

Chamberlain en Soveral se onderhandelinge het nie geheim gebly nie en tot navrae van Hatzfeldt by Salisbury gelei. Salisbury het bevestig dat Soveral en Chamberlain oor finansiële hulp aan Portugal onderhandel, maar het geen verdere besonderhede verstrek nie. Hatzfeldt is nietemin verseker dat hy ingelig sou word van enige Britse stappe wat Duitsland se regte of wettige belange in die Portugese kolonies sou affekteer.¹¹⁷ Die Duitse regering het die saak egter nie daar gelaat nie. Op 21 Junie 1898 het Tattenbach, geklee in volle uniform, by die Portugese koning beswaar aangeteken teen enige Anglo-Portugese finansiële ooreenkoms wat Duitsland se regte en belange in Portugal se Afrika-kolonies sou affekteer. 'n Soortgelyke boodskap is ook

---

115. FO 63/1359, Memorandum van Chamberlain, 15.6.98.

116. Ibid.

117. FO 179/338, Salisbury-MacDonell, 15.6.98; FO 7213, Nr.82, Salisbury-MacDonell, 16.6.98 (telegram).

deur Von Bulow aan die Portugese saakgelastigde in Berlyn oorgedra. Tattenbach is egter deur die koning verseker dat Duitsland en Frankryk se regte gerespekteer sou word.¹¹⁸

Die Duitse optrede het nietemin 'n demper op die Anglo-Portugese onderhandelinge geplaas. Brittanje was nie bereid om Duitsland enige aandeel in 'n ooreenkoms met betrekking tot Delagoabaai te gun nie, terwyl die Portugese regering, waarskynlik uit vrees vir Duitsland en Frankryk, versuim het om op Chamberlain se lys van nege punte te antwoord. Toe dit duidelik word dat die onderhandelinge op 'n dooiepunt afstuur, is Soveral gewaarsku dat Duitsland en Frankryk strengere voorwaardes as Brittanje sou stel, en dat die Portugese net hulself sou kon blameer as Duitsland of Frankryk op 'n Portugese Kiaochow in Afrika beslag sou lê. Chamberlain was selfs bereid om enige Duitse en Franse teenkanting teen 'n Anglo-Portugese ooreenkoms oor Delagoabaai te verontagsaam indien die Portugese regering bevredigend op sy voorstelle sou antwoord.¹¹⁹

Soveral en Chamberlain kon ook nie eenstemmigheid oor Duitse oogmerke bereik nie. Soveral was bang dat die Keiser 'n mate van beheer oor Delagoabaai wou verkry, terwyl Chamberlain van mening was dat die Keiser met die bekragtiging van die Catembe-konsessie tevrede sou wees, en eerder in die Portugese grondgebied noord van die Zambesi en in die suide van Angola belang gestel het. Soveral het weliswaar weer die moontlikheid van Anglo-Portugese beheer oor Delagoabaai geopper, maar omdat dit skynbaar nie die steun van die Portugese regering geniet het nie, het die onderhandelinge aan die begin van Julie 1898 finaal skipbreuk gely.¹²⁰

---

118. FO 63/1359, Memorandum van Chamberlain, 22.6.98; Salisbury-MacDonell, 22.6.98 (British Documents ..., p.50); FO 7213, Nr.83, MacDonell-Salisbury, 22.6.98 (vertroulik).

119. FO 63/1359, Memoranda van Chamberlain, 22.6.98 en 6.7.98.

120. Ibid.; A.N. Porter, p.155.

HOOFSTUK 9DIE SLEUTEL TOT SUID-AFRIKA: DIE ANGLO-DUITSE EN
ANGLO-PORTUGESE VERDRAE, 1898-1899

Hoewel Salisbury nie bereid was om Duitsland by die Anglo-Portugese onderhandelinge te betrek nie, het hy tog, op aandrang van sy kabinet tot onderhandelinge met Hatzfeldt oor die toekoms van Portugal se Afrika-kolonies ingestem. Die Britse kabinet, en veral Chamberlain, het die hoop gekoester dat so 'n ooreenkoms tot beter Anglo-Duitse samewerking in ander wêrelddele sou lei en Brittanje 'n vrye hand in Suid-Afrika sou laat. Salisbury en Hatzfeldt se onderhandelinge was 'n lang en uitgerekte proses waaraan die Britse premier teësinnig deelgeneem het. Die belangrikste rede hiervoor was dat Salisbury nie bereid was om in ruil vir 'n vrye hand in Suid-Afrika gebiede soos Walvisbaai, Blantyre en Portugese-Timor aan Duitsland af te staan nie. Hy, asook Chamberlain, het van die standpunt uitgegaan dat Duitsland geen geldige aansprake in Suid-Afrika gehad het nie, en dat die Duitse eise om kompensاسie derhalwe ongegrond en buitensporig was. Dat Brittanje en Duitsland uiteindelik 'n verstandhouding oor die Portugese kolonies bereik het, moet in 'n groot mate aan die diplomاسie van Arthur Balfour, die Britse Onder-minister van Buitelandse Sake, toegeskryf word. Balfour het in Augustus 1898 die onderhandelinge in die plek van Salisbury, wat ongesteld was, voortgesit, en danksy sy toegeefliker houding is die Anglo-Duitse verdrag, asook 'n geheime konvensie, op 30 Augustus 1898 onderteken.¹

Delagoabaai het vanuit die staanspoor 'n belangrike rol in die Anglo-Duitse onderhandelinge gespeel. Die Duitse regering was bereid om Brittanje 'n vrye hand in Delagoabaai en die Z.A.R. te gee op voorwaarde dat Duitsland voldoende kompensاسie in die

---

1. J.A.S. Grenville, pp.191-194; A.N. Porter, pp.156-159.

noorde van Mosambiek en elders in Afrika ontvang. Gevolglik is daar reeds in die eerste Duitse voorstelle van die verdeling van Mosambiek in 'n Britse en Duitse invloedssfeer gewag gemaak.² Omdat Brittanje egter reeds 'n eerste opsie oor die Portugese grondgebied suid van die Zambesirivier besit het, was Salisbury nie bereid om die Duitse voorstelle sonder meer te aanvaar nie. Daarbenewens was daar ook kommer aan Britse kant oor die uitsluiting van Frankryk. Die gevaar het bestaan dat Frankryk en Rusland Brittanje kon dwing om Delagoabaai en die Portugese spoorweg in 'n internasionale onderneming te omskep en dat die Z.A.R. hulle in so 'n geval op volkome onafhanklikheid van Brittanje sou beroep.³

Salisbury het derhalwe sy eie voorwaardes vir 'n Anglo-Duitse verstandhouding gestel. Dit het in hoofsaak daarop neergekom dat die doeane-inkomste van Mosambiek suid van die Zambesirivier as sekuriteit vir 'n Britse lening aan Portugal sou dien, terwyl die doeane-inkomste noord van die rivier as sekuriteit vir 'n Duitse lening aan Portugal sou dien. Beide Duitsland en Brittanje sou daarna streef om die Portugese monargie te ondersteun en die status quo in Portugees-Afrika te handhaaf. Indien Portugal egter Mosambiek of Angola sou afstaan of ontruim, sou Brittanje en Duitsland 'n eerste opsie verkry op die grondgebied wat as sekuriteit vir hul lenings aan Portugal gedien het. Dat Salisbury vasbeslote was om 'n houvas oor Delagoabaai te verkry, blyk uit sy voorwaarde dat Duitsland nie beswaar sou maak indien Portugal, in ruil vir 'n Britse lening, die beheer van Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg aan Brittanje sou afstaan nie.⁴

-
2. Salisbury-Gough, 23.6.98 (geheim) (B.D.1, p.52); Grosse Politik, Band 14, Nr.3818; G.D. Scholtz, Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902 Band 2, p.39.
  3. Memorandum van Bertie, 30.6.98 (B.D.1, p.53); A.N. Porter, p.156.
  4. Salisbury-Gough, 13.7.98 (B.D.1, p.56).

Hoewel die Duitse regering bereid was om aan Salisbury se versoek in verband met Delagoabaai te voldoen, het hulle as teenprestasie die oordrag van Walvisbaai en Blantyre aan Duitsland geëis.⁵ Hatzfeldt is egter daarop gewys dat Brittanje reeds 'n eerste opsie oor Delagoabaai besit het en derhalwe nie bereid was om Walvisbaai daarvoor op te offer nie.⁶ Aan Britse kant is daar ook gevrees dat 'n Anglo-Duitse ooreenkoms Brittanje die reg sou ontnem om fondse aan Portugal vir die Bern-uitspraak asook die ontwikkeling van Delagoabaai beskikbaar te stel, en dat Duitsland dalk die reg kon verkry om in oorlogstyd van Delagoabaai gebruik te maak.⁷ Hierdie en ander besware aan Britse kant het verhoed dat Salisbury en Hatzfeldt in Julie 1898 tot 'n vergelyk kon kom.⁸

Salisbury is dit nietemin deur Chamberlain verkwalik dat hy 'n Britse oornome van Delagoabaai van Portugal se finansiële posisie afhanklik gemaak het. Die Koloniale Sekretaris was nie bereid om te wag totdat Portugal eendag bankrot speel nie, maar wou dadelik op Delagoabaai beslag lê.⁹ Chamberlain se haas om die Baai in die hande te kry, moet teen die agtergrond van die situasie in Suid-Afrika beskou word. Vir Chamberlain wou dit voorkom asof Delagoabaai die sleutel tot die stryd tussen die Republikeinse Afrikaners en Britse imperialisme ingehou het.¹⁰ Sy standpunt is ook deur Hoë Kommissaris Milner gedeel. "I look on the possession of Delagoa Bay," het Milner in Julie 1898 aan Chamberlain geskryf, "as the best chance we have of winning the great game between ourselves and the Transvaal for the mastery in

-
5. Salisbury-Gough, 19.7.98 (B.D.1, p.57); Grosse Politik, Band 14, Nr.3831; Nr.3833.
  6. Salisbury-Gough, 20.7.98 (B.D.1, p.58).
  7. Memorandum van Bertie, 10.8.98 (B.D.1, p.60).
  8. Salisbury-Lascelles, 27.8.98; Memorandum van Bertie, 10.8.98 (B.D.1, p.60); FO 7303, Nr.17, Salisbury-Lascelles, 3.8.98.
  9. R. Robinson en J. Gallagher, p.447.
  10. Ibid.

South Africa without a war."¹¹ Volgens Milner sou die beheer oor die hawe as 'n troefkaart dien "in the game of uniting S(outh) Africa as a British state". Dit sou imperiale beheer oor die Z.A.R. herstel en Kruger dwing om stemreg aan die Uitlanders te verleen.¹²

Salisbury het egter nie veel hoop gehad dat die Britse vlag gou oor Delagoabaai sou wapper nie. "I do not see how any different arrangement, giving us control over Lorenzo (sic) Marques before default, is possible," het hy op 13 Augustus 1898 vanuit Frankryk aan Balfour getelegrafeer. "It is only after default that Portugal would have any motive whatever for conceding to us control over Lorenzo (sic) Marques or any other portions of her Colonies. Default is the essence of the whole matter."¹³

Chamberlain was ook baie besorgd oor die groot dele van Portugees-Afrika wat Duitsland in ruil vir hul onttrekking uit Suid-Afrika geëis het. "The only advantage to us," het hy op 19 Augustus 1898 aan Balfour geskryf, "is the assurance of Germany's abstention from further interference in Delagoa Bay and the Transvaal, in other words, we pay Blackmail to Germany to induce her not to interfere where she has no right to interference."¹⁴ Chamberlain was nietemin bereid om deur Duitsland afgepers te word, aangesien hy, volgens 'n opmerking van Soveral aan sir Edward Grey jare later, slegs in die Z.A.R. en Delagoabaai geïnteresseerd was.¹⁵

Tydens verdere onderhandelinge is Balfour deur Hatzfeldt daarop gewys dat die Duitse openbare mening die sensitiefste oor

11. C. Headlam, The Milner Papers I, pp.266-268. R. Robinson en J. Gallagher, p.446.

12. R. Robinson en J. Gallagher, p.446.

13. Ibid.

14. Ibid.

15. R.J. Hammond, pp.251-252.

Delagoabaai was, en dat die prysgawe van die reg om in die Z.A.R. in te meng die hewigste Duitse teenstand teen die voorgestelde ooreenkoms sou wek. Hierdie teenstand kon slegs geneutraliseer word as Duitsland soortgelyke voordele as dié van Brittanje in Delagoabaai elders in Portugees-Afrika sou verkry. Balfour het begrip vir die Duitse standpunt gehad, maar wou nie die Britse openbare mening uit die oog verloor nie. Brittanje het 'n eerste opsie oor Delagoabaai besit en hoewel die beoogde Anglo-Duitse ooreenkoms die uitoefening daarvan hoogs onwaarskynlik gemaak het, kon dit nie van hul verwag word om dit sonder meer prys te gee nie. Hy was nietemin bereid om aan die Duitse versoek rakende 'n eerste opsie elders in Portugees-Afrika te voldoen, maar sonder om Britse regte af te staan.¹⁶

Na verdere onderhandelinge is die Anglo-Duitse verdrag uiteindelik op 30 Augustus 1898 deur Balfour en Hatzfeldt onderteken. Volgens die aanhef van die verdrag was dit Brittanje en Duitsland se voorneme om, indien Portugal buitelandse finansiële hulp sou benodig, die internasionale komplikasies wat daaruit kon voortvloei, uit die weg te ruim en Portugal se integriteit en onafhanklikheid te handhaaf. Wat Mosambiek betref, is ooreengekom dat die doeane-inkomste suid van die Zambesirivier as sekuriteit vir 'n Britse lening aan Portugal sou dien, en die doeane-inkomste noord daarvan as sekuriteit vir 'n Duitse lening. Daardeur is Mosambiek in 'n Britse en Duitse invloedssfeer verdeel.¹⁷

Met die oog op die moontlikheid dat Portugal nie die integriteit van sy koloniale besittings suid van die ewenaar kon handhaaf nie, het Balfour en Hatzfeldt dieselfde dag ook 'n geheime konvensie onderteken. Daarvolgens sou Brittanje en Duitsland enige inmenging deur 'n derde moondheid in Angola, Mosambiek en

---

16. Balfour-Lascelles, 22.8.98 (B.D.1, p.69); Balfour het egter self bedenkinge oor Brittanje se reg van 'n eerste opsie gehad. Syns insiens het dit op stewige regsgronde berus, maar in die praktyk niks beteken nie. (A.N. Porter, p.158.)

17. Balfour-Lascelles, 31.8.98 (B.D.1, p.71).

Portugees-Timor teenstaan. Onder die begrip "inmenging" is verstaan: die beskikbaarstelling van 'n lening aan Portugal waarvoor koloniale inkomstes as sekuriteit sou dien, en die koop, huur of skenking van Portugese grondgebied. Brittanje en Duitsland sou hulle ook weerhou om enige aanspraak op die besit, beheer of uitoefening van politieke invloed in mekaar se "Portugese invloedssfeer" te bevorder.¹⁸ Daar is ook ooreengekom dat artikel vyf van die Anglo-Duitse Verdrag op die Catembe-konsessie van toepassing sou wees, naamlik: "... that all rights, whether British or German, acquired in the provinces affected before the date of this Convention, shall be fully safeguarded, provided they are of a purely private character, and convey neither political rights nor territorial or administrative jurisdiction".¹⁹ Brittanje het hierbenewens ook onderneem om nie die bekragtiging van die Catembe-konsessie teen te staan nie.²⁰

Balfour het 'n paar dae later in 'n kabinetsmemorandum die implikasies van die Anglo-Duitse ooreenkomste met betrekking tot Delagoabaai en die Z.A.R. soos volg saamgevat: "Speaking generally, it secures for us the absolute exclusion of every other Power, including Germany, from what, for shortness, I may call our sphere of influence, in other words, Germany resigns what she has never consented to resign before (however little title she may have had to it), a claim to regard Delagoa Bay as a port of international interest, whose fate Portugal and England could not be permitted to settle at their own sweet will. Resigning this, she also resigns all concern in Transvaal matters ..."²¹

---

18. Ibid.

19. Balfour-Lascelles, 31.8.98 (B.D.1, p.72).

20. Ibid. Afgesien van hierdie twee ooreenkomste het Balfour en Hatzfeldt ook 'n Geheime Nota onderteken waarvolgens die sessie van grondgebied, of die verlening van 'n konsessie deur Portugal aan óf Brittanje, óf Duitsland, ongeldig sou wees tot tyd en wyl die ander ondertekenaar 'n gelykwaardige toekenning ontvang. (R.J. Hammond, p.253.)

21. Cab 37/48, Memorandum van A.J. Balfour, 5 September 1898.

Balfour het terselfdertyd erken dat die ooreenkoms Brittanje se reg van 'n eerste opsie oor Delagoabaai benadeel het, aangesien Brittanje die reg nie sou kon uitoefen voordat Duitsland nie 'n soortgelyke reg in Angola verkry het nie. Hy het egter daarop gewys dat die reg, wat daarop gemik was om buitelandse inmenging in suidelike Mosambiek te verhoed, nooit deur Duitsland erken is nie. Daarenteen het die Anglo-Duitse Verdrag Duitse inmenging in die suide van Mosambiek uitgesluit en vereis dat hulle Brittanje bystand verleen teen die inmenging van 'n derde moondheid.²² Volgens Balfour was die Anglo-Duitse ooreenkomste ook so geformuleer dat Brittanje, sonder Duitse goedkeuring, enige spesiale reëling binne hulle invloedssfeer met Portugal kon tref. So byvoorbeeld kon Brittanje in geval van 'n oorlog met die Z.A.R. reëlings vir die vervoer van troepe langs die Delagoabaaispoorweg tref, òf, met Portugal se toestemming, Delagoabaai as basis gebruik in geval van 'n oorlog met enige ander maritieme moondheid.²³

Persberigte oor 'n Anglo-Duitse verstandhouding het in Portugal onmiddellik tot gerugte van 'n Britse oorname van Lourenco Marques en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg gelei. Die Portugese regering het gevolglik, ten spyte van versekerings deur Thornton en Tattenbach dat Brittanje en Duitsland die status quo in Portugees-Afrika wou handhaaf, alle aanbiedinge van Anglo-Duitse finansiële hulp konsekwent van die hand gewys. In plaas daarvan het hulle in Oktober 1898, ten spyte van Britse en Duitse druk, 'n lening in Frankryk gesluit. Daarmee is Salisbury se voorspelling oor 'n Britse oorname van Delagoabaai bewaarheid, en Chamberlain en Milner se hoop om die Baai in die hande te kry, finaal verydel.²⁴

---

22. Ibid.

23. Ibid.

24. FO 7303, Nr.44, Thornton-Salisbury, 10.9.98 (vertroulik), Nr.45, Thornton-Salisbury, 11.9.98 (vertroulik), Nr.50,

Die bestaan van 'n Anglo-Duitse ooreenkoms het nie lank 'n geheim gebly nie. Reeds aan die begin van September 1898 het gerugte van so 'n verstandhouding, ingevolge waarvan Duitsland hul teenkanting teen die verkoop van Delagoabaai aan Brittanje sou laat vaar het, die ronde begin doen.²⁵ Die feit dat die Keiser die eerste Europese staatshoof was wat sy gelukwense met die Britse oorwinning te Omdoerman²⁶ oorgedra het, het verdere geloofwaardigheid aan hierdie gerugte verleen.²⁷ In Duitsland het die gerugte tot heftige perskommentaar oor die toekoms van Delagoabaai gelei. Die Duitse regering is verkwalik dat hulle hul bloedverwante in die Z.A.R. in die steek gelaat het, en die Duitse koloniale vereniging het in 'n lang memorandum aan die Rykskanselier hul spyt oor die moontlikheid van 'n Britse oorname van Delagoabaai uitgespreek. Hulle was bevrees dat Anglo-Duitse samewerking tot die ondergang van die Z.A.R. kon lei.²⁸ Aan die ander kant was daar ook heelwat begrip in Duitse kringe vir die toenadering tot Brittanje. Daar is toegegee dat daar gronde vir 'n koloniale entente tussen die twee moondhede bestaan het en dat die Transvaalse vraagstuk nie 'n oorlog met Brittanje oor

Thornton-Salisbury, 17.9.98 (vertroulik), Nr.58, Thornton-Salisbury, 30.10.98 (vertroulik); R. Robinson en J. Gallagher, p.448-449; A.N. Porter, p.178. Die feit dat Soveral van die bepalings van die Anglo-Duitse ooreenkoms kennis gdra het, moet nie uit die oog verloor word nie. (G.P. Gooch en H. Temperley, p.75.)

25. The Press, 5.9.98, 6.9.98 en 8.9.98; De Volksstem, 7.9.98 en 10.9.98 (redaksioneel). Die gerugte het selfs daartoe gelei dat die Natalse regering hulle bereid verklaar het om Brittanje vir die aankoop van Delagoabaai te vergoed. (FO 7303, Nr.42, Colonial Office-Foreign Office, 12.9.98 (geheim)).
26. Genl. H.H. Kitchener het met sy oorwinning oor die Mahdiste doeltreffende Britse beheer oor die Soedan verseker. (H.J. van Aswegen, Geskiedenis van Afrika, p.379.)
27. De Volksstem 7.9.98.
28. The Press, 16.9.98; 8.10.98 en 10.10.98; De Volksstem, 12.10.98.

Delagoabaai regverdig het nie.²⁹ Daar is selfs in 'n regeringgesinde koerant beswaar aangeteken teen die heersende gedagte dat Delagoabaai 'n Duitse heiligdom was waaroor hulle alleen kon besluit. Volgens die blad sou dit beter wees dat die oordrag van Delagoabaai aan Brittanje met 'n waarborg van Duitse belange gepaard gaan.³⁰

Soos verwag kon word, het die Anglo-Duitse verstandhouding ook heelwat kommentaar in die Z.A.R. uitgelok.³¹ De Volksstem het sy lesers daarop gewys dat die verstandhouding ernstige gevolge vir die Z.A.R. kon inhou, aangesien 'n Britse oorname van Delagoabaai die Republiek aan die genade van John Bull sou uitlewer. Vir die koerant was dit egter opvallend hoedat die Jingopers Delagoabaai ewe skielik lof toegeswaai het nadat hulle dit vroeër, toe dit die bestaan van die Kaapse en Natalse spoorweë bedreig het, nie genoeg kon afkraak nie. Volgens De Volksstem was die rede vir hierdie omgeswaai eenvoudig: Delagoabaai was die hawe waarmee die Z.A.R. "verwurg" of, indien Brittanje dit sou verkies, "grootgemaak" kon word. De Volksstem het nogtans sy lesers daaraan herinner dat die sleutel tot die Z.A.R. se onafhanklikheid steeds in die vriendelike en veilige bewaring van Portugal geleë was.³²

Die voortdurende gerugte van 'n Britse oorname van Delagoabaai het daartoe gelei dat The Press op 20 September 1898 by die Portugese konsul in Pretoria, Dimitrio Cinatti, kers opgesteek het. Cinatti het die gerugte as verregeande afgemaak en duidelik te kenne gegee dat so 'n transaksie onverenigbaar was met die regeringinstruksies wat hy in die voorafgaande tydperk ontvang het. In hierdie verband het The Press sy lesers daarop gewys dat Cinatti se beoogde deelname aan 'n Suid-Afrikaanse

---

29. The Press, 16.9.98.

30. Ibid, 5.10.98.

31. Ibid, 10.9.98; De Volksstem, 10.9.98 (redaksioneel).

32. De Volksstem, 10.9.98 (redaksioneel).

spoorwegkonferensie in November 1898 genoegsame bewys was dat Portugal nie van plan was om Delagoabaai af te staan nie.³³ 'n Dag later is 'n kabelgram in Pretoria ontvang dat die Correio de Noite, die spreekbuis van die Portugese regering, alle gerugte aangaande die vervreemding van Delagoabaai ten sterkste ontken het. Volgens dié koerant was daar in Lissabon nie die minste sprake om 'n duim van Portugal se koloniale besittings te verkoop, te verhuur of op enige wyse te vervreem nie.³⁴ Sowel De Volksstem as The Press het in hoofartikels hierop reageer en die hoop uitgespreek dat dit 'n einde aan die ryke vloed van sensasionele gerugte oor Delagoabaai sou maak.³⁵

Intussen het die Z.A.R.-regering Leyds reeds op 5 September 1898 beveel om ondersoek in te stel na die bewering dat Duitsland sy teenkanting teen 'n Britse aankoop van Delagoabaai laat vaar het.³⁶ Die gesant het Eiffe na Berlyn gestuur en enkele dae later verneem dat daar feitlik vir seker 'n Anglo-Duitse detente bestaan het, maar dat daar blykbaar nog nie eenstemmigheid oor Delagoabaai bereik is nie. Sover Eiffe kon vasstel, wou Brittanje die hawe in die hande van 'n Britse maatskappy sien, terwyl Duitsland op 'n Portugese maatskappy aangedring het!³⁷ Leyds het gevolglik op 11 September 1898 uit Den Haag die volgende boodskap aan die Z.A.R.-regering getelegrafeer: "Ik geloof aan waarheid gerucht tractaat Duitschland Engeland. Minister Buiteländse Zaken hier hoorde dat Delagoabaai daarbij niet betrokken is. Ik geloof echter van wel dat exploitatie Delagoabaai zal gegeven worde zijn aan Duitsch-Engelschen financier".³⁸

33. The Press, 21.9.98.

34. Ibid, 22.9.98 (redaksioneel).

35. Ibid, 22.9.98 (redaksioneel); De Volksstem, 24.9.98 (redaksioneel).

36. LA 36, GZR 494/98, Regering-Leyds, 5.9.98 (telegram).

37. LA 36, GZR 215/98. Nr.379, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.

38. G.D. Scholtz, p.42.

Met die oog op die verkryging van Franse steun teen die Anglo-Duitse verstandhouding het Leyds hierna na Brussel en Parys gereis. In Brussel het Leyds die Franse gesant, Gerard, wat vir sy anti-Britse gesindheid bekend gestaan het, se aandag op die groot Franse belange in Delagoabaai en die Z.A.R. gevestig. Gerard is daarop gewys dat dit nie in belang van Frankryk sou wees as Brittanje beheer oor Suid-Afrika of die Suid-Afrikaanse hawens verkry nie. Daarom was dit belangrik dat indien Portugal weens finansiële redes die eksploitasie van Delagoabaai aan 'n internasionale kombinasie sou wou afstaan, nie alleen Duitsland en Brittanje nie, maar ook die Z.A.R. 'n aandeel daarin sou verkry.³⁹ In Parys het Leyds 'n kort maar bevredigende onderhoud met die Franse Minister van Buitelandse Sake, Delcasse, gehad. Delcasse het hom verseker dat Frankryk dit met die Z.A.R. oor Delagoabaai eens was, en dat hulle Portugal op 'n manier wou dwing om nie die besit of eksploitasie van die hawe af te staan nie. Hulle sou graag geld aan Portugal wou leen, maar dit kon slegs geskied deur die rentekoers op die vroeëre Franse lenings te verlaag; 'n stap wat vanselfsprekend nie die goedkeuring van Franse kapitaliste geniet het nie. Delcasse het Leyds nietemin aangeraai om 'iets van die Duitse keiser te verkry'.⁴⁰

Leyds het ook van sy besoek aan Parys gebruik gemaak om 'n memorandum oor Delagoabaai aan die Russiese saakgelastigde, Narischkine, te oorhandig. In die memorandum is die groot belang van Delagoabaai vir die toekoms van die Z.A.R. geskets, en daarop gewys dat die belange van Russiese onderdane in die Republiek geskaad sou word indien daar verandering in die posisie van die Baai sou kom. Daar is ook beweer dat 'n Britse oorname van Delagoabaai die goeie verstandhouding tussen die twee blanke taalgroepe in Suid-Afrika 'n nekslag sou toedien, en selfs 'n bedreiging vir wêreldvrede kon inhou! Die memorandum is afgesluit

---

40. LA 36, GZR 215/98, Nr.379, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.

40. Ibid; Leyds-Regering, 15.9.98 (telegram).

met die bewering dat dit in belang van Rusland was "dat de Delagoa-Baai en de Lourenco Marques-Spoorweg niet overgaan aan een Engelsche Maatschappij, indien de Portugeesche Regeering er door financieele overwegingen toe gebracht wordt er zich van te ontdoen, doch wel aan een Internasionale Maatschappij".⁴¹ Narischkine het belowe om sy regering onverwyld van die memorandum in kennis te stel, maar sover vasgestel kan word, het daar niks verder van gekom nie.⁴²

Leyds het vervolgens na Berlyn vertrek in 'n poging om meer aangaande die Anglo-Duitse verstandhouding te wete te kom. Tydens 'n onderhoud op 21 September 1898 met die gewese Duitse Minister in Lissabon en waarnemende Minister van Buitelandse Sake, Von Derenthal, het Leyds 'n memorandum oor die Delagoabaaispoorweg voorgelê. Daarin is die Duitse regering se aandag gevestig op die Portugese belofte om die 1889-tarief-ooreenkoms te handhaaf, wie ook al in besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg sou kom. Von Derenthal het begrip vir die Z.A.R. se besorgdheid gehad, en ofskoon hy nie gemagtig was om die inhoud van die Anglo-Duitse ooreenkoms te verstrek nie, is Leyds verseker dat dit nie op die spoorweg betrekking gehad het nie. Leyds is verder meegedeel dat daar in die ooreenkoms geen sprake van 'n besitreg oor die spoorweg was nie en dat die Z.A.R. ook nie by naam genoem is nie. Volgens Von Derenthal was die Anglo-Duitse ooreenkoms nie daarop gemik om die status quo te verander nie, maar eerder "preventief met het oog op eventualiteiten die zich later kunnen voordoen". Hy was dan ook van mening dat hoewel Portugal nie die ooreenkoms sou verwelkom nie, hulle in vele opsigte uit die beter betrekkinge tussen Duitsland en Brittanje kon voordeel trek.⁴³

---

41. LA 36, GZR 215/98, Nr.379, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.; W.J. Leyds, Tweede Verzameling (Correspondentie 1899-1900) Deel 2, pp.137-141; P.R. Botha, pp.721-725.

42. LA 36, GZR 215/98, Nr.379, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.

43. LA 36, GZR 215/98, Nr.380, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.

Von Derenthal het Leyds ook met verwysing na die gerugte rondom die Anglo-Duitse verstandhouding versoek om die persagitasie teen die Duitse regering teen te staan. Volgens die Minister kon dit die ooreenkoms nie ongedaan maak nie en die Duitse regering derhalwe slegs in die verleentheid stel. Die Duitse regering sou dit as 'n bewys van vriendskap beskou, terwyl 'n versuim om daaraan gehoor te gee, "als eene onvriendelikhed" beskou sou word. Leyds is ten slotte meegedeel dat die Keiser hom graag aan die begin van Oktober 1898 te woord sou wou staan. Weens die betekenisvolle belange wat vir die Z.A.R. op die spel was, het Leyds sy regering onverwyld van sy onderhoud met Von Derenthal, en laasgenoemde se versoek, in kennis gestel.⁴⁴ Die Z.A.R.-regering het soveel waarde aan Leyds se inligting geheg dat hulle sy verslae aan 'n geheime sitting van die Eerste Volksraad voorgelees het, waar dit groot belangstelling uitgelok het.⁴⁵

Hoewel Leyds aan die begin van Oktober 1898 sy geloofsbriewe as Z.A.R.-gesant aan die Duitse keiser oorhandig het, het die Anglo-Duitse Verdrag nie ter sprake gekom nie. Leyds is egter 'n paar dae later deur die Ondersekretaris van Buitelandse Sake, Von Richthofen, verseker dat Duitsland hulle nie aan die kant van Brittanje teenoor die Z.A.R. sou skaar nie. Duitsland was glo bevrees dat hul vroeëre beleid daartoe kon gelei het dat Brittanje oor Duitse en Transvaalse belange teen Duitsland kon kant kies, sonder om eers die Duitse kant van die saak aan te hoor. Aangesien so 'n moontlikheid ook nie in belang van die Z.A.R. was nie, wou die Duitse regering in die toekoms eerder 'n beleid van

---

44. Ibid; Leyds-Regering, 23.9.98 (telegram) (Tydens sy verblyf in Berlyn het Leyds ook die Portugese gesant genader in verband met 'n gerug dat Portugal met 'n buitelandse maatskappy oor die oordrag van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg onderhandel het. Hoewel die Portugese gesant die gerug as absoluut onjuis afgemaak het, het Leyds dit nie onwaarskynlik geag nie dat die Portugese regering by onderhandelinge oor hawefasiliteite in Delagoabaai gemoeid was.) (LA 36, GZR 215/98, Nr.380, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.)

45. LA 36, Regering-Leyds, 3.11.98 (by GZR 494/98).

samewerking met Brittanje beproef. Von Richthofen se mededeling het Leyds egter nie gerusgestel nie, aangesien hy vermoed het dat Duitsland waarskynlik hul toestemming tot 'n Britse aankoop van Delagoabaai verleen het.⁴⁶ Om dit te verhoed, het Leyds in samewerking met die Franse regering 'n perskampanje in Portugal teen toegewings aan Brittanje op tou gesit. 'n Verklaring van die Portugese regering aan die einde van Oktober 1898 dat hulle nie hul soewereiniteit oor enige Portugese grondgebied sou vervreem nie, is dan ook deur Leyds aan die veldtog toegeskryf.⁴⁷ Hoewel die Z.A.R.-regering die verklaring betekenisvol beskou het, het dit na hul mening nie die verpagting van Delagoabaai uitgesluit nie. Leyds is derhalwe beveel om in Lissabon vas te stel of daar so 'n moontlikheid bestaan het en, indien nodig, kragtig protes aan te teken.⁴⁸

In Lissabon is Leyds deur die Portugese regering verseker dat hulle geen toegewings met betrekking tot Delagoabaai gemaak het nie, en ook geen kennis van die bepalings van die Anglo-Duitse ooreenkoms gedra het nie. Die gesant is ook deur Tattenbach verseker dat "als iets komt van Delagoabaai, zal Duitsland daar in zijn".⁴⁹ Leyds het nietemin vasgestel dat daar vanweë die Anglo-Duitse verstandhouding onder sekere Portugese regeringslui 'n begeerte was "om zich in de armen van Engeland te werpen, ten einde zich voor Duitschland te redden". Daar was selfs sprake om Delagoabaai aan Brittanje af te staan op voorwaarde dat Brittanje Portugal sou help om Angola teen Duitse aanslae te beskerm!⁵⁰

---

46. LA 36, Leyds-Regering, 16.10.98 (kodetelegram) (by GZR 494/98); L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., p.50.

47. LA 36, Leyds-Staatsekretaris, 4.11.98; Leyds-Staatsekretaris, 28.10.98 (by GZR 494/98).

48. Ibid; GZR 1433/98, Staatsekretaris-Leyds, 1.11.98.

49. LA 36, Leyds-Regering, 3.12.98 (by GZR 494/98).

50. LA 252, Leyds-Pott, 11.12.98.

Leyds se besoek aan Lissabon is vanuit die staanspoor deur die Britse pers met Delagoabaai in verband gebring. Daar is beweer dat hy alles moontlik aangaande die "Delagoa Bay puzzle" probeer uitvind het, en dat hy sy bes gedoen het om te verhoed dat die Baai binne die Britse invloedssfeer beland.⁵¹ Volgens die African Review was Leyds se teenwoordigheid in die Portugese hoofstad 'n bewys "that his Government at last believes that Delagoa Bay is likely to pass out of Portuguese control" en dat die gesant van vleitaal gebruik wou maak "to prevent a transfer which would inevitably exercise a lasting and detrimental influence upon the national destinies of the Transvaal ...".⁵² Die blad het dit egter betwyfel of Leyds enigiets met betrekking tot Delagoabaai sou kon vermag, aangesien die Z.A.R. self finansiële probleme ondervind het.⁵³

Leyds het ook ander maniere beproef om die Z.A.R. se belange in Delagoabaai teen die Anglo-Duitse verstandhouding te beveilig. Van den Wall Bake is versoek om namens die NZASM deur middel van die Nederlandse regering by Portugal daarop aan te dring dat die tariefooreenkoms van 1889 gehandhaaf word. Bake moes ook sorg dra dat die Kommissaris van die NZASM, Max Winterfeldt, as Duitse onderdaan dieselfde versoek tot die Duitse regering rig.⁵⁴ Leyds het ook 'n soortgelyke versoek tot die Portugese gesant in Den Haag gerig.⁵⁵

Die moontlikheid dat België aan Portugal sou geld leen, het ook Leyds se aandag geniet. Die gesant was egter gekant teen die lening, aangesien België en Brittanje in Afrika saamgewerk het en

---

51. De Volksstem, 11.1.99; The Press, 1.12.98; L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., p.57.

52. LA 36, GZR 1818/98, Roels-Leyds, 5.12.98 (Roels het in sy brief aan Leyds dele uit die African Review aangehaal.)

53. Ibid.

54. LA 36, GZR 215/98, Nr.379, Leyds-Staatsekretaris, 23.9.98.

55. Ibid.

hy bevrees was dat dit 'n slenter was om die Portugese kolonies langs 'n omweg in die hande van Brittanje te plaas.⁵⁶

Die Z.A.R.-regering het intussen ook die moontlikheid van finansiële hulp aan Portugal, om te verhoed dat hulle in die Brits-Duitse vaarwater beland, oorweeg. Tydens geheime sittings van die Eerste Volksraad in September 1898 het Kruger, met verwysing na Delagoabaai en die Anglo-Duitse Verdrag, herhaaldelik op die noodsaak van finansiële hulp aan Portugal gewys.⁵⁷ Weens die onvermoë van die Z.A.R. om 'n buitelandse lening te bekom, kon die aangeleentheid egter eers in Februarie 1899, tydens Leyds se kortstondige besoek aan die Republiek, verder gevoer word. Die plan het bestaan om deur middel van 'n internasionale sindikaat, waarin onder andere Duitse, Franse, Nederlandse en Transvaalse kapitaal betrek sou word, 'n konversie-lening aan Portugal beskikbaar te stel.⁵⁸ Na 'n geheime sitting op 22 Februarie 1899, waartydens die algemene toestand in Europa in verband met die posisie van Delagoabaai en die finansies van Portugal bespreek is, het die Eerste Volksraad toegestem dat die regering 'n bedrag van tot £1 000 000 tot die konversie-lening bydra.⁵⁹

Met die oog op steun van die Duitse banke is daar in die eerste helfte van April 1899 'n ontmoeting met Michelet, die Direkteur van die Darmstadter Bank en 'n vertroueling van die Duitse Departement van Buitelandse Sake, gereël. Tot almal se verbasing het Michelet egter verklaar dat dit die Duitse banke se plig was om nie nuwe lenings aan Portugal beskikbaar te stel nie. As die Franse, Belgiese en Nederlandse finansiers sonder Duitse samewerking die fondse vir die Portugese konversie-lening wou

56. G.D. Scholtz, p.44.

57. FO 7213, Nr.106, Colonial Office-Foreign Office, 20.10.98 (geheim), Bylaag 2, Fraser-Milner, 17.9.98 (geheim); Nr.110, Fraser-Milner, 7.10.98 (geheim).

58. LA 39, GZR 140/99, Leyds-Regering, 24.2.99.

59. G.D. Scholtz, p.45.

verskaf, moes die nuwe skuldbriewe van die Duitse geldmark uitgesluit word. Volgens Michelet moes die Duitse bankiers eerder Portugal se finansiële ineenstorting afwag, aangesien dit die uitvoering van die bepalinge van die Anglo-Duitse entente sou bespoedig! Die Duitse bankiers het hulle daarop aan die saak onttrek, aangesien hulle bewus was dat Michelet se uitlatings deur die Duitse regering voorgeskryf was.⁶⁰

Ten spyte van hierdie terugslag het die Z.A.R.-regering aan die einde van April 1899 'n miljoen pond sterling tot Leyds se beskikking gestel.⁶¹ Die gesant kon egter niks in verband met 'n lening aan Portugal vermag nie, met die gevolg dat die geld in Augustus 1899 na Pretoria teruggestuur is.⁶²

Dit moet egter vermeld word dat 'n verklaring van Beirao in Maart 1899, dat die Anglo-Duitse ooreenkoms nie 'n gevaar vir die integriteit van die Portugese kolonies ingehou het nie, waarskynlik baie bygedra het om die Z.A.R. se ergste vrese aangaande die verdrag te besweer.⁶³ Daarbenewens het Leyds kort daarna uit 'n betroubare bron in Franse regeringskringe verneem dat Brittanje nie gretig was om die Anglo-Duitse Verdrag te implementeer nie, maar dit eerder wou gebruik om Duitsland aan 'n lyntjie te hou.⁶⁴

Die Anglo-Duitse Verdrag het ook vir nuwe verwickelinge in die Catembe-konsessie gesorg. Eiffe is deur Von Richthofen verseker dat Duitsland die bekragtiging van die konsessie in Lissabon sou

60. LA 39, GZR 140/99, Ongedateerde memorandum van Leyds insake "Conversion Portugal".

61. LA 39, GZR 140/99, Leyds-Staatsekretaris, 5.5.99.

62. LA 39, GZR 140/99, Leyds-Regering, 23.6.99; Van den Wall Bake-Leyds, 11.8.99.

63. The Press, 27.3.99.

64. LA 39, GZR 140/99, Ongedateerde memorandum van Leyds insake "Conversion Portugal".

ondersteun en dat Brittanje op grond van die Anglo-Duitse Verdrag hul teenkanting teen die konsessie laat vaar het. Von Richthofen het 'n internasionale sindikaat in gedagte gehad; waarvan die kapitaal deur Duitsland, Brittanje en Portugal verskaf sou word. Eiffe het uit sy gesprek met Von Richthofen afgelei dat hy in beheer van die onderneming sou bly, en dat Von Richthofen teen 'n Britse oornome daarvan gekant was. Von Richthofen was ook van mening dat 'n ontmoeting tussen Eiffe en MacDonell, ten einde die wense van die Britse regering te verneem, asook verdere samesprekings in Berlyn, binne 'n paar dae sou kon plaasvind.⁶⁵

Met die oog op die goedkeuring van die Z.A.R.-regering het Eiffe gevolglik die situasie in Berlyn aan Leyds verduidelik.⁶⁶ Die gesant het daarop die Z.A.R.-regering meegedeel dat indien hulle nog iets in die Catembe-saak wou vermag die konsessie òf verkoop, òf 'n internasionale kombinasie tot stand gebring moes word. Die Z.A.R.-regering het voorkeur aan 'n internasionale sindikaat verleen, en die gesant op 10 Oktober 1898 die nodige volmag gesein.⁶⁷ Op 14 Oktober 1898 het Von Richthofen Eiffe egter meegedeel dat die samesprekings weens politieke probleme in Lissabon uitgestel moes word. Wat hierdie probleme behels het, is nie vermeld nie.⁶⁸ Leyds het gevolglik besluit om nie van sy volmag gebruik te maak nie, en eerder die verdere verloop van sake af te wag.⁶⁹

Die Catembe-konsessie het intussen ook aandag in Britse regeringskringe geniet. Die vraag het ontstaan of die Britse

65. LA 78, Eiffe-Von Tattenbach, 8.11.98.

66. Ibid.

67. LA 77, Gesant-Chateaux Pretoria, 10.10.98; LA 78, GZR 1193/98, Regering-Legasud Brussels, 10.10.98; Eiffe-Von Tattenbach, 8.11.98.

68. LA 78, Eiffe-Von Tattenbach, 8.11.98; GZR 1924/98, Eiffe-Leyds, 13.12.98.

69. LA 77, Van Boeschoten-Staatsekretaris, 17.11.98.

onderneming, om nie die bekragting van die konsessie teen te staan nie, van die aanvaarding van 'n lening deur die Portugese regering, kragtens die Anglo-Duitse ooreenkomste, afhanklik was al dan nie. Volgens Bertie was dit nie die geval nie en was Brittanje alreeds gebonde om 'n tegemoetkomende houding teenoor die bekragting van die Catembe-konsessie in te neem. Bertie het sy standpunt daarop gegrond dat die Anglo-Duitse ooreenkomste reeds van krag was en dat dit Duitsland andersins vry sou gestaan het om vir konsessies in en naby Delagoabaai aansoek te doen.⁷⁰

Op hierdie stadium het die sogenaamde Lingham-konsessie vir 'n nuwe verwickeling in die Catembe-saak gesorg. Lingham, 'n Kanadees, het in 1897 'n kontrak met Albuquerque gsluit om 'n hawehoof vir die ontskeping van hout in Lourenco Marques op te rig. Hoewel die hawehoof opgerig is, het die Portugese regering in gebreke gebly om die ooreenkoms te bevestig, en Lingham verbied om met sy werksaamhede voort te gaan. Lingham en sy vennoot, Neame, het hulle gevolglik tot MacDonell gewend in 'n poging om druk op die Portugese regering uit te oefen. Nadat vasgestel is dat die Linghamkontrak geen inbreuk op Britse regte in Delagoabaai sou maak nie, en dat die Lingham Timber and Trading Company in die hande van Britse burgers was, het MacDonell, met Salisbury se goedkeuring, by Beirao daarop aangedring dat die kontrak onverwyld bevestig word.⁷¹ Beirao was bereid om Lingham tegemoet te kom op voorwaarde dat die Britse regering hul teenstand teen die bekragting van die Catembe-konsessie laat vaar. Hy kon nie insien waarom Portugal Eiffe se aansprake van die hand moes wys

---

70. FO 7303, Nr.69, Memorandum van Bertie oor die Anglo-Duitse ooreenkomste van 30 Augustus 1898, 17.11.98.

71. FO 179/339, Nr.24, Salisbury-MacDonell, 2.12.98 (telegram); FO 7213, Nr.97, Colonial Office-Foreign Office, 19.9.98; Nr.105, MacDonell-Salisbury, 11.10.98; Nr.111, Neame and Co.-Foreign Office, 23.11.98; Nr.115, Colonial Office-Foreign Office, 30.11.98 (vertroulik). Daar is sprake dat Pott 'n petisie teen die Lingham-kontrak opgestel het, as sou dit strydig met die regte van die Portugese volk gewees het. (FO 7213, Nr.107, Colonial Office-Foreign Office, 21.10.98.)

terwyl daar in Lingham se geval feitlik identiese voorregte met betrekking tot 'n hawehoof ter sprake was nie. MacDonell se aandag is ook daarop gevestig dat die Linghamkontrak niks anders as 'n konsessie was nie, en daarom vir goedkeuring aan die Cortes voorgelê sou moes word. Hoewel Beirao dit as 'n formaliteit bestempel het, was hy in die lig van die verdraagsaamheid wat die Duitse regering met die Catembe-konsessie aan die dag gelê het nie bereid om die risiko van 'n ernstige meningsverskil met Duitsland te loop nie. Syns insiens was die bal in die hande van die Britse regering: As hulle bereid was om hul besware teen die Catembe-konsessie te laat vaar, sou die Portugese regering die Linghamkontrak met enkele geringe wysigings goedkeur.⁷²

Beirao se aanbod het tot 'n meningsverskil tussen MacDonell en Salisbury gelei. MacDonell was oortuig dat die Duitse regering graag 'n gesamentlike skikking van Eiffe en Lingham se aansprake wou vergemaklik, en dat hulle selfs druk op Eiffe sou uitoefen om 'n billike kompromis te aanvaar. In die lig hiervan, asook die Portugese regering se klaarblyklike gretigheid om hulself van Eiffe se aansprake te bevry, het MacDonell 'n gesamentlike oplossing van die Eiffe- en die Lingham-konsessie voorgestaan.⁷³ Salisbury het egter Beirao se aanbod verwerp omdat die omstandighede van die twee konsessies na sy mening nie dieselfde was nie. Syns insiens het die Portugese regering nog nooit die geldigheid van Lingham se aansprake betwis nie, en moes hulle hom dus toelaat om sy kontrak uit te voer, of andersins skadevergoeding betaal.⁷⁴

Afgesien van Beirao se aanbod, het die geldigheid van Ennes se Junie 1895-dekreet tot verdere meningsverskil in Britse regeringskringe gelei. Hierdie dekreet is van kardinale belang

---

72. FO 7326, Nr.2, MacDonell-Salisbury, 9.1.99 (vertroulik); FO 7646, Nr.1, MacDonell-Salisbury, 5.1.99 (telegram) (geheim).

73. Ibid.

74. FO 7646, Nr.4, Foreign Office-Colonial Office, 12.1.99 (geheim); FO 63/1440, Memorandum van Bertie, 6.1.99.

geag, aangesien dit Eiffe die reg sou verleen om 'n hawe op Catembe op te rig. Volgens MacDonell was die dekreet op sigself ultra vires, en sou dit eers deur die Cortes bevestig moes word. Die Britse Departement van Buitelandse Sake het egter die mening gehuldig dat die term "inkohatief", of "onvolledig", 'n meer korrekte beskrywing sou wees. Met die oog op die Britse onderneming aan Duitsland om nie die bevestiging van die Catembe-konsessie teen te staan nie, was Salisbury derhalwe van mening dat verdere Britse teenkanting slegs op een of albei van die volgende besware gegrond kon word: dat Ennes se Junie 1895-dekreet ten tye van die sluiting van die Anglo-Duitse ooreenkoms ongeldig was en dat die Britse onderneming dus nie op daardie gedeelte van die Catembe-konsessie van toepassing was nie, of dat die regte wat aan Eiffe deur Ennes se dekreet verleen is nie van "a purely private character" was nie.⁷⁵

Salisbury se standpunt is egter nie deur die Koloniale Kantoor onderskryf nie. Daar is aangevoer dat die regte wat aan Eiffe verleen is, in beginsel dieselfde was as dié wat aan Lingham verleen is. Brittanje was daarom ingevolge die Anglo-Duitse Verdrag dus verplig om die bekragtiging van Ennes se dekreet te ondersteun.⁷⁶ Chamberlain het die mening gehuldig dat die Britse regering nie in staat was "to do more ... than to ask that it may be made quite clear that the (Catembe) Concession is not capable, under any circumstances, of being turned to political purposes".⁷⁷ Hy was veral besorgd dat die Z.A.R. of 'n ander moondheid deur middel van die Catembe-konsessie 'n houvas op 'n skeepswerf en steenkooldepot in Delagoabaai kon verwerf.

75. Ibid.

76. FO 7646, Nr.9, Colonial Office-Foreign Office, 24.1.99 (geheim); CO 417/271, Nr.1011, Memorandum van Graham, 17.1.99 en 21.1.99, Memorandum van Wingfield, 18.1.99 en 22.1.99, Graham-Wingfield, 21.1.99, Memorandum van Lambert, 21.1.99, Memorandum van Chamberlain, 23.1.99.

77. FO 7646, Colonial Office-Foreign Office, 24.1.99(A) (geheim); Colonial Office-Foreign Office, 24.1.99(B) (geheim).

Gevolgtik het hy dit noodsaaklik geag dat Brittanje, voordat die Catembe-konsessie bekragtig word, van die presiese aard en omvang daarvan in kennis gestel word. Daarbenewens moes dit duidelik aan die Portugese regering gestel word dat Brittanje hul besware teen die Catembe-konsessie terugtrek op voorwaarde dat die Lingham-konsessie bekragtig word.⁷⁸

Salisbury het Chamberlain se standpunte onderskryf en aan die begin van Februarie 1899 is daar toe op sekere voorwaardes vir die goedkeuring van die Companhia Industrial se statute ooreengekom. Die vernaamste voorwaardes was dat die konsessionarisse nie hul regte sonder die toestemming van die Portugese regering aan 'n ander persoon of maatskappy kon oordra nie; dat die maatskappy se reg om lenings te sluit aan die goedkeuring van die Portugese regering onderhewig sou wees, en dat die beperkinge op die Catembe-strand kragtens Portugese wetgewing onder geen omstandighede opgehef sou word nie. Hierdie voorwaardes was daarop gemik om te verhoed dat 'n buitelandse maatskappy of regering beheer oor die Catembe-konsessie of Companhia Industrial verkry.⁷⁹

In die lig van hierdie voorwaardes het MacDonell gedurende Februarie 1899 herhaaldelik by Beirao daarop aangedring dat die bepalings van die Catembe-konsessie duidelik omskryf word. Daarbenewens is Beirao ook versoek om 'n versekering te gee dat die statute van die Companhia Industrial al die regte bevat het wat die Portugese regering van voorneme was om te bevestig, en dat die maatskappy "for all intents and purposes" Portugees sou bly.⁸⁰ MacDonell en Beirao kon egter nie tot 'n vergelyk kom nie, met die gevolg dat daar aan die einde van Februarie 1899 besluit is om die afhandeling van die Catembe-vraagstuk aan

78. Ibid.

79. FO 7326, Nr.12, Foreign Office-Colonial Office, 8.2.99 (geheim); Deel 2, Nr.19, Salisbury-MacDonell, 19.2.99 (telegram).

80. FO 7646, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 27.2.99.

Soveral en Salisbury oor te laat.⁸¹

Salisbury en Soveral het reeds sedert Januarie 1899 samesprekings oor die Catembe-konsessie gevoer.⁸² Solank as wat die Portugese regering bereid was om op Britse goedkeuring van die Catembe-konsessie te wag, het Salisbury, nieteenstaande herhaalde versoeke van Soveral, dit nie noodsaaklik geag om aan te dui watter spesifieke gedeelte van die konsessie inbreuk op Britse regte gemaak het nie. Gedurende Februarie 1899 het die Portugese regering egter daarop begin aandring dat Brittanje tot die bevestiging van die Catembe-konsessie instem, of aandui watter gedeeltes daarvan in stryd met Britse regte was. Hoewel Salisbury van mening was dat die voorstelle wat MacDonell aan Beirao voorgelê het as addisionele voorsorgmaatreëls teen buitelandse inmenging in die konsessie kon dien, het hy in die lig van die Anglo-Portugese ooreenkoms van 1891 en die Britse onderneming aan Duitsland met betrekking tot die Catembe-konsessie nie kans gesien om daarop aan te dring nie. Hy was besorgd dat enige verdere vertraging aan die kant van Brittanje daartoe kon lei dat Portugal sou weier om enige wysiging van die konsessie, wat nie duidelik in stryd met Britse regte was nie, te oorweeg. Daarbenewens was Salisbury ook oortuig dat die Portugese regering die bevestiging van die Lingham-konsessie sou verdraag totdat Brittanje hul opposisie teen die Catembe-konsessie laat vaar het.⁸³

Vir Salisbury was die essensie van die Catembe-saak dat Eiffe se regte nie in die hande van 'n buitelandse maatskappy of regering

81. FO 179/346, Nr.4(A), MacDonell-Salisbury, 27.2.99.

82. Soveral se onderhandelinge met Salisbury oor die Catembe-konsessie het MacDonell glad nie aangestaan nie. Na sy mening het Soveral die vals indruk by die Portugese regering geskep dat Salisbury 'n hoë dunk van hom gehad het en dat hy die Britse premier kon oorreed om sy teenkanting teen die Catembe-konsessie te laar vaar. (FO 63/1440, MacDonell-Bertie, 28.2.99 (pivaat en persoonlik)).

83. FO 7646, Nr.6, Salisbury-MacDonell, 21.2.99; Nr.8, Memorandum van Soveral, 24.1.99, Nr.16, Salisbury-MacDonell 15.2.99; FO 179/342, Salisbury-MacDonell, 25.1.99 (geheim).

sou val nie. Hy het gevolglik aan Soveral voorgestel dat Brittanje die bekragtiging van die Catembe-konsessie sou steun op voorwaarde dat Portugal 'n skriftelike onderneming gee dat dit geen vervreembare regte oor die Catembe-strand bevat nie, en dat die maatskappy wat die konsessie sou bedryf Portugees sou wees en bly.⁸⁴ Soveral het beloop om sy regering oor so 'n moontlikheid te pols en Salisbury op 2 Maart 1899 in besit van die gevraagde skriftelike versekering gestel.⁸⁵

Hierdie versekering het egter nie die bedenkinge van die Koloniale Kantoor oor die Catembe-saak uit die weg geruim nie. Chamberlain was steeds besorgd dat daar ernstige politieke gevare uit die Catembe-konsessie kon voortspruit, en het Salisbury derhalwe versoek om op addisionele voorwaardes aan te dring. Die Britse premier was nie vir so 'n stap te vind nie, maar het tog vir MacDonell en Casement se plaasvervanger, Ross, beveel om die verdere verloop van die konsessie noulettend dop te hou.⁸⁶

Dat die bevestiging van die Catembe- en Lingham-konsessie verreikende gevolge vir Delagoabaai ingehou het, is deeglik in Britse regeringskringe besef. "A new chapter in the history of Delagoa Bay opens," het Lambert reeds op 9 Maart 1899 opgemerk: "Instead of being the sleepy badly managed old Portuguse port we may look to see it developed and active, the English and German concessionaries competing together and both competing severely

-
84. FO 7646, Nr.16, Salisbury-MacDonell, 15.2.99; Nr.19, Salisbury-MacDonell, 19.2.99 (telegram).
85. FO 7326, Nr.14, Soveral-Salisbury, 2.3.99; FO 7646, Nr.28, MacDonell-Salisbury, 7.3.99 (telegram); Nr.27, Soveral-Salisbury, 6.3.99 (telegram).
86. FO 7326, Nr.18, Colonial Office-Foreign Office, 4.3.99 (geheim); Nr.28, Salisbury-MacDonell, 25.3.99 (geheim); Nr.29, Foreign Office-Ross, 25.3.99 (vertroulik); Nr.30, Foreign Office-Colonial Office, 25.3.99 (geheim). Veral MacDonell het ernstige bedenkinge oor die Portugese versekering in verband met die Catembe-konsessie gehad. (Kyk FO 63/1441, MacDonell-Bertie, 9.3.99 (privaat en persoonlik)).

with the established English, Cape and Natal routes ... And Eiffes' Company will be German, or Boer? ... the moral of the whole business is that it has become more than ever necessary that HMG should control Delagoa Bay."⁸⁷

Terwyl die Anglo-Portugese onderhandelinge oor die Catembe-aangeleentheid aan die gang was, het die Portugese regering die Lingham-konsessie bevestig en vir Lingham en Eiffe vir samesprekings na Lissabon ontbied. Eiffe was egter slegs bereid om na Lissabon te gaan as die Portugese regering die oprigting van 'n hawehoof en droogdok, asook ander noodsaaklike konstruksies op Catembe, sou goedkeur. Hoewel Tattenbach hiervan in kennis gestel is en versoek is om die aangeleentheid verder te voer, kon hy nie met die Portugese regering tot 'n vergelyk kom nie. Nadat Lingham en die Portugese regering egter tot 'n vergelyk gekom het, het Eiffe op versoek van Dias Costa aan die begin van April 1899 ingestem om na Lissabon te gaan.⁸⁸

Na oorlegpleging met Tattenbach en Leyds is Eiffe op 19 April 1899 deur sowel Dias Costa as Carvalho te woord gestaan. Hoewel dit wil voorkom asof daar 'n redelike mate van eenstemmigheid oor die statute van die Companhia Industrial bereik is, het die Portugese Ministerie van Marine aan die begin van Mei 1899 nogmaals nuwe voorwaardes aan Eiffe gestel. Daar is toe ooreengekom dat Eiffe Portugal se eiendomsreg op die Catembe-strand sou erken op voorwaarde dat hy, met die uitsluiting van enigiemand anders, dit vir die doeleindes van sy onderneming kon gebruik. Daar is ook ooreengekom dat die konsessie wat deur Ennes verleen is, nie in die statute opgeneem sou word nie. Nadat Carvalho hom die versekering gegee het dat die statute van die Companhia Industrial in orde is, het Eiffe aan die einde van Mei 1899 na Hamburg teruggekeer. Dit wou voorkom asof die laaste struikelblok in die totstandkoming van die Companhia Industrial

---

87. CO 417/271, Nr.5856, Memorandum van Lambert, 9.3.99.

88. LA 78, Memorandum van Eiffe, 1899.

iets van die verlede was.⁸⁹

Dit was onder hierdie omstandighede dat Leyds in Junie 1899 weer eens die aandag van die Z.A.R.-regering op die Catembe-saak gevestig het. Die gesant het dit met die oog op die Z.A.R. se belange in Delagoabaai van groot belang geag dat daar sou gou as moontlik 'n besluit oor die oprigting van 'n drywende droogdok en hawehoof, asook die aanleg van 'n woonbuurt op Catembe, geneem word. Leyds het ook aandag geskenk aan maniere om die Z.A.R. se aandeel en beheer oor die Companhia Industrial geheim te hou en invloedryke persone uit Duitsland, Frankryk, Portugal en Brittanje daarin te interesseer. Hy, asook Eiffe, was oortuig dat die Z.A.R.-regering by die beoordelig van alles wat gedoen moes word 'n ruim standpunt moes inneem, en nie die oog uitsluitend moes rig op die spoedige rentabiliteit van die onderneming nie. "Voor alles toch is het voor haar van belang de ontwikkeling van Lourenco Marques op alle mogelyke wyzen te bevorderen en handel en verkeer daarheen te trekken" het Leyds in Augustus 1899 aan Staatsekretaris Reitz geskryf "en indien de Catembe onderneming hieraan bevorderlyk blykt te zyn, zal deze haar reden van bestaan rechtvaardigen, ook zonder dat zy zelf noemenswaardige winsten afwerpt".⁹⁰

In September 1899 het die Z.A.R.-regering egter besluit om met die oog op die kritieke landsomstandighede die Catembe-aangeleentheid voorlopig "te laten rusten". Daar is met Van Eelde ooreengekom dat hy die nodige voorbereidende werksaamhede sou verrig en "origens die saak zal aanhouden tot tyd en wyl die omstandighede gunstiger zal zullen zijn".⁹¹ Soos vele ander skemas van die Z.A.R. om regte in Delagoabaai te verwerf, het daar op die ou einde ook niks van die Catembe-konsessie gekom nie.⁹²

---

89. LA 77, Leyds-Staatsekretaris, 10.8.99.

90. Ibid.

91. LA 78, GZR 5395/99, Staatsekretaris-Gesant, 20.9.99.

92. Die Catembe-konsessie is eers in Oktober 1901 deur die

Die verwickelinge rondom die Anglo-Duitse verstandhouding en die Catembe-konsessie was nie die enigste aangeleentheid wat Britse aandag op Delagoabaai gevestig het nie. In Maart 1899 het Greene berig dat die Uitvoerende Raad na bewering Leyds se plan om deur middel van 'n sindikaat die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te huur, goedgekeur het. In ruil vir die huur van die spoorweg sou Leyds met behulp van Europese finansiers die geld vir die skadevergoeding van die Bern-uitspraak aan die Portugese regering beskikbaar stel. Die sindikaat, wat vir alle praktiese doeleindes die belange van die NZASM op die hart sou dra, sou ook vir sekere hawekonstruksies in Lourenco Marques tender, maar daar sou met omsigtigheid te werk gegaan word om nie op Brittanje se regte inbreuk te maak nie. Leyds wou die plan in Lissabon deur die oorfloedige gebruik van omkoopgeld deurvoer en het die Uitvoerende Raad verseker dat hy tydens sy vorige besoek die samewerking van Portugese regeringsamptenare belowe is.⁹³

Vanweë die feit dat Leyds op sy terugreis na Europa eers Lissabon sou besoek, het Greene dit raadsaam geag om Milner onverwyld oor die gesant se plan in te lig. Hoewel hy nie veel waarde aan die lewensvatbaarheid van Leyds se planne geheg het nie, was hy

---

Portugese regering bekragtig. In Desember 1901 is daar in 'n Britse memorandum oor die Catembe-konsessie dan ook tereg beweer dat die anneksasie van die Boererepublieke die Catembe-konsessie grootliks van sy politieke waarde ontnem het. (FO 63/1441, Nr.67A, MacDonell-Landsdowne, 29.10.1901; Memorandum oor die Catembe-konsessie, 12.12.1901.) Leyds en Eiffe het selfs na die Tweede Anglo-Boereoorlog nog nie heeltemal moed opgegee dat daar iets van die Catembesaak sou kom nie. "Ik blyf ervoor werken (al heb ik niet veel hoop op verwezenlijking)" het Leyds in Desember 1908 tydens 'n besoek aan Suid-Afrika aan sy kinders geskryf, "en ik zou er in glorieeren, als ook hierin men zou terugvallen op mijn vroegere politiek". Nadat hy egter 'n nag in die geselskap van Eiffe op Catembe oorgebly het, het Leyds opgemerk: "Catembe's aanstaande grootheid en bloei. Helaas, wat is van al die plannen gebleven!". (L.E. van Niekerk, Kruger se reghand: 'n biografie van dr. W.J. Leyds, p.239.)

93. Africa South, Nr.572, Nr.28, Milner-Chamberlain, 27.3.99 (telegram); Nr.38, Milner-Chamberlain, 28.3.99 (geheim).

besorgd dat die Z.A.R. deur middel van privaatsindikate feitlik internasionale ooreenkomste kon sluit en sodoende die Londen-konvensie omseil. "(I)t does seem a monstrous thing," het hy op die vooraand van Leyds se vetrek aan Milner geskryf.. "that an adventurer like Dr Leyds should sail away from here with the deliberate intention, if my information is correct, of suborning the authorities of a friendly State ...".⁹⁴ Milner, wat Leyds as die vernaamste moeilikheidmaker in Suid-Afrika beskou het, was op sy beurt oortuig dat die gesant sy "verlore aansien" in ere wou herstel deur met die Portugese regering oor die beheer van Delagoabaai te onderhandel.⁹⁵

Leyds se beweerde planne is deur Chamberlain in 'n baie ernstige lig beskou. Hy het Salisbury aangeraai om MacDonell daarvan in kennis te stel en ook vas te stel of Leyds vantevore soortgelyke skemas aan die Portugese regering voorgelê het.⁹⁶ Chamberlain wou ook die Portugese regering oor Leyds se planne inlig en hulle waarsku dat Brittanje enige verandering in die beheer van die Portugese spoorweg as 'n vyandige daad sou beskou.⁹⁷ Hoewel MacDonell van Chamberlain se versoek in kennis gestel is,⁹⁸ is hy deur sowel Ribeiro as Beirao verseker dat hulle geen politieke vraagstukke met Leyds bespreek het nie. Beirao het weliswaar die indruk gekry dat Leyds hom meer vrylik oor die doel van sy besoek wou uitgelaat het, maar dat die gesant bang was dat "any undisguised utterances" aan MacDonell gerapporteer sou word.

94. Africa South Nr.572, Nr.38, Milner-Chamberlain, 28.3.99 (geheim).
95. Africa South Nr.572, Nr.35, Milner-Chamberlain, 3.4.99 (telegram).
96. Africa South Nr.42a, Colonial Office-Foreign Office, 14.4.99 (geheim).
97. Africa South Nr.43, Colonial Office-Foreign Office, 17.4.99 (geheim).
98. Africa South Nr.52, Foreign Office-Colonial Office, 29.4.99 (geheim); FO 179/342, Nr.7A, Foreign Office-Britse Gesantskap, 14.4.99.

Portugese regeringslui, het in ieder geval geen kennis gedra van enige sindikaat wat oor die huur van die Lourenco Marques-spoorweg of -haweverbeterings wou onderhandel nie.⁹⁹ In Junie 1899 het 'n gerug in Pretoria, dat Leyds in Lissabon oor die beheer van die Portugese Spoorweg onderhandel het, weer eens 'n heftige ontkenning van Beirao ontlok.¹⁰⁰

In Julie 1899 het die publikasie van ene Montague George Jessett se boek: "The Key To South Africa: Delagoa Bay", die aandag andermaal op Delagoabaai gevestig. Jessett, 'n lid van die Royal Geographical Society, het sy boek aan Rhodes opgedra en met die oog op 'n Britse oorname van die hawe in die nabye toekoms opgemerk: "It (Delagoabaai) is of the highest value both from a commercial and a strategical point of view. In brief, it is the key to South Africa, and means much more to us than the mere acquisition of further territory, for it ensures to us our proud position as the paramount Power in South Africa, and is a most important factor in the maintenance of peace".¹⁰¹ Met die oog op die gespanne betrekkinge tussen die Z.A.R. en Brittanje het Jessett dit verder van die allergrootste belang geag dat die Baai nie in vyandige hande moet val nie, en in dié verband ewe optimisties opgemerk: "After many years of scheming on the part of other powers, our own diplomacy is, we hope and believe, to be rewarded, and this, our latest possession, will shine as one of the brightest jewels in the Crown of the Empire".¹⁰²

99. G.D. Scholtz, p.46.

100. FO 7630, Nr.3, MacDonell-Saisbury, 28.6.99 (geheim). Daar is aanduidings dat die Britse regering in April 1899 'n skikking tussen die NZASM en Portugal, ten koste van Transvaalse belange in Delagoabaai, oorweeg het. (P.J. van Winter, *Onder Kruger's Hollanders II*, p.292-293.)

101. M.G. Jessett, The Key To South Africa: Delagoa Bay, p.xii. Jessett se sterk tendensieuse werk van 178 bladsye bestaan uit sewe hoofstukke waarin daar aandag geskenk word aan die politieke geskiedenis van Lourenco Marques tot ongeveer 1898, die handelsmoontlikhede van die hawe en die fauna en flora van die omliggende grondgebied.

102. Ibid., pp.xii-xiii.

Anders as wat Jessett vermoed het, was die Britse regering op hierdie stadium egter nie in die verkryging van Delagoabaai geïnteresseerd nie, maar in die rol wat die hawe in geval van 'n Anglo-Boereoorlog sou speel. Veral twee aangeleenthede het aandag geniet: die strategiese waarde van Delagoabaai, en die Z.A.R. se invoer van ammunisie deur die hawe. Die Intelligensie-afdeling van die Britse Departement van Oorlog was van mening dat Delagoabaai van soveel strategiese waarde was dat dit nie uit berekening in 'n veldtog teen die Z.A.R. gelaat kon word nie. In dié verband is opgemerk: "The desire of President Kruger and his advisers to possess an outlet to the sea is one of long standing, and there is good reason to believe that they have by intrigue done their utmost to establish an influence at Lourenco Marques".¹⁰³ Daar is ook gewys op die gevaarlike situasie wat sou ontstaan as die Republiek, in bondgenootskap met Frankryk en Rusland, Delagoabaai sou beset en fortifiseer. Met die oog op so 'n moontlikheid het die Intelligensie-afdeling dan ook 'n hele hoofstuk van hul "Military Notes on the Dutch Republics of South Africa" aan die moontlikheid van Britse inmenging in Delagoabaai, en 'n gepaardgaande opmars na die Z.A.R., gewy. Daar is volstaan met die bewering dat hoewel die besitname van Lourenco Marques Brittanje op die oog af 'n maklike opmars na Pretoria sou bied, daar baie ernstige probleme aan so 'n optrede verbonde was.¹⁰⁴

Dit is dan ook insiggewend dat die Britse regering eerder aandag geskenk het aan die groot hoeveelheid wapens en ammunisie wat die Z.A.R. deur Lourenco Marques ingevoer het. Volgens Britse inligting het die Z.A.R. gedurende 1898 441 kiste vuurwapens en 231 kiste ammunisie deur die hawe ingevoer, en reeds oor 62 000 gewere, meer as twee keer die aantal burgers, beskik.¹⁰⁵ Met

---

103. WO 33/154, Military Notes on the Dutch Republics of South Africa, p.53.

104. *Ibid.*, pp.53-56.

105. FO 7630, Nr.9, Salisbury-MacDonell, 31.7.99 (telegram) (geheim).

die oog op die gespanne toestand in Suid-Afrika is Beirao gevolglik aan die begin van Julie 1899 gepols of die Portugese regering oor enige mag beskik het om die Z.A.R. se invoer van wapens en ammunisie deur Lourenco Marques stop te sit. Die Portugese Premier was egter van mening dat dit in die lig van die Z.A.R.-Portugese Verdrag van 1875 moeilik sou wees om sonder genoegsame rede en sonder om vrae oor Portugal se partydigheid te laat ontstaan, tot so 'n stap oor te gaan. Hy het MacDonell daarop gewys dat Brittanje die Z.A.R.-Portugese Verdrag in 1882 goedgekeur het en dat artikel ses, wat die invoer van wapens en ammunisie na die Z.A.R. gereguleer het, nooit enige besware aan Britse kant ontlok het nie.¹⁰⁶

In antwoord hierop het MacDonell beweer dat artikel ses oorspronklik bedoel was om in die behoeftes van die Z.A.R. se handel te voorsien en nie om die Z.A.R. teen Brittanje te bewapen nie. Beirao is derhalwe gewaarsku om die invoer van wapens na die Z.A.R. streng volgens handelsvereistes te beperk, tensy Portugal later beskuldig wou word dat hulle die bewapening van die Z.A.R. op 'n gevaarlike skaal toegelaat het. Hoewel Beirao erken het dat Portugal hulle in geval van 'n Anglo-Boereoorlog in 'n benarde posisie sou bevind, kon hy nie insien hoe die Portugese regering in die lig van die 1875-verdrag 'n ander beleid teenoor die Z.A.R. kon volg nie.¹⁰⁷

Salisbury het gevolglik voorgestel dat Portugal die verdere deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. staak totdat bevredigende waarborge oor die eindbestemming daarvan verskaf word. Die waarborge moes noukeurig ondersoek en moontlik selfs na Lissabon verwys word. Salisbury was van mening dat so 'n stap die Z.A.R. tydelik skaakmat sou sit en 'n vreedsame beslegting van die Brits-Transvaalse geskil in die hand sou werk. Hy was selfs bereid om Portugal teen vergeldingstappe van die Z.A.R. te beskerm

---

106. FO 179/346, Nr.51, MacDonell-Salisbury, 15.7.99 (geheim).

107. Ibid.

indien oorlog tussen Brittanje en die Republiek sou uitbreek.¹⁰⁸ Beirao het MacDonell egter op 2 Augustus 1899 meegedeel dat hy nie kon insien "on what grounds the Portuguese Government would be justified in selecting the present critical moment to raise objections of the nature suggested, without openly manifesting their intention to lean upon England in the event of hostilities".¹⁰⁹ MacDonell se aandag is ook daarop gevestig dat die invoer van krygsmateriaal na die Z.A.R., waarvoor die Britse regering beswaar aangeteken het, gedurende die voorafgaande twee tot drie jaar plaasgevind het en dat die Portugese regering self nooit beswaar aangeteken het nie. Daarby was daar aanduidings dat die Z.A.R. 'n baie beperkte hoeveelheid wapens gedurende die laaste jaar deur Lourenco Marques ingevoer het. Onder hierdie omstandighede het Beirao dit gerade geag dat daar eers vasgestel word hoeveel krygsmateriaal die Z.A.R. gedurende die laaste jaar deur Lourenco Marques ingevoer het, voordat die Portugese regering stappe neem wat die Z.A.R. kon aanstoot gee.¹¹⁰

MacDonell was begrypklikerwys teleurgesteld in die Portugese standpunt. Hy het Beirao verkwalik dat Portugal op so 'n kritieke oomblik, en ten spyte van Brittanje se waarborg om hul teen enige vergeldingstappe van die Z.A.R. te beskerm, gehuiwer het om hul wettige regte op versoek van Brittanje uit te oefen. Beirao is daarop gewys dat hoewel die Britse regering van elke geleentheid gebruik gemaak het om die Portugese regering van hul goedgesindheid te oortuig, Brittanje steeds in die duister was oor watter beleid Portugal in geval van 'n Anglo-Boereoorlog sou volg. MacDonell het ook enige gedagte dat Portugal neutraal kon staan as futiel bestempel, en gewaarsku dat as die Portugese regering nie aan Salisbury se versoek kon voldoen nie, hulle in geval van oorlog as "instrumental in aiding the South African

---

108. FO 7630, Nr.31, MacDonell-Salisbury, 28.8.99, Bylaag 1, MacDonell-Beirao, 1.8.99 (geheim); FO 179/346, Nr.20, MacDonell-Salisbury, 3.8.99 (telegram) (geheim).

109. FO 7630, Nr.22, MacDonell-Salisbury, 6.8.99 (geheim).

110. Ibid.

Republic against England" beskou sou word. Hy wou ten slotte van Beirao weet of die Portugese regering volstaan het met hul antwoord, en of hy dit met die oog op kennisname deur die Britse regering op skrif kon kry.¹¹¹

Beirao het hom egter gehaas om MacDonell te verseker dat hul gesprek geensins as 'n amptelike of finale antwoord op Salisbury se voorstelle beskou moes word nie. Hy het erken dat die Portugese regering deur omstandighede in 'n baie moeilike posisie geplaas is, maar dat hy binne enkele dae die finale besluit van die Portugese regering sou oordra.¹¹² Hoewel MacDonell oortuig was dat die Portugese regering sou verkies om onpartydig te bly, het hulle tog enkele dae later gedeeltelik aan Britse druk toegegee. Die Portugese regering het hulle bereid verklaar om die Z.A.R. se aandag te vestig op die buitensporig groot hoeveelheid krygsmateriaal wat deur Lourenco Marques ingevoer word en dat addisionele waarborge oor die eindbestemming daarvan in die toekoms vereis sou word.¹¹³

Die implementering van hierdie besluit is deur die aankoms in Delagoabaai van 'n groot hoeveelheid krygsmateriaal aan boord van die Reichstag, 'n Duitse skip, verhaas. Terwyl Ross die goewerneur versoek het om die deurvoer van die krygsmateriaal na die Z.A.R. te belemmer, het Salisbury by MacDonell navraag gedoen of die Portugese regering van voorneme was om hul belofte gestand te doen.¹¹⁴ Die Portugese regering was bereid om stappe te neem wat die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. aansienlik in die wiele sou ry, maar dan op voorwaarde dat hulle aan die Z.A.R.

111. Ibid.

112. Ibid.

113. FO 179/346, Nr.21, MacDonell-Salisbury, 8.8.99 (geheim) (telegram).

114. FO 179/342, Nr.23A, Salisbury-MacDonell, 11.8.99; Nr.24A, Salisbury-MacDonell, 11.8.99 (telegram); Nr.25A, Salisbury-MacDonell, 11.8.99 (telegram).

kon erken dat die stappe op versoek van Brittanje geskied.¹¹⁵ Nadat Salisbury sy goedkeuring verleen het, is die nodige kennisgewings in verband met addisionele waarborge oor die eindbestemming van die krygsmateriaal op 19 Augustus 1899 aan die Z.A.R.-regering gestuur. Die goewerneur van Lourenco Marques is terselfdertyd beveel om alle krygsmateriaal bestem vir die Z.A.R. op 'n veilige plek te bewaar.¹¹⁶

Op dieselfde dag het MacDonell ook die formele antwoord van die Portugese regering op Salisbury se voorstelle van 1 Augustus 1899 ontvang. Daarvolgens sou die Portugese regering hul beywer om binne die beperkinge van die Z.A.R.-Portugese-Verdrag van 1875 aan Salisbury se versoeke te voldoen. Ingeval 'n Anglo-Transvaalse oorlog sou uitbreek, sou hulle 'n houding aanneem wat in ooreenstemming met hul vriendskaplike betrekkinge met Brittanje en Portugal se belange en internasionale verpligtinge sou wees. Die Portugese regering het hulle ook bereid verklaar om die gespanne betrekkinge tussen die Z.A.R. en Brittanje te verlig.¹¹⁷ Salisbury het die Portugese regering vir hul standpunt bedank en die versekering herhaal dat Brittanje verantwoordelikheid sou aanvaar vir enige gevolge wat daaruit kon voortspruit. Die Portugese regering is ook meegedeel dat die senior Britse vlootoffisier in Lourenco Marques tot hul beskikking was om 'n gewelddadige inbesitneming van die Z.A.R.-krygsmateriaal te verhoed.¹¹⁸

Die Portugese optrede het nie as 'n verrassing vir die Z.A.R.-regering gekom nie, aangesien die moontlikheid dat Portugal

115. FO 179/346, Nr.22A, MacDonell-Salisbury, 12.8.99 (telegram); Nr.23A, MacDonell-Salisbury, geen datum (telegram).

116. FO 179/342, Nr.29A, Salisbury-MacDonell, 18.8.99 (telegram).

117. FO 179/346, Nr.25, MacDonell-Salisbury, 23.8.99 (telegram); FO 7630, Nr.31, MacDonell-Salisbury, 28.8.99, Bylaag 3, Beirao-MacDonell, 19.8.99 (vertroulik).

118. FO 179/342, Nr.34, Salisbury-MacDonell, 26.8.99 (telegram); Nr.35A, Salisbury-MacDonell, 26.8.99 (telegram).

voor Britse druk kon swig reeds in Junie 1899 voorsien is. Die Z.A.R.-regering het op daardie stadium uit 'n betroubare bron verneem dat daar 'n ou traktaat tussen Engeland en Portugal bestaan het waarkragtens eersgenoemde die reg sou hê om troepe in oorlogstyd deur Delagoabaai te stuur. 'n Ondersoek deur Leyds het die bestaan van verskeie Engels-Portugese traktate aan die lig gebring, waarvan die strekking die wedersydse beskerming van grondgebied was. Leyds het daaruit afgelei dat die traktate as dekmantel vir Britse optrede teen die Z.A.R. op Portugese grondgebied kon dien.¹¹⁹ Daarbenewens was daar reeds voor die aankoms van die Reichstag in Lourenco Marques gerugte in omloop dat die Portugese owerheid nie die ammunisie na die Z.A.R. sou deurlaat nie.¹²⁰ Die Z.A.R.-regering het egter eers begin onraad merk nadat daar nie op hul herhaalde versoek om die ammunisie te ontskeep, ag geslaan is nie.¹²¹ Kruger het gevoglik op 17 Augustus 1899 'n persoonlike beroep op die Goewerneur-generaal van Mosambiek, Alvarada Contateneiva, gedoen om die verbod op die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. onmiddellik op te hef.¹²² Contateneiva het Kruger meegedeel dat die aanhouding van die krygsmateriaal op bevel van sy regering geskied het en dat hy Lissabon reeds twee maal sonder sukses om verdere instruksies versoek het. Aangesien sy hande in die afwesigheid van verdere instruksies afgekap was, het Contateneiva die President aangeraai om hom tot die Portugese regering te wend.¹²³

---

119. L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., p.153.

120. SSa 855, RA 4517/99, Pott-Staatsekretaris, 17.8.99.

121. SSa 855, T452/99, Staatsekretaris-Pott, 11.8.99; RA 4437/99, Pott-Staatsekretaris, 12.8.99 (telegram); T455/99, Staatsekretaris-Pott, 14.8.99; RA 4461/99, Pott-Staatsekretaris, 12.8.99; T469/99, Staatsekretaris-Pott, 17.8.99; RA 4517/99, Pott-Staatsekretaris, 17.8.99.

122. SSa 855, T472/99, Kruger-Goewerneur Lourenco Marques, 17.8.99.

123. SSa 855, RA 4526/99, Pott-Staatsekretaris, 17.8.99.

Die Z.A.R.-regering het daarop vir Leyds van die verwickelinge in Lourenco Marques in kennis gestel en hom versoek om onmiddellik die 'nodige stappe' in Lissabon te neem. Leyds moes die Portugese regering "in sterke bewoordinge" op die verbreking van die 1875-traktaat wys, en hulle meedeel dat die Z.A.R. die saak nie daar sou laat nie.¹²⁴ Leyds was aanvanklik van voorneme om diplomatieke betrekkinge met Portugal te verbreek indien die Portugese regering nie hul verbod op die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. wou ophef nie. Aangesien die Z.A.R.-regering egter nie vir sulke drastiese optrede te vind was nie,¹²⁵ het die gesant van 'n besoek aan Lissabon afgesien en deur middel van graaf De Tovar, die Portugese gesant in Brussel, 'n nota tot die Portugese regering gerig.¹²⁶ Leyds het ook stappe geneem om die aandag van die Duitse en die Franse regering op die optrede van die Portugese regering te vestig.¹²⁷ Leyds was oortuig dat Brittanje, ten einde 'n oorlogsverklaring teen die Z.A.R. te vermy, graag 'n oorlog tussen die Republiek en Portugal wou ontketen. Dit sou Brittanje die geleentheid gee om vir Portugal in die bresse te tree en die Republiek die stryd aan te sê. Hy het sy regering aangeraai om, indien moontlik, die ammunisie weer in te skeep en na Durban of Kaapstad te stuur, aangesien dit dan 'n kwessie tussen Brittanje en die Z.A.R. sou wees.¹²⁸

Die Z.A.R.-regering is intussen deur Contateneiva aangaande die redes vir die verbod op die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. ingelig. Die Z.A.R.-regering het in antwoord hierop hul

---

124. LA 47, GZR 3475/99, Regering-Leyds, 17.8.99.

125. LA 47, T666/99, Leyds-Regering, geen datum; GZR 3503/99, Staatsekretaris-Leyds, 19.8.99.

126. LA 47, GB 371/99, Leyds-Staatsekretaris, 31.8.99.

127. LA 47, GB 371/99, Leyds-Staatsekretaris, 31.8.99; Nr.977, Leyds-Winterfeldt, 24.8.99.

128. LA 47, T670/99, Leyds-Regering, 20.8.99.

leedwese uitgespreek dat die Portugese regering, in stryd met artikel ses van die 1875-verdrag, geweier het om 'n permit vir die deurvoer van ammunisie na die Z.A.R. te verleen. Contateneiva is daarop gewys dat die Z.A.R. aan al die bepalings van die 1875-verdrag voldoen het, en dat daar derhalwe onduidelikheid bestaan het oor die "addisionele voorwaardes" waarop die Portugese regering nou aangedring het. Die Goewerneur-generaal is ook daarop gewys dat die Z.A.R. tot op datum dieselfde prosedure met die invoer van ammunisie deur die Kaapkolonie en Natal gevolg het, en dat nie een van die twee kolonies geweier het om die nodige deurvoerpermit te verskaf nie. Die Z.A.R.-regering het ook die Britse bewering, dat die Republiek gedurende die voorafgaande maande 'n buitengewone groot hoeveelheid ammunisie ingevoer het, betwis. Volgens Reitz was die Z.A.R. se ammunisie-invoere, in die lig van die Mpefu-oorlog en 'n ontploffing by 'n ammunisie-opslagplek, geensins buitengewoon nie.¹²⁹

In die lig van hierdie versekeringe en onder druk van Duitsland, waarskynlik ook Frankryk, het die Portugese regering besluit om onmiddellik die verbod op die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. op te hef.¹³⁰ MacDonell is van die besluit in kennis gestel en daarop gewys dat die Portugese regering nie die versekeringe van die Z.A.R. kon bevraagteken, of op meer volledige versekerings kon aandring as wat die Britse regering in soortgelyke omstandighede sou vereis sonder om die situasie te vererger en Portugal in 'n haglike posisie te plaas nie. Die Portugese regering was in elk geval van mening dat hulle aan Salisbury se versoek voldoen het en dat dit die gewenste "moral effect" op die Z.A.R. gehad het.¹³¹

129. SSa 855, B2942/99, Reitz-Goewerneur-generaal, 23.8.99.

130. SSa 855, RA 4714/99, Goewerneur-generaal-Staatsekretaris, 25.8.99 (telegram); RA 4810/99, Goewerneur-generaal-Kruger, 31.8.99 (telegram); RA 4826/99, Pott-Staatsekretaris, 31.8.99 (telegram); L.E. van Niekerk, Dr W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., pp.154-155.

131. FO 179/346, Nr.28(a), MacDonell-Salisbury, 28.8.99; FO 7630, Nr.31, MacDonell-Salisbury, 28.8.99 (vertroulik).

MacDonell het Beirao egter beskuldig dat die Portugese regering Brittanje om die bos gelei het en die wapenverbod vanuit die staanspoor as 'n "empty formality" beskou het. Hy het Beirao selfs gedreig dat die Britse regering die Portugese besluit as 'n verbreking van die vriendskaplike verstandhouding tussen die twee regerings sou beskou. Hoewel Beirao hom nie deur MacDonell se beskuldiging en dreigemente van stryk laat bring het nie, het hy MacDonell nietemin 48 uur grasia verleen om die besluit van die Portugese regering aan Salisbury oor te dra.¹³²

Salisbury het die situasie as so ernstig beskou dat MacDonell op 30 Augustus 1899 beveel is om die Portugese regering te waarsku dat "we may have to act for ourselves in a manner which may raise the question of Portugal in Africa under the Anglo-German Agreement". Die Portugese regering moes daaraan herinner word dat die Z.A.R. oor 'n voldoende voorraad wapens en ammunisie beskik het en dat enige addisionele voorrade slegs vir hul ondersteuners buite die Z.A.R. en moontlik inboorlinge onder Britse of Portugese gesag bestem kon wees. MacDonell moes ook die versekering herhaal dat Brittanje die verantwoordelikheid vir die Portugese optrede sou dra.¹³³

Salisbury se kodetelegram het MacDonell die middag van 30 Augustus 1899 bereik; presies dieselfde tydstip dat Beirao die verbod op die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. opgehef het. Om sake vir Brittanje te vererger, is die kodetelegram eers laat die aand na baie moeite ontsyfer, en kon MacDonell dit eers die volgende oggend aan Beirao voorlees. Dat MacDonell oor die gang van sake erg teleurgesteld was, blyk duidelik uit sy onderhoud met Beirao. Hy het die Minister van 'n oorhaastige en skelm optrede beskuldig en verklaar dat dit Brittanje in 'n waardebeoordeling van hul verdrae met Portugal sou lei. Beirao het hom egter daarop

---

132. Ibid.

133. FO 7630, Nr.28, Salisbury-MacDonell, 30.8.99 (telegram). -

gewys dat, aangesien Portugal aan Salisbury se versoek voldoen het die Britse regering nie meer kon verwag sonder om die Portugese regering in 'n haglike en onhoudbare posisie te plaas nie. MacDonell is ook daaraan herinner "that there were other interests to be studied besides those of Great Britain".¹³⁴

Die Portugese regering se besluit het ook 'n nasleep in Londen en Lourenco Marques gehad. In Londen het Bertie die Portugese saakgelastigde van troubreuk beskuldig en daarop aangedring dat die verbod gehandhaaf word. Ross het eweneens daarop aangedring dat die verbod gehandhaaf word en selfs so ver gegaan om die egtheid van die Goewerneur se instruksies uit Lissabon te bevraagteken! Sowel Bertie as Ross se pleidooie het egter op dowe ore geval.¹³⁵

Aangesien die opheffing van die Portugese verbod 'n gevoelige slag vir Britse prestige was, het Salisbury die aangeleentheid nie daar gelaat nie. Beirao is gewaarsku "that events might be approaching in which Portugal would stand in need of the friendship of England", en dat Portugal hierdie feit nie uit die oog moes verloor nie.¹³⁶ Toe dit enkele dae later aan die lig kom dat verdere besendings krygsmateriaal vir die Z.A.R. na Delagoabaai onderweg was, het MacDonell opnuut die Portugese regering gewaarsku dat "(the) facilities afforded for these supplies will in case of inevitable rupture render Portugal the virtual ally of the South African Republic".¹³⁷ Salisbury het ook druk op Soveral uitgeoefen om 'n verbod op die invoer van krygsmateriaal deur Lourenco Marques te plaas, en selfs aangevoer dat die Portugese regering hul interpretasie van die 1875-verdrag in die lig van vroeëre Anglo-Portugese verdrae moes wysig. Hoewel Soveral nie bereid was om hieraan gehoor te gee nie, is Salisbury

---

134. FO 7630, Nr.40, MacDonell-Salisbury, 6.9.99 (vertroulik).

135. FO 179/342, Nr.102, Salisbury-MacDonell, 7.10.99.

136. Ibid.

137. FO 7630, Nr.40, MacDonell-Salisbury, 6.9.99 (vertroulik).

tog die versekering gegee dat Portugal nie van plan was om Engeland te versak nie.¹³⁸

Die Portugese regering het dit weliswaar op hierdie stadium oorweeg om die verdere invoer van Z.A.R.- krygsmateriaal deur Lourenco Marques te staak. Die gedagte is egter laat vaar nadat Cinatti berig het dat die Z.A.R. dit as 'n vyandige daad sou beskou. In plaas daarvan het die Portugese regering besluit om met Brittanje tot 'n vergelyk te kom ten einde alle onduidelikheid en onsekerheid oor Anglo-Portugese betrekkinge uit die weg te ruim. Die gedagte was dat indien Portugal nie hul neutraliteit in geval van 'n Anglo-Boereoorlog sou kon handhaaf nie, hulle hul gewig agter Brittanje volgens 'n duidelik omskryfde konvensie sou ingooi. Hierdie konvensie sou alle onsekerheid oor die Portugese besittings in Afrika uit die weg ruim. Die Portugese regering was veral besorg oor die strategiese rol wat Delagoabaai in geval van 'n konflik sou speel; of Brittanje van hul reg gebruik sou maak om troepe in Lourenco Marques te land, en wat die bepalings van die Anglo-Duitse ooreenkoms aangaande Delagoabaai behels het.¹³⁹

Soveral het derhalwe op 12 September 1899 aan Salisbury voorgestel dat Portugal en Brittanje, met die oog op 'n oorlog teen die Z.A.R., 'n verbond sluit. Hy het aangevoer dat dit Brittanje in staat sou stel om die Z.A.R. deur middel van die Delagoabaaispoorweg aan te val en Lourenco Marques as basis te gebruik.¹⁴⁰ Salisbury het na oorleg met sy kabinet hom op 23 September 1899 bereid verklaar om 'n offensiewe en defensiewe alliansie teen die Z.A.R. met Portugal te sluit.¹⁴¹ Dit het daartoe gelei dat Soveral op 2 Oktober 1899 'n aantal voorstelle

---

138. FO 179/342, Nr.92A, Salisbury-MacDonell, 13.9.99 (geheim).

139. FO 7630, Nr.42, MacDonell-Salisbury, 17.9.99 (vertroulik); FO 179/346, Nr.38a, MacDonell-Salisbury, 14.9.99 (telegram) (geheim).

140. BD 1, Nr.113, Salisbury-MacDonell, 13.9.99 (geheim).

141. BD 1, Nr.116, Salisbury-MacDonell, 23.9.99.

aan Salisbury voorgelê het. Daarvolgens is 'n versekering van Brittanje gevra dat hulle die geldigheid van die vroeëre Anglo-Portugese alliansie-verdrae sou erken, ooreenkomste waarvolgens die twee state onderneem het om die soewereiniteit en integriteit van mekaar se grondgebied te verdedig.¹⁴² Salisbury was egter nie vir so 'n versekering te vind nie, omdat dit nie die voorsiening van wapens aan die Z.A.R. deur Lourenco Marques sou verhoed nie. Om dit te bewerkstellig, wou hy 'n belofte van Portugal verkry dat hulle op versoek van Brittanje teen die Z.A.R. oorlog sou verklaar. Soveral is dan ook gewaarsku dat Brittanje andersins hul toevlug tot 'n blokkade sou moes neem om die voorsiening van wapens aan die Z.A.R. te verhoed.¹⁴³

Insoverre dit Brittanje se verpligtinge teenoor Portugal betref het, het Salisbury voorkeur aan die ipsissima verba van die vroeëre Anglo-Portugese verdrae verleen. In der waarheid was niemand in die Britse Departement van Buitelands Sake seker oor wat die verdrae behels het nie, aangesien die volledige teks daarvan onbekend was. Salisbury het egter onder die indruk verkeer dat Brittanje kragtens die verdrag van 1661 onderneem het om nie net Portugal nie, maar ook sy kolonies te beskerm.¹⁴⁴

Hoewel Soveral die geldigheid van Salisbury se besware erken het, was hy onwillig om 'n onderneming te gee dat Portugal teen die Z.A.R. oorlog sou verklaar. Hy was bang dat dit ongunstige kommentaar in Lissabon sou uitlok en tot teensin teenoor Portugal by ander moondhede kon lei. Soveral was egter bereid om 'n onderneming te gee dat Portugal geen verdere krygsmateriaal na die Z.A.R. deur Mosambiek sou toelaat nie. Daarbenewens het hy Salisbury ook verseker dat die Portugese regering hulle in geval van 'n Anglo-Boereoorlog aan die kant van Brittanje sou skaar. Portugal sou ook bereid wees om enige verdere maatreëls te oorweeg

142. BD 1, Nr.117, Salisbury-MacDonell, 7.10.99, bylaag 2.

143. Ibid, bylaag 3, Salisbury-Soveral, geen datum (privaat).

144. Ibid; J.A.S. Grenville, p.261.

wat die verloop van gebeure hulle, in die nakoming van die bestaande Anglo-Portugese verdrae, mog opleë.¹⁴⁵

Salisbury het hierop die kwessie van die voorsiening van steenkool aan Britse oorlogskepe in Lourenco Marques geopper. Die gesant se aandag is daarop gevestig dat indien Portugal hul neutraliteit sou afkondig dit die voorsiening van steenkool aan Britse oorlogskepe in Lourenco Marques sou verhoed.¹⁴⁶ Hierdie probleem is egter gou uit die weg geruim, aangesien die Portugese regering steenkool nie as kontrabande beskou het nie.¹⁴⁷

Die geheime Anglo-Portugese Verdrag is gevolglik op 14 Oktober 1899, drie dae ná die uitbreek van die Tweede Anglo-Boereoorlog, onderteken. Die Verdrag het die eerste artikel van die Anglo-Portugese Verdrag van 1642 en die laaste artikel van die 1661-verdrag bevestig. Volgens die artikels het Engeland en Portugal onderneem om nie mekaar se vyande te help nie en Engeland verplig om Portugal en sy kolonies te beskerm. Die Portugese regering het op hul beurt onderneem om vir die duur van die oorlog nie die deurvoer van krygsmateriaal na die Z.A.R. via Mosambiek toe te laat of hul neutraliteit af te kondig nie.¹⁴⁸ Hierdie verdrag het die Z.A.R. dus van buitelandse hulp afgesny en Kruger se ideaal van 'n vrye toegang tot die see, vry van Britse invloed, finaal verydel.

---

145. FO 179/342, Nr.102, Salisbury-MacDonell, 7.10.99.

146. BD 1, Nr.117, bylaag 4, Salisbury-Soveral, 6.10.99; bylaag 5, Soveral-Salisbury, 7.10.99.

147. L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Z.A.R., p.159.

148. BD 1, Nr.118, Geheime Anglo-Portugese Verklaring, 14.10.99; FO 179/342, Nr.55A, Salisbury-MacDonell, 16.10.99 (geheim).

EPILOOG

Die uitbreek van die Tweede Anglo-Boereoorlog in Oktober 1899 het die finale fase in die Z.A.R. en Groot-Brittanje se stryd om Delagoabaai ingelei. Vir beide state was Portugal se houding van die allergrootste belang, aangesien Delagoabaai feitlik die enigste toegangspoort tot die Boererepublieke was. Om te verhoed dat die Z.A.R. via Lourenco Marques oorlogsvoorrade bekom, het die Britse vloot vanuit die staanspoor die kus van Mosambiek gepatrolleer en skepe vir oorlogskontrabande deursoek. Hul taak is aansienlik vergemaklik deur die Portugese belofte om vir die duur van die oorlog geen wapens deur Delagoabaai te laat invoer nie. Daarbenewens het die Portugese regering toestemming verleen dat Britse amptenare Portugese doeanebesamptes in Lourenco Marques bystaan om die smokkel van kontrabande vir die Boere te verhoed.¹ Ten spyte van hierdie maatreëls het beide sir Alfred Milner en genl. Redvers Buller, die bevelvoerder van die Britse leër in Suid-Afrika, gedurende November en Desember 1899, herhaaldelik op 'n blokkade van Delagoabaai aangedring. Die Britse regering was egter nie vir so 'n stap te vind nie, hoewel die moontlikheid om Delagoabaai vir die duur van die oorlog van Portugal te huur, in Desember 1899 oorweeg is.²

Hoewel die Z.A.R. geen kennis van die Anglo-Portugese verdrag van Oktober 1899 gedra het nie, het die Portugese optrede in Lourenco Marques nie ongemerk verbygegaan nie. Konsul-generaal Pott het reeds in Januarie 1900 protes aangeteken teen die teenwoordigheid van Britse amptenare in Lourenco Marques om die deurvoer van

-
1. L.E. van Niekerk, Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Zuid-Afrikaansche Republiek, pp.157-158.
  2. Cab 37/51, Nr.100, Suggestions about Delagoa Bay, A.J. Balfour, 24.12.1899; Nr.102, Occupation of Delagoa Bay, Lord Salisbury, 27.12.1899.

goedere na die Z.A.R. te kontroleer. Die Konsul-generaal het ook beswaar gemaak teen die feit dat Britse oorlogsskepe na bewering in Portugese waters steenkool inlaai en dat 'n Britse skip, met voorrade vir Britse oorlogsskepe bestem, in Delagoabaai aangekom het. In antwoord hierop is Pott deur Goewerneur-generaal Da Costa daarop gewys dat die Portugese regering steenkool nie as kontraband beskou het nie en dat die berig in verband met die bevoorrading van Britse skepe in Portugese waters onwaar was. Volgens die Goewerneur-generaal moes die Republiek die teenwoordigheid van Britse amptenare in die doeane kantoor in Lourenco Marques verwelkom, aangesien dit 'n ophoud in die deurvoer van lewensmiddele en handelsware na die Z.A.R. sou verhoed! Pott is terselfdertyd meegedeel dat Transvaalse amptenare eweneens toegang tot die doeane kantoor kon verkry.³ Onderwyl Portugal die skyn van neutraliteit in Lourenco Marques gehandhaaf het, is die uitspraak van die arbitrasiehof in Bern, Switserland, uiteindelik op 29 Maart 1900 gelewer. Die hof het Portugal gelas om 'n bedrag van nagenoeg £1 000 000 skadevergoeding aan die gewese aandeelhouers in McMurdo se spoorwegmaatskappy te betaal. Ten spyte van die benarde posisie waarin die Republiek hom op daardie stadium bevind het, het die Z.A.R.-regering onmiddellik aangebied om 'n lening vir die vereiste bedrag aan Portugal beskikbaar te stel. Die Portugese regering het die aanbod egter beleefd van die hand gewys en eerder 'n lening in Frankryk gesluit.⁴

Daarmee was die rol van die Delagoabaaispoorweg in die geskiedenis van die Z.A.R. nog nie uitgespeel nie. Om te verhoed dat Kruger as staatshoof in Britse hande val, het die President op die vooraand van die Britse inname van Pretoria per trein na die nuwe regeringsetel te Machadodorp gereis. Terselfdertyd is besluit dat die Boeremagte die Delagoabaaispoorweg so lank as moontlik sou verdedig. Die Britse sukses by Dalmanutha het Kruger egter

---

3. L.E. van Niekerk, pp.158-159.

4. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders II, p.293.

verplig om sy regeringsetel na Nelspruit te verskuif, van waar hy sy laaste formele taak as President, 'n teenproklamasie teen lord Roberts se anneksasie van die Republiek, uitgevoer het. Enkele dae later, op 11 September 1900, het 'n wenende Kruger onderweg na Lourenco Marques die grens by Komatipoort oorgesteek.⁵

Danksy die bemoeiinge van die nuwe Britse Konsul-generaal, Crowe, is Kruger se persoonlike vryheid vanaf sy aankoms in Lourenco Marques aan bande gelê. Onder druk van Crowe het goewerneur Machado die President verplig om sy intrek in die goewerneurswoning te neem, waar hy feitlik as 'n gevangene sy vyf-en-sewentigste verjaardag gevier het. Hoewel honderde burgers na Lourenco Marques uitgewyk het, kon hulle die President slegs van 'n afstand sien en groet en het die Portugese sorg gedra dat Kruger geen politieke invloed ten opsigte van die Boererepublieke uitoefen nie.⁶ Trouens, Pott is deur die Goewerneur-generaal van Mosambiek gelas om die vlae van die twee Republieke te stryk, 'n stap wat groot mismoedigheid onder die Boere in Mosambiek veroorsaak het.⁷

Gelukkig vir Kruger het die jeugdige koningin Wilhelmina van Nederland tot sy redding gekom. Nadat vasgestel is dat die Britse regering geen beswaar het nie, is die oorlogskip Gelderland gelas om Kruger na Europa te vervoer. Kruger en sy gevolg het op 19 Oktober 1900 aan boord van die Gelderland gegaan en 'n dag later, presies vyf jaar na die voltooiing van die Delagoabaaispoorweg, na Europa vertrek. Op die dek, alleen, het Kruger vir oulaas na die verdwynende kus gestaar; onbewus daarvan dat hy nooit weer Delagoabaai of sy vaderland sou sien nie.⁸

---

5. D.W. Krüger, Paul Kruger II, pp.256-261.

6. Ibid., pp.263-264.

7. L.E. van Niekerk, p.160.

8. D.W. Krüger II, pp.263-264; De Volksstem, 24.10.94.

BRONNELYS1. ONGEPUBLISEERDE PRIMÊRE BRONNE.A. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria.1. Britse Agent

- BA 1-13: Correspondence from High Commissioner , 1890-1899.
 BA 14: Confidential Correspondence from High Commissioner,
 1891-1899.
 BA 15-22: Correspondence to High Commissioner, 1896-1899.
 BA 35: Correspondence from Consuls, 1897-1899.

2. Eerste Volksraad.

- EVR 42-180: Notule van Eerste Volksraad, 1889-1900.
 EVR 182-183: Geheime Notule, 1883-1899.
 EVR 184: Eerste Volksraad Kommissie, Geheime Notule, 19-28
 September 1898.
 EVR 186: Geheime Kladnotule, 1886-1891.
 EVR 192: Indeks op Geheime Notule, 1869-1894.
 EVR 491: Geheime Inkomende Stukke, 1893, 1894, 1897-1899.
 EVR 531: Register op Geheime Inkomende Stukke, 1893-1899.
 EVR 560: Uitgaande Geheime Stukke: Brieweboeke, 1893-1899.

3. Leyds-argief.A. Gesantskap. S.A. Republiek (Beelaerts van Blokland)

- LA 1-2: Ingekome stukke, 1884-1896.
 LA 3: Ingekome Stukke in sake Delagoabaaispoorweg,
 1886-1890.
 LA 8-17: Korrespondensie, 1889-1897.
 LA 18: Korrespondensie Traktate, 1884-1897.
 LA 19: Korrespondensie Delagoabaaispoorweg, 1889-1895.

- LA 20: Korrespondensie: Stoomvaartlyn (1889-1895) en Bern-arbitrasie (1891-1896).
- LA 22: Korrespondensie NZASM, 1892-1895.
- LA 23: Korrespondensie "Groote Zaak", 1893-1897.
- LA 26: Losse Stukke in sake Spoorwegaangeleenthede, 1892-1899.

Gesantskap. S.A. Republiek (Dr. W.J. Leyds)

- LA 27: Private stukke in sake reis van dr. Leyds in Europa, 1893.
- LA 28-29: Korrespondensie tydens verblyf van Leyds in Europa as Staatsekretaris, 1897.
- LA 31-51: Korrespondensie, 1898-1899.
- LA 76: Stoomvaartverbinding Z.A.R. met Europa, 1888-1889.
- LA 77-78: Korrespondensie Catembe.
- LA 80-81: Korrespondensie: Verkeerspolitiek, Spoorweë en Driwekwessie.

Dr. W.J. Leyds. Algemeen en persoonlik.

- LA 250-255: Algemene Versameling Korrespondensie, 1884-1934.
- LA 256: Korrespondensie Montagu White, 1889-1908.

B. Konsulate. S.A. Republiek

1. Konsul-Generaal, SAR te Lourenco Marques.

- LA 455-458: Ingekome Briewe, 1892-1900.
- LA 459: Jaarverslae, 1895-1896.
- LA 461-470: Briewekopieboeke, 1885-1901.
- LA 471-472: Ingekome Telegramme, 1893-1900.

2. Konsul-Generaal, SAR te Londen.

- LA 469: Korrespondensie, Algemeen, 1893-1900.
- LA 483-492: Ingekome Briewe van Staatsekretaris, 1892-1899.
- LA 497-499: Kopieboeke, Briewe aan Staatsekretaris, 1892-1899.

LA 500-502: Kopieboeke, Konfidensieël en Afdeling Kabinet,
1894-1899.

C. Stukke uit Regeringsdepartemente SAR

1. Staatsekretaris, Afdeling Kabinet.

LA 622: Korrespondensie GR 1-25/89, 1889.
LA 625-626: Korrespondensie GR 1-191/93, 1893.
LA 627: Korrespondensie GR 1-458/94, 1894-95.

2. Uitvoerende Raad.

LA 679: Kopieë Geheime Notule, 1895-1898.
LA 683: Register van Geheime Notule, 1883-1900.

3. Volksraad.

LA 687: Kopieë Geheime Notule, met Indeks daarop, 1869-1899.
LA 688: Kopie Register van Ingekome Geheime Stukke,
1892-1899.
LA 689: Geheime Briewekopieboek, 1893-1899.

4. Staatsekretaris, Binnelandse Sake

Inkomende Stukke, 1889-1899.
Uitgaande Stukke, 1889-1899.

5. Staatsekretaris, Buitelandse Sake.

Inkomende Stukke, 1894-1899.
Uitgaande Stukke, 1894-1899.

6. Uitvoerende Raad.

UR 9-18: Uitvoerende Raadsbesluite, 1889-1900.
UR 122: Indeks op geheime Uitvoerende Raadsbesluite,

1883-1900.

7. Argief van die Regeringskommissaris vir Spoorweë:

ROR 1: 1888-1893.
 ROR 2: 1894.
 ROR 3: 1894-1895.

8. Private Aanwinste.

1. WHA 82: Beelaerts van Blokland. Amptelike korrespondensie, 1884-1897.
 2. A 196: J.A. Erasmus, L.H. Rau en J.C. Winterbach: Korrespondensie in verband met konsessie vir 'n seehoof en bank in Lourenco Marques.
 3. A 241: J.H. Janson-P.J. Joubert: Korrespondensie in verband met 'n Nederlands-Suid-Afrikaanse skeepsredery.
 4. A 1090: Rhodes Papers.
 5. M 761: Sir Frank Lascelles-versameling.

9. Fotokopië-versameling:A. Colonial Office

1. CO 417 Africa South Correspondence, Original.
 2. CO 537 Africa South Colonies (General) Supplementary.
 3. Africa South-reeks:
 Nr. 470: Correspondence relating to the Affairs of the South African Republic. May 1896.
 Nr. 501: South African Republic. Correspondence on the subject of Disturbances in the South African Republic. January, 1896.
 Nr. 505: Further Correspondence on the subject of Affairs in the South African Republic. June, 1896.
 Nr. 508: Confidential. Memorandum on the Question of the Delagoa Bay Railway. 11.10.95.
 Nr. 514: South African Republic. Correspondence relative to

- the proposed visit of President Kruger to England. April, 1896.
- Nr.516: Further Correspondence on the subject of Affairs in the South African Republic. July, 1897.
- Nr.532: South African Republic. Secret papers relating to the South African Republic (October 1894 to December 1897).
- Nr.536: Further Correspondence on the subject of Affairs in the South African Republic (1897: March, 1, to October, 16.) February, 1898.
- Nr.543: Further Correspondence on the subject of Affairs in the South African Republic. (October, 18, 1897 to December, 15. 1898) March, 1899.
- Nr.548: Memorandum supplementary to Memorandum Africa (South) No.508: (on the question of the Delagoa Bay Railway).
- Nr.557: Affairs of the South African Republic. Secret Correspondence 1898.
- Nr.571: Further Correspondence on the subject of Affairs in the South African Republic (In Continuation of Affairs Nr.543).
- Nr.572: Affairs of the South African Republic. Secret Correspondence 1899.

B. Joseph Chamberlain Papers.

10. British Cabinet Papers (op mikrofilm).

1897 Vol. 44 (CAB 37/44) Nr.18: Portuguese interests in Africa: Delagoa Bay. J. Chamberlain, 10.5.97.

1898 Vol. 48 (CAB 37/48) Nr.71: Mozambique and Angola: Note on Anglo-German Treaty. A.J. Balfour, 5.9.98.

1899 Vol. 51 (CAB 37/51) Nr.100: Suggestions about Delagoa Bay. A.J. Balfour, 24.12.99.

Nr.102: Occupation of Delagoa Bay. Salisbury, 27.12.99. Nr.104: Delagoa Bay.

A.J. Balfour, 28.12.99.

B. Institute of Commonwealth Studies, Londen.1. FO Confidential Prints.

Correspondence respecting the Action of Portugal in the Region South of the Zambesi.

- I. 5727 (1887-88)
- II. 5970 (1889)
- III. 6061 (Januarie-Julie 1890)
- IV. 6069 (Julie-Desember 1890)
- V. 6086 (Januarie-Maart 1891)
- VI. 6227 (Maart-Junie 1891)
- VII. 6253 (Julie-September 1891)
- VIII. 6265 (Oktober-Desember 1891)
- IX. 6336 (1892)
- X. 6484 (1893)

- XI. 6606 (1894)
- XII. 6773 (1895)
- XIII. 6910 (Januarie-Junie 1896)
- XIV. 6975 (Julie-Desember 1896)
- XV. 7031 (1897)
- XVI. 7213 (1898)
- XVII. 7326 (1899)

Correspondence respecting Portuguese Possessions in Africa

7303 (1898)

7646 (1899)

C. Public Record Office, Londen.1. FO 63 (Portugal) (Embassy) Die volgende bande:

1289, 1290, 1293, 1297, 1315, 1316, 1317, 1336, 1353, 1365, 1359, 1440, 1441.

2. FO 64 (Germany (Africa)): Bande 1466 en 1467.

3. FO 179 (Portugal-Africa). Die volgende bande:

- 314: From Foreign Office Africa 1895.
- 317: To Foreign Office Africa 1895.
- 321: From Foreign Office Africa Part I 1896.
- 322: From Foreign Office Africa Part II 1896.
- 325: To Foreign Office Africa 1896.
- 330: From Foreign Office Africa January-June 1897.
- 331: From Foreign Office Africa July-December 1897.
- 333: To Foreign Office Africa 1897.
- 338: From Foreign Office Africa January-June 1898.
- 339. From Foreign Office Africa July-December 1898.
- 340: To Foreign Office 1898.
- 342: From Foreign Office Africa 1899.
- 346: To Foreign Office Africa 1899.

4. Admiralty:

ADM 1: Bande 7246, 7302, 7331, 7369.

5. War Office:

WO 33/154: Military Notes on the Dutch Republics of South Africa.

II. GEPUBLISEERDE BRONNE

1. Amtelike Publikasies van die Zuid-Afrikaansche Republiek

- i. Jaarverslae van die Inspekteur-Generaal van Invoerregte, 1893-1898.
- ii. Jaarverslae van die Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij, 1888-1898.
- iii. Jaarverslae van die Regeringskommissaris van Spoorweë,

1891-1898.

- iv. Notulen der Verrichtingen van den Hoog-Edel Achtbaren Eersten Volksraad der Zuid-Afrikaansche Republiek, 1889-1895.

2. Imperiale Blouboeke.

- i. C. 5903. Correspondence respecting the Action of Portugal in regard to the Delagoa Bay Railway.
- ii. C. 6375. Treaty between Her Majesty and His Majesty the King of Portugal defining their Respective Spheres of Influence in Africa, 11 June 1891.

3. Diverse.

- i. Duminy, A.H. en Guest, W.R.: Fitzpatrick. South African Politician. Selected Papers, 1888-1906. Johannesburg, 1976.
- ii. Gooch, G.F. en Temperley, H.W.V. (red.): British Documents on the Origins of the War, 1898-1914. Londen, 1928.
- iii. Headlam, C.: The Milner Papers, Vol. 1. South Africa 1897-1899. Londen, 1931.
- iv. Lepsius, J. e.a. (red.): Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette, 1871-1914. Berlyn, 1927.
- v. Lewsen, P.: Selections from the Correspondence of J.X Merriman 1870-1890, Kaapstad, 1960.
- vi. Lewsen, P.: Selections from the Correspondence of J. X Merriman 1890-1898, Kaapstad, 1963.
- vii. Leyds, W.J.: Eenige Correspondentie uit 1899. Amsterdam, 1938.
- viii. Leyds, W.J.: Tweede Verzameling (Correspondentie 1899-1900). Den Haag, 1930.
- ix. Rich, N. en Fisher, M.H.: The Holstein Papers: The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein 1837-1909:
- Deel 3 (correspondence 1861-1896), Cambridge, 1961.
- Deel 4 (correspondence 1897-1909), Cambridge, 1963.

III. SEKONDÊRE BRONNE

- Appelgryn, M.S.: Thomas Francois Burgers Staatspresident, 1872-1877. Pretoria, 1979.
- Axelson, E.: Portuguese in South-East Africa 1488-1600. Johannesburg, 1973.
- Axelson, E.: Portugal and the Scramble for Africa. Johannesburg, 1967.
- Bixler, W.: Anglo-German Imperialism in South Africa, 1880-1900. York, 1932.
- Botha, P.R.: Die Staatkundige Ontwikkeling van die Suid-Afrikaanse Republiek onder Kruger en Leyds, Transvaal 1844-1899. Amsterdam, 1926.
- Bredell, H.C. en Grobler, P.W.G.: Gedenkskrifte van Paul Kruger. Pretoria, 1947.
- Breytenbach, J.H.: Die Tweede Vryheidsoorlog I: Voorspel tot die Stryd. Kaapstad, 1948.
- Coetzee, D.J.: Spoorwegontwikkeling in die Suid-Afrikaanse Republiek, 1872-1899. Kaapstad, 1940.
- Colvin, I.: The Life of Jameson, 2 dele, Londen, 1923.
- De Kiewiet, C.W.: British Colonial Policy and the South African Republics. Londen, 1929.
- De Kiewiet, C.W.: The Imperial Factor in South Africa. A Study in Politics and Economics. Londen, 1965.
- De Kock, W.J.: Portugese Ontdekkers om die Kaap. Die Europese

aanraking met suidelike Afrika, 1415-1600.
Kaapstad, 1957.

Engelenburg, F.V.: De Delagoabaai Spoorweg. Een Terugblik.
Pretoria, 1894.

Garvin, J.L.: The Life of Joseph Chamberlain. Vol. III:
At the Height of his Power. Londen, 1934.

Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid der feestelyke Opening van
den Delagoabaaispoorweg. Amsterdam, 1895.

Gifford, P. en Louis, R.L.: Britain and Germany in Africa:
Imperial Rivalry and Colonial Rule.
New Haven, 1967.

Goodfellow, C.F. Great Britain and South African Confederation
1870-1881. Londen, 1966.

Gordon, C.T.: The Growth of Boer Opposition to Kruger,
1890-1895. Kaapstad, 1970.

Grenville, J.A.S.: Lord Salisbury and Foreign Policy: the Close
of the Nineteenth Century. Londen, 1964.

Gross, F.: Rhodes of Africa. Londen, 1956.

Hammond, R.J.: Portugal and Africa, 1815-1910: A Study in
Uneconomic Imperialism. Stanford, 1966.

Hofmeyr, J.H. in samewerking met Reitz, F.W.: Het Leven van
Jan Hendrik Hofmeyr. Kaapstad, 1913.

Inglis, B.: Roger Casement, Londen, 1973.

Jackson, M.V.: European Powers and South-East Africa: A Study
of International Relations on the South-East

- Coast of Africa, 1796-1856. Londen, 1942.
- Jesset, M.G.: The Key to South Africa: Delagoa Bay.
Londen, 1899.
- Katzenellenbogen, S.E.: South Africa and Southern Mozambique
Labour, Railways and Trade in the making
of a relationship. Manchester, 1982.
- Keltie, J.S.: The Partition of Africa. Londen, 1893.
- Kotze, J.G.: Memoirs and Reminiscences Volume 2. Kaapstad.
(geen datum).
- Kruger, D.W.: Paul Kruger, II. Johannesburg, 1963.
- Langer, W.L.: The Diplomacy of Imperialism. New York, 1972.
- Leyds, W.J.: Het Insluiten van de Boerenrepublieken I en II.
Amsterdam, 1919.
- Leyds, W.J.: Onze Eerste Jaren in Zuid-Afrika, 1884-1889.
Dordrecht, 1938.
- Lewsen, P.: John X. Merriman Paradoxical South African
Statesman. Johannesburg, 1982.
- Lotgevallen van den Spoorweg van Lourenco Marques naar de Grenzen
der Zuid-Afrikaansche Republiek, 1875-1889. Amsterdam, 1889.
- Lovell, R.J.: The Struggle for South Africa, 1875-1899.
New York, 1934.
- Marais, J.S.: The Fall of Kruger's Republic. Oxford, 1962.
- Marlowe, J.: Cecil Rhodes: The Anatomy of Empire. Londen,
1972.

- Michell, L.: The Life of the Rt. Hon. Cecil John Rhodes.
Londen, 1910.
- Muller, C.F.J.: Die Oorsprong van die Groot Trek.
Kaapstad, 1974.
- Muller, C.F.J.(red): Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis.
Pretoria, 1987.
- Muller, H.P.N.: Een Bezoek aan de Delagoa-Baai en de
Lijdenburgsche Goudvelden. Pretoria, 1977.
- Newitt, M.: Portugal in Africa. The Last Hundred Years.
Londen, 1981.
- Porter, A.N.: The origins of the South African War: Joseph
Chamberlain and the Diplomacy of Imperialism,
1895-99. Manchester, 1980.
- Rademeyer, J.I.: Die Land noord van die Limpopo in die expansie-
beleid van die Suid-Afrikaanse Republiek.
Kaapstad, 1949.
- Scholtz, G.D.: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die
Afrikaner, deel III 1854-1881.
Johannesburg 1974.
- Scholtz, G.D.: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die
Afrikaner, deel IV 1881-1899. Johannesburg,
1977.
- Scholtz, G.D.: Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog,
1899-1902. Deel I en II. Johannesburg, 1947.
- Schreuder, D.M.: The Scramble for Southern Africa, 1877-1895:
The politics of partition reappraised.
Cambridge, 1980.

- Smith, K. en Nöthling, F.J.: Afrika Noord van die Limpopo. Die imperiale wedervaringe sedert 1800. Pretoria, 1985.
- Taylor, A.J.P.: The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918. Londen, 1974.
- The History of The Times, Volume 3, The Twentieth Century Test 1884-1912. New York, 1947.
- The Press Gedenk-Boek. Uitgegeven ter gelegenheid der Feestelijke Opening van den Delagoabaai-Pretoria Spoorweg. Pretoria, 1895.
- Uys, C.J.: In The Era Of Shepstone, Being a study of British Expansion in South Africa (1842-1877). Lovedale, 1933.
- Van Aswegen, H.J.: Geskiedenis van Afrika: Van die Vroegste Oorsprong tot Onafhanklikheid. Pretoria, 1980.
- Van der Poel, J.: Railway and Customs Policies in South Africa, 1885-1910. Londen, 1933.
- Van der Poel, J.: The Jameson Raid. Londen, 1951.
- Van Hoek, K.: Gesprekke met Dr. W.J. Leyds. Pretoria, 1939.
- Van Niekerk, L.E. Kruger se Regterhand: 'n Biografie van Dr. W.J. Leyds. Pretoria, 1985.
- Van Dordt, J.F.: Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek. Amsterdam, 1898.
- Van Winter, P.J.: Onder Krugers Hollanders, Geschiedenis van De Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij, Deel 1 en 2. Amsterdam, 1937 en 1938.
- Vindex: Cecil Rhodes: Political Life and Speeches.

Londen, 1900.

Walker, E.A.: A History of Southern Africa. Londen, 1965.

Warhurst, P.R.: Anglo-Portuguese Relations in South-Central Africa, 1890-1900. Londen, 1962.

Wolf, L.: Life of the First Marquess of Ripon, Vol. II. Londen, 1921.

IV. PROEFSKRIFTE

Backeberg, H.E.W.: Die betrekkinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en Duitsland tot na die Jameson-inval, 1852-1896. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis 1949.)

Coetzee, C.G.: Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800. (D.Phil., U.S., 1954-ongepubliseerd).

Coetzee, C.G.: Die Kompanjie se besetting van Delagoabaai. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1948, II.)

Garson, N.G.: The Swaziland Question and a Road to the Sea, 1887-1895. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1957, II)

Krüger, D.W.: Die weg na die See. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1938, I.)

Moll, J.C.: F.W. Reitz en die O.V.S. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1973.)

Mouton, J.A.: Genl. Piet Joubert in die Transvaalse Geskiedenis (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1957, I.)

- Nilant, F.G.E.: Jhr. Mr. G.J. Th. Beelaerts van Blokland, Gesant van die Suid-Afrikaanse Republiek 1843-1879. (D.Phil., U.W., 1952-ongepubliseerd.)
- Smith, A.K.: The Struggle for control of Southern Mocambique, 1720-1835. (D.Phil., Universiteit van Kalifornië Los Angeles, 1970.)
- Van der Walt, H.R. Die Suid-Afrikaanse Republiek in die Britse Buitelandse en Koloniale beleid (1881-1899). (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1963, I)
- Van Niekerk, L.E.: Dr. W.J. Leyds as Gesant van die Zuid-Afrikaansche Republiek. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1980, I)
- Van Tonder, B.S.C. Die verhouding tussen die Boere in die Zuid-Afrikaansche Republiek en die Portugese van Mosambiek tussen die jare 1836-1869. (M.A., U.P., 1952-ongepubliseerd.)
- Wilde, R.H.: Joseph Chamberlain and the South African Republic 1895-1899. A Study in the formulation of imperial policy. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1956, I)

V. PERIODIEKE PUBLIKASIES

i. Koerante

De Volksstem 1889-1899.
 The Press 1889-1899.
 The Press Weekly Edition 1895-1898.
 The Star 1889-1892.

ii. Vaktydskrifte

- Bixler, R.W.: Anglo-Portugese Rivalry for Delagoa Bay in *Journal of Modern History*, Vol. VI, Desember 1934.
- Pelzer, A.N.: Die invloed van McCorkindale se haweskemas op Britse belangstelling in Delagoabaai in *Historia*, Junie 1970.
- Pelzer, A.N.: Die Suid-Afrikaanse Republiek se ywer vir 'n eie hawe en A. McCorkindale se rol in verband daarmee in *Historia*, September 1970.
- Spies, F.J.: Briewe uit Transvaal van G.A.A. Middelberg (1896-1899) in *Hertzog-Annale van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns*, Julie 1953.

OPSOMMING

Die strewe om deur Delagoabaai vrye toegang tot die see te verkry, loop soos 'n goue draad deur die geskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek. Leiers soos A.H. Potgieter, M.W. Pretorius, T.F. Burgers en Paul Kruger was oortuig dat die Transvalers, ter wille van hulle geestelike en stoflike behoeftes, oor 'n verbinding met Delagoabaai moes beskik wat vry van Britse invloed sou wees. Terselfdertyd was dit 'n beginsel in die Britse beleid om die Republiek nie 'n onafhanklike toegang tot die see te verleen nie.

Die vrees dat Delagoabaai of die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg in Britse hande kon beland, het vanaf 1889 tot verskeie Z.A.R.-beveiligingspogings in dié verband aanleiding gegee. Kruger was veral bekommerd oor 'n geskil tussen Portugal en 'n Britse spoorwegmaatskappy oor die besit van die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg. Hoewel die geskil vir arbitrasie na 'n hof in Bern, Switserland, verwys is, het die Z.A.R. reeds in 1889 'n poging aangewend om die grondgebied tussen die Z.A.R. se oosgrens en Delagoabaai van Portugal te koop. Vanweë die Portugese nasionale trots en hul afguns op die Z.A.R se vooruitgang het die poging egter misluk.

Ook die Kaapse premier, Cecil John Rhodes, het verskeie pogings aangewend om besit of beheer oor Delagoabaai en die Portugese gedeelte van die Delagoabaaispoorweg te verkry. Rhodes het Delagoabaai as die sleutel tot sy ideaal van 'n verenigde Suid-Afrika onder die Britse vlag beskou, maar het hom eweneens in die Portugese nasionale trots vasgeloop. Rhodes se mislukte pogings het egter daartoe gelei dat Brittanje in 1893 'n versekering van Portugal ontvang het dat hulle die status quo in Delagoabaai tot na die uitspraak van die Bern-arbitrasie sou handhaaf.

Uit vrees vir Rhodes en ten einde die Republiek se belange in

Delagoabaai finaal te beveilig, is die sogenaamde Groot Saak in Augustus 1893 van stapel gestuur. Staatsekretaris Leyds is na Europa afgevaardig om beheer oor Delagoabaai te verkry en het met dié doel voor oë 'n ooreenkoms met V. Hansen en T. Schrader aangegaan. Ten spyte van 'n ses maande lange verblyf in Lissabon kon Hansen en Schrader egter niks uitrig nie. Terselfdertyd het die Z.A.R. 'n onsuksesvolle poging aangewend om hul belange in Delagoabaai deur middel van die Cohen-konsessie te bevorder.

Hoewel die Groot Saak misluk het, het die Republiek die versekering ontvang dat Duitsland nie 'n Britse oorname van Delagoabaai sou duld nie. Duitsland het dan ook kort hierna oorlogskepe na Delagoabaai gestuur toe dit wou voorkom asof Lourenco Marques deur swart opstandelinge oorval sou word. Duitsland se bereidwilligheid om vir die Z.A.R. in die bresse te tree, het Brittanje nie aangestaan nie. Hoewel Brittanje, kragtens die Anglo-Portugese ooreenkomste van 1875 en 1891, 'n eerste opsie op Delagoabaai besit het, was die Britse regering bekommerd dat Duitsland en die Z.A.R. agter die skerms oor Delagoabaai gekonkel het. Die Britse Minister van Kolonies, Joseph Chamberlain, het Delagoabaai as die sleutel tot Suid-Afrika beskou en groot druk op Portugal uitgeoefen om te verhoed dat die Z.A.R. of Duitsland 'n vastrapplek in Delagoabaai verwerf. Dit was veral die twee moondhede se beweerde betrokkenheid in die Catembe-konsessie wat Britse regeringslui verontrus en tot Britse druk op Portugal gelei het. Chamberlain het op sy beurt ook verskeie onsuksesvolle pogings aangewend om deur middel van finansiële hulp aan Portugal beheer oor Delagoabaai te verkry.

Afgesien van die Catembe-konsessie het die Z.A.R. ook verskeie ander pogings geloods om beheer oor Delagoabaai te verkry. Hierdie pogings, wat ook die totstandkoming van 'n onafhanklike skeepvaartverbinding tussen Europa en Delagoabaai beoog het, het egter vanweë die Portugese nasionale trots en hul vrees vir Britse vergeldingstappe skipbreuk gelei.

Delagoabaai het ook 'n belangrike rol gespeel in die onderhandelinge wat op die Anglo-Duitse Verdrag van Augustus 1898

uitgeloop het. Ingevolge die verdrag het Duitsland sy aanspraak op Delagoabaai laat vaar en sy steun aan die Z.A.R. onttrek. Met Duitsland uit die weg het Brittanje voortgegaan om die Z.A.R. in 'n hoek te dryf. Op die vooraand van die Tweede Anglo-Boereoorlog is groot druk op Portugal uitgeoefen om die Z.A.R. se invoer van wapens en ammunisie deur Delagoabaai op te skort. Portugal het voor Britse druk geswig en op 14 Oktober 1899 'n geheime verdrag onderteken, wat die invoer van krygsvoorrade deur Delagoabaai vir die duur van die oorlog verbied het. Daarmee is die Z.A.R. finaal van die see afgesny.